بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ الحافظ الحق المبین - الرحمن الرحیم الموفق المعین - والصلوٰۃ علیٰ شمس الرسالۃ النبی الامین - وعلیٰ آلہ واصحابہ بدور الدین ونجوم الیقین ۵

میگوید بندۂ احقر محمد عبد الاحد رضوی دہلوی کہ ؎

للہ الحمد ہر آن چیز کہ خاطر میخواست   آمد آخر ز پس پردۂ تقدیر پدید

از مدت دراز میخواستم کہ دیوان حافظ شیرازی علیہ الرحمہ را شرحے بدست آید کہ مضامین دقیقہ و اصطلاحات مشکلہ را حاوی و کافل باشد تا درویشانِ خوش مذاق را بکار آید و کیفے افزاید و صوفی منشان را از خود برباید - بالآخر من جدّ وجدَ - بر مقصود خود ظفر یافتم و نسخۂ قلمیہ بدر الشروح مصنفۂ مولانا حافظ بدر الدین بن مولانا حافظ بہاؤ الدین نور اللہ قبرہما کہ میان محمد مصلح الدین بن شیخ علاؤ الدین بن شیخ غلام محمد بن حافظ شہاب الدین بن حافظ قاضی علاؤ الدین برادر بزرگ حضرت شارح در ۱۲۵۴ھ ہجری نبوی قلمی نمودہ بودند از کتبخانۂ محبی مخلصی مولوی ظفر الدین صاحب ابن مولانا اصلح الدین اکبر آبادی کہ یکے از اولاد حضرت شارح مرحوم ہستند بدست آوردم و نعمت غیر مترقبہ پنداشتم زیرا کہ شارح علیہ الرحمۃ پایۂ تحقیق از دست نگذاشتہ و رموزات صوفیہ و کنایات مختفیہ با حسن وجوہ بصراحت تمام بیان کردہ و در تحریر ابحاث نفیسہ ہیچ دقیقہ فرو نگذاشتہ - اما چون حامل المتن نبود و تصحیف ناقلان و لغزش مصححان در وے اثرے تمام داشت حتے کہ بسیار جا الفاظ مہملہ و عبارات مخدوشہ موجود بودند و اگر شعر بود شرح نبود و اگر شرح بود شعر نبود و چون نسخ متعددہ اصل دیوان جمع نمودم و ہر ہر غزل و ہر ہر شعر را مقابلہ کردم دیدم کہ نسخہ شارح از ہمہ نسخ جدا است چند غزل درین نسخہ بود کہ در دیگر نبود و بسیار غزلہا ست کہ در دیگر اند و درین نیست و اکثر غزلیات را مقطع و مطلع ہم نبود - افسوس خوردم کہ اینچنین بیش بہا شرح را چہ حال کردند و پے در پئے تہذیبش نبردند آخر بمصححانِ مطبع سپردم و بصرف زر کثیر صحیح و درست کنانیدہ در مطبع خود طبع نمودم الحال سوائے چند مواقع کہ اصلا بفہم نیامدہ ہیچ عبارت مخدوش و بیمعنے نیست و ہر مقطع کہ شرحش در کتاب نبود بر حاشیہ موجود است پس این شرح حلیست عجیب و حلیست غریب حامل المتن مشتمل بر فوائد جمیلہ و منافع جلیلہ و ابحاث رائقہ و مضامین شائقہ فبادروا الیہ یا اولی الالباب - واللہ الموفق والیہ المآب ؎

احوال حضرت شارح رحمة الله علیه

نام نامیش مولانا حافظ بدر الدین ابن مولانا حافظ بهاؤ الدین از اولاد حضرت عبد الله بن سلام صحابی
است که در حق وے نازل شد وشهد شاهد من بنی اسرائیل وسلسلۂ نسبش از انبیاے بنی اسرائیل
تا حضرت یوسف علیه السلام میرسد واز طرف جد فاسد تا شیخ الشیوخ مولانا شیخ محمد صالح قادری اعظمی
اکبر آبادی رح ابن حضرت قطب الاقطاب شیخ عبد الله المخاطب مخدوم بهکاری قدس الله اسراره خلیفۂ ولی حضرت
شیخ سلیم چشتی قدس سره وخزینة الاصفیا ومخبر الواصلین وغیره از محامد او مملو است - اجداد ایشان از خجند که از مضافات مصر است
ووطن مالوف ایشان است براے اداے مناسک احرام حج لبسته در حرمین شریفین رسیدند وبزیارت مشرف شدند
بعد ازان وقتیکه سلطان جلال الدین محمد اکبر بادشاه دکن وگجرات فتح کرده مراجعت نمود وبر کوه فتح پور سیکری در
سنه ۹۷۷ نور الدین جهانگیر پیدا شد وسلطان این مقام را مبارک دانسته شهر آباد کرد واو را فتح پور نام نهاد ودار الخلافت
خود ساخت عهدهٔ قضا بایشان داد چنانچه تا ایندم آن خدمت نسلاً بعد نسلٍ در خاندان ایشان باقیست
در صدی دوازدهم مولانا حافظ بدر الدین برادر مولانا حافظ علاؤ الدین مرحوم قاضی فتح پور ابن مولانا حافظ
بهاؤ الدین مرجع اقاصی وادانی شدند واز فیوض ظاهری وباطنی خلق الله را نفع رسانیدند باز در سنه ۱۲۱۵ از فتح پور
بحیدر آباد تشریف بردند وساکنان آن دیار را بدولت فیض خود مالامال کردند صاحب تصانیف بودند
علاوه شرح دیوان حافظ که اکنون بشاهد طبع پیوست - صفات الایمان وشرح اسد عمدة الاسلام
وخلاصة الحکم وعین المعانی ومبدا ومعاد وشرح گلستان ودیگر کتب از تصانیف ایشان اند - اما بجز شرح
دیوان حافظ دیگری شائع نشده اکنون از خاندان ایشان مولانا ظفر الدین صاحب ودیگر اعزه موجود اند اخلاق
حمیده وصفات پاکیزه دارند خداے تعالے زیادت عمر وعلم وعمل نصیب ایشان کناد ؂

اعلان

اس کتاب بدر الشروح کا کاپی رائٹ مولوی محمد ظفر الدین صاحب موصوف سے معقول بدل سے دوام
کے لئے حاصل کر لیا ہی کوئی شخص مجاز سوائے اس مطبع کے اس شرح یا اسکے جزء کے چھاپنے کا نہیں ہی
العبد محمد عبد الاحد عفی عنه پروپرائٹر مطبع مجتبائی دہلی - ماه جنوری سنه ۱۹۰۴ع

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ستایشے بیرون از اندازۂ تفہیم افہام مرقدسے را رسد کہ بادِ حدوث و امکان بذاتِ اقدسش نمیتواند وزید۔ ونیایش افزون از احاطۂ ترقیم اقلام مرقیومے را سزد کہ غبار تشبیہ و تعطیل بوجود مقدسش نتواند رسید وعبارات جاہ وجلالش از شعر شاعران منزہ و اشارات لطف و کمالش از شرح شارحان مستغنی ۔ و درود لاتیناہی از بارگاہ الٰہی نثار آن نقد ہر دو عالم سرمایۂ ایجاد آدم صاحب الفضل والکرم افصح العرب والعجم محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وعلی آلہ واصحابہ اجمعین۔ امابعد میگوید بندۂ کمترین بدر الدین ولد حافظ بہاء الدین ابن شیخ غلام محمد غفر اللہ لہ ولوالدیہ در عنفوان جوانی کہ ایام نشاط وشادمانی است دل طالب اشعارِ عشق انگیز بود وطبیعت راغب کلمات جنون ریز روزہا در مطالعۂ اشعارِ منتخبہ سفینہا اشتغال مینمودم ووقتہا بخواندنِ دواوینِ سلف و خلف میبودم آخر الامر از زبانِ خلف وبیانِ سلف چنان مرکوز خاطر گردید کہ دربارۂ عشق و بابِ محبت سخنِ ہیچ یکے از شعراے متقدمین ومتاخرین بسختان حضرت قدوۃ العاشقین شمس الدین محمد الحافظ شیرازی نمیرسد چنانچہ حکیم آذری در جواہر الاسرار آوردہ "از ان روزے کہ سخنوران درین عالم فانی نزول نمودہ اند اینچنین سخن ہیچکس را اتفاق نیفتادہ است ونخواہد افتاد درین طور چنانچہ حافظ را واللہ علی کل شئ قدیر" وشیخ نور الدین عبد الرحمن جامی در نفحات نوشتہ "وی لسان الغیب و ترجمان الاسرار است بسا اسرار غیبیہ و معانیِ معنویہ کہ در کسوت مجاز وے را اتفاق افتادہ ہیچکس را نیفتادہ و ہیچ دیوانے بہ از دیوانِ حافظ نیست اگر مرد صوفی باشد" لاجرم مدام دیوان حافظ بدست میداشتم و دمے از دست نمیگذاشتم واز مطالعۂ غزلیاتِ شوق انگیز واز خواندن رباعیات ذوق آمیز فرحتے حاصل مینمودم وخورسندی بہم میرسانیدم رفتہ رفتہ طبیعت مقتضی آن گردید کہ اگر بر مصطلحات ایشان اطلاعے حاصل شود وبر معانی

کلمات ایشان تحصیل گردد بسے بہتر وخوشتر باشد بعد از تگاپوے بسیار وجستجوے بیشمار بعضے از کتب مشتمل
مصطلحات صوفیہ چون مرآۃ المعانی کہ مصنفش قطب الدین جمال ہانسوی ست وگلشن راز کہ تصنیف
شیخ محمود جبستری وشرح گلشن راز وبسیارے از رسالہا متضمن مقامات سلوک وتصوف وچندی از شروح
دیوان حافظ چون شرح میر ختمی مرید محمد غوث گوالیاری وشرح شیخ محمد دہلوی وشرح شیخ یوسف لہاوری وشرح
شیخ محمد افضل الہ آبادی کہ متضمن تحلیل ابیات مغلقہ اند از مطالعہ اینہا بتوجہ حضرت شمس الدین وتاثر کلمات
بزرگان باندازہ عقل رکیک ومقدار حوصلہ ضعیف بر مصطلحات ایشان اطلاع یافتم وبادراک معانی ایشان
بشتافتم روزے مرکوز خاطر فاتر گردید کہ انچہ ازین شروحہا بہرہ برداشتہ ام وانچہ کہ بتوجہ حضرت لسان الغیب
بر دلم وارد وقت گردید آنرا بتحریر آرد تا بعضے از آشنایان وبرادران وطالبان را نیز ازین بہرہ رسد کہ ع
حلوا بتنہا نشایست خورد۔ بنابران شرح برنگاشتم تا بس ماندگان را یادگاری باشد وبر صفحہ روزگار از ما نشانی
ماند واللہ المعین وبہ نستعین

غزل	الا یا ایہا الساقی ادر کاسا وناولہا	کہ عشق آسان نمود اول ولے افتاد مشکلہا

الا بمعنی دانا وآگاہ باش یا حرف ندا بمعنی اے ایہا حرف زائد کما قال اللہ۔ ایہا العزیز مسنا
واھلنا الضر ونیز لفظ ادب است کقولہ تعالی یا ایہا النبی انا ارسلناک شاہدا ومبشرا
ساقی در اصل لغت بمعنے نوشانندہ آب است اما بیشتر مستعمل بر نوشانندہ شراب است ودر اصطلاح صوفیہ
مراد ازین چہار کس اول حضرت حق بموجب وسقہم ربہم شرابا طہورا چنانچہ در شرح گلشن راز است
کہ در مراتب تجلیات افعالی حق تعالی خود ساقی گشتہ شراب بعاشقان خود می نوشاند وایشان چون
آن شراب مے نوشند محو فانی میگردند واز کشاکش وسختیہاے عشق خلاصی مے یابند دوم مرشد
کامل کہ کنایت از جناب محمد لیست صلی اللہ علیہ وسلم چنانچہ در مرآۃ المعانی است ع مرشد کامل درینجا مصطفی ست
ہم نبی وہم ولی را رہنماست + سیوم شیخ بہ نیابت رسول علیہ السلام کہ الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ
چہارم معشوق کہ شراب حسن معنوی از جام روے وے مینوشند ادر یعنی بگردان اے روان کن۔
کاسا ساغر ونیز مراد روے معشوق چنانچہ مولوی جامی گفتہ ع ساغر ازو در عارضش کردیم +
بادہ خوردیم واین ترانہ زدیم + ناولہا بدہ آنرا وناول امر است از ناول یناول مناولہ یعنے

چیزے بکسے دادن والف در ناول حرف تاسیست وتاسیس الفے را گویند که درمیان روی واو حرفی متحرک واسطه شود چون شامل و کامل سلمان ؎ رفتند رفیقان و رسیدند بمنزل ✤ درخواب غروری تو هنوز لے دل غافل ✤ نظام الدین گنجوی ؎ همه سختی از بستگی لازم ست ✤ چو در بشکنی خانه پرهیز مست ✤ ترک این الف از عیوب قافیه نیست آسان نمود اول اشاره بدانست که عاشق را در اول آرزو رو میدهد و این ابتداء عشقست و این آسانست بعده چون دل را کششے کند انزعاج گویند و چون تعلق رسید شوق گویند بعده چون ترقی پذیرد اشتیاق گویند و شوق گاه گاه فرو مے نشیند اما اشتیاق را انقضے نه و چون از همه منفرد شود محبت گویند و چون فنا و بقا خویش را یکبار در وجود دوست تلف کند آنگاه عشق گویند و این بسا مشکلست ازینجاست افتاد مشکلها - و نیز از مشکلها عقدها اند که عارض وقتِ عاشق میگردند-

معنی بیت اے محبوبِ گلعذار و اے دلبرِ شیرین کار روی خورشید مثالِ خود را بنما که عشق تو در مبادی احوال آسان مینمود اما چون پاے در بادیۂ محبت نهادم از کشمکش و سختیهاے عشق روزم چون شب دردمندان سیاه و شبم چون روز مصیبت زدگان تباه و بیحیل که اے ساقی ازلی شراب عشقِ لم یزلی بدین مفلس بینوا و درماندۂ مبتلا از روے فضل و عطا حواله نما که عشقِ تو در ابتدایش آسان مینمود چون قدم در دائرۂ عشق نهادم پرکار وار سرگردان شده ام و مبتلاے صنوفِ غموم و گرفتارِ الوفِ هموم گردیده ام و غیر از مستیِ عشق برفع غموم عشق کسے نتواند پرداخت چه سوخته آتش را غیر از آتش علاجے نه و مخمور شراب را غیر از شراب دواے نه **سوال** الا حرف تنبیه است و این حرف مانع است از حمل کردن بساقی چه اگر ساقی مراد حضرت حق است او خود عالم الغیب والشهادة ست عِلْمُهٗ بِحَالِیْ حَسْبِیْ مِنْ سُؤَالِیْ و اگر مرشد است او خود مراقبِ احوالِ ولیست نه غافل که خود جاے دگر فرموده ؎ جام جهان نماست ضمیر منیر دوست ✤ اظهارِ احتیاج خود آنجا چه حاجت است ✤ **جواب** منشا تنبیه غفلت مخاطب است بلکه منشائ اش قلق و اضطراب عاشق است که صاحب الغرض مجنون و نیز از برای اظهار شفقت است در حضرتِ او نه رفع غفلت که ؎ تا نگرید طفل کے جوشد لبن **سوال** یاے ندائیه دلالت بقرب و حضور میکند و لفظ مشکلها دلالت به بعد و فراق پس با وجودِ قرب و حضور بعد و فراق چه گنجایش دارد **جواب** این قرب و حضور بحکم وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ بطریق علم الیقین حاصل ست و آن بُعد و فراق مر سالک را باعتبار آنکه جویاے عین الیقین است و نیز مشکلات منحصر در بعد و فراق

نیستند بلکه در وصل هم که ؎ بلبلے برگِ گلِ خوشرنگ درمنقار داشت ✤ واندران برگ ونوا خوش نالهاے زار داشت ✤ سوال مصراعِ اول مقتضی طلبِ عشق است و این دلیل عدمِ حصولِ عشق است و مصراعِ ثانی مقتضےِ حصولِ عشق است وهردو بایکدیگر منافات دارند جواب آنست که حالتِ عاشقان بحالتِ میخواران ماند هرچند که دمبدم جامِ شراب در می کشند اما حرف طلب از لب نمیگذارند مثل مستسقے چون راهِ عشق راهیست که سالکِ آن راه یعنی عاشق تا هزاران مرتبه دل او بصنوف محن و بلیات و آلام استغنا و عدمِ التفات خون آلود نگردد بوئے از وصلِ محبوب بمشامِ جانش نرسد بنابران گوید قوله

ز تاب جعد مشکینش چه خون افتاد در دلها	ببوئے نافهٔ کاخر صبا زان طره بگشاید

باء سببیه و مراد از نافه مشک از ذکرِ ظرف وارادهٔ مظروف والا نافه بوے بد دارد ؎ سکندر چو دانست کان یاوه گوے ✤ ز خونِ نافِ خود راکند نافه بوے ✤ و مراد از بوے مشک بوے خوش آخر یعنے آخرِ شب که آوانِ وزیدنِ بادِ صبا است و هنگامِ ورودِ مشاهداتِ سالکانست که ؎ رو بر درِ دل بنشین کان دلبرِ خرگاهی ✤ وقتِ سحری آید یا نیم شبے باشد ✤ صبا بادیست که آخرِ شب بوزد واز وزیدنِ آن بصحرا نافها بگشایند و در گلستان گلها بشگفند مراد از ان فیضِ اقدس طرّه اگرچه مختص است بموے که پسِ قفا در بندند لیکن گاه بمعنی زلفِ مطلق می آید چنانچه ؎ اے شده طوقِ عاشقان طرهٔ عنبرینِ تو ✤ تابِ بحیش جعدِ مشکین مراد صفاتِ جلالیه چون قهر و استغنا و عدمِ التفات دلها ضمیرِ جمعیت اشاره بجمیعِ عاشقان و نیز صیغهٔ جمع ذکر کنند و تنها خود را مراد دارند چنانچه در محاوره گویند مایان را که می پرسد یا گویند این شکمها عاجز کرده معنی بیت آنست قسم بدان بوے خوش که آخرِ شب صبا رفیضِ اقدس از سنبلستانِ طرهٔ محبوب که تجلیاتِ آثارے و اسماے و صفات بمشامِ جانِ عاشقان میرساند از تابِ جعدِ مشکینِ او که قهر و منع و استغنا و عدمِ التفاتست چه خون در دلها افتاده که زبان و قلم از ادائے تقریر و تحریرِ آن قاصر است باید دانست که پیش از ورودِ تجلیات بوی از تجلیات بمشامِ جانِ عاشقان میرسد تا بدان آگاهی از ورودِ تجلیات مے شود چنانچه رسول صلعم را قبل از ورودِ وحی بوے بمشامش میرسید تا بدان آگاهی از ورودِ وحی میشد و یعقوب را پیش از رسیدنِ پیراهن بوے یوسف رسید اکنون بدانکه در عالمِ مجاز رسمے است که عاشق تا دست بدامن مشاطه نزند و تبعیت امر او ننماید ره بمحبوب نبرد و همچنین طالبِ حق را اگرچه عشق رهبریست قوی اما بموجبِ فابتغوا الیه الوسیلة

تا دست بدامن مرشد نزند واطاعت امر او ننماید ره بوصل محبوب حقیقی نبرد بنابران گوید **قوله**

بمی سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید	که سالک بیخبر نبود ز راه و رسم منزلها

پیر مغان اشاره بمرشد کامل ـه ساقی و پیر مغان و مطرب اشعار خوان + مرشد کامل بود دریاب ورا بی گزند + معنی آنست که ای طالب صادق بموجب فَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ دست بدامن مرشد کامل زن و خود را کالمیت فی ید الغسال در تحت اراده او در آر و امر او را کوهی منزل پندار و سر از امر او باز مکش اگرچه ترا امر بمی نوشی کند زیرا که او سالک این راه است از راه و رسم و نشیب و فراز این راه بیخبر نخواهد بود که تو مریض و او حکیم فِعْلُ الْحَكِيمِ لَا يَخْلُو عَنِ الْحِكْمَةِ چراکه حکم سالک کامل هرچند در ظاهر عقل مخالف مینماید اما در حقیقت وَاسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَلَوْ أَفْتَاكَ الْمُفْتُونَ هرچه مریضان عشق را فرماید موافق شریعت غرا است چنانچه **نقلست** که شخصی نزد خواجه مودود چشتی آمد فرمودند که چون آمده گفت بارادت فرمود که بگو لا اله الا الله چشتی رسول الله آن شخص چون عقیدت راسخ داشت فی الفور بلا تامل بر زبان آورد که لا اله الا الله چشتی رسول الله بعد از چندی مریدی عرض کرد که حضرت در آنروز بفلان کس بنوعی کلمه تلقین نمودند که در شرع جائز نیست فرمود که ما اراده او را در معرض امتحان می آوردم وگرنه ما کجا و محمد رسول الله کجا چه نسبت خاک را با عالم پاک + و نیز عشق از جمله افضال آلهی است که ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ پس موجب قُلْ بِفَضْلِ اللّٰهِ وَبِرَحْمَتِهِ ترغیب و تحریض لطالبان می نماید که ای طالب سجاده وجود خود را در صباغی فمن أحسن وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً بمی عشق مصبغ ساز لیکن اگر پیر مغان ترا امر کند چه او واقف این راه است امر او خالی از صوابدید نخواهد بود **سوال** چون عشق از جمله فاضلترین اشیاء است قید اجازت پیر از چه حیثیت **جواب** هرچند که افضل ترین عبادت است اما بی اجازت مرشد فائده بران مترتب نگردد و ثمری ندهد کما فی الذکر والتصور **سوال** قید پیر مغان از چه حیثیت **جواب** آنست که هر که دست بدامن ناقصی زند که او از راه و رسم شریعة و طریقة آگاه نبود چون بمکشوفات شبهه نماید از حل آن در ماند و اگر برانچه مکشوفات او شده اعتقاد بندد گمراه گردد ازینجاست ـه مکن با صوفیان خام یاری + که باشد کار خامان خامکاری + هر گاه بفرموده ناقصی انیست اگر خود بخود باشد خباثت از همه زیاده ـه خیالات نادان خلوت نشین + بهم بر زند عاقبت کفر و دین **سوال** در مصرع اول پیر مغان گفته و در مصرع ثانی سالک **جواب** سالک مراد واقف کار و نیز پیر مغان باعتبار مسترشد و سالک باعتبار خود و یحتمل که پیر مغان سیر الی الله و چون سیر فی الله نهایت ندارد پس صاحبش مدام

سالکست - چون در طریقِ عشق عاشق را راحت و آسایش نمیباشد چراکه گاه در سوزش وگاه در فروزش گاه در نوازش وگاه در گدازش گاه در قرب وگاه در بعد و مدام از حالے بحالے گردان ست بنابر آن

گوید قوله

مرا در منزلِ جانان چه امن و عیش چون هر دم / جرس فریاد میدارد که بر بندید محملها

منزلِ جانان مراد مقامِ عشق که وصول بمحبوبِ حقیقی جز در دارِ ملکِ عشق صورت نه بندد جرس مراد حکم لاریبی و نیز جرس مراد خطاب و آن بر دو قسم ست بواسطۂ خلفا چنانچه فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ اِنِّیْ لَکُمْ مِنْہُ نَذِیْرٌ مُّبِیْنٌ و بلا واسطه که سالک آنرا در باطنِ خود می یابد و داعی میگردد بر انتقال از مقامِ سافل بسوے عالی محمل بر بستن کوچ کردن معنی آنست که مرا در طریقِ عاشقی چه امن و چه راحت و چه آسایش و چه فرحت که مدام حکمِ محمل بستن میرسد و هر دم از حالے بحالے میرانند و بحالتے نمیگذارند - و یحتمل که مرا که در منزلِ عشق فرود آمده ام و بدردِ عشق گرفتارم کجا یارائے آنکه براحت گرایم چون هر دم از جنابِ معشوق خطاب فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ میرسد یعنی اعراض کنید از غیرِ معشوق و متوجه شوید بسوے او و یحتمل که تجلیاتِ معشوق غیر متناهی است و در هر تجلی حسن معشوق ازید و احسن پس بضرورت بمقدارِ شهود تجلی قلق و اضطراب ست برائے تجلی دیگر بضرورتِ قلق علی الدوام بودے گوید که مرا در طریقِ عشق نه امنست از قلق و نه عیش بتحصیلِ مراد زیرا که هر دم جرس فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ ندا میکند که آماده شو از سافل بعالی چون بیدردان را از دردمندان دردے نیست از روے بے دردی دردِ ایشان را در نمی یابند و زبان به ملامت میکشایند

بنابران گوید قوله

شبِ تاریک و بیمِ موج و گردابے چنین هائل / کجا دانند حالِ ما سبکسارانِ ساحلها

شبِ تاریک کنایت از ایامِ هجر که در نظرِ مهجور جهان بمنزلۂ شبِ تاریک است بیمِ موج کنایت از خوفِ رواست گرداب کنایه از اجل چنین هائل اشاره است بآن که کشتی وجودِ هیچکس را از آن گرداب نجات نیست سبکسارانِ ساحلها مراد آنانکه بعشق در نیامده اند و بر ساحلِ خشک که زهد است نشسته مانده اند معنی آنست من که سفینه نشینِ دریاے عشقم و مبتلاے هجرانم و خوفِ رواز پس و گردابِ اجل در پیش پس این ظاهر پرستان که مبتلاے زهد اند و به لجۂ خونخوارِ عشق نیفتاده اند چگونه حالِ مرا در یابند و چرا به ملامت پیش نیایند - و یحتمل که مراد از شبِ تاریک دنیا بیمِ موج خوفِ آفات و بلیات گرداب

کنایت از ردّ و قبول و سبکساران ساحل کنایه از ملائکه که باوامر و نواهی ماخوذ و مثاب نیستند و از صفات بشریت آزاد اند و اہل باطن بخطر عظیم که اَلْمُخْلِصُوْنَ عَلٰی خَطَرٍ عَظِیْمٍ یعنے ما که مسجونِ سجن دنیا ایم که اَلدُّنْیَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ و موجِ آفات و بلیات از ہر سو مائل و گردابِ ردّ و قبول در پیش حائل ست که کشتی وجود ہیچکس را از ان گرداب نجات نیست پس گروه ملائکه که از ینها محفوظ و مصون اند چرا زبان بملامت بکشایند و آین تلمیح است بقصهٔ آدم و قولِ ملائکه که اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وَیَسْفِكُ الدِّمَآءَ باید دانست که عاشق را دو حالت است حالے آنست که غرض از میان بردارد و بے غرض با معشوق صحبت کند و او را ہم از بہرِ او دوست دارد و این حالت انتہائیه است و صاحبِ این حالت را عاشقِ کامل گویند اینکس ره بوصلِ محبوب برد و عزیز گردد و حالتِ دیگر آنست که ہمگی ہمتِ او مقصور بر مرادِ خویش بود و محبوب را از بہرِ خود دوست دارد و اینحالت ابتدائیه است و صاحبِ اینحالت را عاشقِ خودکام گویند این کس ره بوصلِ محبوب نبرد و بسبب عدمِ وصل بدنام و رسواے عالم گردد بنابران گوید قوله

همه کارم ز خودکامی بیدنامی کشید آخر	نهان کے ماند آن رازے کزو سازند محفلها

محفل ساختن اشتہار یافتن معنی آنست که ہمگی کار و بارِ من بسببِ خودکامی بیدنامی کشید یعنی چون ہمتِ من ہمگی مقصور بر مرادِ خود بود ره بسرِ منزلِ وصل نبردم و بدنام و رسواے عالم گردیدم و این رسوائی و بدنامی خود خواہم که نہان دارم مگر نہان داشتن رازے که افسانهٔ محفلها گردید چگونه صورت بندد و محتمل که مراد از خودکامی خود مرادیِ معشوق بود بحکم کہ اَللّٰهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ و عدمِ اعطاے وصال که موجبِ قلق و اضطرابِ عاشق ست و مفضی است بسوے بدنامی یعنی از افراطِ خودکامیِ معشوق کارہاے من بنامرادی بجاے رسید که از محبت بجز بدنامی ہیچ نماند اگرچه آوازهٔ یُحِبُّهُمْ وَیُحِبُّوْنَهٗ در جہان انداختند لیکن در محبت مرا چنان مفلس ساختند که از محبت ہیچ کامے و مرادے نیافتم و من بدین حرف شرمندهٔ آفاق شدم و خواستم که رازِ نامرادی و افلاس نہان ماند نہان داشتنِ رازے که شہرهٔ مجالس گردید محالست۔ اکنون بدانکه چون موجبِ حصولِ قربِ معشوق دوامِ اشتغال بیادِ معشوق و استغراق بدوست بنابران گوید قوله

حضوری گر ہمیخواہی ازو غائب مشو حافظ	مَتٰی مَا تَلْقَ مَنْ تَهْوٰی دَعِ الدُّنْیَا وَاَهْمِلْهَا

متے شرطیه یعنی ہرگاه مَتٰی مَا تَلْقَ مَنْ تَهْوٰی تقدیر کلام چنین است متٰی اردت ملاقات من تهوے

کقوله تعالیٰ اِذَا قُمْتُمْ اِلَی الصَّلٰوةِ وع بگذارا ہمال فروگذاشتن معنی آنست کہ اے حافظ اگر میخواہی که بمقام حضوریت معشوق باریابی مدام متوجه بدو باش و غفلت را بخود راه مده چنانچه مذکورست ؎ بچشم زدن غافل ازان ماه نباشم ÷ شاید که نگاهے کند آنگاه نباشم ÷ و هرگاه ارادهٔ ملاقات کنی کسے را که دوست دارد تو اورا یعنی چون جویانِ وصلِ محبوب هستی بگذار دنیا را و طلبِ آن منما و اگر حاصل ست فروگذار یعنی ترک ده آنرا و درین بیت خطاب بدل ست یا از جانب محبوب ـ غزل

اگر آن ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را	بخالِ هندوش بخشم سمرقند و بخارا را

ترک شیراز محبوبِ شیراز کنایه از محبوبِ حقیقی خالِ هندو خالِ سیاه مراد ازان تجلیِ ذاتی که نورِ ذات را سیه تصور نموده اند ؎ سیاهی چون ببینی عینِ ذاتست ÷ درو چاهے پُر از آبِ حیاتست ÷ سمرقند و بخارا دو شهر اند معروف که خوبرویان آنجا بحسن و جمال مشهور و مراد ازان کونین و دل و جان و دین و ایمان چنانچه نقلست که چون حافظ این غزل گفت بادشاهِ آن عصر حافظ را طلبید و گفت که تو گفته بخالِ هندوش بخشم سمرقند و بخارا را گفت بلے گفت من سمرقند و بخارا را بچندین زر و زور و لشکرکشی و جانفشانی فتح کرده ایم تو بیک خال هندو می بخشی گفت من سمرقند و بخارا که تو مالک آن هستی نمی بخشم من آن سمرقند و بخارا که ما مالک ایم می بخشم و آن کونین و دل و جان و دین و ایمان ست معنی آنست که اگر آن محبوبِ حقیقی که محبوبِ من ست دلداری ما نماید و تجلیِ ذاتی خود بما عطا نماید جهتِ اداے شکرِ اینچنین نعمتے از کونین اعراض نمایم و از دل و جان و دین و ایمان درگذرم و در و فانی شوم و چون حصولِ این نعمتِ عظمےٰ بغیر از محبتِ الٰهی حصول نه پیوندد و آن موقوف بارشادِ مرشد است بنابران گوید قوله

بده ساقی مئ باقی که در جنت نخواهی یافت	کنارِ آبِ رکناباد و گلگشتِ مصلا را

ساقی کنایه از مرشد که نوشانندهٔ شرابِ محبت است مئ باقی محبتِ حقیقی و شغل و ریاضت که موجب فناءِ سالک و بقاء اوست رکناباد چشمه ایست در شیراز گلگشت بمعنے سیر مصلا عیدگاهے ست در شیراز و این هر دو یعنی رکناباد و مصلا ریاضتگاهِ مردانست که اکثر بزرگانِ آن نواح در انجا آمده بعبادت مشغول میشوند مراد از دنیا که جاے محنت است و موجبِ حصولِ محبت که اَلدُّنْیَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَة معنی آنست که اے ساقی مئ محبت و شغل اشغال که مایهٔ حصولِ معرفت و سرمایهٔ وصولِ قربت است بما عطا نما که چون ازین دنیا رحلت کردیم و این مقامِ رکناباد و مصلے که جاے ریاضت و حصولِ محبت است در جنت

نخواهی یافت زیرا که جاے ارشادِ مرشدان و حصولِ محبتِ سالکان همین است و عقبیٰ دار الجزا است
چندانکه درینجا حصول معرفة بود موافقِ آن درانجا رویة خواهد شد و هرکه درینجا بهرهٔ معرفت
بدست نه آورد در عقبیٰ از بهره رویت بے بهره است مَن کَانَ فِی هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ
اَعْمٰی چون همین ارشادِ مرشد بسلوک درآمد و تجلیاتِ الٰهی برو نازل شدن گرفت و سالک مشغولِ
آن گردید و مشغولی بدان سدِّ راه است و گذشتن ازان بے دستگیری مرشد نتوان بنابران گوید قوله

چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را	فغان کین لولیان شوخ شیرین‌کار شهرآشوب

فغان فریاد لولیانِ شوخ محبوبانِ مجاز و مراد از تجلیاتِ صوری که در مظاهرِ حسنه پیشِ سالک بے
تانیس وے وارد مے شود معنی آنست که اے مرشد فغان از دستِ این تجلیات که در دلربائی عاشق
بیباک اند و خوش حرکات و پریشان کننده عالم اند که هردم برنگے دیگر پیش مے آیند و ستمگری پیشه
میسازند صبر از دل ما چنان ربوده اند که ترکان خوانِ یغما را یعنی بنوعے واله و فریفتهٔ خود گردانیده اند
که اعراض از ایشان ممکن نیست مگر توجه تو پس بفریادِ ما رس و چون مشاهدهٔ جمال محبوب عاشق
را در پردهٔ عصمت نمیگذارد بنابران میگوید قوله

که عشق از پردهٔ عصمت برون آرد زلیخا را	من ازان حسن روزافزون که یوسف داشت دانستم

یوسف نام پیغمبرے مرسل که محبوبِ زلیخا بود و درینجا کنایت از محبوب حقیقی است زلیخا نام عورتے
که عاشقِ یوسف بود معنی آنست من ازان حسنِ روزافزونِ آن محبوبِ حقیقی و یا از شهود تجلیات
که بر ما وارد شده تفهم نمودم که عشق این آخر کار مایان را از دائرهٔ عصمت بیرون خواهد آورد و رسوائے
عالم خواهد ساخت و نیز محتملست از حسن و جمالے که یوسف داشت و آخر کار عشق او زلیخا را از دائرهٔ
عصمت بیرون آورد تفهیم ما شد که هرجا که حسن است تقاضا او همین است که عاشقان را رسوامی کند پس
رسوائی ما هم بسبب عشق است و نیز احتمال دارد که در عالم عدم و همگی قدم جلوهٔ جمال را باختلافِ انوار
و اوصاف تماشا کردم و بیقین دانستم که کمین یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّوْنَهٗ ما را از دائرهٔ عصمت خواهد آورد
و درین ابتلا ها محبوس خواهد کرد لاجرم بظهور آمد۔ اکنون بدان که در ابیاتِ ما تقدم از زبان ناظم
سخنان وارد شده که بادنی شایست چنانچه دو سوال در بیت دوم یکے آنکه پیش طلبی بجناب مرشد
کرد که شایان آن نبود دویم آنکه از بیتِ ثانی متوهم مے شود برانیکه وصال و معرفت است که

موقوف بر ریاضت و این قول مختلف است سیوم آنکه در بیت چارم اظهارِ عشق کرد که کتمانِ آن
واجب است بر سالک اکنون بجوابِ آنها گوش دار اول آنکه چون طالبِ صادق از روی شیفتگی
پیش طلبی را کار فرمود که بده ساقی مئ باقی احتمال است که مرشد ازان روی که بحالِ او دانا است
و بینا شاید که بد دل شده از روی نصیحت درشت گفته باشد بجوابش گوید قوله

بدم گفتی و خورسندم عفاک الله نکو گفتی	جوابِ تلخ می زیبد لبِ لعلِ شکرخا را

عفاک الله عفو کند ترا خدا تعالےٰ معنی آنست که من از راهِ نادانی پیش طلبی را کار فرمودم و تو از راهِ
پیش بینی و نصیحت مرا سخنِ درشت گفتی با اینهمه خورسندم عفو کند ترا خدا تعالےٰ این درشت گفتن چه
اگرچه این بدگفتنِ تو در مجاز موجبِ بد ولیست اما فی الحقیقت نیکو گفتی و سخنِ تلخ که پند و نصیحت است
بلعلِ شکرخای تو بس زیبا است و محتمل که این خطاب بمعشوق است و عفاک الله خطاب بنفس است یعنی ای
محبوبِ من تو از روی استغنای ذاتی که داری بما بدگفتی و ما بدگفتنِ تو خورسندم ای نفسِ من عفو کند
ترا خدا تعالےٰ از انکه نکوگفتی چون گفتی بدم گفتی و خورسندم که عبودیت را مرعی داشتی بدان که سوال دوم
که در بیتِ ثانی متوهم است که معرفتِ الٰهی موقوف باعمال ست علماءِ ظاهری گویند که بنده که معرفت
الٰهی در دنیا میرسد و بروزِ قیامت که بنعمت رویت مشرف خواهد شد بسببِ اعمالِ نیک و صوفیه میگویند که
اعمال بجا آوردن محض اطاعة مراد است وگرنه حصولِ معرفت در دنیا و رویة در عقبیٰ محض لطف و فضلِ او ست
که لا یُدخِل اَحداً منکُم عَمَلُهٗ فی الجَنَّةِ ولا یُجیرُهٗ مِنَ النّارِ ولا اَنا اِلّا بِرَحمةِ اللهِ و چون اعمال را موقوف علیه
معرفت دانستند البته و بالیقین نظرِ او بر اعمال متمکن گردد و آن موجبِ غرور و انانیت میشود و این سدِّ راه
سالک ست و کفرِ طریقت بنابران که چون موسیٰ را نظر بر مکالمه افتاد فرمان شد که اَن اَلقِ عَصاکَ
مراد از عصا نظر افتادن بمکالمه و ناظم نیز جائے دیگر گفته ؎ تکیه بر تقویٰ و دانش در طریقت کافریست
راهرو گر صد هنر دارد توکل بایدش ❊ بنابران بعجز و افتقار می گراید و میگوید قوله

ز عشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی ست	بآب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را

عشق مراد ریاضت و مجاهده از جهة ذکر ملزوم و اراده لازم ناتمام بمعنی ناقص و جمال مراد لطف و فضل
اگرچه در مجاز جمالِ خوبی را گویند اما فی الحقیقت جمال لطفِ سیرتست ازینجا است که اِنَّ اللهَ جَمیلٌ و یُحِبُّ
الجَمالَ معنی آنست که لطفِ بے غایتِ او موقوف علیه بر ریاضت ما نیست و جنابِ او از عشقِ ما پروای نه

چون جمالِ روی زیبا که موقوف علیه بخال و خط و آب و رنگ نیست پس هر کرامی نواز د محض لطفِ اوست
والا نه طاعتِ نه لکه سال ابلیس کجا پس از مضمونِ این بیت معلوم شد که چون حصولِ معرفتِ الٰهی
محض بر لطفِ اوست پس ریاضت کردن چه نفع دارد نظر بر لطفِ او چرا نباید داشت بدانکه خاص
نظر بر لطفِ او گماشتن و دست از طاعت باز داشتن نیز گمراهیست و مذهبِ زنادقه است
و چون انکشافِ اینمعنے که سرّے از اسرارِ الٰهی ست مستحیل است و ما فیه قول مختلف چنانچه ناظم خود گفته

ع قومے بجد و جهد نهادند وصلِ دوست ؛ جمعے دگر حواله بتقدیر میکنند ؛ و مذهبِ صوفیه آنست
که بقدر وسع از فرائض و نوافل بجا آرد و تقصیرے نورزد و نظر بر اعمال نیداز د و بران تکیه نکنند و چون اشتغال
کردن درین قال و قیل سالکے را از طلب باز میدارد بنابران تعرض میکند و میگوید قوله

حدیث از مطرب و می گو و راز دهر کمتر جو	که کس نکشود و نکشاید بحکمت این معما را

از مطرب و مے مراد عشق از ذکر لازم و اراده ملزوم راز کنه اسرار از دهر از اهل دهر کقوله تعالیٰ وَاسْئَلِ الْقَرْيَةَ ای مِنْ اَهْلِ الْقَرْيَةِ معنے آنست که ازین قیل و قال باز آئی و سخنانِ عشق و محبت را بپرس و انکشافِ
اسرارِ الٰهی از اهلِ زمانه مجوے که این اسرارِ الٰهی معمائیست که هیچکس نکشود و نخواهد کشود و چون
واقف شدن بر اسرارِ الٰهی بحکمتِ عقلی و فکری نمی تواند شد بنابران گوید قوله

نصیحت گوش کن جانان که از جان دوست تر دارند	جوانانِ سعادتمند پندِ پیرِ دانا را

این بیت خطاب است از مرشد بمسترشد جانان خطاب بمسترشد از روے لطف و مرحمت معنی
آنست که اے طالبِ صادق این نصیحتهاے ما را گوش کن و بدان عمل نما که جوانانِ سعادتمند
پندِ پیران را از جان عمل نمایند و بدان پند گیرند و چون این غزل مملو از لآلی سخنها است و سزاوار تحسین است
بنابران گفته یا از جانبِ مرشد امر شده قوله

غزل گفتی و دُر سفتی بیا و خوش بخوان حافظ	که بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثریّا را

ثریا هفت ستاره اند و قیل شش و آنرا بنظم تشبیه کنند معنی آنست که اے حافظ غزل گفتی
یا دُر سفتی بیا و باحسنِ وجه برخوان که سخنِ تو بمنزلے رسیده است و شایانِ آن گردیده که فلک
عقدِ ثریا را نثارِ آن سازد غزل

اے فروغ ماهِ حسن از روے رخشانِ شما	آبروے خوبی از چاهِ زنخدانِ شما

اے حرفِ ندا و منادی محذوف و آن محبوب فروغ روشنی ماهِ حسن اضافت بیانیه کنایت از محبوبان مجاز روے رخشان کنایت از ذاتِ محبوبِ حقیقی چنانچه در مرآة المعانی است ه روے از روے حقیقت هست ذات ÷ هر چه غیر از رو بود باشد صفات ÷ و ناظم روے محبوب را بکنایت با آفتاب تشبیه داده چه ماه اقتباس نور از آفتاب میکند که نور القمر مستفاد من نور الشمس و این را التشبیه بالکنایه گویند که مشبه که روست بیان کرد و مشبه به را که آفتابست محذوف نمود آبروے تازگی و درخشندگی چاه زنخدان عبارت از کمالِ حسن و جمال معنے آنست که اے محبوبِ من ماهِ حسن افروغ از روے رخشانِ شماست و تازگی و درخشندگی جمال و خوبی از لطفِ تست یعنی محبوبانِ مجاز را زینت و بها از تست و جهانیان را از تو زینتے است درست و محتمل که اے محبوب من روشنی ماهِ حسن صوری و معنوی در عالم غیبی و شهادتی از ذاتِ شماست ه هر دو عالم یک فروغِ روے تست ÷ و چون عاشق را مدام همین اراده است که مشاهدهٔ وصال بجمعیت دست دهد و هیچ عوارض در پیش نباشد بنابران گوید قوله

کے دهد دست این غرض یا رب که همدستان شوند	خاطرِ مجموعِ ما زلفِ پریشانِ شما

دست دادن حاصل شدن همدست یکجا و متفق معنے آنست که امید داریم که کے حصولِ این مطلب شود که خاطرِ مجموعِ ما و زلفِ پریشانِ شما باهم همدستان شوند یعنی وصالِ شما بجمعیت وقت میسر آید و نیز مصراعِ ثانی را وجوه کثیره در شروح دیده شده لیکن بدو وجه که بفهم اقرب و بمطلب نزدیکتر باشد اکتفا میکند وجه اول خاطرِ مجموع ازین جهت گفته شده که هنوز عشقِ او بکمال نرسیده یا در واقع همچنین است یا بجهت کسرِ نفس خود را غیرِ عاشق قرار داده طلبِ عشق میکند و میگوید که خاطرِ من بسببِ عاشق ناگشتن که جمعیت با زلفِ پریشان کے هم از خواهد شد و پریشانی خواهد رسید چنانکه حق تعالے هر کرا دوست دارد مبتلا بغم میگرداند اذا احب الله عبدا ابتلاه فان صبر اجتباه فان احبه حب البالغ اقتناه و اذا احب الله عبدا ابتلاه فان صبر اجتباه و ان رضی اصطفاه ـ وجه دوم آنکه خاطرِ مجموع از انجهة که در معنی اول نگاشته شد و زلفِ پریشان عالم کثرت چنانچه زلفِ پریشان ساتر رخساره است همچنین عالمِ کثرت ساتر وحدت است معنی آنست که کے خاطرِ مجموعِ ما و زلفِ پریشانِ شما همراز شوند اے هر دو یکی شوند یعنی از عالمِ کثرت و مقیدات بعالم وحدت در آئیم و هیچ اندیشه عالم کثرت نماند

وجہ سیوم مراد از زلف تعینات بر عارض ذات ہ ہر حلقہ کہ بست دل ز صد خلق ربود + و پریشانی زلف عبارت از ارتفاع او از نظر سالکست معنی آنست کہ کے حاصل شود اے پرورندہ عاشقان بزلالِ وصال کہ یکجا شود جمعیت قلب یا پریشانی کہ علت جمعیت ہ تا پریشان نکند زلفِ ترا بادِ صبا متصور نشود خاطرِ جمعیتِ ما + چون عاشق را از غایۃ اشتیاق ہر دم قلقے روے میدہد و بامید وصال ہر دم جان بلب میرسد بنا بران میگوید **قوله**

عزم دیدارِ تو دارد جانِ بر لب آمدہ	**باز گردد یا بر آید چیست فرمانِ شما**

معنی آنست کہ اے محبوبِ من از غایت اشتیاقِ دیدارِ تو جان بلب رسیدہ الحال حکمِ تو چیست باز گردد یا بر آید یعنی اگر وقتِ وصال رسیدہ بر آید والا باز گردد و چندروز دیگر صبر نماید و تن بہجر دہد و عاشق را تا کہ آلودہ اغراضِ نفسانیت و آغشتۂ وساوسِ شیطانی بمعشوق راہ نیست بنا بران بزبانی محبوب گوید **قوله**

دور دار از خاک و خون دامن چو بر ما بگذری	**کاندرین رہ کشتہ بسیار اند قربانِ شما**

خاک و خون الواثِ بشری معنی آنست کہ اے عاشقِ غریبِ ما اگر بحضرتِ ما آمدن میخواہی پس دامنِ خود را از خاک و خون باز دار یعنی آغشتۂ اغراضِ نفسانی و آلودہ وساوسِ شیطانی مشو و فریب آنہا مخور یا آنکہ بصیقلِ ریاضت زنگ زدۂ اے بشریت شو بحکم لَفْسُكَ ذَنْبٌ لَا يُقَاسُ بِهَا ذَنْبٌ منشاء فسادات و مانع از رفعِ درجات ہمین وجود است ورنہ افاضۂ وجودِ مطلق بجمیع عباد علی السویہ است علت مصرعِ اول مصرعِ ثانیست کہ اینہمہ از انجہت میگویم کہ در راہِ خصوصیتِ ما و تو بسیار کس از غایتِ حسد قربان گشتہ چنانکہ ہاروت و ماروت و ابلیس چنان نشود کہ زہر خندگیِ ایشان گردد و تو محروم مانی چون مصلحتاً چندروز وصال در معرض توقف افتاد و عاشق دمبدم در غلبۂ اشتیاق بنا بران گوید **قوله**

با صبا ہمراہ بفرست از رخت گلدستۂ	**بو کہ بوے بشنویم از باغ و بستانِ شما**

صبا کنایہ از فیض باطنی و نیز مرشد کہ رسانندہ است بوے معشوق بعاشق از رخ گلدستہ فرستادن کنایہ از عطاءِ شہود تجلیات است و نیز فرستادنِ پیغام بو بمعنے باشد باغ و بستان بحکم وَلِلّٰهِ جَنَّةٌ لَيْسَ فِيهَا حُورٌ وَلَا قُصُورٌ يَتَجَلّٰى رَبُّنَا ضَاحِكًا مراد وجہ اللہ است یعنی ذات کہ نفخۂ روحانیت معنی آنست کہ اے محبوبِ من تا دریافتِ دولتِ اصلت کہ بمفارقۂ قالب میسر

می آید ہمراه فیض ابواب مکاشفات بر من مکشوف گردان که تا بنسیم تجلی ذات که مستجمع اسما و صفات
ست از رخت که وجه الله است بہره ور گردیم و به ذوقِ آن بر تلخی عشق مطلع نشویم واز کشاکشِ
دوران برہم و در بعضے نسخه بجاے باغ ولبستان از خاک لبستانِ شما دیده مراد از خاک لبستان وجود
محمدی که ہر چه از حق فائض مے شود اول بحضرت بعده بانبیا پس اولیا پس عامه یعنی بسبب آن نسیم
مشاہدات بہره ور گردیم از کمالات محمد علیه السلام و چون مستوری را در مقام عشق وشہود گذر نیست بنابران گوید قوله

کس بدورِ نرگست طرفی نه بست از عافیت	به که بفروشند مستوری بمستانِ شما

نرگس کنایه از چشم و مراد از ان شہود تجلیات طرف بستن کنایه از حاصل نمودن مستوری
زہد وتقوی مستان کنایه از چشمان معنی آنست که اے محبوب من در دورِ شہود تجلیاتِ تو ہیچکس از
عاشقان عافیت حاصل نکرد بہتر آنست که مستوری را یعنے زہد وتقوے بعوض مستان که شہود تجلیات
است بفروشند ویحتمل که نرگس ومستان کنایه از اسم بصیر ومحیط او ست امور غیبیه وشہادیه معنی
آنست که ہیچکس بسبب حیطه ومشاہدهٔ اسم بصیر بہمه اوامر ونواہی وطاعت ریائی کناره عافیت
ورجا وجمعیت از بحر مرض خوف وتفرقه حاصل نکرد وستر معاصی ہیچ فائده ننمود فانّ اللهَ
كَانَ بِعِبَادِهٖ خَبِيْرًا بَصِيْرًا چون ستر معاصی ہیچ فائده نمیکند بہتر آنست که بفروشند وبرباد
دہند مستوری ریا آمیز را بواسطهٔ اطلاعِ مستانِ شما سوال ولفظ مستان بلفظ جمع
چون ذکر کرد جواب ہر واحد از لفظین اول وثانی متضمن اسمِ بصیر ست پس یک اسم باعتبار تحقق تعین در مرتبتین
بمنزله دو اسم است - چون کارِ عاشق مدام بگریه وزاریست و آن بموجب اَلْبُكَاءُ تَحْصِيْلُ الْمُرَادَاتِ
چشم داشتِ وصال میشود بنابران گوید قوله

بخت خواب آلودِ ما بیدار خواہد شد مگر	زانکه زد بر دیده آبی روی رخشانِ شما

خواب آلود خفته مگر یعنے تیقن روے رخشان شما یعنے عشق روے رخشانِ شما معنی آنست
که مفہوم ما میشود که تحقیق بخت خواب آلودِ ما بیدار خواہد شد واین فراق بوصال مبدل خواہد شد زیرا که
روے رخشان شما آب بر دیدگان ما زد یعنے عشق روے رخشان شما چشمهٔ آب از دیدگانِ ما جاری
ساخت ویقین است که چون آب بر خفته اندازند بیدار شود تا که عاشق بمشاہدهٔ محبوب نرسد ہر دم
قلقے روی میدہد چون رسیدن بمراد بے توجه مردان محال که ہِمَّةُ الرِّجَالِ تَقْلَعُ الْجِبَالَ بنابران میگوید قوله

اے شهنشاهِ بلند اختر خدا را همتے
تا ببوسم همچو گردون خاکِ ایوانِ شما

شهنشاهِ بلند اختر کنایه از مرشد است خدا را برای خدا همتے توجهے بوسیدنِ خاکِ ایوان کنایه از قربِ صوری ومعنوی معنی آنست که اے محبوبِ من بے توجهِ تو کارِ من پیش نمیرود برائے خدا همتے در کارِ ما کن تا همچو گردون بخاک بوسی ایوانِ شما اشتغال نمایم یعنے قربے بجناب تو حاصل نمایم وتو برسم چون از جنابِ مرشد دور اُفتاده بنابران طلبِ پیغامبری میکند **قوله**

ای صبا با ساکنانِ شهرِ یزد از من بگو
کای سرِ ناحق شناسان گوی میدانِ شما

صبا کنایه از قاصد شهر یزد کنایه از شهرِ حقیقت وساکنانِ شهرِ یزد کنایه از مرشد مثلِ ملازمانِ سلطان ناحق شناسان مجازیان ومتعصبان وظاهر پرستان معنی آنست که اے قاصد صبا مثال از جانبِ من بجنابِ مرشد عرض رسان که اے کسے که سرِ ناحق شناسان قربان گوی میدانِ شما باد وتحمیل که بفحوائے قال عم اِذَا تَحَیَّرْتُمْ فِی الْاُمُوْرِ فَاسْتَعِیْنُوْا مِنْ اَهْلِ الْقُبُوْرِ ومراد از اهل القبور واصلانِ حق که بمرتبه مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا رسیده اند ساکنانِ شهرِ یزد کنایه از عارفان وصحابه از غایت قلق اند بعامه سلف می نماید که اے صبا قاصد مثال از جانبِ من شکسته بال بجنابِ عرفاء سلف معروض دار که اے عارفان بالله سرِ ناحق شناسان تصدق وقربان شما باد **قوله**

اگرچه دوریم از بساطِ قرب همت دور نیست
بندهٔ شاهِ شمائیم وثنا خوانِ شما

اگرچه بجسم از محفلِ فیض منزل دور اُفتاده ام لیکن همگی همت وتمامی نهمت بجانبِ شما مصروف است اگرچه بندهٔ شاهِ شمائیم که خالق الخلائق است وبقیدِ عشقِ او مقیدیم لیکن ثنا خوانِ شما بموجب مُحِبُّ الْمَحْبُوْبِ مَحْبُوْبٌ وتحمیل که به برادران بیت نوشته بعد از ان ملتمس خود عرض میکند **قوله**

دل خرابی میکند دلدار را آگه کنید
زینهار اے دوستان جانِ من وجانِ شما

معنی آنست که ملتمسِ ما آنست که دلِ من از روے شیفتگی خرابی میکند وبیتابی بیش مے آرد از حالِ من آن دلدار را خبر کنید وتوجه در بارهٔ ما نمائید البته اید دوستانِ من که جانِ من وجانِ شما بحکم اَلْفُقَرَاءُ کَنَفْسٍ وَّاحِدَةٍ یکے ست **قوله**

عمرتان باد امر ادلے ساقیانِ بزمِ جم
گرچه جامِ ما نشد پُر مے بدورانِ شما

معنی که اے ساقیانِ بزمِ جم که نوشانندهٔ مے محبت بعاشقانِ الٰهی هستید وتا حال بکامِ خود نرسیده ایم

وہیچ توجه درباره ما نکرده اید باآن در دعاگوئی شما ایم که عمرِ شما مرا دماباد یعنی چندانکه ما می خواہیم یا چندانکه شما خواہید اُمید واریم که بہمین شماره بمقصد خود بریم چون از التماس فارغ شدم باز مناجات بجناب محبوب مے کند که **قوله**

میکند حافظ دعای بشنو و آمین بگوے	روزی ما باد لعلِ شکر افشان شما

معنے آنست که اے محبوبِ من حافظ دعاے میکند و آن اینست که لعلِ شکر افشان که عبارت از لطفِ دلنواز شما است روزیِ ما شود اے درباره ما شود پس تو ہم بشنو دعاء مرا و آمین کن که بہمین آمین تو مستجاب شود و بمقصود رسیم و نیز لعلِ شکر افشان مراد از کلام منزلست که اولیاء را بواسطهٔ صفاے دل روے مے دہد۔

غزل

بملازمانِ سلطان که رساند این دعا را	که بشکرِ پادشاہی زنظر مران گدا را

ملازمان لفظا دبا سلطان محمدؐ و مرشد دعا پیغام بدانکه سالک مدتے گرفتار بلا و رنج که در راه عشق است ماند و ہیچ نوع بنوا ز شے معزز نکرد و خود را در آنحضرت بار نیافت که اظہار عرض خود کند بالضرور طلبِ پیغمبری میکند و ندا عامیانه میکند یعنی کیست که بر ینحالِ زارِ ما رحم آرد و این پیغام بجنابِ آن دلدار رساند که بشکر آنکه اللہ تعالےٰ ترا برگزیده و سروری بخشیده ما تشنگانِ بادیۂ حرمان را از زلالِ وصالِ خود محروم مدار که اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ بدان که سالک را چار مانع اند دنیا و خلق و نفس و شیطان دفع دنیا بقناعت و دفع خلق بعزلت و دفع نفس و شیطان جز بتوجه پیر و التجا بحق ساعة فساعة نیست بنابران مے گوید **قوله**

ز رقیبِ دیو سیرت بخدا ہمی پناہم	مگر آن شہاب ثاقب مددے کند خدا را

رقیب دیو سیرت نفسِ اماره و شیطان شہاب ثاقب نجم است موکل بر رجمِ شیاطین مراد مرشد خدا را واسطۂ خدا معنی آنست که از دستِ این نفسِ اماره که اَعْدٰى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِىْ بَيْنَ جَنْبَيْكَ در حق اوست و یا شیطان که اِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ہر دم بمعاصی میکشند و از راهِ حق باز میدارند به تنگ آمده ام و ہیچ نوع رہائی نیابم بنابران شب و روز بلکه رجوعِ ما و مید م بحضرتِ حق است تا باشد که باشارت الٰہی آن ارشاد مآب و از براے خدا مددے کند و توجه در حق ما نماید تا بر آن دشمن لئیم ظفر یابیم چون گریه و زاری مسترشد بے توجه مرشد قبول نمی اُفتد بنابران گوید **قوله**

بخدا که جرعهٔ ده تو بعاشق سحر خیز	که دعاے صبحگاهی اثرے کند شمارا

بخدا قسم بخدا جرعه قطره شمارا بواسطهٔ شما معنے آنست که اے مرشد جرعهٔ محبت در کاسهٔ دلِ عاشق از خمخانهٔ خود بریز تا دعاے صبحگاهی عاشق قبول افتد شمارا اے بواسطهٔ امداد شما وتحیل که بنام خدا جرعهٔ بخونریزی سحر خیز عطا کن و از فیاض حقیقی درخواست نما ازانکه دعاے صبحگاهی که شمار است اثرے میکند و در جذب محبوب قریب الاستجابت است چون مستر شد بتوجه مرشد بمشاهدات رسید مشاهده بین التجلی والاستتار است و آن موجب قتل عاشقان ست بنابران گوید **قوله**

چه قیامت ست جانان که بعاشقان نمودی	رخ همچو ماه تابان دلِ همچو سنگ خارا

رخ همچو ماه تابان ظهور وجه الله و دل همچو سنگ خارا استغنا و استتار وجه الله معنے آنست که این چه قیامت است جانِ من که بر سر عاشقان آوردی یعنی اول ظهور تجلی بپا کردی و ازان آتشے در دل این غمزده انداختے و باز آن تجلی را مستتر کردی و سنگدلی را کار فرمودی که هیچ بمداواے آنها نمی پردازی و چون معشوق قادرست بر آنکه بے فناے عاشق جلوه گری کند بنابران گوید **قوله**

دلِ عاشقان بسوزی چو عذار بر فروزی	تو ازین چه سود داری که نمی کنی مدارا

عذار وجه الله معنے آنست که اے محبوب من دلِ عاشقان و عاشقان در معرض قتل می آری و نقیه عذار وجه الله اعیان میکنی و چون معشوق قادرست که بے فناے عاشق جلوه گری کند چنانچه در بهشت عاشق تشنهٔ زلال وصال یابد استفهام می نماید که ترا چه حاصلست ازانکه من بشیوه فنائی پیش می آئی و هرگاه که تجلی کنی مرا فنا نمائی چرا آنچه مقتضاے عشق است وصال بے فنا ازراه مدارا و رحمت عطا نمی فرمائی رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْكَ قَالَ لَنْ تَرٰىنِیْ وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَی الْجَبَلِ فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهٗ فَسَوْفَ تَرٰىنِیْ فَلَمَّا تَجَلّٰی رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ جَعَلَهٗ دَكًّا وَّخَرَّ مُوْسٰی صَعِقًا + دلیلے ست بران که میکند مدارا و در بعضے نسخه دلِ عالمے دیده شد مراد از دلِ عالم خلاصهٔ افرادِ عالم بود که عارفست و حق تواند بود که عالم بکسر لام بمعنے دانا و عارف بود چون در حالتِ تجلی و استتار هر دم بهمین انتظارے باشد که بوادی مژده تجلی رسد و بسخنے ازسخنان دوست که اورا سبب حصول صفای دل وحی نفسے باشد گوید **قوله**

همه شب درین امیدم که نسیم صبحگاهی	به پیام آشنائی بنوازد آشنا را

نسیم صبحگاهی و مراد از آشنا اول مراد معشوق و ثانی بمعنی عاشق معنی آنست که همه شب
مراد درین امید گذشت که الحال وارد اے از واردات بمن در رسد و پیغامے از انتخاب نعل معشوق بار
رساند نمیدانم کہ کسے باین دولت معزز خواهم گشت چون شیطان مانع و راهزن این راه است گوید

قوله | مژه سیاه ات ار کرد سوی خون ما اشارت | ز فریب او بیندیش غلطی مکن نگارا

مژه سیاه مراد از تعینی که عارض ست بر اسم المضل چون ابلیس معنی آنست که جوانمرد مرتبه الضلال
اگرچه بقول خود که فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ اشارت بکشتگی و مهجوری کرد و پس از فریب او که در حق من کرده
بیندیش و مراقب احوال ما باش تا چنان نباشد که به تیغ فرقت و مهجوری کشته کردم و غلطی مکن نگارا
و لقاے ابدی کرامتم فرما و رحمے کن در حق ما زیرا که مَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ یا در غلط میندازی بنده
خاص خود را بمقتضاے عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ و محتمل که مراد از چشم ذات خواسته
و مراد عشق داشته پس از مژه سختیها و رنجهاے عشق مراد باشد چنانچه مژه حاجب چشمست سختیها نیز
سد راه عشقست معنی آنست که این سختیهاے عشق تو اگرچه سد راه من شده اند و مرا در معرض هلاکت
افگنده اند پس از فریب اینها که در حق من کرده اند و سد راه من شده اند بیندیش و در حق ما غلطی
مکن اے یار فراموش مساز و توجهے در بارهٔ ما کن که ازین رنجها رهائی یابم چون کشمکش عشق موجب
پریشانی و هلاک عاشقانست بنابران گوید قوله

دل مستمند ما را بشکنج زلف بردی | مشکن دل ضعیفم بنواز این گدا را

شکنج پیچ و تاب زلف مراد جذبه ۵ زلف نام جذبهٔ ذات حق است + دل که قیدش گشت جال
مطلق است ۵ معنی آنست که اے محبوب من این دل دردمند حافظ را در پیچ و تاب جذبهٔ عشق
بداختی ملتمس آنست که این دل ضعیف ما مشکن اے گرفتار کشمکش عار و رحمی بحال این غریب نما و بمراد برسان
و محتمل زلف عبارت از اسماے جلالیه که تعینات اولیه اند و شکنج زلف کنایت از تسلط و غلبه اینهانست
برخلاف مقتضاے طبع چون دلربائی و استغنائی معشوق موجب خونخواری عاشقانست گوید قوله

ز فریب چشم جادو دل دردمند خون شد | نظری فگن بحالش بت دلربا خدا را

فریب اول دلربائی نمودن و بعده استغنا نمودن و مراد از چشم ذات ست ۵ بسبب چشم اینجا بمعنی نقد ذات
کو بیان ببینید وجود کائنات + و ضمیر شین حالش راجع است بدل دردمند معنی آنست که اے محبوب من

از من دلربائی کردن و باز استغنائی نمودن تو یا از تجلی صوری تو دلِ مستمندِ ما خون شد پس ای بتِ دلربا از برای خدا نظری بحالِ آن دلِ مستمند بکن و رحمی بر وی نما چون دوای دردِ عشق غیر از لطف معشوق نیست بنابران گوید **قوله**

چو طبیب دردمندان لبِ لعلِ یار باشد	دلِ دردمندِ عاشق ز که جوید این دوا را

دردمندان عاشقان مراد از لب لطف ○ لب که شیرین جوی شد لطف خداست که باغ جان از آب او نشو و نماست ٭ معنے آنست که ای محبوبِ من چون طبیبِ دلِ دردمندان و حکیم رنج مشتاقان غیر از لطفِ معشوق نمیتواند شد پس دلِ دردمندِ عاشق اگر از تو طلب این دوا نکند از که کند و باز همین مطلب را بعبارتی دیگر گوید **قوله**

دلِ دردمندِ ما را که ز هجر تست پُر خون	چه شود اگر زمانی بخشی وصالِ یار را

معنے آنست که ای محبوب من دلِ دردمندِ ما را که بسبب هجرِ تو پُر خون شده اگر زمانی بوصلِ خود رسانی چه شود ای هیچ زیانی مر ترا ندارد و چون بسبب عشق بیقراری بسیار روی داده خود را در انجا بار نمی بیند گوید **قوله**

خبری ز حالِ حافظ بر یار باز گوئید	برسد مگر ز زلفش اثری مشام ما را

زلفِ مراد جذبهٔ ذاتیه که بی آن بکارِ سالک پیش نمیرود ○ زلف نام جذبهٔ ذات حق هست دل که قیدش گشت جان مطلقست ٭ معنے آنست که ازین حالِ پریشان حافظ خبری بیار باز رسانید شاید که بر حالِ ما رحم آورد و اثری یعنے بوی از جذبهٔ ذاتیه علیه او بمغز ما رسد و ما را امداد خود رساند که اَلجَذبَةُ مِن جَذبَاتِ الحَقِّ تُوَازِی عَمَلَ الثَّقَلَین

غزل

ای بے غمت شاد مباد ادلِ غم پرورِ ما	غم خور ای دل که بجز غم نبود در خورِ ما

غم مراد عشق که سراسر درد و اندوه و بلا است که اَلعِشقُ تَمَامُ المِحنَةِ وَالبَلَاءِ ○ بعالم هر کجا درد و بلا بود ٭ بهم بردند و عشقش نام کردند ٭ و نیز بمعنے بلیات و شدائد و رنجها و خونخواری و درین بیت در مصرع اول بمعنے اول و در مصرع ثانی بمعنے ثانی معنے آنست که این دلِ ما که خو کرده شده بغمِ عشقِ تست پس میخواهم که مباد آنکه بچیزی دیگر غیر از عشقِ تو شاد شود و ملتفت بدان گردد چون کارِ عاشق مدام خون خوردنست پس میگوید که ای دل چون نصیب عاشقان همین خون خوردن است

گاه در وصل گاه در فراق پس با غم بساز و با درد و الم پرواز که سوائے غم خوردن کار ما نیست و در بعضی نسخه بجائے این بیت بیتے دیگر یافته شده ع ما برفتیم و تو دانی و دل غم خور ما * بخت بد تا بکجا میرسد آبشخور ما + قوله

میکنم شادی ازان روز که گفتی رقیب — کین گدا کیست که هرگز نرود از در ما

این بیت در اکثر نسخه دیده نشده و نیز معنے ظاهر است و چون کار عاشق مدام بگریه و زاری و همیشه در انتظار پیغام می باشد بنابران گوید۔ قوله

از نثار مژه چون زلف شود در گیرم — قاصدے کو که سلامت برساند بر ما

نثار ریختن آب وغیره معنے آنست که اے محبوب من قاصدے کو که از جناب عالمیان مآب تو مژدۀ سلام بما رساند تا من ازین نثار مژه که اشکبار سیت چون زلف تو که مملو بدر ها است قاصد را در گیرم و این دُرِ اشکبار خود در نثار او گردانم و احوال خود با و نمایم چون مطلب عاشق همین است که بنوعی از خاطر معشوق فراموش نشود بنابران گوید قوله

بدعا آمده ام هم بدعا باز شوم — که وفا با تو قرین باد خدایا در ما

دعا خواندن وفا بجا آوردن عهد و دوستی قرین پیوسته و همنشین معنے آنست که همین دعا کنان آمده ام و همین دعا کنان میروم یعنے مدام بهمین مشغولم که وفا قرین حال تو باد تا ما را فراموش نسازی و خدا درین جدائی یاور ما باد که سلامت باز روی ترا بینم۔ چون اراده عاشق بهیچ نوع آن می باشد که از جناب معشوق دور افتد بنابران گوید قوله

فلک آواره بهر سو کندم میدانی — رشک مے آیدش از صحبت جان پرور ما

آواره پریشان رشک غیرت جان پرور فرح بخش دل و راحت ده جان و آن صحبت معشوقست معنے آنست که اے محبوب من آراده من اینست که بهیچ وجه من الوجوه از آستانه تو دور نه افتم لیکن این گردش دور دوّار مرا ازینجناب دور می اندازد چرا که مرا ورا ازین صحبت جان پرور که بخدمت تو دارم رشک مے آید و از غایة حسد دو کس را دریکجا دیدن نمے تواند چون یکجا دیدن عاشق و معشوق موجب رشک حاسدان مے شود بنابران گوید قوله

اگر همه خلق جهان بر من و تو رشک برند — بخشد از همه انصاف ستم داور ما

خلق آفریدن مراد آفریده شده **انصاف** یعنی نصف کردن اے برابر داشتن مدعی و مدعاعلیہ
تا یکے بر دیگرے ستم نکند و بر حق او بزور متصرف نشود **ستم** ظلم و حق دیگرے را بزور قابض شدن
و او را از حق او محروم ساختن **داور** صاحب و حاکم مراد حق تعالی **معنے** آنست کہ اے محبوب من
اگر ہمہ خلق جہان بر صحبتِ ما و تو رشک مے برند و میخواہند کہ مرا از خدمتِ فیض موہبتِ تو دور سازند
میخواہم کہ داورِ ما از ہمگی ایشان انصافِ این ستم کہ در حق ما میکنند بکشد یعنی ایشانرا نیز مبتلاے
ہجران گرداند تا داغ ہجران معلوم نمایند۔ چون آثار درد و اندوہ از جبین عاشق ظاہر است بنابران گوید

قولہ　درد مندیم خبر میدہد از سوزِ درون　｜　دہنِ خشک و لبِ تشنہ و چشمِ ترِ ما

معنے آنست کہ اے محبوبِ من چہ حاجتست کہ اظہار درد مندی بتو سازم چون خشکی دہن و تشنگی لب
و تری چشم اینہمہ اظہار سوز ما می کنند تحمل ہر چند خواستم کہ راز پردہ نشین خلوتخانۂ دلِ حزین از اظہار نبات
خفا بر نیاید مگر اجزاے بدن بے بقا کہ جواسیس الٰہی اند در محکمہ عدالت یَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ بلا آورند
و بقولے وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ درد مندیم خبر میدہد از سوز درون
چون محبتِ معشوق از دلِ عاشق بہیچ نوع رفتنی نہ چرا کہ ازلیست بنابران گوید **قولہ**

بسرت گر ہمہ آفاق بہم جمع شوند　｜　نتوان برد ہواے تو برون از سرِ ما

با قسمیہ ہوا محبت **معنی** آنست کہ قسم بسرِ تو کہ اگر ہمہ عالم با ہم جمع شوند و خواہند کہ محبتِ تو از سرِ ما دور
سازند ہرگز نتوانند زیرا کہ محبت شے است کہ افزایشے و کاہشے و نہایتے و بدایتے طلوعے و غروبے نقلی
و تحولے ندارد کہ اَلْعِشْقُ لَا يَزِيدُ وَلَا يَنْقُصُ چون تعلق خاطر عشق ہمہ وقت ہمین باشد کہ از ین جناب
دور نشوم بنابران گوید **قولہ**

تو دو باشد کہ رساند بسلامت بازم　｜　اے خوش آنروز کہ آئی بسلامت بر ما

معنے آنست کہ اے محبوبِ من اگر چہ بتقاضاے وقت از خدمتِ تو جدا مے شوم لیکن اُمید وارم
کہ خدا از و دو بسلامت بخدمت تو رساند و چون چندین اظہار عجز و شوق کرد بجوابِ معشوق سرفراز شد
کہ اے خوش آنروز کہ باز بسلامت بر ما آئی۔ **قولہ**

ہر کہ گوید بچہ کار رفت خدارا حافظ　｜　گو ہزاری سفرے کرد و برفت از برِ ما

معنے آنست کہ اے محبوبِ من اگر بعد ازین کسے از محبانِ من بخدمتِ تو آید و بپرسد کہ از براے خدا

بگو که حافظ کجا رفت بگو مرا او را که از بر ما گریه کنان سفر کرد و در بعضی نسخه این بیت چنانست قوله

تا ز وصف رخ زیبای تو دم زد حافظ — ورق گل خجلست از ورق دفتر ما

غزل - قوله

تا جمالت عاشقان را زد بوصل خود صلا — جان و دل افتاد اندر دام زلفت در بلا

صلا آواز دعوت عام مراد ازان اقوال مشائخان زلف مراد جذبهٔ ذاتیه جلیه علیه سه زلف نام جذبهٔ ذات حق است ٭ دل که قیدش گشت جان مطلق است ٭ چون در ریاضت وصل حق محالست تا که جذبهٔ ذاتیه جلیه علیه دامن گیر وقت سالک نگردد و بنابران گوید ازان زمانیکه جمال تو عاشقان را بوصل خود صلا زده که أَنَا الْمَوْجُودُ فَاطْلُبْنِي تَجِدْنِي ٭ و دیگر وَهُوَ اَنَّ لِقَاءَ اللّٰهِ لِلْمُؤْمِنِينَ حَقٌّ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ دل و جان طالبان در طلب آن دام زلف که مراد از و جذبهٔ ذاتیه است در بلا افتاده و گرفتار سختیها و شدائد گشته و محتمل که خال و زلفت بلا زلف همان که گفته شد خال نقطه روح که مرکز قلب شده و سویدا نام گرفته معنی آنست که تا جمال تو عاشقان و طالبان را صلا زده و امیدوار گردانیده جان و دل طالبان در طلب آن خال و زلف در بلا افتاد و رخت عشق بباد داده یعنی عشاق همواره بطلب آن مقصود شوق میکنند و جذبات عشق با حوادث گیتی تعلق قلب بقالب رها نمیکنند که بدان مقصد رسند قوله

آنچه جان عاشقان از دست هجرت میکشد — کس ندیده در جهان جز کشتگان کربلا

کربلا موضعی است که قتل امام حسین رضی الله عنه در آن بوده مراد ازان وادی عشق مراد از کشتگان کربلا عاشقان بلاکش که در وادی خونخوار محبت کشته شده اند معنی آنست که ای محبوب من آنچه در فراق و هجر تو از شدائد و بلیات جان عاشقان میکشد در جهان کسی آنچنان شدائد و بلیات در نظر نیاورده الا شهیدان کربلا یعنی عاشقانی که مقتول وادی خونخوار محبت گشته - چون عاشق صادق و مشتاق واثق را لازم است که هر چیزی که مطلوب محبوب است پیش گیرد بنابران گوید قوله

ترک من گر میکند مستی و رندی جان من — ترک مستوری و زهد کرده باید اولا

لفظ ندا مقدر است بر کلمهٔ جان من معنی آنست که ای جان من چون ترک ما رندی و مستی میکند ای مستانه تا تاراج دلهای عاشقان می آید و باکی ندارد پس ترا نیز او را وانسب آنست که ترک

ابرو زلف و خال ۱۲

مستوری و زہد نمائی و بے باکانہ بعشق درآئی و نیز محتمل ست لفظ ندا بر کلمہ ترک باشد معنی آن باشد
کہ اے ترک چون جانِ ما رندی و مستی میکند اے مستانہ و بے باکانہ در عشق تو درآمد پس بہتر آنست
کہ تو ہم ترک مستوری گیری و ہم خانہ خود را نمائی - و چون عاشق را باید کہ وقت را غنیمت داند و
فرصت را از دست ندہد بنابران گوید قوله

بزمِ عیش و موسمِ شادی و ہنگامِ طرب	پنجروز ایامِ عشرت را غنیمت دان ہلا

معنے آنست کہ اے دل من الحال این مجلسِ عاشقان و ایامِ جوانی کہ ہنگام حصول عشق و محبت است
کہ داری مغتنم شمار و این پنجروز ایامِ عشرت کہ ایامِ جوانی و زندگیست غنیمت انگار و ہر چہ ترا اینجا
حاصل کن و ہشیار باش و بغفلت مگذران کہ بعد ازان تاسف سودے نہ بخشد - چون عاشق را
رسیدن بپابوسِ معشوق اعلے مراتب است بنابران گوید قوله

حافظا گر پای بوسِ شاہ دستت میدہد	یافتی در ہر دو عالم زینت عز و علا

معنے آنست کہ اے حافظ اگر پابوس آن محبوبِ حقیقی کہ کنایہ از وصال است میسر آید بدان کہ مرتبہ
بلندی و مرتبہ بزرگی کونین مرا روے داد غزل

تا کے بدردِ ہجر کنے ناتوان مرا	یکدم بوصلِ خویش بکن شادمان مرا

ہجر جدائی و دوری از محبوب و وصل پیوستن بہ محبوب معنے آنست بدانکہ وقتے کہ جملگی ارواح
در عالمِ اطلاق بمشاہدۂ حقیقی مشغول و بوصلِ او مشغوف بودند و بعیش و عشرت و خوشی و خورمی
میگذرانیدند چون از عالمِ اطلاق بہ تقیید آمدند و آن مشاہدہ از پیش رفت و مہجوری و دوری مبتلا
گردیدند چو آن از ہجران سخت ترین عذابے و دردے نیست بنابران میگوید کہ اے محبوبِ من تا کے
این وجود نحیف و این شخصِ ضعیف مرا بغم و الم فراق و رنج و اندوہ ہجران ناتوان سازی می باید
کہ الحال از سر چندین جور و جفا کہ مراد ازان تغافل است بگذر و یکدم بوصلِ خویش رسان و مشاہدات
تجلیات نما و شادمان گردان و چون معشوق غالب فراق عاشق خواہد تا کہ قدر وصال دریابد
بنابران گوید قوله

مے خواستی ہمیشہ گرفتار ہجرِ خود	دیدی بکامِ خویشتن آخر چنان مرا

معنے آنست وقتے کہ روح در عالم اطلاق بود مدام ندا از حضرت احدی در میرسید کہ اے بندگان

تا قدرِ وصالِ من نمیدانید چرا که قدرِ وصال بے فراق دانسته نمی شود بنابران میخواهم که شمارا بمکانی فرستم تا قدر این معلوم نمائید چون درین عالمِ فانی نزول نمود آن وقت وآن خطاب باو یاد آمد بنابران بجواب گوید یعنی همیشه ارادهٔ تو برین بود که مارا باتشِ هجر سوزی وزرِ مارا ببوتهٔ امتحان درآری لاجرم مرا آنچنان که میخواستی بکامِ خود دیدی بہیت داشتی در دل که جانم را بسوزی در فراق عاقبت کردی بجانم انچه در دل داشتی ✽ چون عاشقِ صادق را بغیراز درِ معشوق ملجا وماوائے نیست وبجز ذاتِ محبوب غمگساری نه بنابران گوید **قوله**

نبود هیچ وجه نے از توام گریز	زان رو که نیست جز تو کسی در جهان مرا

معنے آنست که اے محبوبِ من در هر حالے که هستم خواه در رنج خواه در راحت خواه در قبض خواه در بسط خواه در فراق خواه در وصل خواه در لطف خواه در قهر هیچ وجه از جنابِ گردون قباب تو گریز ندارم چرا که بجز ذاتِ عالی صفات تو در جهان کسے ندارم که التجا بدو کنم چون در عشق ترکِ خواب وخور و دران انقطاع اُمیدِ زندگی مے باشد بنابران گوید **قوله**

در حیرتم که بے تو چسان زندگی کنم	چون نیست خواب وخور ز غمت یکزمان مرا

معنے آنست که اے محبوبِ من در حیرتم که بے دیدارِ روح افزاے تو چون زندگی کنم چون از فراق تو زمانے مرا کار با خواب وخور نیست اے قریبِ هلاکت رسیده ام چون در فراقِ یارِ دلدار هیچکس مونس وغمخوار نمے تواند شد چرا که غیر را گنجایش کجا بنابران گوید **قوله**

اُفتاده ام بکنجِ غم وجز فغان وآه	نے یارے غمگسارے ونه همزبان مرا

معنے آنست که از عالمِ اطلاق بعالمِ تقیید نزول کرده ام واز دولتِ وصل به غمهاے هجر مبتلا گشته ام ودرینجانه یارے دارم ونه غمگسارے که با آن ترکِ غم توان نمود الا جز فغان وآه که با آن عمر بسر می برم وچون در هجرِ معشوق عاشق را بجز از گریه وفغان کارے نیست بنابران گوید **قوله**

بودم همیشه شاد ز وصلت ولی کنون	کارے ز هجرِ تو نبود جز فغان مرا

معنے آنست که در ابتداے حال که بعالمِ اطلاق در مشاهده مشغول بودم از دولتِ وصلِ تو بشادی مے گذرانیدم ولیکن الحال چون بعالمِ فانی نزول کردم بسببِ هجرانِ تو ودور اُفتادن از ان مشاهده جز فغان وزاری کارے ندارم چون کارِ معشوق بجز از عاشق کشی نیست از انکه تا عاشق

ه گرفتار سحر از فصل گفته انسب بود ۱۲

فانی نشود بمحبوب بانه پیوند دبنابران گوید قوله

حافظ عجب مدار اگر مے کشد بغم	از دردِ فرقت آن مہ نامہربان مرا

معنے آنست کہ اے حافظ اگر آن محبوب سنگین دل بوصل خود نمیرساند و بغمے از درد فراق خود میکشد عجب مدار کہ کار معشوقان و شیوۂ محبوبان ہمین است و تا کشتہ نشوی فانی نگردی ہرگز بمحبوب بانہ پیوندے و بوصل او نہ رسی۔

غزل

دوش از مسجد سوے میخانہ آمد پیر ما	چیست یاران طریقت بعد ازین تدبیر ما

مسجد عالم اطلاق کہ موجب قرب و محل طاعت ست میخانہ دنیا کہ مقام معصیت است پیر کنایہ از محمد ﷺ مرشد کامل درینجا مصطفٰے است ✤ ہم نبی و ہم ولی را رہنماست معنے آنست کہ محمد علیہ السلام از عالم اطلاق بہ تقید کہ مقام دنیا است در آمد اے یارانِ طریقت بعد ازین تدبیر ما چیست و محتمل کہ از مسجد مراد زہد از ذکر لازم و ارادہ ملزوم و از میخانہ مراد عشق کہ عالم عشق اے پسر میخانہ ایست ✤ کز شرابش عقل کل دیوانہ ایست ✤ و پیر مراد مرشد وقت و یا کنایہ از شیخ صنعان معنی آنست کہ پیر ما از روز ازل از زہد اعراض نمودہ رو بعالم عشق آوردہ و یا آنکہ مرشد ما در روز ازل اجتناب از ظاہر نمودہ رو با فعال باطنیہ آوردہ چنانچہ فرقۂ ملامتیہ پس تہذیب کار و تدبیر اطوار ما در حیثیت ما ارکیبان باید زیست قولہ

با مریدان رو بسوی کعبہ چون آریم چون	رو بسوے خانۂ خمار دارد پیر ما

کعبہ مراد عالم اطلاق چون آریم چرا خواہان او باشیم خانۂ خمار دنیا کہ مقام معصیت است معنے آنست کہ چون محمد علیہ السلام از عالم اطلاق بہ تقید در آمد ما کہ مریدان و پیروان اوئیم رو بسوے عالم اطلاق چون آریم و چرا خواہان آن عالم باشیم ہرگاہ پیر ما رو بعالم تقید آورد و محتمل کہ ما مریدان چرا بزہد گرائیم و رو بسوے و سع آریم کہ مراد از ایشان اعمال ریائیہ است ہرگاہ پیر ما بسوے خانۂ خمار کہ مقام عشق است و مراد از ان ترک اعمال ریا است چنانچہ فرقہ ملامتیہ توجہ داشتہ باشد و چون متبع مرشد را تبعیت مرشد لازم است بنابران گوید قولہ

در خرابات مغان ما نیز ہم منزل شویم	کین چنین کردست ایزد در ازل تقدیر ما

خراباتِ مغان خرابی اوصاف بشری ہر کو بخرابات نشد بیدین است ✤ زیرا کہ خرابات اصول دین است ✤ معنے آنست کہ مناسب ما آنست کہ در طریق عشق و محبت با پیر ہم منزلی

شویم واز علو همت رخت بدان سو کشیم که در ازل تقدیر ما همچنین رفته است پس ما براهے رویم که پیر ما
بدان راه رفت و یحتمل که در خرابی بشریت با پیر هم منزل شویم واز علو همت رخت بدان سو کشیم که
همچنین در ازل تقدیر ما رفته است پس ما براہے رویم که پیر ما بدان راه رفت و چون در عالم عشق در آمد
و به انواع سختی و ہجر مبتلا شد آن مقام قرب یاد آمد بنابران اظهار احوال خود میکند قوله

زلف بگشادی ز دست ما بشد نخچیر ما	مرغ دل را صید جمعیت بدام افتاده بود

مرغ دل اضافه بیانیه زلف عالم تقیید چنانچه زلف ساتر روی است عالم تقییدات ساتر عالم اطلاق
معنے آنست که از ازل در عالم اطلاق بمشاهده مشغول بودیم و چون عالم تقییدات را ظاهر ساخت
نخچیر ما از دست شد و آن جمعیت به پریشانی مبدل گردید چون پریشانی زلف موجب پریشانی عاشق است
بنابران گوید قوله

نیست از سودای زلفت بیش ازین توفیر ما	باد بر زلف تو آمد شد جهان بر من سیاه

باد حکم و اراده توفیر زیادتی معنے آنست که اراده و خواهش تو بحکم کنتُ کنزاً مخفیاً فاحببتُ ان اعرفَ
فخلقتُ الخلقَ لأعرفَ زلف ترا پریشان کرد ای عالم تقیید را بجلوه آورد و حکم تقیید بر اطلاق غلبه نمود
جهان بر من از قوت مشاهده اطلاق سیاه شد از سودای زلف تو توفیر و زیادتی ما ازین نیست
یعنے ما در سودای زلف تو امیدوار زیادتی بودیم یعنے امید آن داشتیم که لذتے که در عالم اطلاق نبود
در عالم تقیید حصول خواهد نمود و آن لذتیست که بتوسط خواهش جسمانی حاصل شود اکنون آن لذت
عالم اطلاق از غلبه احکام تقیید از میان رفت - چون گریه و زاری عاشق را در دل سنگین معشوق گذر
نیست بنابران گوید قوله

آه آتش بار و سوز ناله شبگیر ما	در دل سنگینت آیا هیچ درگیرد شبے

دل سنگین صفت قیومیه باعتبار استغنا آیا حرف تمناست ؎ که سلطان ازین روزه آیا چه خواست
درگیرد اثر کند شبے وقتے شبگیر یعنے شب و صبح معنے آنست که چون مشاهده عالم اطلاق از ما باز داشتی
باین که زلف را برگشادی یعنی عالم تقیید را بجلوه آوردی واین بمنزله آنست که معشوق ظاهر سنگدلی
میکند و حال خود را بفراق مبدل کند آه آتش بار و سوز و ناله شبگیر ما که کنایه از مناجات سحرگاهیست
سر زند تمنا دارم که در تو اثر کند تا آن زلف را که گشاده بربندی و صید جمعیت ما که کنایه از مشاهده است

باز بدستِ ما دہی و آن تمنائے مرگ ست فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ کُنْتُمْ صَادِقِیْنَ سوال لفظ سنگین مشعر بترک ادب است جواب ؏ گفتگوے عاشقان در کار رب ٭ جوششِ عشقست نے ترکِ ادب ٭ باید دانست کہ عشق اگرچہ سراسر رنج و درد است کہ اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ اما بسا عیش درو مضمر است کہ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا و چون آن عیش از نظر عاقلان مخفی ست و بجز رنج و زحمت در نظر نمی آید- میگوید قوله

عاقلان دیوانہ گردند از پئے زنجیرِ ما	عقل گر داند کہ دل دربندِ زلفت چون خوش ست

معنی آنست کہ اگر عقل داند کہ دل درین بندِ زنجیرِ زلف تو کہ مراد از وجذبۂ عشق است اوقات گرامی بچہ ذوق مے گذراند عاقلان ہمہ دیوانۂ او گردند و در جستجوے زنجیرِ ما شوند و آرزوے آن قید کنند اما چون عقل را در کوے عشق راہ نیست و یکے از نامحرمانِ درگاہ است بنابران عاقلان در معرضِ انکار اند و ازین سعادتِ عظمیٰ محروم- چون از زبانِ عاشق سخنے غیر از لطف و خوبی بر نمی آید بنابران گوید قوله

زان سبب جز لطف و خوبی نیست در تفسیرِ ما	روی خوبت آیتے از لطف برما کشف کرد

معنے آنست کہ چون روے خوب تو در عالمِ تقیدات علامتِ اطلاق کہ مشاہداتِ تجلیات ست از روے لطف و مہربانی برما مکشوف گردانید کہ در ہمہ جا ظہور جمال روے تو مے بینم کہ ؏ ہر کجا می نگرم روے ترا مے بینم ٭ ازینجہت در معرضِ بیانِ ما جز لطف و خوبی نیست کہ ہرچہ در معرضِ ظہور مے بینیم بمعرض بیان مے آرم چون آتشِ عشق در سینۂ عاشق شعلہ میزند از راہ بے اختیاری نعرہ مے زند و آہ میکشد بنابران مے گوید قوله

رحم کن بر جانِ خود پرہیز کن از تیرِ ما	تیر آہِ ما ز گردون بگذرد جانِ عزیز

جانِ عزیز کنایہ از معشوق معنے آنست کہ اے محبوب من حالتِ من در عشق تو بجائے رسید کہ تیر آہِ ما از گردون میگذرد و آسمان را سوراخ میکند پس رحم نما بر جانِ خود و از آہِ ما پرحذر باش واین معنے اگرچہ بظاہر بے ادبیست اما در معنے چنان نیست یعنی چون جانِ مہربانِ تو از تیر آہِ ما پریشان حالان بسانِ زخمی تیر خوردہ متاذی مے شود پس باید کہ از حالِ ما فارغ نباشی تا اینچنین تیر از ما سر نزند و نیز اینچنین گفتگو از عاشقان موجب زجر نیست کہ ؏ گفتگوے عاشقان

در کار رب ✦ جوششِ عشق است نے ترکِ ادب ✦ و حکایت موسے و شبان در مثنوی مشهور است
و یحتمل کہ اے محبوب من تیرآہِ من آسمان را بشگافت و از وے در گذشت اے زندگی بخش من رحم کن
و شفقت نما بر جانِ خود اے بروح کہ از غایت تعظیمش نسبت بخود کردہ کہ نفختُ فیہ من رُوحی پرہیز
کن و حفظ نما آن روح مکرم را از تیرآہِ نہانی ما یعنے جان را ہدفِ تیرِ ہجران مکن چون سالک را
بہتر ازین نیست کہ متابعتِ اعمال پیر کند و ظاہر و باطن خود را یکسان کند بنابران گوید قولہ

بر درِ میخانہ خواہم گشت چون حافظ مقیم	چون خراباتی شد اے یارِ طریقت پیر ما

میخانہ عشق ہے عالم عشق اے پسر میخانہ ایست ✦ کز شرابش عقل کل دیوانہ ایست ✦ خواہم
گشت میم متکلم کنایت از شخص است حافظ کنایۃ از قلب خود معنے آنست کہ ہمچو حافظ در عالمِ
عشق مقیم خواہم گشت و از ہمہ سو معرض خواہم گردید ہر گاہ پیرِ ما خراب سازندہ اوصافِ بشری شد
ما را نیز باید شد اے یارِ طریقت یعنی چنانچہ قلب والبتۂ عشق است قالب را نیز والبتہ خواہم ساخت
و بوعظ این و آن نخواہم پرداخت

غزل

دل میرود ز دستم صاحبدلان خدارا	دردا کہ رازِ پنہان خواہد شد آشکارا

صاحبدلان کنایت از عاشقانِ باللہ خدارا واسطۂ خدا دردا افسوس رازِ پنہان کنایت
از عشق کہ کتمانِ آن موجبِ شہادت است قال من عشق وعفّ وکتم فمات مات شہیداً
معنے آنست کہ ہجران آن یار سنگین دل حال مرا بجاے رسانیدہ کہ دل از دست میرود و از حیطۂ
اختیار بیرون می آید افسوس کہ آشکار امیگردد و راز پنہان اے عشق کہ از کتمانِ آن امیدِ شہادت
داشتم پس حسبۃً للہ توجہ فرمائید کہ آن سعادت از دست نرود چون کارِ عاشق بے توجہِ مرشد
بجاے نرسد بنابران گوید قولہ

کشتی شکستگانیم اے بادِ شرطہ برخیز	باشد کہ باز بینم آن یارِ آشنا را

بادِ شرطہ بادِ لائق کشتی کنایۃ ازان مرشد یارِ آشنا حق تعالی معنے آنست چون از عالم اطلاق
بعالمِ تقید نزول کردہ ایم ازان زمان حال ما بحال کشتی شکستگان ماند کہ با سیب بادِ صرصر
حوادث و تعلقات بہر سو می افتیم و گرفتار قیدی میگردیم پس اے مرشد کجائی و از حالِ ما غافل
چرائی برخیز و توجہے در بارۂ ما کن کہ بتوجہ تو بروے آن آشنا کہ محبوب حقیقی است باز بہ بینم قولہ

اے صاحب کرامت شکرانهٔ سلامت	روزے تفقدے کن درویش بینوا را

صاحب کرامت خطاب بمرشد تفقد باز پرس وغمخوارگی نمودن معنی آنست که اے مرشد صاحب کرامت از جهت ادائے شکر سلامتی خویش که بدرگاه پروردگار داری روزے درویش بینوا را دل بدست آر وغمخوارگی او نما قوله

سرکش مشو که چون شمع از غیرتت بسوزد	دلبر که در کفِ او موم ست سنگِ خارا

دلبر کنایت از حقتعالی معنی آنست که سرکشی منما یعنی برین حسن وخوبی خود غره مباش وگرنه دلبرے که در کفِ او از هیبتش سنگِ خارا موم گردد ترا از غیرتِ شمع وار بسوزد زیرا که عظمت وکبریا خاصهٔ او ست قال الله تعالی اَلْعَظَمَةُ اِزَارِیْ وَالْکِبْرِیَاءُ رِدَائِیْ چون صاحبِ حشمت را لازم است که بدین حشمتِ دو روزه غره نشود بنا بران گوید قوله

ده روز مهر گردون افسانه ایست افسون	نیکی بجاے یاران فرصت شمار یارا

ده روز عبارت از مدتِ قلیل یاران کنایت از مسترشدان یار خطاب بمرشد معنی آنست که برین روزے چند که گردون با تو موافقت نموده وترا بطلبِ تو فیروز گردانیده مغرور مشو که این افسانهٔ الست برائے فریفتن تو در پیش آورده وبعد از چند روز افسانه شدنیست وافسونیست که برائے رام کردن تو بکار برده پس اے یارِ من این وقت را غنیمت دان وهر نیکی که امروز کردن مے توانی بجاے یاران بکن اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللهُ اِلَیْکَ اے یار احسان کارِ مردانست تا در نشأ مزرع آخرت دست وپا داری از احسان دست مدار که ذخیرهٔ حسنات دنیا وآخرت است فرصت از دست مده که وقتِ کار اینست وکارِ امروز بفردا مفگن چون مسترشد چندین اظهار شیفتگی نمود بنا بران بشغلے که باعثِ فتح باب ست فرمود که قوله

آئینهٔ سکندر جامِ جم ست بنگر	تا بر تو عرضه دارد احوال ملک دارا

آئینهٔ سکندر آئینه که سکندر ساخته بود جامِ مے کنایت از دلِ عاشق دارا مخالفِ سکندر بود اینجا مراد از نفس که دشمن سالک است که اَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْكَ ویا شیطان که اِنَّ الشَّیْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ معنی آنست که اے سالک جامِ مے که عبارت از دلِ تست بمنزلهٔ آئینهٔ سکندر ست در تصفیهٔ آن بکوش تا بر قبائح وذمائم نفس وشیطان واقف

این حدیث قدسی است مشکوة المصابیح

گردی واز وساوس وذنب آنها سلامت مانی ویا مراد از آئینهٔ سکندر دل سالک و جام جم جامے که جم ساخته گویند که چون جم مغلوب دارای اکبر شد وتاب مقاومتش نماند جام ساخت که دران احوال ملک دارا معلوم مے شد تا هر مصلحتے که او میکرد این در دفع آن میکوشید چون بعد از جم سکندر رسید جام را شکست آئینه ساخت دارا مراد دارای اکبر که مخالف جم بود اینجا کنایت از نفس و شیطان معنے آنست که اے سالک دل تو بمنزلهٔ جام جم ست در تصفیهٔ آن بکوش تا از مغیبات کشف شود واز وساوس نفسانی وشیطانی مصؤن ومحروس گردی و تحتمل که از آئینهٔ سکندر دل مرشد مراد بود ومراد از جام جم بحکم عُلِّمْتُ عِلْمَ الْاَوَّلِیْنَ وَالْآخِرِیْنَ قلب محمدی ع وچون همه قلوب مظاهر قلب محمد یست بنابران گفته که آئینهٔ سکندر عین جام جم ست زیرا که ظاهر عین مظهر ست چون آب و حباب و نگریستن در دل عارف مرشد موقوف بر فنای شخصیت با فعال وذات وصفات چنانچه بجز وجود شیخ در نظر شهودش نماند واتحاد تام در وجودین پدید آید پس درین وقت در دل خود دیدنش عین دیدن دل شیخ است چنانچه تازیانه بر لیلے زدند اثر آن بر پشت مجنون ظاهر آمد یعنے بر پشت مجنون نقش بست چون در اشتغال نمودن بشغل و حالت روے میدهد بعضے بسلوک قائم میمانند وحق امر و نهی کما حقه بجاے آرند آنرا سالک می نامند وبعضے بجذبات حق منجذب مے شوند وایشانرا مجذوب میخوانند ومجذوب آنست که بعد از وصول بدرجهٔ کمال حوالهٔ تکمیل و رجوع خلق بدیشان نرفت وغرقه بحر جمع گشتند ودر شکم ماهی فنا چنان ناچیز و مستهلک شدند که از ایشان هرگز اثرے وخبرے بساحل تفرقه وناحیت بقا نرسید ودر سلک زمرهٔ سالکان قباب غیرت انخراط یافتند وبعد از کمال وصول ولایت تکمیل دیگران بایشان مفوض نگشت زیرا که در بحر وحدت غرق در نظر او ذات است بلا صفات چون قطره بقلزم گم درینجا ملاحظهٔ شرع نماند چه در نظر ایشان در شراب وآب فرق نیست زیرا که بهرچه نظر کنند خدا را بینند اگر درینجا صاحب قول آید گوید اَنَا اَقُوْلُ وَاَنَا اَسْمَعُ ویا هُوَ یَقُوْلُ وَهُوَ یَسْمَعُ واگر شراب آید گوید اَنَا اَشْرَبُ ویا هُوَ یَشْرَبُ واگر صاحب حسن آید گوید اَنَا اَبْصُرُ ویا هُوَ یَبْصُرُ مُحَلٌ فِی الدَّارَیْنِ غَیْرِیْ چون مجذوب مغفور ست بنابران گوید قوله

آن تلخوش که صوفی اُمُّ الخبائث خواند	اَشْهیٰ لَنَا وَاَحْلیٰ مِنْ قُبْلَةِ الْعَذَارَا

تلخوش شراب صوفی مراد رسول ام الخبائث الخمر ام الخبائث یعنی شراب مادر پلیدیهاست اشهی مرغوبتر لنا مارا احلی شیرین‌تر من از قبلة بوسه عذارا زنان دوشیزه معنے آنست که شراب اگرچه رسول علیه السلام او را مادر پلیدیها خوانده و حرام کرده لیکن نزد ما مرغوبتر و شیرین‌تر از بوسه زنان باکره که همه را مرغوب است چرا که ما مجذوبیم و مجذوب مغفور است و تحتمل که مراد از تلخوش فقر باعتبار شدائد مراد از صوفی کسے که لذت او ندانسته باشد و او را مادر بدیها می‌شمرد ام الخبائث باعتبار اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ وَكَادَ الْفَقْرُ اَنْ يَكُوْنَ كُفْرًا معنے بیت ظاهرست و تحتمل که مراد از تلخوش عشق که اَلْعِشْقُ عَذَابُ اللهِ الْاَكْبَرُ و صوفی کنایت از زاهد ام الخبائث باعتبار اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ معنے بیت ظاهر چون ارشاد مرشدان بسترشدان مدام ترغیب عشق است و فرود آمدن از هستی و مطلب عاشق نیز همین است بنابران گوید **قوله**

هَاتِ الصَّبُوْحَ هُبُّوْا يَا اَيُّهَا السُّكَارَا	درحلقهٔ گل و مل خوش خواند دوش بلبل

حلقهٔ گل و مل مجلس نورسیدگان طریقت **بلبل** مراد مرشد معنے آنست که شب گذشته در حلقه نورسیدگان طریقت و اهل محبت مرشد ما چه سخن خوش گفت که بگیرید شراب صبح را اے در عشق درآئید و فرود آئید ازین هستی یعنے درباز ید این هستی موهومه را اے هر کدام مستان و تحتمل که مراد از گل محبوب چنانچه ناظم خود فرموده ـه اے گل بشکر آنکه توئی بادشاه حسن + با بلبلان عاشق شیدا مکن غرور + و مل شراب و مراد ازان هرچه ترا از تو بربایدـه از مے همه آب لعل و زر فهم مکن + هرچیز ترا از تو ستاند مے تست + و آن محبت است مراد از حلقهٔ گل و مل محفلے که در و ذکر محبوب و محبت رود **دوش** شب گذشته و مراد ازان اوان ماضیه و **بلبل** مرغیست خوشخوان و مراد ازان رسول علیه السلام که اَنَا اَفْصَحُ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ چنانچه خاقانی گفته ـه مصطفیٰ دم بسته و خلوت نشسته بهر آنکه + بلبل و نحل ست گیتی را ز مستان آمده **هات** بمعنے بگیر **صبوح** شرابے را گویند که علی الصبوح بنوشند چنانچه ناظم خود فرموده ـه میدمد صبح و کله بسته سحاب + الصبوح الصبوح یا اصحاب + **هبوا** فرود آئید ایها حرف زائد است کما قال ایها العزیز سکارا مستان و تقدیر کلام مصرع ثانی چنین است **یا ایها السکارا هات الصبوح هبوا** تکملہ بیت آنست که در اوان ماضیه مرشد کامل یعنے رسول علیه السلام ـه مرشد کامل درینجا مصطفیٰ ست + هم نبی و هم ولی را خلاصه

رہنما است ٭ بحفل حقیقة منزل این درر غرارشاد چه موجه سفته است که لے طالبانِ صادق و
محبانِ واثق بگیرید شراب صبح را اے در حصول عشق و محبت ساعی باشید که اَلْجَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ
تُوَازِیْ عَمَلَ الثَّقَلَیْنِ و فرود آئید ازین ہستی موہومہ یعنی بمقتضاے لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی
تُنْفِقُوْا مِمَّا تُحِبُّوْنَ ہ این ہستی موہومہ خود را در بازید و ببقاے حقیقی که وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَ
لٰکِنَّ اللّٰهَ رَمٰی باقی و پاینده گردید چه کارِ عاشق در گذشتن است ازین ہستی مستعار چنانچه نقلست
که روزے حسن بصری و شقیق بلخی و ابراہیم ادہم بعیادت رابعه رفتند سخن در محبت افتاد قَالَ الْحَسَنُ
الْبَصْرِیُّ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاهُ مَنْ لَمْ یَصْبِرْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاهُ رابعه گفت این سخن ہیچ در حسبت
قَالَ الشَّقِیْقُ الْبَلْخِیُّ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاهُ مَنْ لَمْ یَشْکُرْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاهُ رابعه گفت شکر
قرینِ صبر است قَالَ اِبْرَاهِیْمُ بْنُ اَدْهَمَ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاهُ مَنْ لَمْ یَتَلَذَّذْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاهُ
رابعه گفت این سخن بسیار خوب است اما بوے منی می آید ہمه گفتند اے رابعه اکنون نوبت تست
قَالَتِ الرَّابِعَةُ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاهُ مَنْ لَهٗ شُعُوْرٌ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاهُ فَهِمَ مَنْ فَهِمَ اکثر
اقوال و افعالِ عاشقان موجبِ لومِ لائمان مے گردد چون در صدورِ افعال مر ایشان را اختیار نیست
بنابران گوید **قوله**

گرتو نمی پسندی تغییر کن قضا را		در کوے نیکنامی ما را گذر ندادند

معنے آنست که اے ملامتگرِ من چون از ما افعال خیر بظہور نمے آید و بجز از افعالِ شر سر بر نمیزند چکنم
که سرنوشتِ ما ہمینست و اگر تو این سخنِ ما را نمی پسندی پس قضا را تغیر ده که از ما بجز از نوشتهٔ قضا
بوجود نخواہد آمد چراکه ما را در صدورِ افعال اختیارے نیست نمیدانی کسے که بالذات باطل و نیست ست
مر او را در صدورِ افعال چه اختیار و چون وجود تو از خود نیست یعنی معدوم ہستی اختیار در افعال چگونه باشد
چراکه افعال تابع صفات و صفات تابع ذات پس کسے را که وجود از خود نباشد ہر آئینه بذاتِ خود نه نیک باشد
و نه بد چه از معدوم فعل صادر نمی شود و دلائل بے اختیاری بنده بسیار است کسے را دیدی که یکدم
شادمانی بے غم کرده باشد یا یکروز بر مرادِ خاطر وے گذشته باشد بلکه خلاف اراده آن واقع میشود
و این دلیل بے اختیاری ست قَالَ عَلِیٌّ رض عَرَفْتُ اللّٰهَ بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ اگر او را اختیارے
بودے فسخ عزائم بظہور نه پیوستی و گرا دیدی که ہمه امیدہا را و حاصل شده باشد عدم حصول مطالب

دلیل بے اختیار نیست اگر اختیارش بودی مطلب دینی وے بالیستی که بر نہج مراد وے حاصل شدی دیگر
ہیچ کس در مرتبۂ کمال مثل انبیا در کمال نبوت و اولیا در کمال ولایت و حکما و علما در کمال دانش و علم
و سلاطین در کمال سلطنت این زوال و این انتقال در مراتب کمال که مطلوب است با وجود
قدرت معنوی و صوری که داشته اند دلیلے تمام ست بر عدم اختیار پس در جمیع صور در ہمه جا و ہمه محل
موثر حق است که لَا مُؤَثِّرَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰہ چه وجود و افعال جمیع اشیا وجود و فعل حق است که بصورت
ایشان ظهور نموده و نسبت افعال بمظاہر عین مجاز ست چرا که چیزے را که فی نفس الامر وجود حقیقی نداشته
باشد افعال را که تابع اوست وجود نخواہد بود و فی الحقیقت غیر حق را نه ذات است و نه صفات ؎
لَا آدَمُ فِی الْکَوْنِ وَلَا اِبْلِیْسُ ✤ لَا مُلْکُ سُلَیْمَانَ وَلَا بِلْقِیْسُ ✤ فَالْکُلُّ عِبَارَۃٌ وَّاَنْتَ الْمَعْنٰی ✤ یَا مَنْ ہُوَ لِلْقُلُوْبِ
مَقْنَاطِیْسُ ✤ و آنچه اعتقاد نموده که فاعلِ فعلِ خودم منم و مارا قدرتے در فعل خود است
چگونه بیان واقع باشد که تو نبودی و در عالم عین ظهور نداشتی و بحکم کُلُّ شَیْءٍ فَعَلُوْہُ فِی الزُّبُرِ اعمال
و افعال در علم حق مخلوق چیزے که پیشتر از تو مخلوق بود چگونه بقدرت تو مخلوق شد و ترا نه از بہر آن
روح اضافی بخشیده که باختیار خود فاعل فعل خود باشی بلکه ترا از بہر کار دگر برگزیده اند و خلعت وَلَقَدْ
کَرَّمْنَا بَنِیْ آدَمَ پوشانیده اند و آن آنست که تو در نمودن ذات و صفات و اسما بمثابۂ آئینۂ صیقله
باشی تا حق خود را بجمیع کمالات ذاتی و صفاتی و اسمائی بشهود عینی در تو مشاہده نماید و آئینه را در نمودن
صور چه اختیار و کجا قدرت و ہر چه در عالم بظهور مے آید و در مرآت موجودات جلوه گری مینماید
ہمه صورت آن احکام علمی اند که حضرت الوہیت بقدرت و اراده در خور قابلیت ہر عینی از اعیان
معین فرموده و قضا بران رفته خلاف آن اصلا نتواند بود که لَا تَبْدِیْلَ لِخَلْقِ اللّٰہِ ذٰلِكَ الدِّیْنُ
الْقَیِّمُ پس ہر آئینه عمل و فعل که از ہر یک پیدا مے شود بحقیقت او را در ان اختیار نیست حکم الہیست
معنی این بیت و بیت دیگر که ؎ مرا بر رندی و عشق آن فضول عیب کند ✤ که اعتراض بر اسرار
علم غیب کند ✤ دیگر ؎ مکن بچشم حقارت نگاه در منِ مست ✤ که نیست معصیت و زہد بے مشیت او ✤
مزاحم شریعت مے باشد زیرا که ہر که مانع بدکاری و بدمستی بود او را گویند که چون تو بدکاریهای مانمی پسندی
قضا را تغیر ده که قضا در باب ما چنین رفته ما مجبور حکم قضا ایم پس اینجا تنفیذ احکام بر مے افتد
و امر معروف و نہی منکر بر میخیزد و امثال این بیت معنی چه باشد جواب وَاللّٰہُ اَعْلَمُ اکثر جواب امثال

این ابیات موافق مضمون جواب خدا تعالی که در اعتراض ملکوتیان واقع شد که اِنِّی اَعلَمُ مَا لَا
تَعلَمُونَ و اعتراض ایشان اَتَجعَلُ فِیهَا مَن یُّفسِدُ فِیهَا یعنی اعتراض بود بر اسرار علم غیب
و این بجز فضولی بیش نیست از انجا که گفت سوال اعتراض اہل ملکوت نیز داخل در علم غیب است۔
پس اعتراض بر اعتراض نیز اعتراض بر اسرار علم غیب است جواب اگرچہ اعتراض ملکوتیان داخل علم
غیب ہست اما چون اعتراض ناظم بر ایشان موافق جواب اعتراض ایشان است اعتراض بر اسرار علم غیب نباشد
انتہے کلام تحقیق بدان کہ ہر گناہ کہ از بندہ صادر میشود اگرچہ ظاہرا از بندہ مے نماید لیکن درحقیقت از حق
است کہ بردہ نشین این صورت است بحکم مَن یَّهدِ اللّٰهُ فَلَا مُضِلَّ لَهٗ وَمَن یُّضلِلهُ فَلَا هَادِیَ
لَهٗ ۔ فَاَلهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقوٰهَا لیکن گاہ برای ظاہر کسب رعایت ادب بحکم
وَمَا اَصَابَکَ مِن سَیِّئَةٍ فَمِن نَّفسِکَ بہ بندہ منسوب میشود لہذا آدم علیہ السلام گفت رَبَّنَا ظَلَمنَا
بخود امر کردو اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقٰتِهٖ وَاعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّٰهِ وگاہ بنظر خلق و رعایت حقیقت بہ حق۔
منسوب میگردد وَاللّٰهُ خَلَقَکُم وَمَا تَعمَلُونَ قُل کُلٌّ مِّن عِندِ اللّٰهِ و نسبت بحق شیوۂ انبیا است
بلکہ مثل این اعراض کہ از خواجہ بر ملا منکر ہست از آدم بر موسے نیز واقع شد چنانچہ در فصل اول از
باب القدر مشکوٰۃ بروایت ابوہریرہ رض کہ روزے رسول ع فرمود کہ میان حضرت آدم و موسےٰ ع
نزد حق سبحانہ مناظرہ واقع شد و غلبہ کرد آدم ع بر موسے ع۔ موسے ع از آدم ع سوال کرد کہ چرا دانہ گندم
خوردی کہ مع فرزندان بر زمین افتادی آدم ع گفت کہ یا موسے پیش از خلقت من توریت تو چند سال
مکتوب شد گفت چہل ہزار سال آدم ع گفت کہ در وے مکتوب یافتی کہ فَعَصٰی اٰدَمُ رَبَّهٗ فَغَوٰی
گفت آرے گفت برای عملے کہ پیش از خلقت من مکتوب شد ملامت روا نباشد چون بہتر است کہ
بہیچ وجہ باہیچکس قیل وقال نکند و صلح کل درمیان آرد بنابران گوید قولہ

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است۔	با دوستان تلطّف با دشمنان مدارا

معنے آنست کہ اگر آسایش دو گیتی خواہی حصول نمودن کہ نہ از کسے در دنیا بتو رنجشے رسد و نہ در
آخرت کسے دامنگیر تو شود پس در عمل نمودن این دو حرف ساعی باش و آن اینست کہ بر دوستان
و دشمنان یکسان باش و ہیچکس را آزردہ مساز و از ہیچکس آزردہ مشو کہ راہ خدا ہمین ست کہ نہ از
کسے رنجیدن و نہ کسے را رنجانیدن چون از سوال و جواب فارغ شد باز بمقام خود میرود و چون

سالک و مجذوب در هر شے ذات او را ملاحظه سینماید و حظ از ان میربابد خصوصًا در مشاهدهٔ صاحب جالان نمودن بنابران گوید قوله

ساقی بده بشارت پیران پارسا را	خوبان پارسی گو بخشندگان عمر اند

باید دانست که باعث دلبستگی سالکان بصور جمیله آنست که عارفان صاحبان شهود در هر آئینهٔ زشت و زیبا معاینهٔ معشوق میکنند ولیکن گاه باشد که انجذاب دل او بجانب بعضے مظاهر بسبب اسمائے که در عارف متجلیست و همان اسما در ان بعض مظاهر ست یا برائے التذاذ روحانی یا کمال در ان بعضے مظاهر یا برائے غلبه کردن اسمائے که در بعضے مظاهر اند بر اسمائے که در عارف اند و یا حق تعالی تجلی صوری در مظاهر حسنه می نماید برائے تانیس سالکان پس مراد از خوبان پارسی گو معشوقان لطیف گو عالم شهادت باشد پیران پارسا منکران معنی آنست که چون تجلی صوری حق مشرف شد و بدان سبب واله و شیفته خوبان گردید و زندگی از سر نو یافت میگوید که این معشوقان عالم شهادت زندگی بخشنده اند پس اے ساقی منکران را این بشارت رسان تا از ین انکار باز آیند و یکے از ما شوند چون موجب رفع غم سالک بجز از سخنان عشق نیست بنابران گوید قوله

کین کیمیاے هستی قارون کند گدا را	هنگام تنگدستی در عیش کوش و مستی

هنگام تنگدستی حالت هجوم غمها عیش و مستی عشق و استماع سخنان عشق کیمیای هستی اشاره بعشق قارون مراد صاحب عرفان - و گدا - مرد ناقص معنے آنست که اے عاشق صادق هر گاه که غمها و المها بر تو هجوم آرند ترا باید که در عشق و مستی کوشش نمائی یعنے بعشق مستغرق شوی و باستماع سخنان عاشقانه میل نمائی کین عشق کیمیائیست که مس وجود را زر میگرداند و بدان گدا را قارون میسازد اے ناقصان را بکمال میرساند چون سخنان عشق فرحت افزاے دلهاست بنابران گوید قوله

در رقص و حالت آرد پیران پارسا را	گر مطرب حریفان این پارسی بخواند

مطرب حریفان کنایت از مرشد و لفظ الف که در پارساست محض برائے تحسین است یعنے پیران پارس را و تنک فهمانی که از مذاق پارسی بهره ندارند پارسا را بمعنے فقیر گویند و این غلط محض است چه با وجود فوت ملامت ربط مصراع ثانی با ول بیت سابق که خوبان پارسی گو آخر

مستلزم تکرار قافیه میشود و فساد این بر اہل خبرت پوشیده نیست معنی آنست که اگر مرشد
ازین نوع سخنان عشق انگیز و کلمات درد آمیز بیان سازد پس البته است که پیران پارسا که
کنایت از منکران است در رقص و حالت آرد و طالب شادیان عشق گرداند چون بعض سالکان
باطن خود را لعشق مے آرایند و ظاہرا چنان می سازند که ہیچکس بحالت ایشان پے نبرده که اَلْمَلَامَتِيَّةُ
هُوَ الَّذِيْ لَا يُظْهِرُ خَيْرًا وَلَا يُضْمِرُ شَرًّا گویند که حافظ از ان بوده و آن موجب طعن طاعنان مے گردد
بنابران گوید قوله

حافظ بخود نپوشید ازخرقه می آلود	اے شیخ پاکدامن معذور دار مارا

مراد از خرقه مے آلود شیوهٔ ملامت که در تعمیر باطن و تخریب ظاہر است باید دانست که ملامتی
جماعتے باشند که در رعایت معنی اخلاص و محافظت قاعدهٔ صدق و اختصاص غایت جهد مبذول
دارند و در اخفاے طاعت و کتم خیرات از نظر خلق مبالغه واجب دانند با آنکه ہیچ دقیقه از صوالح
اعمال مهمل نگذارند و بر تمسک بجمیع نوافل و فضائل از لوازم شمرند و مشرب ایشان در کل اوقات
تحقق معنی اخلاص بوده و لذت ایشان در تفرد نظر حق باعمال و احوال ایشان بود همچنان که عاصی
از ظهور معصیت پرحذر بود ایشان از ظهور طاعت که مظنه ریا باشد حذر کنند تا قاعدهٔ اخلاص خلل
نه پذیرد و این طائفه ہرچند عزیز الوجود و شریف الحال باشند اما ہنوز حجاب وجود خلقت از نظر ایشان
بکلی منکشف نشده و بدان سبب از مشاهدهٔ جمال توحید و معاینهٔ عین تفرید محجوب مانده باشند زیرا که اخفاے
اعمال و ستر احوال خود از نظر خلق مشعر است بر رویت وجود خلق و نفس خود که مانع توحید اند و نفس
نیز از جمله اغیار است تا ہنوز بر حال خود نظر دارند و اخراج اغیار از مطالعهٔ احوال خود بکلی نکرده اند
و فرق میان ایشان و صوفیه آنست که جذبهٔ عنایت قدیمه صوفیه را بکلی از ایشان انتزاع کرده بود
حجاب خلق و انانیة از نظر شهود ایشان برداشته لاجرم در اتیان طاعت و صدور خیرات خود را و
خلق را در میان نه بینند و از نظر اطلاع خلق مامون باشند و به اخفاے اعمال و ستر احوال مقید نه
اگر مصلحت وقت در اظهار طاعات به بینند اظهار آن کنند و اگر در اخفاے آن اخفا کنند و مراد از
شیخ پاکدامن که در تعمیر ظاہر و باطن ہر دو باشد یا از روے استهزا بمنکر خطاب است یعنی حافظ این
شیوه ملامت را نه بخودی خود پوشیده بلکه اقتضا و قدرست یا بحکم مرشد پس ای شیخ پاکدامن

معذور دار مارا اختیار ما درین نیست و میتواند بود که از خرقه وجود انسان یعنی خرقهٔ وجود آلودِ معصیت و معصیت مظهر محبت و معرفت است زیراکه آئینهٔ لطافت و صفا و نور جز کثافت و کدورت ظلمت نتواند بود و شیخ پاکدامن اشارت بملکوتیان که معصومان لطف و عنایت اند و پاکدامنان کرم و رحم اند یُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ ۝ فرشته گرچه دارد قرب درگاه * نگنجد در مقام لی مع الله * غزل

رونق عهدِ شباب است دگر بستانرا	میرسد مژدهٔ گل بلبلِ خوش الحان را

عهد شباب ایام بهار و زمان بسط مخفی نماند که سالک را گاه بسط و گاه قبض میشود و در هر مقام بکیفیتے جلوه گری میکند در مقام نفس بسط و عبارت از رجا است و قبض خوف و در مقام قلب بسط وارد یست که اقتضا میکند اشارت قبولیت و رحمت و انس را برائے صاحب آن من عند الله و مقابل آن قبض است و آن وارد یست که اشارت بعتاب میکند و عدم لطف و تادیب از جانب حق تعالے برائے صاحب آن و در مقام خفی بسط عبارت از ملتفت ساختن حق بنده را بسوئے خلق جهت رحمت کردن خلق و باز داشتن باطن او را بنحو و ضدا و قبض است و میتواند که مراد از عهد شباب زمان بسط باشد و بستان وجود باعتبار جامعیت اسمار آلهیه و گل تجلی جمالی بلبل خوش الحان سالک معنی آنست که باز موسم بهار هست مر وجود سالک را میرسد مبدم نوید گل که مشاهدات تجلیات است مر سالک را و نیز نو بهار اشارت بر طلوع دین محمدی ست یعنی اگرچه در عصر هر پیغمبر بهار دین اسلام شگفته و رونقے و شبابے دیگر پیدا آمده که در عهد دیگران نبود و مژدهٔ گل عبارت از تجلی جمالی و لطفی است همدرین بهار رعندلیبان عشق رسیده یکے گوید لَيْسَ فِي جُبَّتِي سِوَى اللهِ دیگرے گوید سُبْحَانِي مَا أَعْظَمَ شَانِي و دیگرے گوید انا الحق و خار که عبارت از استغنا است و آن در بهاران پیشین بوده چون لن ترانی و درین بهار رعندلیبان بوستان عشق اینچنین است قوله

اے صبا گر بجوانانِ چمن باز رسی	خدمت ما برسان سرو و گل و ریحان را

صبا کنایه از لطیفهٔ آلهی که در دلِ سالک فرود آید معنی آنست که اے لطیفهٔ آلهی از عالم غیب بدل ما فرود آمده و مژدهٔ تجلیات رسانیده اگر باز بآن عالم رجوع نمائی و بآن تجلیات رسی خدمت یعنی اشتیاق کمال ما را بآن سرو و گل و ریحان که تجلیات است عرض داری و نیز صبا مراد مرشد و جوانانِ چمن اشارت بسرو و گل و ریحان و مراد از سرو و گل و ریحان اصحاب رسول ؐ

که جوانان چمن اسلام اند که هر یک در بهار رسالتش از نسیم اِنَّ لِرَبِّکُم فِی اَیَّامِ دَهرِکُم نَفَحَات شگفته و در ربیع هدایتش از باران ثُمَّ رَشَّ عَلَیهِم مِن نُورِه ترتیب یافته واحتمال دارد که از سرو آن اصحاب خواهند که آزادگان طریقت ومجردان معنی وصورت اند یَحسَبُهُمُ الجَاهِلُ اَغنِیَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ واز گل اهلبیت خوانند واز ریحان سائر اصحاب مراد میدارند چون بیقراری موجب زهرخندگی بید ردانست گوید قوله

ترسم آن قوم که بر دردکشان میخندند	در سر کار خرابات کنند ایمان را

آن قوم اشارت بزاهدان ومنکران دردکشان عاشقان باعتبار آنکه مئے صاف انبیا ع نوشیده اند ودُرد این عاشقان که اولیا اند رسید ونیز اولیای کامل مراد باشد که بنهایت رسیده اند باین سبب که درد نهایت شرابست بعبارت زصاف اگر بدایت حکایت بود ✤ وگر دُرد باشد نهایت بود ✤ کار خرابات مینوشی ومراد ازان عشقبازی ودرین غزل از نعت بعشق درآمد واین صنعت التفات گویند وآنچنانست که شاعر در غزلے یا قصیده از مقصدے رجوع بمقصد دیگر نماید واین بیشتر در غزلها می نماید سوال بعد لفظ ترسم منفی واقع شود نه مثبت چنانچه ؎ ترسم نرسی بکعبه اے اعرابی ✤ جواب بعد ترسم هم منفی چنانچه مذکور شد وهم مثبت چنانچه ؎ ترسم که اشک در غم ما پرده در شود معنی آنست می ترسم که این زاهدان ومنکران که برین حال پریشان ما می خندند وحسد می برند وبسبب حسد درخیال این عشقبازی ما ایمان خود را برباد دهند که ؎ با دردکشان هر که درافتاد برافتاد ✤ ویا آنکه ایمان خود را برباد دهند اسے عاشق شوند بموجب مَن ضَحِکَ ضُحِکَ ودیگر مَن عَابَ اَخِیهِ لَم یَمُت حَتّٰی وَقَعَ فِیهِ ونیز لفظ ترسم بمعنے المنت نهند وچون عاشق را باید که صحبت باکس ندارد الا بعاشقان ؎ با عاشقان نشین وهمه عاشقی گزین ✤ با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین ✤ گوید قوله

یار مردان خدا باش که در کشتی نوح	هست خاکے که بآبے نخرد طوفان را

مراد از کشتی نوح دنیا خاکی بیای تنکیر که ذات محمد علیه السلام باعتبار آفرینش معنے آنست که مصاحب اهل الله باش که در دنیا ذات آنحضرت بوده موصوف برحمت عالمیان که بآبے نخرید طوفان را وازکمال بردباری آزار قوم خود نخواست بخلاف سائر انبیا چنانچه نوح ع گفت رَبِّ لَا تَذَر

علی الارض من الکافرین دیارا وحضرت علیه السلام گفت اللهم اهد قومی انهم لا یعلمون پس
اهل الله چون اتباع اویند صحبت ایشان سر بسر رحمتست واگر خاکی و آبی بیاے مجهول خوانند
مراد از همان خاک است که حضرت نوح ع باشارت جبرئیل باخود در کشتی بر دو از صحبت نوح آن
خاک را آن شرافت دست داد که قائم مقام آب وضو و آب غسل ایستاد و برای تیمم مقرر گشت نقل است
که چون نوح علیه السلام در هنگام طوفان بکشتی در آمد و از جنس حبوب وطیور و بهائم و انسان همه را بکشتی آورد
آنوقت جبرئیل ع فرمود که یا نوح ع یکمشت خاک نیز همراه خود ببر نوح ع همچنان کرد چون آب طوفان
غلبه کرد و تمام روے زمین آب گردید حکم حق رسید که یا نوح بدین آب وضو و غسل روا نیست که غضب
وغفره است وبدان مشت خاک تیمم کن معنے آنست که یار اهل الله باش که از صحبت ایشان بمقصود
رسی و آن شرافت یابی که خاک از صحبت نوح ع یافت و بمرتبه رسید که بمقابلهٔ آب وضو تمام طوفانرا
نخرید یعنی صحبت اثر ها دارد چون عاشق را لازم است که در عشق محبوب از دنیا و مافیها اعراض کند
بنابران گوید **قوله**

ماه کنعانی منی مسند مصر آن تو شد	گاه آنست که پدرود کنی زندان را

ماه کنعان اشارت به یوسف مصر نام شهر تختگاه یوسف مراد مقام عشق و نیز مسند کمالات
زندان کنایه از دنیا باعتبار الدنیا سجن المومنین معنی آنست و درین بیت خطاب بروحست
یعنی اے روح من که بجاے یوسف ع هستی اکنون مقام عشق که مسند مصر است بتو مسلم شد پس
وقت آنست که ازین دنیاے فانی اعراض نمائی و ترک این هستی موهومه گیری چنانچه یوسف ع
چون بر مسند مصر نشست خیالات زندان را پدرود کرد و هیچ یاد آن در خاطر نیاورد چون گرفتار تعلقات
دنیا ماندن و طول امل را در پیش کردن شایان عاشق نیست بنابران گوید **قوله**

هر کرا خوابگه آخر بدو مشتے خاک است	گو چه حاجت که بر افلاک کشد ایوان را

چون رفیع ایوان موجب طول امل است و طول امل موجب غفلت است و غفلت حجاب عشق است
بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابر سبیل یعنی اے عاشق از طول امل بگذر چون عاقبت
زیر خاک خفتنی است پس هر کرا خوابگه آخر بدو مشت خاکست ازین طول امل و برافراشتن ایوان چه حاجت
چون طول امل را در پیش کردن و امید بهبود ازین بر داشتن لا ینفع چرا که هر که بدنیا در آمد آخرش کار

برفناست که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَۃُ الْمَوْتِ قوله

کین سیه کاسه در آخر بکشد مهمان را	بروا از خانهٔ گردون بدر و نان مطلب

معنی آنست که ای عاشق سالک از خانهٔ این گنبد گردان بدر رو یعنی از تعلقات این آزاد باش و بعشق گرای تا بعالم بالا عروج نمای و امید بهبودی ازین گردون مدار که این سیه کاسه الیست هر کرا لقمه از خوان خود میدهد عاقبت الامر ے کشد چون از نصیحت فارغ شد باز بمقام مذکور رجوع میکند بدان که چون عاشق بوسیلهٔ عشق و توجه مرشد بجذبهٔ ذاتیه مشرف شد و بمشاہدات تجلیات معزز میگردد و در هر جا تجلی او بیند چه در میخانه و چه در مسجد و کنشت و کعبه و مسلم و کافر و هر سو توجه می آرد و آن موجب طعن طاعنان ے شود بنا بران گوید قوله

خاکروب در میخانه کنم مژگان را	گر چنین جلوه کند مغبچهٔ باده فروش

مغبچهٔ باده فروش کنایه از تجلی محبوب جلوه کردن ظهور کردن معنے آنست که اگر آن محبوب حقیقی این چنین جلوه گری کند که در همه جا ظهور خود را نماید و مارا مست شراب جمال خود سازد پس بهتر آنست که مژگان خود را جاروب در میخانه که میخانه ظاهری یا عشق هست نمایم عزیز من در هر ذره که بامعان نظر کنند آفتاب عالمتاب تاباں است اگر این حالت در بتخانه رو نماید از کعبه باید گسست و زنار بر میان باید بست یحتمل که مراد از جلوه حسن و کمالات یعنی خود را بظهور آرد مغبچهٔ پیر که پرورده پیر دیگر باشد در میخانه منزلِ پیر چون مشاهدهٔ عاشق بین التجلی والاستتار است یعنی گاه در مشاهده میباشد و گاه احکام کثرت برو غالب میگردد و آن تجلی مستور میگردد بنا بران گوید قوله

باز برہم زدهٔ کاکل مشک افشان را	در سرِ زلف ندانم که چه سودا داری

سرِ زلف احکام کثرت و تعینات برهم زدن پریشان کردن کاکل مشک افشان اشارہ بزلف که مراد ازان تعینات است ؀ از زلف تعینات بر عارض ذات ✢ هر حلقه که بست دل ز صد خلق ربود معنے آنست که ای محبوبِ من درین احکام کثرت و تعینات نمیدانم چه خیال داری که باز آن احکام کثرت را بر ما غالب کرده و ما را مغلوب آن گردانیده و بدان سبب از مشاهده دور انداخته چون غلبهٔ احکام کثرت موجب اضطراب عاشق میشود گوید قوله

مضطرب حال مگردان من سرگردان را	ایکه بر مه کشی از عنبر سارا چوگان

مه عبارت از وجه الله عنبر سارا چوگان مراد تعین که ساتر روست معنی آنست که اے محبوب من ظهور وجه الله خود را که در پردهٔ احکام کثرات و تعینات پنهان میداری بدانکه این موجب اضطراب ما ست پس مضطرب حال مگردان من سرگردان را یعنی این احکام کثرات را رفع ساز و مشاهدهٔ خود ارزانی دار و یحتمل اینکه هر آئینه خدا نمائی من که موصوف است به لَا یَسَعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِنْ یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ از عنبر سارا نفس چوگان کشیده و مراد زیر آن مغلوب ساخته بدین سبب این سرگردان محبت را در قلق و اضطراب میانداز و یحتمل از زلف شریعت و خطاب بمحمد علیه السلام رخ مرتبه وجه که آن عبارت از ظهور حق است در مظاهر جملهٔ تعینات علوی و سفلی و مرضیه و نامرضیه معنی آنکه اے بر مظاهر عین ظهور چوگان شریعت فرو هشته تا بدان لف قلب مجانین عشاق را در میدان کبریا میزنی و میرانی و بر امید احوال و مقامات و معرفت می نشانی و از مظاهر مرضیه سوے مظاهر نامرضیه نمیگذاری اضطراب ایشان از انجاست و در فرو هشتن زلف تعین وجود بشری بر رخ وجه الله سریست و چون راه بردن بآن کار کسے نیست بنا بران گوید قوله

نشوی واقف یک نکته ز اسرار وجود	گرچه سرگشته شوی دائرهٔ دوران را

وجود وجود سالک که بسا اسرار غریبه و نکات عجیبه در وست که مظهر اتم است و آئینهٔ ذات و صفات است که اَلْاِنْسَانُ سِرِّی وَاَنَا سِرُّ الْاِنْسَانِ و کما حقه بمعرفت او رسیدن محال یعنے اے سالک با وجود حصول کمال و دانش واقف یک نکته از اسرار وجود نگردی اگرچه سیر عالم نمائی و عجائب و غرائب بینی و نیک و بد دریابی و حصول دانش نمائی - و یحتمل که مراد از وجود ذات واجب الوجود یعنی اگرچه گرد عالم گردی و عجائب و غرائب عالم دریابی و حصول دانش نمائی سرے را از اسرار ذات ما نمی یابی و چون کار عاشق از ماسوی معشوق آزاد بودن و بهرچه رسد از دست قناعت نمودن و بدان خوش گذرانیدن است گوید قوله

ملک آزادگی و ملک قناعت گنجیست	که بشمشیر میسر نشود سلطان را

آزادگی تجرد از ماسوی الله قناعت بداده حق راضی شدن معنی بیت ظاهر است چون بایست عاشق آنست که از تزویر و ریا آزاد باشد و بعیش گذراند قوله

حافظا میخور و رندی کن و خوش باش ولے	دام تزویر مکن چون دگران قرآن را

مے کنایت از عشق است رندی بے باکی و قطع نظر از اعمال چنانچه در مرآة المعانی است ✿ رندی اینجا

عالم بے باکیست ÷ در طریقت چستی و چالاکی است ÷ رند عالم سوز کے باشد بذات ÷ پابند رشتهٔ صوم و صلوٰة ظاهر و باطن خلا و در ملا ÷ رند باشد غرقهٔ نور خدا ÷ جانش از رندی بواحد شاهد است ÷ لعنت و رحمت بنزدش واحد است ÷ نه زرحمت خاطر او اسرور ÷ نه زلعنت در کمال و قصور ÷ پیش و یکسان بود حلوا و زهر ÷ خواه لطف از دوست بیند خواه قهر ÷ هر چه محبوبش بدست خود دهد ÷ گیرد و بر هر دو چشم خود نهد ÷ معنی آنست که اے حافظ بعشق کوش و قطع نظر از اعمال نما و تن برضا ده هر چه که از دوست رسد از بسط و قبض و لطف و قهر خوش باش که کمال عاشقی در تفویض است که اُفَوِّضُ اَمْرِیْ اِلَی اللّٰهِ ولیکن قرآن را دام مکر و حیلها همچو دیگران مساز که حائل کرده در گلو مے اندازند یعنی ظاهر خود را بقرآن خوانی آراسته و روز و شب گوشت برادران میخورند اے غیبت و حسد میکنند اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْهِ مَیْتًا فَکَرِهْتُمُوْهُ و نیز دگران بفتح دال طائر سیت مردار خوار تمام کلام الله بر پر هائے او منقوش است ÷ مراد ازان ظاهر آرائی است

غزل

ساقی بنور باده برافروز جام ما	مطرب بگو که کار جهان شد بکام ما

ساقی مراد مرشد باده عشق جام دل سالک مطرب مرشد که کلامش طرب افزائے طالبانست معنے آنست که اے مرشد بنور باده عشق دل ما را معمور ساز و گویا این واقعه بظهور پیوست پس عرض میکند که حالا بشارتها فرما که از سوزش خلق که دامنگیر سلوک ما گشته پیش قدمی نمایم و بمقصد گرایم سوال درین بیت در مصرع اولے تقاضائے کار خام میکند و طلب فیض مینماید و در مصرع ثانی تقاضا میکند که کار بنهایت رسید جواب سیر الی الله تمام شد بنابران گوید مطرب بگو و چون سیر فی الله نهایت ندارد بنابران هر لحظه در طلب زیادتی مے باشد هر چند که یافت بیش طلب بیش چون اکثر عاشقانرا تعلق قلبی بصور جمیله مے باشد بعضے را در ابتدائی حال و بعضے را بانتها بسبب آنکه در هر شے مشاهده جمال وجه الله مے نمایند و آن موجب طعن زاهدان و منکران مے شود بجوابش میگراید قوله

ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم	اے بیخبر ز لذت شرب مدام ما

پیاله مراد صور محبوبان مجازی رخ یار تجلی ذات حق شرب نوشیدن مدام شراب معنے آنست که ما درین صور جمیله انعکاس نور لایزالی مے بینیم و معائنه تجلی ذات حق مے نمائیم بنابران تعلق قلبی بدیشان داریم اے منکران که بیخبر هستید ازین لذت نوشیدن شراب ما

له اے مرشد تلقین امر عشق بما کن که جهان بکام ما گردیده و ما را در طلب عشق آورده ۱۲

اے ازین عشقبازی ما و نیز این حالت مجذوب ست کہ مجذوب سالک را در ہر شے اول ذات نماید
بعدہ اسماء بعدہ آثار و مجذوب سالک را برعکس آن و مجذوب مطلق در بحر وحدت غرق چون قطرہ
بقلزم گم درین مقام شراب و آب یکے است چون صور جمیلہ را شہود در چشم سالک تا
آنزمان ست کہ آفتاب حقیقت برو تابان نشدہ بنابران گوید قولہ

چندان بود کرشمۂ و ناز سہی قدان	کاید بجلوہ سرو صنوبر خرامِ ما

کرشمہ ظہور سہی قدان تجلیات معشوقان جلوہ ظہور سرو صنوبر خرام کنایت از محبوب حقیقی
وتجلی ذاتی معنی آنست کہ این صور جمیلہ را و یا این تجلیات را نمود و ظہور در چشم سالک تا آنزمان است
کہ محبوب حقیقی و یا تجلی ذاتی جلوہ ننمودہ و چون آن محبوب حقیقی و تجلی ذاتی ظہور نمود این صور جمیلہ
و تجلیات بکلی از پیش نظر او محو شوند چون نجم در شعاع شمس و چون استغنا نمودن شیوۂ معشوقان
است بنابران گوید قولہ

مستی بچشم شاہدِ دلبندِ ما خوش است	زان رو سپردہ اند بمستان زمامِ ما

مستی غنا و بے نیازی چشم ذات ہست چشم اینجا بمعنے نقدِ ذات + کو عیان بیند وجود
کائنات + شاہد دلبند کنایہ از حق زان رو بواسطۂ آن سپردہ اند فاعل آن قضا و قدر
مستان عاشقان معنی آنست کہ بے نیازی کردن و استغنا نمودن بذاتِ معشوق ما مے سزد
کہ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ بنابران قضا و قدر زمامِ ما را بعاشقانِ او سپردہ یعنی بعاشقان در آوردہ
و از محتاجان گردانیدہ وَاللّٰہُ الْغَنِیُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ و نیز بجاے مستان لفظ مستی دیدہ شدہ
و مراد از مستی عشق است یعنی در نظرِ محبوب ما غیر از عشق و محبت چیزے دیگر منظور نے افتد
بنابران ما را بسلک عاشقان کشیدہ و مندرج ساختہ۔ و چون عشق مر عاشق را موجب
حیات جاوید است بنابران گوید قولہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق	ثبت است بر جریدۂ عالم دوامِ ما

جریدۂ عالم قرآن معنے آنست کہ درین دار القرار دنیاے ناپایدار کہ دار المحن مؤمنین
اولی الابصار ست ہر کہ آمد گرم رو راہ عدم است کہ کُلُّ مَنْ عَلَیْہَا فَانٍ وَّیَبْقٰی وَجْہُ رَبِّکَ
ذُو الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ الاغانی فی اللہ و باقی باللہ کہ زندہ بعشق ابدی شدہ کقولہ تعالے

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِیْنَ قُتِلُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْیَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ یُرْزَقُوْنَ فَرِحِیْنَ بِمَا اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ ۔ مراد از فی سبیل الله عشقست قاضی حمید الدین ناگوری درهمین معنے بعشقیه مے نگارد که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ یعنی هر نفسے را شربت مرگ چشیدنیست اما نفسهاے که از صفات بشری بیرون آمده اند و موصوف بصفت روح شده اند و در ذات مطلق محوگشته اند ببقاے حق باقی و پاینده خواهد ماند آرے هرکه زندگی بحق یافت و از مقید بسوے مطلق پرداخت بتیغ لَیْسَ فِی الدَّارَیْنِ اِلَّا هُوْ همه را قتل ساخت همیشه در بحر مشاهده محبوب در قعر وصل معشوق مست و مدهوش است خواهد ماند آرے جان من موت عام دیگر و موت خاص دیگر موت عام فصلت است و موت خواص وصل مردن خواص عین زندگی و مردن عوام دوری و مهجوری است چون که موت او را که از حق دور افتاده نه او را که بحق نزدیکتر است اَلْمَوْتُ جِسْرٌ یُوْصِلُ الْحَبِیْبَ اِلَى الْحَبِیْبِ ازینمعنے است بلکه از غلبه محبت چون بورطه عشق میرسند و در بحر حسن معشوق که بے پایانست غوطه میخورند در آن عمق بے پایان چندین میروند که در قعر بے نشان غائب میشوند بحدے که تا ابد نام و نشان هیچ جا بر نمی آید پس موت عاشق کمال استغراق است که فوت مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا عاشق بیچاره هردم مے میرد و بهر موتے حیاتے دگر مے یابد جاے دگر اینجا کجا موت و کجا حیات کارے دگر حالے دگر همون واند که باو مے گذرد ـ چون زاد راه عشق عجز و مسکینی است گوید قوله

ترسم که صرفه نبرد روز بازخواست	نان حلال شیخ ز آب حرام ما

صرفه یعنے غلبه روز بازخواست روز قیامت نان حلال شیخ زهد و تقوے کملا فی مؤید الفضلاء و زهد را بنان از آن تعبیر نمود که در زهد چون هستی منظور است خدا بخدا پرستیدن دوست پس کثافت را دران مدخلے تمام است لاجرم بنان که از اجسام کثیف است نسبتے دارد آب حرام عشق و محبت و حرام ازین رو که زاهدان ازین محروم اند کذا فی مؤید الفضلا ، و عشق را بآب از آن تعبیر کرد که در عشق ریا را دخلے نیست و در کمال لطافت است معنی آنست که میترسم که روز حشر تقوے و زهد شیخ بر عشق ما غالب آید یعنی میترسم که نباید که در طریق عشق از ما تقصیرے بوقوع آید که نسبت آن تقصیر بمقصود خود فائز نگردیم و شیخ جهت تقوے بمراد خود رسد از آن جهت که کار او بعلة نیست که محمد صلعم را باعلی علیین رسانید بے وسیله سابقه و ابلیس لعین را در اسفل السافلین انداخت بے جریمه سابقه

پس سزاوار آنست که بترسند و بر عبادت خود مغرور نشوند فحسب الله المستعان وعلیه التکلان میتوان که در استفهام انکاری بود منفی مثبت ومثبت منفی پس برین تقدیر معنے چنین باشد یعنی نمی ترسم که صرفه برد روز در روز قیامت زهد بر عشق غالب شود اے کسے که بلطف ایزدی بتربیتش نشسته واز فضل و رحمت او بحقیقت پیوسته از سوئے خاتمه نمیترسد که در حصن حصین یقین درآمده چون کارِ عاشق گه به بسط وگه به قبض از اول تا اینجا مقام بسط بود واز اینجا در قبض آمد وشوق وقلق روے نمود مے گوید- قوله

بگرفت همچو لاله دلم در هواے سرو	اے مرغ بخت کے شوی آخر تو رام ما

سرو درختے است معروف مراد ازان محبوب مرغ بخت اضافت بیانیه معنے آنست که دل من در محبتِ سرو قامتے گرفته شد وهمچو لاله سراسر خون گردیده اے مرغ بخت ما کے بدام ما آئی ومساعدت ما نمائی وما را بمحبوب ما پیوندی دهی چون عاشق را در هنگام قبض اضطرابی روے میدهد وبهر کسے طلب پیغامبری میکند بنابران میگوید قوله

اے باد گر بگلشن احباب بگذری	زنهار عرضه ده بر جانان پیامِ ما

باد لطیفهٔ نهانی که در دل سالک فرود آید ونیز مرشد زنهار البته معنے آنست که اے لطیفهٔ الٰهی اگر باز بآنعالم رجوع کنی وبآن محبوب من رسی البته بجانان پیامِ ما عرض کنی وبگوئی قوله

گو نامِ ما زیاد بعمدا چه میبری	خود آید آنکه یاد نیاری ز نامِ ما

یعنی بگو که ما را دیده ودانسته بفراموشی چه سپرده عنقریب است که آن وقت در رسد وما را در فنا رسمی کشد ونام ونشان ما در عالم نماند تا شربت اجل بخشیده ایم ما را ابقا بخود فرما واز ما برها وچون آن عاشق را چشم بصیرت کشاده بهر که نظر کرد غرق دریاے عشق یافت بنابران گوید قوله

دریاے اخضر فلک وکشتی هلال	هستند غرق نعمت حاجی قوامِ ما

باید دانست که تحقیق اهل کشف آنست که بحکم کُلَّ یَوۡمٍ هُوَ فِیۡ شَاۡنٍ هر تجلی که از جناب والا در میرسد اول بر عالم ملکوت مے افتد ومصبغ برنگ ملکوت می شود بعده انتقال بعالمِ مثال میکند وبرنگ او رنگین میگردد پس ازان بعالم شهادت میکند وباحوال او متکیف میگردد بعد ازان بر قلب انسان کامل افتد وبجهة کمال صفائی دل نور او منعکس بر افلاک وارضی وآنچه در نیهاست مے گردد

مثل انعکاس شعاع از آئینه و آب بر مقابل انسان و همین نور انعکاسی موجب استقرار وجود عالم است چنانچه آب موجب وجود حباب و چون در قلب غیر کامل صفا نیست انعکاس هم نیست معنی آنست که آسمان با آن رفعت و شان و هلال با این انوار تمام فیضیاب و توابع از مرشد حاجی قوام است چون گریه و زاری موجب حصول مراد ست که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ گوید قوله

حافظ ز دیده دانهٔ اشکی همی فشان | باشد که مرغ وصل کند قصدِ دامِ ما

معنی آنست اے حافظ اگر میخواهی عنقا بلند پروازِ وصل بدامِ تو در افتد پس دانهٔ اشک را دریغ مدار و از دیده افشانده باش شاید که بمطلب رسی ـ غزل

ساقیا برخیز در ده جام را | خاک بر سر کن غمِ ایام را

ساقی مراد مرشد که نوشانندهٔ مے محبت است جام مراد شراب از ذکر سبب و ارادهٔ مسبب غمِ ایام اندیشه و فکر دنیوی معنے آنست که اے مرشد جامِ شراب عشق بما عطا فرمائی و دلم را بشراب محبت صفائی ده تا شائستهٔ مکاشفات گردد و این تعلقات دنیوی و وساوس نفسانی که بر ما هجوم کرده اند خاک بر سر ایشان کن یعنی مندفع ساز و سالک تا که از هستی مستعار نگذرد هرگز بمحبوب نرسد و این جز بعشق نے شود بنا بران گوید قوله

ساغرِ مے برکفم نه تا ز سر | بر کشم این دلق ازرق فام را

ساغر مے کنایه از عشق ازرق بتقدیم زاء معجمه و راء مهمله بمعنے کبود دلق ازرق فام کنایه از هستی مستعار معنی آنست که پیاله شراب محبت ما را بده تا از خود دلق ازرق فام که عبارت از هستی مستعار ست برکشم و فانی در وگردیم چه بے چشیدن جام عشق رهیدن از دام هستی محال چون از زهد و پارسائی که مقتضیات نفس است سوائے غرور حصولے ندارد بنا بران گوید قوله

باده در ده چند ازین باد غرور | خاک بر سر نفسِ نافرجام را

باد غرور زهد و پارسائی و هستی مستعار معنے آنست که اے مرشد من بادهٔ عشق و محبت عطا فرما که بنوشم و بمطلوب خود رسم و تا چند ازین باد غرور که از مقتضیات نفس است حکایتها کنی و مرا گرفتار آن داری و یا آنکه تا کے این هستی مستعار زیم و گرفتار این باشم خاک بر سر نفسِ نافرجام را اُقْتُلُوْا اَنْفُسَکُمْ بِسُیُوْفِ الْمُجَاهَدَاتِ و چون عشق نزد عاقلان موجب بدنامی است از انجهة

بر لب

که هر چه در مذهب عاشقان جائز داشته عاقلان تاب آن نمے دارند شاید که در طلب سالک مرشد
توقف افگنده باشد وحیله انگیخته باشد تا که بکمال شوق و فور اشتیاق روے نماید بنابران گوید قوله

اگرچه بدنامی ست نزدِ عاقلان　　　ما نمے خواهیم ننگ و نام را

معنے آنست که اے مرشد اگرچه میخواری که مراد از عشقبازیست نزدِ عاقلان موجب بدنامی است
بما عطا کن که ما از سر ننگ و ناموس گذشته وبآن تعلق نمانده چون توجه و دستگیری مرشد بدولت عشق
مشرف شد و هر دم احوال او بنوعے دگر شد و چون احوال عاشقان موجب حسد حاسدان
است گوید - قوله

سوزان

دودِ آهِ سینهٔ نالانِ من　　　سوخت این افسردگانِ خام را

افسردگان خام کنایه از ظاهر پرستان معنے آنست که این دود آهِ من که از سینهٔ نالان من
بر می آید این ظاهر پرستان را سوخته حاصل آنست که مشاهدهٔ علامات عشق و معاینهٔ آثار شوق که از ما
هر دم ظاهر مے شود موجب حسد حاسدان گردیده وایشانرا در حسد آورده ویا آنکه حالت ما در هجران
آن دلارام بجائے رسیده که دلِ دشمنان سوخته بدان که بر سالک عاشق هر دم حالے دگر روے
میدهد و هر لحظه اسرارے دگر وانوارے دگر مکشوف میشود و آن اسرار شایان آن نیست که بهر کس توان
گفت الا بعاشقان و چون عاشقان نادراند گوید قوله

خویش

محرمِ رازِ دلِ شیدائے خود　　　کس نمے بینم ز خاص و عام را

معنے آنست که درین زمانه از خاص و عوام کسے را محرم رازِ دل شیدائے خود نمے بینم که با و احوال
خود یک یک عرض نمایم که در عشق آن معشوق هر دم چه رنج و محنت و سوز و درد روے میدهد تا
بمداواے این دل بیمار پردازد ویا آن که کسے را نمے بینم که بگویم که بسبب عشق چها اسرار و انوار مکشوف
میشود بر دل ما باید دانست که چنانکه اظهار عشق مر عاشق را شایان نیست اخفاء آن نیز نوعے از محالات است
بنابران گوید قوله

با دلارامے مرا خاطر خوش است　　　کز دلم یکباره برد آرام را

معنے آنست که خاطر من واله و متعلق عشق دلارامے است که آن دلارام بجلوهٔ از جلوهاے خود آرام
از دل بے آرام ما برده و بے قرار گردانیده و آن دلارام محبوب حقیقی یا مرشد یا محبوب مجاز نیست

وچون عاشق را لازم است که هرگاه ذکر معشوق درمیان آید بے ذکر وصف او نتوان گذشت بنابران گوید قوله

تنگر دو دیگر بسرو اندر چمن	هر که دید آن سرو سیم اندام را

سرو کنایه از معشوق مجازی چمن دنیا آن سرو سیم اندام محبوب حقیقی معنے آنست که آن دلارام این محبوبیست که هر که جلوه های اورا دریافت وتجلی از تجلیات او معاینه نمود باز درین دنیای فانی بمهرویانِ مجازی التفات ننماید بدآن که سالک عاشق بسبب بیقراری اظهار سوز ودرد نمود چون ارشاد مرشد بے اشارت آلهی نیست بنابران گوید قوله

صبر کن حافظ به سختی روز وشب	عاقبت روزے بیابی کام را

معنے آنست که اے حافظ شب وروز برین سختیها که درین طریق ترا روے مینماید صابر باش تا عاقبت بموجب اَلصَّبْرُ مَعَ الظَّفَرِ بمراد خود فتح یابی غزل

ساقی بگذار از کفِ خود رطل گران را	تا خوش گذرانیم جهانِ گذران را

ساقی کنایه از مرشد بگذار روان کن رطل پیمانه شراب جهان گذران دنیاے فانی معنے آنست که اے ساقی این پیالۂ شراب محبت که حاصل کردۂ وبرکف داری رواکن بسوے ما تا از نوشیدن آن این جهان فانی را بخوشی گذرانیم لے درعشق بسر بریم بدان که چون مسترشد بتوجه مرشد بے محبت سرفراز شد وحالتِ او بنوعے دگر شد قطع نظر از اعمال وافعال نمود وبیباکی ورزید واندیشه نیک وبد از میان برداشت چه بسا اعمال وافعال از سر عاشق سرزند که در نظر صورت بینان بصورتِ گناه است ونزد اهل معنے عین طاعت چون آن موجبِ طعن طاعنان ست گوید قوله

زاهد چه عجب گر کُندم عیب برندی	بر اهل هنر طعنه بود بے هنران را

زاهد کسے بود که در ریاضت بحد کمال بود وتارک دنیا اما از عشق محروم اهل هنر عاشقان بے هنران ظاهر پرستان معنے آنست که اگر زاهد ظاهر پرست که نظرش بر اعمال متمکن است و اُمید حصول ثواب درجات دامنگیر وقت اوست اگر مارا برندی که بیباکی وقطع نظر از اعمال است عیب کند جاے عجب نیست چه عادت جهان برین است که اهل هُنر مطعون بے هُنران گردند باید دانست که در راه عشق مقامیست که چون سالک دران مقام رسد همه جا چه از صومعه چه از مسجد وکعبه وکنشت ظهور خاص محبوب بیند بنابران گوید قوله

در قبله و بتخانه تو مسجودی و معبود	رو سوے تو باشد همه صاحب نظران را

مخاطب درین بیت محبوب است یعنی اے محبوبِ من در همه جا ظهورِ تست اگر کعبه است مسجود توئی
واگر بتخانه است معبود توئی ونیز از بتخانه وکعبه عشق وزهد مراد است از ذکر سبب واراده مسبب و
عاشقانِ کامل همه جا مشاهدهٔ تو می نمایند وترا می بینند ونظر بر کعبه وکنشت نمیدارند چون این معنی
موجب طعن طاعنان میشود ازانجهت که بذوق آن کس نمی تواند رسید الا عاشق بنا بران گوید

ارباب خرد ذوق مئ عشق چه دانند	از حالهٔ ما نیست خبر بیخبران را

معنے آنست که اربابِ خرد زاهدان ومتقیان اند ذوق مے عشق را چه دریابند وچگونه بر اسرار
وکلمات عاشقان واقف شوند چون قطره از جامِ عشق در ایشان نرفته بنا بران از حالت ما ذوقی
ندارند وزبان طعنه در حق ما دراز ساخته اند چون عاشق مدام جویانِ وصل است بنا بران گوید قوله

کامی طلبد حافظ ازین چشمهٔ حیوان	آرے نتوان خورد نصیبِ دگران را

کام بوسه چشمهٔ حیوان کنایه از دهن معشوق وکنایه از بوسه از دهن معشوق وصل محبوب است
معنے آنست که حافظ مدام جویان وصل معشوق است لیکن چون جناب معشوق ازان عالیست
که هر بوالهوسے دست بدان تواند رسانید بنا بران از روے تحقر گوید آرے این دولت نصیب
دیگران بدست آوردن نمے توان ومارا چه حوصله واستعداد وچه یارا وزهره که بادرسیم غزل

شب از مطرب که دلخوش باد ویرا	شنیدم نالهٔ دلسوز نے را

مطرب عارفے نالهٔ دلسوز کلمات جانسوزِ عاشقانه نے مراد عاشق کامل معنے آنست
در شبے از شبها از زبان عارفے که دل وے خوش باد کلمات جانسوز وسخنانِ دل سوز کسے که ما نند
نے بفراق از اصل خود گرفتار بود نالش مے نمود چنانچه نالش آن در مفتح مثنوی مذکور است استماع
نمود چون خاصهٔ کلمات عاشق آنست که دل سامع را بخود جذب میکند بنا بران مے گوید

قوله

چنان در جانِ من سوزش اثر کرد	که بے رقت ندیدم هیچ شئ را

معنے آنست که استماع آن کلمات جانسوز چنان در جانِ من اثر کرد که بسببِ آن بهر سو وبهر کس
که نظر کردم از رقت مرا و را خالی نیافتم یعنے همه را در درد وسوز یافتم ۵ همه عالم چو یک بتخانه اوست

دل ہر ذرہ پیمانہ اوست ✤ خرد مست و ملایک مست و جان مست ✤ ہوا مست و زمین مست آسمان مست ✤ و بیا آن کہ بایں معنے کہ از غلبۂ رقت کہ بر من زور آوردہ بود پنداشتم کہ ہمہ چیز در رقت است نہ آنکہ فے الواقع ؎ چو تو بر گردی و بر گردد سرت ✤ خانہ را گردندہ بیند منظرت ✤ قولہ

حریفے بُد مرا ساقی کہ در شب	ز زلف و رخ نمودی شمس و دی را

حریف ہمخانہ و یار و مصاحب ساقی مراد مرشد زلف مراد عالم کثرت و نیز ہجر و ہم جلال رخ مراد وحدت و نیز وصل و جمال دی مختصر دیجور معنے آنست کہ یارے بود مرا شراب دہندہ یعنے مرشدے داشتم کہ در شب کہ وقت خاص عاشقانست بیان زلف کہ کنایت از عالم کثرت است بنوعے بنمود کہ آن عالم کثرت در نظر شنوندگان چون شب دیجور می نمود و شرح عالم وحدت بطریقے میفرمود کہ اسرار غامضہ ہمچو آفتاب روشن مے شد و چون شوق سامع مر متکلم را گرم تر میگرداند بنابران میگوید قولہ

چو شوقم دیدہ در ساغر مے افزود	بگفتم ساقی فرخندہ پے را

معنے آنست کہ چون آن مرشد شوق ما را دریافت در اظہار آن اسرار گرم تر گردید و بجام عشق سرفراز کرد چنانکہ ساقی ہرگاہ شوق میخواران زیادہ مے بیند در ساغر مے ریزد و من با آن مرشد عرض نمودم -

قولہ رہانیدی مرا از شر ہستی	چو بیمودی پیاپے جام مے را

معنے آنست کہ چون این اسرار پے در پے گفتی مرا از شر ہستی یعنے خودی و خود پرستی رہانیدی بایں معنے کہ مے دانستم کہ من بجائے رسیدہ ام و کمالے حاصل کردہ ام و چون این اسرار شنیدم حاصل کردۂ خود اندک دیدہ از تکبر و خود بینی خلاص گردیدہ ام چون زبان سالک از ادائے شکر مرشد قاصر است جز دعا کردن نتواند بنابران گوید قولہ

حماک اللہ عن شر النوائب	جزاک اللہ فی الدارین خیرا

و لفظ خیرا قافیہ معمول ست و آن آنست کہ بتصرف شایستہ آن گردد کہ بوزن قافیہ درست شود چون درین قطعہ ؎ بر تافتست بخت مرا روزگار دست ✤ زانم نمی رسد بسر زلف یار دست ✤ خصم ستمگر دلت را قربان ہمی کند ✤ زان روے سعد ذابح آہیختہ کارد ست معنے آنست کہ چون من در عوض آن عنایت خدمتے نمیتوانم کرد زبان بدعا مے کشایم کہ حمایت کند ترا اللہ تعالے از شر حادثات و جزا دہد ترا اللہ تعالے خیر در ہر دو جہان چون عاشق بغلبۂ مستی عشق ملک

کاوس و کے را بجوی نے شمرد بنا بران گوید قوله

چو بیخود گشت حافظ کے سمشارد	بیک جو ملکت کاؤس و کے را

معنے آنست کہ چون حافظ از شنیدن این اسرار عشق و محبت بزبانِ درفشان محبوب مست و بیخود گردید از خودی و خود پرستی گذشت و بملکے رسید کہ پیش او ملک کاؤس و کے را قدر جوی نہند غزل

صوفی بیا کہ آئینہ صاف است جام را	تا بنگری صفاے مے لعل فام را

باید دانست کہ صوفی را دو اطلاق است یکے آنکہ ملتزم ملّت بود و ادراک مطالب بکشف شهود کند و باینمعنے شامل قلندر و ملامتی و مجذوب و سائر اقسام است دوم آنکہ بمشاہدہ جمال ازلی و محبت لم یزلی از ہر دو کون محجوب آزاد و مشاہدہ کثرت در وحدت و مشاہدہ وحدت در کثرت کند و بواسطہ کمال متابعت رسول ع ماذون و بدعوت خلق مامور باشد و این طائفہ کاملان مکمل اند کہ فضل و عنایت ازلی ایشانرا بعد از استغراق در عین جمع و لجہ توحید از شکم ماہی فنا بساحل فرقہ و میدان بقا خلاصی و مناصی ارزانی فرموده تا خلق را بنجات و درجات دلالت کند و این معنے خاص است در ملامتی و غیره یافتہ نمیشود از ان کہ کثرت از نظر شہود وے نرفتہ کہ اَلْمَلَامِیُّ ہُوَ الَّذِی لَا یُظْہِرُ خَیْرًا وَ لَا یُضْمِرُ شَرًّا و قلندر خود فرد تر ازین است چنانچہ مذکور خواہد شد پس صوفی کہ درین بیت یا ابیات دیگر چون ؎ صوفی صاف بہشتی نبود زانکہ چو ؂ و یا ؎ صوفی نہاد دام سر حقہ باز کرد ؂ محمول بر ہیچ معنے ازین دو معنی نمیتواند شد پس مراد از صوفی در موضع ذم شخصے بود کہ اظہار خیر و اضمار شر کند بمعنی ملامتی کہ ناظم از ان نیست ؎ خیز تا خرقہ صوفی بخرابات بریم ؂ یا مراد از صوفی متشبہ مبطل بود بصوفی یعنی جماعتے کہ خود را بصوفیان ظاہر کنند و از حلیت عقاید و اعمال و افعال ایشان عاطل و خالی باشند و ربقہ طاعت از گردن برداشتہ خلیع القدار در مرتبہ اباحت بیچرند و گویند کہ تقید باحکام شریعت کار عوام است کہ نظر ایشان بر ظواہر مقصور باشد اما حال اہل حقیقت از ان عالی تر است کہ برسوم ظاہر مقید شوند و اہتمام ایشان بمراعات حضور باطن بیش نبود و این طائفہ را باطنیہ و اباحیہ خوانند و صوفی کہ در موضع مدح واقع شده چنانچہ ؎ صوفیان جملہ حریفند و نظرباز و لے محمول بر ہر یکے ازین دو معنی میتواند شد لیکن حمل او بر معنی اول کہ شامل فرقہ ملامتیہ بود کہ ناظم از انست اولے و انسب است معنی آنست کہ اے صوفی ظاہر پرست یعنی مرائی و خالی از اعمال آثار ایشان

در و دیوار دل چه نهاده و در عید مَنِ اسْتَوٰی یَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُوْنٌ چه افتاده که بدین لباس جز تشبیه چیزے دیگر نمی کشاید در مشرب ما در آی که مشرب اهل معرفت است تا صفای جام دل سالک مانند آئینه روشن است معاینه کنی که آثار صفائی مئے که عبارت از محبت خالص است چه نوع صفای آئینه دل ظاهر مے شود و چه نوع کمال حاصل مے آید تا از انکارے که داری باز آئی چون در راهِ عشق و محبت بسا اسرار است که مکشوف هیچکس نمی شود الا بعاشقان بنابران گوید **قوله**

راز درون پرده ز رندان مست پرس	کین حال نیست صوفی عالیمقام را

سوال لفظ صوفی که در محل ذم واقع شده عالی مقام چون صورت بندد **جواب** بطریق سخریه چون شیخ پاکدامن معنی آنست که اسرار الٰهی و نکتهاے عشق حضرت لاتناهی از رندان مست یعنی عاشقان که قطع علائق و عوائق کرده اند و از ماسوی الله بریده اند و بحق رسیده اند بپرس چرا که رسیدن بدریافت اسرار الٰهی شایان زاهد ظاهر پرست و صوفی مرائی نیست هر چند که در طاعت و عبادت کوشد حصول معنی میسرش نشود و باید دانست که رازهاے پرده بسیار اند که بحجب عزه محتجب باشند و عزت عشق زبانِ عارفان بریده از افشاے آن الا بر سبیل ایمائیکه از ان سر قدر که اَلْقَدَرُ سِرُّ اللّٰهِ فَلَا تُفْشُوْهُ که شریعت محمدی مانع است دوم سر ربوبیت که اِنَّ الرَّبُوْبِيَّةَ لَوْ كُشِفَ لَبَطَلَ الرُّبُوْبِيَّةُ سیوم سر حقیقت محمدی اگر حقیقت خود آشکارا کند مبطل شریعت باشد چهارم سر روح قُلِ الرُّوْحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّيْ و علی هذا القیاس بیشمار اند و تا صبح ولایت از مطلع ندمد و نجوم صفات بشری متلاشی نگردد بران سر اطلاع نیفتد و محتمل که صوفیان عالیمقام که راز داران خلوتخانه اسرار الٰهی اند و از آداب دانی حفظ مراتب میکنند چگونه افشاے راز نمایند و مستان باده محبت که صاحب حال اند ضبط ندارند هر چه می بینند و می شنوند بے اختیار بر زبان آرند و چون در عالم هیچکاری نیست بهتر از حصول معرفت که وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُوْنِ اے لیعرفون و عرفان بے شهود ممکن نے بنابران گوید **قوله**

در نقد عیش کوش که چون آبخور نماند	آدم بهشت روضه دار السلام را

نقد عیش حصول شهود الٰهی و عرفان نامتناهی آبخور قسمت بهشت بگذاشت روضهٔ دار السلام جنت معنے آنست که ای صوفی ظاهر پرست مشغول این دنیاے فانی و زهد لاینفع چه شده باز آ

وبحصول معرفت وشهود الٰهی کوشش نما وکار امروز بفردا مفگن که کار امروز بفردا افگندن دست تحسر بدندان گزیدنست آدم چون مدتش سپری شد کاری کرد که بهشت از دست بهشت باز از نصیحت سالک اعراض نموده به بیان سالک می پردازد قوله

در دور باده یک دو قدح درکش و برو	یعنی طمع مدار وصال دوام را

دور باده ظهور تجلیات قدح تجلی معنی آنست که ای سالک در سلوک عشق و محبت تفرجات تجلیات بسیارست پس در هنگام ظهور تجلیات مدام بتجلی واحد مشغول مباش تا داخل خَسِرَ الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَۃَ نگردی ؎ بیزارم ازان کهنه خدائے که تو داری ؛ هر لحظه مرا تازه خدائے دگرست ؛ بلکه بر هر تجلی که رسی یکدو لمحه تفرج نموده روان شو تا داخل اُولٰٓئِکَ لَهُمُ الدَّرَجٰتُ الْعُلٰی شوی چراکه سالک را باید که ملتفت بدان نگشته خلیل وار لوائے لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ برآورده پیش قدم نهد سوال درین بیت معلوم میشود که گاه وصال یافته میشود و دوم بیت لاحق که عنقا شکار که ازان مفهوم مے گردد که وصال دست نمیدهد جواب آنست که حق تعالیٰ را دو مرتبه هست ظهور و بطون یکے ازان احدیت ذاتیه مجرد از صور تعینات واتفاق صوفیه برآنست که حضرت ذات از حیثیت احدیت ذاتیه وهویة غیبیه برتر ازان است که متعلق به علم و کشف شهود تواند بود و یکے ازان واحدیة که عبارت از ذات مقید بصور تعینات علمیه و غیبیه واین بکشف شهود میگردد پس انچه از بیت اول مفهوم میشود وصل باعتبار واحدیت وانچه از بیت ثانی معلوم مےشود عدم وصل اُحدیست ونیز صوفیه را در کشف ذات الوہیة اختلافست اکثرے از محققین قائل اند بعضے منکر وچون فکر کردن در ذات وغور نمودن بآن شایان سالک نیست که تَفَکَّرُوْا فِیْ اٰلَآءِ وَلَا تَفَکَّرُوْا فِیْ ذَاتِہٖ بنابران گوید قوله

عنقا شکار کس نشود دام باز چین	کین جا همیشه باد بدستست دام را

عنقا که ذات مقدس که در لمعات از وے بعنقا تعبیر نموده اینجا اشارت بکنه ذات مقدس باد بدست بیحاصل معنے آنست که عنقاء احدیت شکار استعداد کسے نمے شود دام سعی و کوشش از و باز دار زیرا که سعی بیحاصل است قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی وَیُحَذِّرُکُمُ اللّٰهُ نَفْسَهٗ وَاللّٰهُ رَءُوْفٌ بِالْعِبَادِ وایضا قال رَبِّ اَرِنِیْ وقال لَنْ تَرٰنِیْ وبرائے شکار دیگر مثل تجلیات ذاتی وصفاتی وافعالی دام سعی بگستران که خود گفته ؎ برو این دام بر مرغ دگر نه ؛ که عنقا را بلندست آشیانه ؛

وشیخ یحیی وجهی لطیف بکار برده یعنی عنقای الوهیته شکار کس نگشتو بلکه فشکار بیک آنست حاکی عن الله اَنَا عِندَ المُنکَسِرَةِ قُلُوبُهُم لِاَجلِی وچون در عشق ننگ وناموس راگذر نیست بنابران گوید قوله

اے دل شباب رفت ونچیدی گلے ز عشق | پیرانه سر مکن هنری ننگ ونام را

معنے آنست در شباب که ایام کارے بود عقده کار از دست نگشود واز کشت زار دنیا ذخیره عقبے برنداشتی ای عشقے حاصل نکردی ؎ الا اے که عمرے بهفتاد رفت * مگر خفته بودی که بر باد رفت * همه برگ بودن همی ساختی * بتدبیر رفتن نپرداختی - * الحال که موسم پیر افشانیست یعنی هنگام پیری ننگ ونام راکه مهرے بنداری مکن واگر بکن باشد معنے آنست که هنرے بکن از برای ننگ ونام خود تا روز قیامت ننگ ونام تو برجا ماند چنانچه سعدی گفته ؎ یعنی عشقے بکن ۱۲
دگر دست قدرت نداری بکار * چو بیچارگان دستِ زاری بر آر * وچون در عشق امید عافیت نیست بنابران گوید قوله

من آن زمان طمع ببریدم ز عافیت | کین دل نهاده بر کف عشقت زمام ما

معنے آنست که من از ازل که اختیار عشق نمودم طمع عافیت منقطع کردم که اَلعِشقُ تَرکُ السَّلَامَةِ وَ اِختِیَارُ سَبِیلِ المَلَامَةِ وچون مدام توقع عاشق همین است که معشوق بنظر لطف نگرد گوید قوله

ما را بر آستان تو بس حق خدمت است | ای خواجه باز بین بترحم غلام را

معنے آنست که ای معشوق من از من اعراض چندین چه میکنی وچرا سوے من نے نگری که ما را بس حقوق خدمت بر آستان تست یعنے اگرچه خدمتے که لائق جناب تست از ما صادر نشده اما اینقدر هست که آستان ترا نگذاشته ام واز این در بدر دیگر نرفته ام که جاے دیگر گفته ؎ جز آستان توام در جهان پناهے نیست * پس اے محبوب من بر این غلام خود بنظر لطف نگهے فرما وگویند که حافظ بظاهر دست ارادت بکسے نسپرده وفیض از جناب محمد ﷺ یافته که جاے دگر گفته ؎ زانکه بخشایش بس روح مکرم با اوست * گوید قوله

حافظ مرید جام جم است ای صبا برو | وز بنده بندگی برسان شیخ جام را

جام جم بحکم عُلِّمتُ عِلمَ الاَوَّلِینَ وَالآخِرِینَ قلب محمدی ﷺ مراد عشق نبوبست صبا وارد غیبی

له اولش حافظ از معشوق است [illegible]

وعارف کامل شیخ جام محمد کہ بصفت موصوف است معنے آنست کہ ای وارد غیبی ویا اے عارف کامل حافظ طالب فیض نبویست وپیوستہ در عشق آنحضرت مشغول ہرگاہ کہ گذری بجناب نبوت مآب کنی پس بندگی مارا عرض نمائی ونیاز مارسانی غزل

کہ سر بکوہ وبیابان تو دادہ مارا	صبا بلطف بگو آن غزال رعنارا

صبا ہمان باد کہ پیغامبر عاشقانست چنانکہ در نزہۃ الارواح گوید عجایب قومے اند کہ باد صبح را ہمدم خود سازند وہردم بسخنے با او بپردازند ونیز مرشد ووارد وجذبہ غزال رعنا معشوق ومراد ازان محبوب حقیقی سر بکوہ وبیابان دادن سرگردان ساختن ومبتلا رشدائد وبلیات نمودن معنے آنست کہ ای باد صبا بنرمی بگو مر آن معشوق را کہ ہمچو غزال رعنا از نظر طالبان می گریزد وبقید ایشان نمی آید کہ من کہ خانمان گذشتہ در طلب تو کوہ وبیابان وصحرا یعنی مواضع محنت گزیدہ ام از جہت وصال تست نباید کہ ہمچنان کہ از خانمان جدا ماندہ ام از وصال تو ہم محروم بم باز بان صبا کہ پیغامبر عاشقانست التماس مے نماید قولہ

بیاد آر محبان باد پیما را	چو با حبیب نشینی وبادہ پیمائی

حریفان

با حبیب نشستن بوصل حبیب رسیدن بادہ پیمودن مست نظارہ وے گشتن باد پیما بے حاصل معنے آنست کہ ای باد صبا ہرگاہ کہ با حبیب من واصل گردی ومست نظارہ او شوی باید کہ عاشقان سرگشتہ با دیہ ہجران را یاد داری ویاد دہانی وچون کار معشوق مدام بے نیازیست وخود بینی بنا بران گوید قولہ

تفقدی نکند طوطی شکر خارا	شکر فروش کہ عمرش دراز باد چرا

شکر فروش معشوق طوطی شکرخا عاشق معنے آنست کہ اے محبوب من کہ عمر او دراز باد چرا عاشقان را تفقدے نمیکند وبحال ایشان نمی پردازد گویا استفسار میکند کہ درین چہ سر است کہ معشوق از عاشق اعراض میکند واو را بمطلب نمیرساند وچون طریقہ معشوقان استغنا نمودن است وآن جز غرور حسن نتواند بود بنا بران گوید قولہ

کہ پرسشے نہ کنی عندلیب شیدارا	غرور حسن اجازت مگر نداد ای گل

غرور حسن در بعضے نسخہ عروس حسن نداد منفی ومثبت گل محبوب نکنی منفی ومثبت عندلیب

عاشق معنے آنست که ای محبوب من که با این حسن وجمال چون گل هستی مگر غرور حسن ترا اجازت
نمیدهد که از احوالِ پُر ملال عاشقانِ شیدا پرسش نمائی یعنے مقتضیات حسن تو نیست که بلبل شیدا را
زیاده تر شیدائی بهم رساند تا قدر پرسش داند چون هر صاحب نعمتے را درکارست که بادای شکر این
نعمت عظمی بموجب اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَیْکَ گرائیده بنابران گوید **قوله**

بیاد آر غریبان دشتِ صحرا را	بشکر آنکه توئی پادشاه کشور حسن

معنے آنست که اے محبوب من بشکر آنکه تو بادشاه کشور حسن هستی غریبان دشت صحرا را که کنایت
از عاشقانست از خاطر عاطر خود فراموش نه سازی و چون خلق ولطف معشوق دام عاشقان است
گوید **قوله**

بقیدِ دام نگیرند مرغ دانا را	بخلق ولطف توان کرد صید اهل نظر

بحسن

اهل نظر کنایه از عاشقان مرغ دانا عاشق معنے آنست که اے محبوب من بر عاشقان بیچاره
بخلق ولطف پیش آئی وایشان را بحبل المتین حسن خلق مقید کن نمی بینی که صیادان مرغ زیرک را
بخلق ولطف پا در زنجیر مے کنند و در دام مے آرند و چون در سرشت معشوقان غیر از عاشق کشی
وستم وجفا نیست بنابران گوید **قوله**

سهی قدان وسیه چشم ماه سیما را	ندانم از چه سبب رنگ آشنائی نیست

رنگ آشنائی لطف و مرحمت یعنے معشوقان که از عاشقان اعراض میکنند و استغناء مے نمایند
و دست جور وجفا دراز میسازند نمیدانم که سببش چیست و چون هر دم کار معشوق بیوفائی و مخالفت
عاشقانست گوید **قوله**

که خال مهر و وفا نیست روی زیبا را	جز اینقدر نتوان گفت در جمال تو عیب

معنے آنست که اے محبوب من هیچ عیبے در جمال خود نداری مگر آن که وفا نیست مر ترا و اینمعنی در
حقیقت سراسر ترک ادبست جوابش بدو وجه است یکے آنکه لَا یُؤْخَذُ الْمَجْنُوْنُ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ
دوم آنکه وفا آنرا گویند که کار و بار معشوق موافق عاشق باشد واین بهمه حال نباشد گاه معشوق در
عتاب باشد و اعراض و دشنام معشوق اگرچه از روی معنی عین حکمت است و برجا لیکن چون
موافق خواهش عاشق نیست بنابران عاشق میداند که بیوفائی کرد چنانکه پرهیز نمودن و دوا تلخ

فرمودن طبیب مر مریض را اگرچه فی الحقیقت عین حکمت است و لطیفت است اما بنظر مریض بیوفائی است همچنان گاه عتاب گاه خطاب گاه هجر گاه وصل گاه قبض گاه بسط در نظر عاشق سوخته و بیقرار بیوفائی می نماید پس ترک ادب نشد و چون این شعر سراسر راحت انتما و فرحت افزا است گوید قوله

سماع زهره برقص آورد مسیحا را		در آسمان چه عجب گر ز گفته حافظ

معنے آنست که اگر سرود زهره که مطربهٔ فلک است از اشعار حافظ باشد عجب نیست که مسیحا را برقص آرد یعنی سخنان من چنان پرسوز اند که مسیحا از استماع آن برقص آید غزل

قلقل آواز صراحی جان دهد مستانه را		صبحدم بگشاد خمارے در میخانه را

صبحدم هنگام صبح که وقت میخواری میخواران هست خمار بالفتح و تشدید می فروشنده مراد مرشد میخانه عشق ست عالم عشق اے پسر میخانه ایست ✤ کز شرابش عقل کل دیوانه ایست ✤ قلقل آواز صراحی چنانچه در مرآة المعانی ست ست پنبهٔ گوش صراحی غفلت است ✤ وان صراحی روح باده وحدت ست ✤ چون صراحی برکشد پنبه ز کام ✤ قلقل آید از دهان او مدام ✤ قلقل او چیست یعنی ذکر روح میرسد مر عالم دل را فتوح معنے آنست که وقت صبح مرشدے در میخانه را بکشاد یعنی بیان اسرار و معارف عشق نمود و گفت که اے عاشقان نانوانید بذکر روحی مشغول شوید که مسرت افزاے عاشقان هست کما قال ذِكْرُ اللِّسَانِ لَقْلَقَةٌ وَذِكْرُ الْقَلْبِ وَسْوَسَةٌ وَذِكْرُ الرُّوحِ رَاحَةٌ و باز چون انکشاف معنی می شود تا که متکلم بواضح ترین ادا نکند بنابران گوید قوله

ساقیا برخیز و پرده آخرین پیمانه را		دور گردان آمده آخر درین بزمی بمن

ساقیا خطاب که نوشاننده مے محبت آلهی هست معنے آنست که چون بیان اسرار را درین مجلس نوبت بمن افتاد گفتم اے ساقی برخیز و پیمانه آخرین پر کرده عنایت فرما یعنی بواضح ترین ادا فرماو یا آنکه چنانچه بزبان تلقین نمائی بتوجه باطنی هم عنایت فرما اکنون بدان که تلقین مرشد همین زهد و صلاحیت و وعظ و نصیحت تا آنکه سالک استعداد ے تمام حاصل نماید چون سالک هر دم اضطرابے و اضطرارے بسبب عشق روے مینماید و از زهد و پرهیزگاری حصول نمیشود چنانکه خود جاے گفته ست دلم از صومعه و صحبت شیخست ملول ✤ یار ترسا بچه

کو خانہ خمار کجاست * بنابران گوید قولہ

عاقلا بند ے مدہ ہمچون من دیوانہ را	چون شدم مجنون بروے عشق لیلی در جہان

مجنون عاشق لیلی کنایۃ از معشوق عاقل کنایۃ از مرشد باعتبار صحو بعد المحو یعنی از بحر محو برآمدہ بساحل صحو رسیدہ و مرتبہ تکمیل یافتہ معنی آنست کہ اے مرشد من چون در عشق آن محبوب لیلی وش مجنون وار رسوا گشتہ ام پس ہمچو من دیوانہ را بہ پند و نصیحت پیش میا بلکہ جامے از عشق بمن حوالہ کن۔ چون سالک چندین عجز کرد بنابران مرشد تلقین کرد قولہ

پاک بنگر اندر آن آئینۂ جانانہ را	آئینہ زنگار را صیقل ز تقوی پاک کن

آئینہ اول بمعنے دل وثانی مراد روے معشوق پاک در مصرع اول بمعنے مصفا و در ثانی بمعنے احسن وجہ و بے کاہش و نقصان و عیب تقوی پرہیزیدن از ماسوی اللہ اِنَّ اللّٰہَ مَعَ الَّذِیْنَ اتَّقَوا وَالَّذِیْنَ ھُمْ مُّحْسِنُوْنَ معنی آنست کہ ای سالک اگر میخواہی کہ روے آن معشوق بینی اول دل خود را کہ مانند زنگار خوردہ است از صیقل تقوی پاک یعنی خطرات و خیالات ماسوی محبوب را از دل برون کن بعد ازان با حسن وجہ روے معشوق دران بین و چون در راہ عاشقی ہمین است کہ عاشق خود را فداے معشوق سازد گوید قولہ

عاشقی آموز اندر سوختن پروانہ را	گرد شمع جان معشوقی بگرداز عاشقی۔

معنے آنست کہ اے سالک اگر تو عاشق ہستی پس بگرد دگرد معشوقے اے خود را فداي معشوق ساز و حیلہ پیش میار و مگو کہ چگونہ فدا می شوند وے سوزند کہ عاشقی در سوختن مر عاشق را خود تعلیم میکند ے بینی کہ پروانہ را در سوختن کہ تعلیم نمود چون عاشقی سراسر بلا است . بعضے عاشقان خام بجناب محبوب سخن غیر مناسب میگویند و عاشقان کامل دم نمی زنند و ناشائشت را بخود نسبت میکنند بنابران گوید قولہ

آمدہ مرغ ہوا گرد ان ز بہر دانہ را	نیست دشنامی بصیاد از ل ایجا نمن

معنے آنست اے جان من بسبب شدائد و بلیات سخن بے ادبانہ در حق معشوق مے گوئی این بد گفتن تو شایان آنجناب نیست چرا کہ دل تو مانند مرغ ہوا گرد دان کہ بمجرد دیدن دانہ فرود آید محض بدیدن نور شہود در دام عشق گرفتار گشت و اختیار شدائد و بلیات نمود پس او را چہ جرم

ودر بعضے نسخہ مصراع اولی چنین است ؎ نسبت ساقی بصیاد ازل وین جان من ٭
معنے آنست که ساقی صیاد ازلی دام معشوقی دراز نموده و دانه نور شهود درو انداخته واین جان من
مانند مرغ هواگردان که بمجرد دیدن خود را در دام افگند واین بار گران عشق قبول نمود پس ساقی
صیاد ازل مرغ جان مارا باین وجه در دام آورد قوله

حافظا از زهد ریائی توبه کرده پیش ازان	پس برو بکشای آخر شب در میخانه را

آخر شب سحر و اکثر عاشقان را تجلیات وقت سحر یا نیم شب میباشد ؎ رو برو در دل نشین کان
دلبر خرگاهی ٭ وقت سحری آید یا نیم شبے باشد ٭ در میخانه عالم عشق که مشاهدات تجلیات است
معنے آنست که اے محبوب من حافظ ازین زهد ریائی توبه کرده پیش ازانکه توبه فرمائی پس در انتظار
چه مانده برو در میخانه را بکشا و بمشاهدات تجلیات سرفراز نما غزل

صلاح کار کجا و من خراب کجا	ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا

اشکال این بیت در قافیه است بدانکه قافیه بر دو نوع است معمول و غیر معمول غیر معمول آنست
که بے تصرف شایستگی قافیه درو واقع باشد و معمول آنست که بے تصرف شایستگی قافیه نباشد
و درینجا قافیه مصراع دوم معمول است و آن آنست که بواسطه تصرفی شایسته قافیه گردد واین
عیبے نیست بلکه صفتے است که ردیف و قافیه را امتزاج دارد چنانچه درین رباعی ؎ هر چند
ز دهر نامرادی دارم ٭ لیکن بغم عشق تو شادی دارم ٭ اے دل چو غمست همرو شادیست وصال
شادی کن و غم مخور که با دیدارم ٭ بدانکه اکثر کاربار عاشقان بصلاح و تقوی صورت نمی بندد
که بسا خیر را در صورت شر نمایند و آن موجب طعن حاسدان معشوق بنابران گوید معنے آنست که
پرهیزگاری که مستلزم هستی است و دور از خدا پرستی است کجا و من خراب که در مقام نیستی جا کرده
و خدا را بخدا ے می پرستم کجا ببین که بین الامرتین تفاوت از کجا تا بکجا که آتش کجا و آب کجا
ویا آنکه از صلاح اصلاح کار دنیوی مراد باشد پس معنی آنکه اصلاح کار دنیوی کجا و من که از شوق
الهی خراب گشته ام کجا و توجه بتحصیل آن صلاح کار ندارم کجا پس صلاح من تفویض بکار
بحق است و چون صلاح و تقوی ریائی را در طریقه رندی دخلے نیست گوید قوله

چه نسبت است برندی صلاح و تقوی را	سماع وعظ کجا نغمه رباب کجا

رندی بے باکی وقطع نظر از اعمال نغمۂ رباب مراد گفتار معنے آنست کہ صلاح وتقوے را
کہ مستلزم ہستی اند واز خدا پرستی دور اند بار رندی کہ قطع نظر از اعمال کہ مستلزم نیستی وقرب مولا است
چہ نسبت وسماع وعظ کہ قیل وقال زاہد آنست کجا وگفتار مرشد کہ بیان حقایق ومعارف است
کجا چون از زہد وورع کارے پیش نمیرود بنابران گوید قولہ

دلم ز صومعہ بگرفت وخرقۂ سالوس	کجاست دیر مغان وشراب ناب کجا

صومعہ در اصل معبد یہود ست اما الحال در عرف عبادتگاہ است چہ از اہل یہود چہ از اہل اسلام
سالوس مکر وفریب دیر مغان فناء مقام رندان معنے آنست کہ دل من از نشستن صومعہ
ولپوشیدن خرقۂ ریائی رنجیدہ شدہ کہ ہیچ ازین کشودے نیست پس مقام رندان کہ مستلزم نیستی است
کجا وشراب ناب کہ کنایت از محبت خالص از کدورت غیریت کجا کہ بآن متوجہ شویم وبمطلب خود
فائز گردیم وچون مطلب عاشق یاد آوری معشوق است گوید

بشد ز یاد خوشش یاد روزگار وصال	خود آن کرشمہ کجا رفت وآن عتاب کجا

کرشمہ ظہور عتاب آگاہی دادن بتقصیر روزگار وصال مراد مشاہدہ کہ در عالم اطلاق
داشتند چون بعالم تقید آمدند وآن مشاہدہ از ایشان باز داشت بجاے فراموشی است معنے
آنست کہ یاد روزگار وصال کہ در عالم اطلاق داشتیم فرض کردیم کہ از یاد او رفت وفراموش شد
خوش باد مرا او را اما خود آن کرشمہ وآن عتاب کجا یعنی خوب اگر مشاہدہ ازلی باز داشتند لیکن گاہ
گاہے ظہورے از تجلیات براے خوش ساختن بندہ وعتابے براے اصلاح در امور مخالف کہ
از من صادر شود می کردہ باشد ودر بعضے نسخہ چنین دیدہ شدہ ع گرفتم اینکہ ز یادش برفت روز
وصال * چون سالکان در مقام محو محوی غوند میدانند کہ وصال شد واین بیت فیضی است
کہ حاصل ست در مقام صحو بعد المحو ضمیر شین راجع بدل میگوید کہ اگرچہ دل از بے انصافی روز
وصال را فراموش کرد وقلق واضطراب پیشہ نمود لیکن معشوق ہم از کمال استغنا کرشمہ
کہ تجلی اسم بصیر است وعتاب کہ تجلی اسم قہار است کہ موجب فنا فی اللہ وبقا باللہ نمی فرماید و
التفاتے نمیکند وچون حسن معشوق را بغیر از عاشق کسے نداند گوید قولہ

ز روے دوست دل دشمنان چہ دریابد	چراغ مردہ کجا شمع آفتاب کجا

روی دوست مراد خوبی وجمال معشوق دشمنان ظاهر پرستان چراغ مرده اشارة بدل دشمنان شمع آفتاب اضافة بیانیه مراد روی محبوب معنی آنست ظاهر پرستان خوبی جمال محبوب را چگونه دریابند وایشانرا با آن چه نسبت چنانچه چراغ خصوصا مرده را با آفتاب چه نسبت چون معشوق گاه گاه لطف قهر آمیز بعاشق میکند که عاشق معذور آن شده از دور افتد بنابران گوید قوله

به بین به سیب زنخدان که چاه در راه است	کجا همی روی ای دل بدین شتاب کجا

سیب زنخدان مراد لطف قهر آمیز محبوب است ٭ چیست میدانی زنخدان صفات ٭ لطف گر زیک قهر میماند بذات ٭ هست زهری درمیان بوی سیب ٭ به بدی گر زو نبودی این فریب ٭ می نماید سیب بر هشیار و مست ٭ می رباید جان صد موسی بدست معنی آنست که جانب لطف قهر آمیز محبوب که آن چاهیست در راه ببین که هر که متوجه شد و فریفته رنگ و بوی او گردید از پیش رفتن باز ماند و چون زندانیان خود را افشاند و در بعضی نسخه بجای ببین به بین نظر آمده معنی آنست که جانب لطف قهر آمیز محبوب بنگر و بجرص عنان مرکب پیش مبر که لطف قهر آمیز محبوب اگرچه در ظاهر سیب وار خوش مینماید و مردم را فریفته رنگ و بو میگرداند اما فی الحقیقت چاه در راه است که سالک را محبوس کرده می ماند وار مطلب دور می اندازد و تخیل که سیب زنخدان عبارت از هر یک مظاهر و تعینات اسم المضل است که مانع وصول اند مخفی نماند که چون دقائق اسم المضل در همه حسنات و سیآت ممزوج است در بعض عیان و در بعض نهان پس سالک را باید که بهمه حال مراقب حال باشد تا مبادا که از غلبه اسم المضل از اعلی علیین باسفل السافلین رسد مخفی نماند که در حسنات دقائق اسم هادی ظاهر و دقائق اسم المضل در باطن و در سیآت عکس هست و چون موجب روشنائی چشم عاشق غیر از خاک جناب معشوق نمیتواند بنابران گوید قوله

چو کحل بینش ما خاک آستان شماست	کجا رویم بفرما ازین جناب کجا

کحل سرمه که برای روشنی چشم در چشم کشند بینش بمعنی دیدن چه هر امری را که خواهند مصدر کنند شین ساکن در آخر او در آرند تا معنی مصدر دهد چون آمرزش و بخشش و اینجا از بینش مراد چشم از ذکر مظروف و اراده ظرف معنی آنست که چون روشنی بخش دیده من سرمه خاک آستان شما است پس خود انصاف ده که این جناب را گذاشته توجه بکه آرم و نیز کحل بینش

میتواند که مقوله روح انسانی بود باعتبار آنکه وجود خاکی موجب کمال خلافت انی جاعل فی الارض خلیفة وخطاب بمرشد حقیقی و می تواند که بمرشد هم و چون کار عاشق ترک خواب و خور و بے صبری شیوهٔ اوست گوید قوله

قرار و خواب ز حافظ طمع مدار اید وست　　قرار چیست صبوری کدام خواب کجا

معنی بیت اظهر است

غزل

لطف باشد گر نپوشی از گدا ها روے را　　تا بکام دل به بیند دیدهٔ ما روے را

معنے آنست کہ ای محبوب من اگر از گدا ہا کہ عاشقانند روے خود را نپوشی محض لطف تست تا دیدهٔ ما روے ترا بکام دل خود به بیند چون عاشق مدام در شدائد و بلیات ست بنابران گوید قوله

همچو هاروتیم دائم در بلای عشق زار　　کاشکے هر گز ندیدی دیدهٔ ما روت را

هاروت نام فرشته که عاشق زهره بود در لفظ ما روت تا مخاطب است معنے آنست که همچو ماروت در بلاے عشق گرفتاریم و دائم زار و گریانیم کاشکے دیدهٔ ما هر گز روے ترا ندیدندے تا بدین روز سیاه نه نشستندے چون گرفتاری عاشق غیر از حسن معشوق نیست بنابران گوید قوله

کی شدی هاروت در چاه زنخدانش اسیر　　گر نگفتی شمهٔ از حسن او ما روت را

ضمیر شین زنخدانش بر زهره و آن زهره است و همچنین ضمیر او و مصرع ثانی محمول بر قلب است اے اگر نگفتی ما روت شمه را از حسن او و معنے آنست که هاروت در چاه زنخدان معشوق که زهره بود کے اسیر شدی یعنی کے عاشق او شدی اگر نگفتی ما روت شمه را از حسن او یعنے ما کے عاشق روے تو شدیم اگر شمه از حسن روے تو مرشد ما بیان نمی نمود پس گرفتاری ما محض بیان مرشد است و قصه هاروت و ماروت و طعنه زدن ایشان بر ایشان و فرو فرستادن حق ایشان را و عاشق شدن شان بزن مطربه زهره نام و خمر نوشیدن و زنا کردن شان بآن زن مشهوره است و گویند که اول آن زن را ماروت دیده آمده به هاروت گفت تا هاروت عاشق شد و در حدیث است که آن زن اسم اعظم از ینها آموخت و ببرکت آن بر آسمان رفت حق سبحانه او را مسخ کرده کوکب ساخت و چون در همه عالم همه جا ظهور حسن و آواز عشق است گوید قوله

بوی گل برخاست گویا در چمن هاروت بود　　بلبلان مستند گویا دیدهٔ ما روت را

در هاروت و ماروت تا خطابست معنے آنست گلها که در چمنها ظهور نموده اند همگی چمنها معطر گردید گویا که در چمنها روے تو بود یعنی ظهور گلها و خوش بوے چمنها از آثار و پرتو روے تست و بلبلان مست که در شور و غوغا اند گویا که دیده ها اند که بر گل روے تو واله و شیدا اند حاصل آنست که هر جا که آوازهٔ حسن و جمال است اثر و پرتو نور تست و هر جا که غلغلهٔ عشق است از ماست لیلی بدلربائی یک عشوه یافت از تو ؛ مجنون به عشق بازی یک شیوه یافت از من ؛ چون کار عاشق احتمال شدائد و بلیات نمودن و عمر بسر بردن بغم و اندوه است و اینهم از برائے آنست تا روزے بوصل محبوب رسد و بروے او ببیند گوید قوله

میکشم جور و جفاهایت زهجران ای صنم	روے بنما تا ببیند حافظ ماروت را

هجران جدائی محبوب و دوری معشوق صنم بت را گویند که کافران عبادت او میکنند و آن در آراستگی و زیبائی و صورت حسن بنهایت بنابران معشوق را از روے آراستگی و زیبائی حسن صورت صنم گویند و مصراع ثانی خطاب روحست و هم جسم و از حافظ ما اگر روے بنما خطاب روح باشد مراد جسم است و اگر مخاطب جسم است روح مراد باشد و تار ماروت بمعنے تو هست و خطاب بمعشوق باشد معنی ظاهر است حاجت بتقریر ندارد غزل

هنگام نوبهار گل از بوستان جدا	یارب مباد هیچکس از دوستان جدا

نوبهار ایام جوانی و نیز اوان بدایت سلوک و کشف تجلیات و صفاے باطن گل مراد سالک بستان مجلس پیر در حالت محرومی از خود و از صحبتهٔ پیر خود و دور افتادن از مجالست او گوید که عجب حالے رو داده که هنگام نوبهار که اوان سلوک است رو داده و گل که کنایت از سالک است از بستان که مجلس مرشد است جدا مانده و از وے دور افتاده چون جدائی مرشد مر مسترشد را سخت کارست بنابران در مصرع ثانی بیان آن نمود که هیچکس از دوستان خود دور و مهجور مباد چون کار عاشق در هجران محبوب بجز از گریه نیست گوید قوله

بلبل بناله در چمن آمد بصبحدم	از وصل گل همین شود اندر خزان جدا

معنے آنست عاشقانرا که شب و روز بزاری بسر می برند عجب مدار که بلبل که عاشق مشاهدهٔ گل است در چمن نالان و نعره زنان می آید و وقتے که از وصل گل در خزان جدا می شود آرے حدیث

هجران معشوق را کسے داند که شبے از محبوب خود دور افتاده بود که حال گژدم گزیده گژدم گزیده داند و هجران معشوق عذابیست عظیم که شدائد و بلیات روز حشر شمه ایست ازو که ناظم خود گفته ؎ حدیث هول قیامت که گفت واعظ شهر ٭ کنایتیست که از روزگار هجران گفت ٭ چون مدار کار جمله بر فناست که ؎ هیچکس را نیست زین منزل گریز ٭ از گدا و شاه و ز برنا و پیر ٭ بنابران گوید قوله

	هر یک ز شاخ عمر کند باغبان جدا		دنیاست باغ کهنه و انسان چو گلبند	

معنے آنست که دنیا باغے است کهنه و انسان در وی بمنزله گلے ست تر و تازه اما آخرالامر باغبان قضا و قدر هر یکے را از شاخ عمر شان برچیند و در محل عدم فرستد حاصل آنست که هر که درین دار فنا و منزل بے بقا فرود آمد و لباس حیات در بر کرد عاقبت شربت کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ مر او را مے باید چشید ؎ درین باغ رنگین درختے نرُست ٭ که ماند از قفاے تبرزن درست ٭ پس واے بر آنان که عمر خود را ببطالت و ضلالت بگذرانند و بلهو و لعب بسر برند چون غمے قوی تر و المے شدید تر مر سالک را از فوت عمر ببطالت نیست گوید قوله

	افسوس دیگر آن که شود تن ز جان جدا		افسوس کین حیات جهان رایگان گذشت	

معنے آنست که افسوس که این زندگی رایگان گذشت از وفور غفلت همچو خر در گل دنیا افتاده ایم و هیچ به آخرت نپرداختیم و افسوس دیگر آنست که مرگ در پیش است چون بمیرم و آنوقت هم مخمور غفلت نیم و هیچکس بسبب غفلت یاد ما نکند چراکه قوله

	شاهان نو عروس بسے از جهان جدا		بسیار خفته اند درین خاک سیمتن	

معنے آنست که درینجا که بسے سیمتنان که گوے خوبی از خورشید ربوده بودند بسے شاهان که بغرور ملک و مال گردنکشی می نمودند و بسیارے از نوعروسان که بصفت هُنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ موصوف بودند خفته اند و با خاک یکسان گردیده اند و هیچکس باحوال ایشان نمے پردازد و یاد ایشان نمیکند چون باید که قدم از روے عبرت درینجهان فانی نهد که ؎ هر ورقے چهره آزاده ایست ٭ هر قدمے فرق ملکزاده ایست ٭ گوید قوله

	تنها به لحد خفته ازین خاکدان جدا		هشدار و پاے بر سر آزادگان منه	

معنی آنست که ای سالک دمے بخود آئی و بهوش باش و پاے بر سر کسانے که از قید جسم و جان وزن و فرزند و خویش و اقارب و ملک و مال آزاد گردیده تنها بلحد خفته اند منه ای ایشانرا فراموش مکن و بدعاے خیر و فاتحه یاد نما و باحوال ایشان عبرت نما که ؎ لب از خفته چند خامش مکن ✤ فرو خفتگان را فرامش مکن ✤ و تا که ترک حرص و هوا نماید بوصل دوست رسیدن محال نا بر آن گوید

قوله

ترک هوا و حرص بکن حافظا کنون	بهر وصال دوست شو از خانمان جدا

هوا آرزوے نفس و نہی النفس عن الهوی ــ معنی آنست که اے حافظ چون در راه طلب دوست درآمدهٔ باید که تارک حرص و هوا باشی که حرص هوی سد بسیت بزرگ و حجابیست سترگ بلکه در طلب وصل محبوب از خانمان که جسم و جانست آزاد باید گردید و بکلی فنا باید شد و تا که فانی نشود بدوست نه پیوندد ؎ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ✤ والله اعلم ردیف الباء غزل

آفتاب از روے او شد در حجاب	سایه را باشد حجاب از آفتاب

آفتاب کنایه از محبوب مجاز باعتبار ظاهر و صورت و چون فی الحقیقت شخصے است موهوم لاجرم در مصرع ثانی بسایه نسبت داد و چون محبوب حقیقی تمام مخلوقات را از شعاع نور خودش روشن ساخته و فیض رسانده لاجرم در مصرع ثانی با آفتاب نسبت داد که اظهر من الشمس ست باعتبار ظهور و ضمیر او بمحبوب حقیقی حجاب اخفا و عدم سایه مراد محبوب مجاز آفتاب محبوب حقیقی معنی آنست که مجاز از ظهور حقیقت در حجاب آمد و آفتاب در زیر سحاب آمد و اظهر ست که سایه را حجاب از آفتاب مے شود همچنان مجاز را از حقیقت و باید دانست که معشوقان مجاز را در نظر سالک تا آن زمان است که ظهور جمال محبوب حقیقی نشده و چون محبوب حقیقی جلوه گری کرد همگی از نظر او محو شوند ؎ چو سلطان غیرت علم در کشد ✤ جهان سر بجیب عدم در کشد ✤ چون در پیش ظهور ذات کائنات را تاب نیست گوید قوله

دست ماه و مهر بربند در رخش	ماه همبرم چو بگشاید نقاب

ماه و مهر محبوبان مجاز و سر تجلیات اسمای و صفاتی ضمیر شین رخش بر مهر و ماه ماه همبر محبوب حقیقی و تجلی ذاتی باعتبار استغنا و خونریزی معنی آنست که وقتے که سالک را مشاهده محبوب حقیقی رو نماید محبوبان مجاز را پیش او قدر و قیمتے نماند و یا آنکه وقتے که تجلی ذاتی بر دل

سالک جلوه کند تجلیات اسمائی وصفاتی را بیش او وجود نماند همه محو و منطمس شوند و چون تجلی
ذاتی موجب فنای سالک است بنابران گوید قوله

از خیالم باز نشناسد کسے	گر در آغوشش به بینم شب بخواب

خیال صورت موهومه که در دل گذرد آغوش کنار معنے آنست که اگر آن محبوب حقیقی مرا
از شبها تجلی ذاتی خود از روے فضل وکرم عطا نماید از ظهور آنچنان بشوم یعنی در روشنی وظهور آن جناب
فانی شوم که کسے از صورت موهومه مرا باز نشناسد یعنی بجز صور خیالیه نه پندارد باید دانست که عاشق را
می باید که جز بعاشقان صحبت ندارد وچون عاشقان درین زمانه کمتر اند گوید قوله

شاهدان مستور و مستان بے شکیب	خانقه معمور و درویشان خراب

شاهدان کنایه از عارفان کامل مستان کنایه از طالبان شکیب صبر و آرام خانقه جاے
عبادت معمور آبادان خراب سرگشته و ویران و پریشان معنی آنست که درین زمانه عجب
حالے روے داده که عارفان کامل رو در نقاب آورده و مقلدان مسند نشین گشته اند وطالبان
در طلب ایشان سر به بیابان نهاده اند وخانقه از مردمان مرائی پر و درویشان که کنایه از
خانقه نشینان است خراب که هیچ سوز و درد آگهی ندارند در همه بحصول دنیوی بگمارند و تحتمل
که درویشان مراد طالبان و خراب ازینجهة که هیچکس نه که ایشانرا بمراد رساند چون حصول عاشق
در عشق غیر از گریه و زاری نیست بنابران گوید قوله

خون دل در جام دیدم از سرشک	آبرو بر باد دادم از شراب

معنے آنست که در عشق آن معشوق چندان گریستم که دلم خون گشته بجاے سرشک بیرون آمد
در از عشق که نهان بود ظاهر شد و بسبب آن رسواے عالم شدم چنانکه بعاشقی مشهور شدم و هیچ
بکام دل نرسیدم و چون سوز و درد عاشق کس نتواند دریافت گوید قوله

سوز مستان گر بداند محتسب	در دم از مستان زند آتش بر آب

مستان عاشقان کنایه از خود و در مصرع ثانی کنایه از چشمان محتسب کنایه از منکر که مانع
عشق است معنے آنست که اگر منکر سوز عاشقانرا دریابد و احوال مایان معلوم نماید فی الحال
از دو دیده خود آبے بر آتش ایشان زند یعنی برین سوزندگی ایشان رحم آرد و در بعضے نسخه

درمصرع ثانی بجاے مستان میشان دیده شده یعنی اگر محتسب سوز ما را دریابد فی الحال برین سوزندگی ما بجاے آب مے زند علاج این سوزندگی ما غیراز مے نمیاید واز انکار باز آید و چون گریه موجب حصول مراد است که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادِ بنابران گوید قوله

زیر دامن بازدارد چون سحاب	هرکرا از دیده شد باران اشک

باران اشک اضافه بیانیه معنے آنست که هرکه درعشق معشوق رنج وجفا میکشد و مدام بگریه وزاری میگزراند گو غم مخور که این غم را عیش در پے است بموجب اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا چنانچه سحاب باد که دافع سحاب است از پس دارد و چون عشق دولتے است عظیم که طلب آن بهمه کس لازم بنابران گوید قوله

محتسب را حد بحید و حساب	از براے باده مے باید زدن

باده عشق معنے آنست که مے عشق مے است که از براے آن منکران را حد بحید و بیشمار باید زدن که چرا نه نوشیدند که حصول انسانیة موقوف بے نوشی است چراکه ناظم خود جاے دیگر فرموده ؎ حیوان آنکه ننوشد مے وانسان نشود * وچون از عاشقان ترک معشوقان به هیچ وجه صورت نه بندد بنابران گوید قوله

ترک ترکان خطا نبود صواب	حافظا وعظ ونصیحت گو مکن

لفظ گو خطابست ومخاطب محذوف وآن منکر است معنے آنست یعنی اے حافظ منکر را بگو بوعظ ونصیحت بپیش میا از صحبت که ما عاشقیم و از عاشقان ترک معشوقان صواب نیست بیت نظر کردن بخوبان دین سعدیست * معاذ الله کسے از دین بگردد * غزل

که آمد ناگهان دلدارم امشب	تعالے الله که دولت دارم امشب

درین غزل حالت بیان بسیط است وبیان دولت که درمصرع اول است درمصرع ثانی است قوله

بحمد الله نکوکردارم امشب	چو دیدم روے خویش سجده کردم

سجده کردن کنایه از فانی شدن است فرد درسجده که مے نشود سر زتن جدا * دولت وفا گنهش نام کرده اند * نکوکرداری کنایه از سجده کردن است

ز بخت خویش برخوردارم امشب	نهال عیشم از وصلش برآورد

بفضل

نهال عیش اضافه بیانیه برآورد بارور گردید برخوردار فیض یاب قوله

بران عزمم اگر خود میسر شود مرا	که سرپوش از طبق بردارم امشب

عزم قصد معنی آنست که الحال بسبب مشاهدات تجلی ذاتی برآن قصد هستم که سرپوش یعنی پرده از نعمتی که در طبق دلست دور کنم لَا یَسَعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِنْ یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِن دوم انا الحق وسبحانی زنم اگرچه در گفتن آن سر برود قوله

کشند نقش انا الحق بر زمین خون	چو منصور ار کشی بر دارم امشب (نسخه)

یعنی در مقام عشق بمنزله رسیده ام اگر بالفرض چون منصور حلاج بر دارم کشند هر قطره که از ما بر زمین چکد منقش بنقش انا الحق گردد قوله

تو صاحب نعمتی من مستحقم (الخ)	زکوة حسن ده خوشدارم امشب

میم ساکن در خوشدارم بمعنی مفعول یعنی خوش دار مرا۔ قوله

همی ترسم که حافظ محو گردد	چه شور است این که در سر دارم امشب

محو گردد فانی گردد و یا مست لایعقل گردد شور بمعنی غلبه مستی غزل

ز باغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب	ز تاب هجر تو دارد شرار دوزخ تاب

معنی آنست که طلب عاشقان مر ریاض رضوان را نه از بهر قصور و حور است بلکه از بهر لقاے تست کما قال الله تعالی اِنَّ لِقَاءَ اللهِ تَعَالٰی فِی الْجَنَّةِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقٌّ۔ قال علیه السلام سَتَرَوْنَ رَبَّکُمْ کَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَیْلَةَ الْبَدْرِ۔ و چون دوزخ از هجر تو تابیست استعاذه ما از بهر هجران است نه از دوزخ و یا آنکه بهشت با چندین آب و تاب است از جهت آنست که موعود بلقاے تست و دوزخ چندین تاب که دارد از جهت آنست که موعود بهجر است و چون مرجع همه موجودات حق است وهمه فیض یاب از دست بنابران گوید قوله

بحسن عارض و قد تو برده اند پناه	بهشت و طوبی و طوبی لهم وحسن مآب

عارض یقین حقیقت محمدی قد تعین ثانی که صور علمیه بود طوبی دل و بهشت روح و روح چون مرتبه اجمالیست مظهر حقیقت محمدی شده و دل چون مرتبه تفصیل است مظهر تعین ثانی شده معنی آنست که بهشت و طوبی که مراد از آن روح و دل عارف است خوشی باد

مرایشان از نیکو جاے بازگشتی بہ تعین حقیقت محمدی و صور علمیہ کہ بمنزلۂ عارض و قد تو اند پناہ بردہ اند اے فیضیاب ازان ہاستند یا آنکہ از بہشت طوبے عین بہشت و طوبی معروف باشند زیراکہ مرجع ہمہ موجودات حق است چون کارِ عاشق مدام بگریہ و استغراق بخیال معشوق است گوید **قولہ**

دو چشم من ہمہ شب جوئبار باغ بہشت … خیال نرگس مست تو بیند اندر خواب

دو چشم مبتدای موصوف جوئبار صفت او بتقدیر حرف رابطہ مصرع ثانی خبرش معنے آنست کہ دو چشم من از کثرتِ دموع کہ بمنزلۂ جوئبار باغ بہشت است ہمہ شب خیال نرگس مست در خواب مے بیند گویا کہ اطرافش نرگس گشتہ و این رمزیست کہ نرگس برلب جوے مے کارند تا عکس گلہا رونمودہ شود و موجب وقت شود و خیال درین مقام بفتح خا است کہ بمعنے صور خوابی و خیالی بشریست نہ بکسر خا کہ بمعنے قوتی از قواے بشریست پس سوال کسے کہ گوید کہ جوئبار خواب ندارد جاے نیافت برین تقدیر و نیز اینکہ چشم من یعنے ذات من باعتبار مراد در خیال نرگسِ مست او کہ از روے تمثیل ہمان ذات محبوب ست ہمیشہ میباشد جوئبار بہشت ہمین حال دارند یعنے ہمہ مستان ذات عالی الدرجات اند و نیز ذکر خواب بطریق تزیین است چون نمود بہار محض جمال اوست گوید **قولہ**

بہار شرح رخت دادہ است در ہر فصل … بہشت ذکر جمیل تو کرد در ہر باب

معنے آنست کہ در ہر فصلے از فصلہاے کہ بہار روے مینماید و گلہاے رنگارنگ کہ بظہور مے آید بیان رخ تست یعنے نمونہ از جمال تست و در ہر باب کہ از نیکوی و خوبی بہشت ذکر کنند بیان ذکر جمیل تست ۔ باید دانست کہ عاشق را مدام از معشوق غم و اندوہ مے رسد و آن موجب شکایت باشد چون شکایت از عاشق نازیباست بنابران شکایت بصورت شکر گوید **قولہ**

لب و دہانِ ترا اے بسا حقوقِ نمک … کہ ہست بر جگر ریش و سینہ کباب

لب و دہان مراد مظاہر خطاب بمعشوق حقیقی کہ ظاہر ست در مظاہر زیراکہ صوفی صاحب شہود در ہر چہ نظر کند خدا را بیند و نمک انداختن بر جگر کنایہ از آزردن و بد گفتن میگوید کہ لب و دہان ترا وقتے کہ قابل نمکرنیا اَتَجْعَلُ فِیْہَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْہَا گشتند حق نمک ایشان بر جگر ریش عاشقان اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَۃَ پیدا آمد صاحب نزہۃ گوید این ظلوم و جہول را ابار امانت بر

با اینهمه طعنهٔ اتجعل فیها خوشتر و میتواند بود که لب اشاره باسم متکلم و دهن عبارت از وجه الله است
اے ذات الله پس نمک برین تقدیر انّه کان ظلوماً جهولاً و چون مقام عشق را نهایت
نیست و وصل معشوق بس دشوار بنا بران گوید قوله

بسوخت این دلِ خام و بکامِ دل نرسید	بکامِ دل برسیدی نریختے خوناب

خوناب اشک خون آلود معنے آنست که این دل بے استعداد ما در آتش هجر بسوخت و بکام دل
که شهادتست نرسید یعنی کتم عشق ازمن نشد که بآن امید شهادت میداشتم که من عشق وعفت
وکتم فقد مات شهیداً آرے بکام دل میرسید اگر اشک خون آلود که موجب اظهار عشق است
نریختے اے نگریستی وصبر کردی وآن از ما بظهور نه پیوست و چون بنظر حقیقت بنگری همه
موجودات عاشق او هستند بنوعے و وجہے بنا بران گوید قوله

گمان مبر که بدورِ تو عاشقان مستند	خبر نداری ازاحوال زاهدان خراب

معنی بیت ظاهرست چون بے مدد معشوق کار عاشق پیش نمیرود گوید قوله

مرا بدورِ لبت شد یقین که جوهر لعل	پدید می شود از آفتاب عالمتاب

لب مراد لطف ہ لب که شیرین جوے شد لطیف خدا ست + باغ جاناز آب او نشو ونما ست
واز لطف عشق که بنده را هیچ لطف به از ان نیست که الله تعالے بعشق خود آشنا گرداند معنے
آنست که مرا در دور لب تو یعنے درعشق تو که آفتاب وار بر دلم تافته و دل ما که سنگخارا بود گداخت
مانند جوهر لعل گردانید پس بر ما یقین شد که از تابش آفتاب لعل میگردد و نیز آنست که مرا تا نظر
بر لبهاے تو که از شعاع آفتاب روے تو مانند جوهر لعل سرخ و درخشان بینید مبرهن گشت
که از تابش آفتاب لعل پدید مے شود چون سالک را باید که عمر به بطالت نگذراند و بعشق
که موجب حصول معرفت است ساعی باشد میگوید قوله

مهل که عمر به بیهوده نگذرد حافظ	بکوش و حاصلِ عمر عزیز را دریاب

معنے آنست که اے حافظ خود را ضائع و بیکار مدار تا عمر بطالت نگذرد بلکه سعی نما و بحصول
حاصل عمر عزیز که معرفت حق است وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون اے
لیعرفون طجبدے کن +

غزل

صبح دولت میدمد کو جام همچون آفتاب　　فرصتی زین به کجا باشد بده جام شراب

دولت کنایه از وصل جام دل سالک یا مرشد جام شراب کنایه از حقائق و معارف معنی آنست که آنوقت وصال که اقتضاے مشاهدات تجلیات کند صبح وار دمید دل که قابل این دولت بود کجا یا مرشد که بطفیل او میسر آید کو پس گویا آن دل یا آن مرشد را حاضر وقت یافته بعرض حال خود شتافت و گفته وقتی به ازان کجا خواهی یافت که بسوے او خواهی شتافت فیوضات سبحانی که در تو ودیعت نهاده اند ظاهر گردان و اتباع خود را فیض رسان و بیان حقائق و معارف فرما تا خوش گشته طے آن منزل نمایم چون عاشق را بموجب اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ بیان شکر آن کردن و به ابناے جنس ترغیب کردن لازم است بنابران گوید قوله

خانه بے تشویش و ساقی یار و مطرب بذله گو　　موسم عیش ست و دور ساغر و عهد شباب

خانه بے تشویش بے تعلقی وجود بکار و بار دنیا ساقی و مطرب مراد مرشد باعتبار اختلاف مقامات باعتبار بیان اسرار ساقی و باعتبار دلداری بشارتها مطرب پس میگوید و ترغیب طالبان مینماید که مارا بے تعلقی دست داده و سر رشته مراد بدست اُفتاده که مرشد بیان معارف و حقائق میکند و این وقت موسم عیش است و دور ساغر عهد شباب و همچنین در ابیات آینده قوله

شاهد و ساقی بدست افشان و مطرب پای کوب　　غمزهٔ ساقی ز چشم مے پرستان برده خواب

شاهد نور تجلی ساقی معشوق و مرشد دست افشان رقص کنان مطرب ترغیب دهندگان و آگاهنده در طریق غمزه کنایه از ظهور و خفا و عدم التفات و مردمی و دلنوازی مے پرستان برده خواب مضطرب و متفکر ساخته قوله

جای امن و یار ساقی و حریفان یکجهت　　کرده چشم مست ساقی می پرستان را خراب

حریفان یاران و حواس چشم مست ساقی کنایه از تجلی ذاتی محبوب قوله

مجلس خاص است و جاے امن و نزهتگاه انس　　اینکه می بینیم به بیدار یست یا رب یا بخواب

مجلس خاص بے مزاحمت رقیب جاے امن معمورة الامن از حوادثات معنی این چار بیت آنست که شاهد تجلی جلوه کنان و ساقی معنوی مے نوشان چنانچه در گلشن راز ست که اکابر گاهے می بینند حق تعالی ساقی گشته شراب میدهد و ایشان (وسقاهم ربهم شراباً طهوراً ۱۲) چون آن شراب می نوشند بخود فانی مے گردند و این

در تجلیات افعالی مے باشد و مطرب کہ مرشد است پاے کوب اے بخوشی تمام اسرار
و معارف بیان کنان و ظهور و خفاے محبوب خوابِ غفلت و پندار از عاشقان بربوده و همه را
مشتاقان لقاے خویش کرده و خلوتے بے مزاحمت اغیار و یار ساقی و حواس مطیع و همدم و ظهور ذات
محبوب عاشقان را خراب ساخته اے در معرض فنا و بیخودی آورده چون عاشق بچنین نعمه
سرفراز گردید و خود را شایان آن نمی بیند گوید مجلس خاص است الخ معنے این بیت واضح است
چون آن راحت عاشق بدون عشق نمے شود گوید قوله

خوش بود ترکیب زرین جام با لعل مذاب	از پے تفریح طبع و زیور حسن و طرب

تفریح کشادگی و فرحت زیور آراستگی زرین جام دل مصفا لعل مذاب لعل گداخته شراب سرخ
مراد محبت حقیقی معنے آنست کہ از بهر فرحت طبع و دفع اندوه و پیرایه حسن و طرب خوش بود دل مصفا
با محبت خالص اے شادی بدین چیز ہاے افزاید و حسن خوبتر مے نماید ہر چند عشق غالب تر جال
خوبتر مے نماید چون بے کشش معشوق بجاے نمیرسد گوید قوله

در ضمیر برگ گل خوش میکند پنهان گلاب	از خیال لطف می مشاطه چالاک طبع

مشاطه چالاک طبع اضافت بیانیه ضمیر برگ گل رخساره محبوب یعنی از نزاکت و خیالات لطافت
مے است کہ مشاطه چالاک طبع کہ طبع انسانیست و آرائش دهنده وے است در ضمیر برگ گل کہ کنایه
از رخساره محبوب مے سزد گلاب را خوش پنهان میکند یعنی بعد از خوردن مے کہ بر رخساره محبوبان بظهور می آید
چنانچه خود فرموده ۵ مے نماید عکس مے بر رنگ روے مهوشت + وازینجا بحقیقة شتافتن
استبعاد ندارد چه نهاد هر کہ محبت حقیقی جلوه گر شود محبوب حقیقی اش رو نماید مَن کَثُرَ صَلوٰتُهٗ
بِاللَّیْلِ حَسُنَ وَجْهُهٗ بِالنَّهَارِ و نیز مشاطه چالاک طبع مرشد کامل ضمیر
برگ گل وجود مرشد گلاب مشاهدات تجلیات معنے آنست کہ از جهة صفا و لطافت
عشق مرشد کامل را مے سزد تا مشاهدات تجلیات را در وجود مسترشدان خود راه دهد یعنی
چون سالک در راه عشق در آمد و مرشد کامل ابواب مشاهداتش میکشاید تا بذوق آن شاهدات
از حرارت و مرارت آن مطلع میگردد و شادان قدم در راه می نهد این بیت را وجوه
بسیارست اما مختصر کرده شده آورده اند کہ خواجه بسبب غبار خاطر از اهل شیراز وقتے

مضطرب و منتظر را گویند

پیش

میل بشهر دیگر فرمود و بکوچه عبور نمود که فاضلی از فضلاء در اداء معنی این بیت مشغول بود چند
وجه گفت و آن در شرح میر حتمی مسطور ست خواجه شنید گفت که مخدومنا وجوهی که فرمودید
همه موجه و خوشنما بود اما انچه ارادهٔ شاعر بود مودی نگشت مخدوم وجهی دیگر گفت از راه تعمیم
گفت مخدوم بارک الله هنوز ارادهٔ شاعر دور ست مخدوم گفت که خود عنایت فرمائید تا مستفید
شویم خواجه فرمود که ارادهٔ شاعر در هنگام این شعر آن بود که چون چند بیت بالا در طلب
وصال و حصول مآل فرمود و اظهار جمعیت اسباب نمود ملهم غیبی بر سر سرش این ندا داد و از
زبان محبوب این صدا بر کشاد تا که مطلوب طالب را نجوید نخواند طالب بمطلوب رسیدن تواند
۵ تا که از جانب معشوق نباشد کششی ✤ کوشش عاشق بیچاره بجای نرسد لفظ خیال
از روی تسامح بمعنی قصد و اراده و می که بمعنی عشق است کنایه از ذات الله و مشاطهٔ
چالاک طبع کنایت از استعداد سالک و گل کنایه از دل سالک و برگ گل کنایه از مقامی
از مقامات آن بود از گلاب تمنای سالک مراد باشد که بخاطر خودش می تراشد و باید دانست
که دل سالک غنچه وار ورقها تو بر تو دارد و استعدادش هنگام شگفتگی بهر ورقی جلوه دارد و بیت
دل عاشق چو گل ورق ورق است ✤ خاطرش را بهر ورق سبق است ✤ معنی بیت آنست که
در اراده لطف است که استعداد سالک می جنباند تا آن استعداد معنی در درونش مضمر میگردد
و ینبوع وارش میجوشاند تا سالک از کمال ذوق سفینهٔ شکستهٔ خویش را در دریای احدیت میراند
یعنی خواهش و ارادهٔ ما ترا باین راه آورده و کشش ما ترا شایستهٔ این گردانیده و الانهایات کالتراب
و رب الارباب و تا که سخن عاشق مقبول محبوب نشود مقبول عالم نشود بنا بران گوید قوله

تا شد آن مه مشتری درهای حافظ راکنون	میرسد هردم بگوشش زهرهٔ گلبانگ رباب

معنی آنست که از ان روزی که کلمات دردانگیز و سخنان عشق آمیز حافظ را آن مه خریداری نموده و
مقبول خاطر او گردیده و از بسکه مردمان با یکدیگر بساز و رباب میگویند کنون بحدی اشتهار یافته
که آواز گلبانگ او باسمان رسیده غزل

گفتم ای سلطان خوبان رحم کن بر این غریب	گفت در دنبال دل ره گم کند مسکین غریب

سلطان خوبان محبوب حقیقی معنی آنست که روزی بجناب محبوب حقیقی از راه عجز و زاری التماس نمودم

که ای سرور محبوبان رحمی نما برین غریب واز دریای هجر بساحل وصل رسان وگرفتار شدائد وبلیات
فراق مدار محبوب ازراه بی نیازی وکم توجهی که شیوهٔ محبوبان است گفت که مساکین وغریبان
درپی تمنای دل کم میروند تو چرا بگفته دل خود بر باندر کردی و بدام عشق گرفتار گشتی وهر که
چنین کند سزایش اینست تقصیر ما نیست حاصل آنست که چون ایجاب عشق نمودی بار گران
شدائد و بلیات نیز می باید کشید وتن برضا باید داد چون احتیاج وسوال که لازمهٔ
عشق است گوید **قوله**

گفتمش بگذر زمانی گفت معذورم بدار	**خانه پروردی چه تاب آرد غم چندین غریب**

خانه پرورد نازپرورد معنی ظاهری ظاهر است ومعنی حقیقی آنکه گفتم مرآن محبوب حقیقی را که زمانی بر ما گذرکن
وبسوی ما توجهی فرما گفت که ازین تکلفات مارا معذور دار که من بحسب ذات بی نیازم لاجرم توجه بکسی نمی آرم
که نازپروردم ونازپرورد غم غریبان ندارد که باینها احتیاجش نیست لاجرم توجه بکسی نمی آرد چنانچه **قوله**

خفته بر سنجاب شاهی نازنینی را چه غم	**گر ز خار و خاره سازد بستر و بالین غریب**

سنجاب قسمی از جامه **خاره** سنگ سخت **معنی** آنست که نازنینی که بربستر شاهی خفته باشد اوراچه غم
از غریبی که از خار بستر سازد واز خارا بالین باید دانست که حق جل وعلا من حیث الصفات بخلق
احتیاج دارد چنانچه خالقیت بی مخلوق ورازقیت بی مرزوق وعلی هذا القیاس صورت
نه بندد وهُوَ غَنِیٌّ بحسب ذاته کقوله وَاللّٰهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ وشیخ محی الدین در مصنفات مبین
ساخته وصوفیه اجمعهم برهمین مذهب مقرراند وخواجه نیز با ایشان است بنابران باقتضای بشریت
ذات وصفات را متحد دانسته کما قال بعضهم صِفَاتُ اللّٰهِ عَیْنُ ذَاتِهٖ از ذات صفات خواسته
این معنی نموده جواب آن مِنْ حَضْرَتِ الذَّاتِ شنیده تا تنبیه باین معنی باشد که حضرت حق مِن
حیث الصفات بمخلوقات احتیاج دارد ومن حیث ذاته بی نیاز است وبهیچکس احتیاج نیست
چنانچه موسی عم گفت رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْكَ جواب لَنْ تَرَانِیْ شنید چون ابلیس حاجب درسرای
وحدتست واگرچه آن مانع است مرعاشقان را اما چون بودن او آنجا عین حکمت ست گوید **قوله**

ایکه در زنجیر زلفت جان چندین آشناست	**خوش فتاد آن خال مشکین بر رخ رنگین غریب**

زلف جذبه ست ٥ زلف نام جذبهٔ ذات حق است ✤ دل که قیدش گشت جان مطلق ست ✤

خوش فتاد که اینچنین ذات را اینچنین مظهرے مے بایست آن خال مشکین تعین انسانی و وجود بشری که مانند خال بر آن ذات واقع شده رخ رنگین ذات وجه السر مراد ازین عشق و نیز خال مشکین عبارت از مظهر اسم المضل چون ابلیس که حاجب درخلوتسراے وحدت است هر بو الهوسی را راه نمیدهد رخ وجه الله که ذات است و مراد ازان وحدتست معنے آنست که اے محبوب من که جان هزاران هزار البسته زنجیر عشق تست آن خال مشکین که نور شیطانی است خال وار بر رخساره وحدت تو نشسته چه خوش و بسیار مزین افتاده که اینچنین جناب عالی را اینچنین حاجبے غیور مے باید و چون استغنا و بی نیازی شیوه محبوبانست گوید **قوله**

مے نماید عکس مے بر رنگ روی مهوشت	همچو برگ ارغوان بر صفحه نسرین غریب

مراد از مے مستی از ذکر موصوف و اراده صفت و مراد ازان استغنا است معنے آنست از بس که صفت تکبر و بی نیازی در ذات تست علامات آن بر چهره مهوش تو ظاهر و باهرست و آن بتو بس زیبا است آنچنان که برگ ارغوان بر صفحه نسرین موزون مینماید و گاه گاه چون مشاهده محبوب موجب قتل عاشق است بنابران گوید **قوله**

باز گفتم شاه من بر عارض گلگون بپوش	ورنه خواهی کرد ما را خسته و غمگین غریب

عارض گلگون تجلی جلالی قهاری معنے آنست که اے محبوب من اگر رحمے برین حال دلریش داری پس عارض گلگون خود بپوش اے تجلی قهاری پیش میا و گرنه ما را خسته و غمگین و غریب خواهی ساخت بسبب عدم حصول مراد که وصل است چون نقاب مر محبوب را موجب ازدیاد حسن است آید گوید

قوله بس غریب افتاده است آن مور خط گرد رخت	گرچه نبود در نگارستان خط مشکین غریب

خط عالم اسماء و صفات و نیز عالم کثرت و ذات حق در پرده اسماء و صفات نهان گشته معنی آنست که این خط که مراد ازان پرده اسماء و صفات ست بر رخ ذات تو که بر آمده و پرده شده اگرچه مانع وحدت است اما بس غریب و موزون افتاده که ازینهم موجب ازدیاد حسن است اگرچه خط سیاه در نگارستان چندان خوش و زیبا نمی نماید چون مدام عاشق را قلقے و اضطرابے در پیش است گوید **قوله**

گفتم اے شام غریبان طره شبرنگ تو	در سحرگاهان حذر کن چون بنالد این غریب

طرهٔ شبرنگ زلف سیاه مراد ازان حجاب ونقاب سحرگاهان انتہائے جذبۂ عشق کہ صحرا ایشان را ردے دہد واویلا بنیاد نہند معنے آنست کہ اے کسیکہ زلف شبرنگ تو شام عاشقان است ہرگاہ زلف فرو میگذاری وعالم کثرت را بجلوہ مے آری برچشم عاشقان روز روشن تاریک مے سازی بسبب اخفاے نور تجلی پس حذر کن از نالہ وزاری شان کہ در وقت سحر از ایشان سر میزند وچون کار معشوق مدام استغنا است بنابران جواب داد قولہ

گفت حافظ آشنایان در مقام حیرتند	دور نبود گر نشیند خستہ وغمگین غریب

معنے آنست کہ اے حافظ آشنایان کہ قرب جوار ما جا دارند در مقام حیرتند بسبب استغناء ما پس اگر غریبے خستہ دلے نشیند وغمگین خاطر گردد عجب نیست غزل

مید مد صبح کلہ بستہ سحاب	الصبوح الصبوح یا اصحاب

دمیدن بر آمدن وطلوع نمودن صبح سپیدی کہ پیش از طلوع آفتاب بر افق ظاہر شود واینجا کنایہ از حالے است کہ پیش از طلوع آفتاب حقیقت بر دل سالک ظہو کند وباطن او را از ظلام بشری روشن سازد کلہ بکسر والتشدید خیمہ خورد کہ از جامہ تنگ کنند وسحاب بمعنی ابر اینجا کنایہ از مشاہدات تجلیات وسحاب وار متراکم گردد ومانع دخول غیر شود صبوح بفتح صاد چاشت واینجا باعتبار ذکر محل وارادہ حال مراد نوشیدن شراب کہ معاشران در انوقت مینوشند الصبوح آواز یست کہ براے نوشیدن شراب در وقت صبوح بیاران کنند معنے آنست کہ صبح حال وبامداد اقبال در دمید ومشاہدات تجلیات رو نمود اے یاران بجام صبوح کہ عاشقان مے نوشند ومواہب فتوح کہ طالبان را رو میدہد مشغول شوید ومشاہدات تجلیات را تماشا نمائید چون آخر کار ہمگی کائنات وتمامی مخلوقات بر فنا است وبہتر از حصول عشق کارے نیست بنابران گوید قولہ

مے چکد ژالہ بر رخ لالہ	المدام المدام یا احباب

ژالہ معروف وچون افتادن ژالہ موجب فناے ریاحین ربیعی است لالہ گل سرخ معروف مراد اہل دنیا کہ داغ سیاہ حب دنیا بر جگر دارند المدام آوازے کہ بشرب شراب بوقت شبانگاہ کنند مدام شراب معنے آنست کہ ژالہ بر رخ لالہ میچکد واہناے زمان را موت طبیعی بفنا میکشد اے دوستان تا بفناے طبیعی نرسیدہ اید بعشق پرواز ید تا بہ بقاے ابدی باقی مانید قال اللہ تعالی

ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء عند ربهم و چون عاشق را باید
که جوانی را غنیمت داند و کار امروز بفردا نه افگند بنا بران گوید **قوله**

پس بنوشید دائما می ناب	می وزد از چمن نسیم بهشت

معنے آنست که تا وقتے که باد انفاس که مراد از نسیم بهشت است در چمن انفاس وجود تو وزان است
و باد خزان پیری و مرگ در وراه نیافته پس هشیار باشید ای عاشقان و مدام در نوشیدن می
که عبارت از عشق الٰهی است مستغرق باشید چون مدام کار عاشق میخوار سیت خصوصاً
در اوان بهار بنا بران گوید **قوله**

راح چون لعل آتشین دریاب	تخت زرین زده است گل بچمن

گل جوانی و مشاهدات تجلیات راح شراب مراد محبت حق معنے آنست که ای سالک عاشق
گل جوانی در چمن وجود تو تخت زرین زده ای رونق بخش و تازگی ده وجود تو شده است یا آنکه
مشاهدات تجلیات بر دل ورود نموده و آن موجب رونق قلب باشد پس درین چنین ادا نے شرابے
که چون لعل سرخ باشد که کنایت از محبت الٰهی است دریاب ای بنوش و چون محبت الٰهی
بے دستگیری مرشد صورت نه بندد و بجا نرسد گوید **قوله**

همچو عاشق بنوش بادهٔ ناب	بر رخ ساقی پری پیکر

معنے آنست که ای سالک عاشق اگر خواهی که شراب محبت الٰهی بنوشی پس بر رخ ساقی پری پیکر
یعنے در مصاحبت مرشد کامل مانند عاشقان باده بنوش که عاشقان بے مصاحبت محبوب شراب
نے نوشند **قوله**

می نوشین بخور ببانگ رباب	گر نشان زآب زندگی جوئی

معنے آنست که اگر جویان آب حیات هستی پس بنوش می شیرین را بگفته مرشد کامل تا بقیامت
نام تو از صفحهٔ روزگار محو نه شود و چون روز بروز در عالم کمی و نقصانے رومیدهد بنا بران گوید **قوله**

که ببندند میکده بشتاب	در چنین موسمے عجب نبود

معنے آنست ای برادر ایدون هر چه توانی کردن بکن که عجب هنگامے روے داده
که درین هنگام اگر در میکده را بشتابی ببندند و قیامت قائم شود عجب نباشد و چون احوال

عاشق یکسان نیست گاه قبض گاه بسط گاه وصال گاه ہجران بنابران بیان احوال قبض و ہجران میکند و گوید **قوله**

افتح یا مفتح الابواب	در مے خانہ بستہ اند دگر

میخانہ عالم غیب کہ پر از بادہ تجلیات ست و بستگی عبارت از قبض واردات **معنے** آنست کہ در واردات برمن بستہ شد بخشا اے کشایندہ درہا و یا آنکہ ولولہ عشق از شما فرو شدہ باز آن ولولہ را بما ارزانی دار ای کشایندہ درہا چون در کار عاشق ریا را دخلے نیست بنابران گوید **قوله**

فاتقوا اللہ یا اولی الالباب	حافظا مے بنوش رندانہ

معنے آنست کہ اے حافظ مے محبت و معرفت بطریق رندانہ بنوش اے بے آمیزش ریا و تقوے در زید برائے خدا یعنے غیر از خدا پرہیز نمائید اے صاحب عقل منور و در بعضے نسخہ این بیت چنین دیدہ شدہ ؎ حافظا غم مخور کہ شاہد بخت + عاقبت بر کشد ز چہرہ نقاب + **ردیف التاء**

آور د حرز جان ز خط مشکبار دوست	آن پیک نامہ بر کہ رسید از دیار دوست	**غزل**
خوش میکند حکایت عز و وقار دوست	خوش میدہد نشان ز جمال و جلال یار	

پیک نامہ بر کنایہ از جبرئیل عم دوست کنایہ از حقتعالی حرز پناہ خط مشکبار دوست کنایہ از قرآن مجید **جمال** صفات رحیمیہ چون اِنَّ اللّٰہَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ وَاِنَّ اللّٰہَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ **جلال** صفات قہریہ چون اِنَّ اللّٰہَ شَدِیْدُ الْعِقَابِ و دیگر یُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِیْ وَالْاَقْدَامِ **عز و وقار** اشارت بصفات عز و شان چون اِنَّ اللّٰہَ لَقَوِیٌّ عَزِیْزٌ وَلَا اِلٰہَ اِلَّا اَنَا وَلَہُ الْکِبْرِیَاءُ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ **معنے** آنست کہ جبرئیل از درگاہ صمدیت نزول کردہ حرز جان و تعویذ امان از مکر و شیطان کہ قرآن است آورد و آن قرآن از جمال و جلال حضرت ملک منان ذو الجلال نشان خوش میدہد و حکایت عز و وقار بوجہ دلکش میکند چون جانفشانی عاشق از بسکہ جناب محبوب بلند است قدرے ندارد گوید **قوله**

زین نقد قلب خویش کہ کردم نثار دوست	دل دادمش بمژدہ و خجلت ہمی برم

معنے آنست کہ عوض این نامہ فرستادن جان و دل خود را فدائے آن نامہ دوست کردم و باوجود این خجلت ہمے برم از ین نقد ناسرہ خویش کہ نثار دوست کردم چراکہ چندان قدرے

قیمتی ندارد که نثار آنجناب کرده شود باید دانست که عاشق بر دو نوع است ناقص و کامل ناقص آنست که بسبب عروض ارضات و حوادثات از دوست معرض گردد و کامل آنست که بهیچ وجه از وجوه از دوست برنگردد اگرچه بیم سر دران بود **قوله**

ما و چراغ چشم ره انتظار دوست	اگر باد فتنه هر دو جهان را بهم زند

معنی آنست که اگر حادثات و آفات بمنزله نزول نمایند که کونین را بهم زنند با وجود آن ما و چراغ چشم در راه انتظار دوست یعنی ما از عشق دوست اعراض کننده نیم و بهیچ نوع خلل در عشق ما راه نخواهد یافت و بهیچ وجه در محبت ما نقصی نخواهد شد - باید دانست که اکثر زبان طاعنان در حق عاشقان دراز می شود چون انجام کار هر یکی مبهم است که انجام کار بعلة نیست که قَبِلَ مَن قَبِلَهُ لا لِعِلَّةٍ وَ رَدَّ مَن رَدَّهُ لا لِزَلَّةٍ بنابران گوید **قوله**

تا خواب خوش کرا بود اندر کنار دوست	مائیم و آستانهٔ عشق و سر نیاز

درین بیت خبر محذوف است و آن اینست که (باید دید) **معنی** آنست که ای زاهدان شما بزهد خود مغرور و ما بعشق خود مسرور و درین میان باید دید که لطف دوست کرا دریابد و کرا خواب خوش در کنار دوست بود ای بوصل او رسد و چون راه دوست سراپا رنج و محنت است و درد و غم و این نیک و بد و آفات و حوادثات اگرچه باعتبار ظواهر از گردش افلاکست و تاثیر کواکب اما فی الحقیقة نه باستقلالست بلکه بامر حاکم جبارست و فاعل مختار و عارف کسی است که در صور اسباب مسبب را ببیند چنانچه در شرح گلشن راز میگوید ٥ ولی چون بنگری در اصل این کار * فلک را بینی اندر حکم جبار * اگرچه از افلاک و انجم اثرها باین عالم سفلی میرسد و این معنی مشهود خاص و عوام است ولی چون در اصل ایجاد این کار بنگرند فلک را نیز همچو باقی مخلوقات محکوم حاکم ملک جبار می یابند و افلاک و انجم درین حرکات و آثار و احکامی که از اوضاع ایشان بعالم سفلی میرسد نه باختیار خود اند بلکه همه مجبور حکم الهی اند و چون هر نیکی و بدی از وزیر و رعایا و زیردستان عائد میگردد فاما چون نیک نگاه کنی همه از بادشاه است و بامر و حکم اوست دیگر واسطه پیش بینند چون جماعتی از منجم که تصدیق بوحدانیت حق است بی نصیب است و بجهت عدم استعداد و قابلیت ره بمیدان برده اند افلاک و انجم را در تاثیر مستقل داشته اند و صدور کائنات مستند باوضاع ایشان

نموده و قائل بر آن شده که هر اثر که بعالم کون و فساد میرسد هم ازین شکل غریب افلاک و انجم است
که میرسد و غیر ایشان فاعلے دیگر نمیدانند بدین جهة مردود شرع نبی شده که مَنْ اٰمَنَ بِالنُّجُوْمِ فَقَدْ
کَفَرَ و چون فی الحقیقت این چرخ مدور و انجم جمله مسخر امر الٰهی اند و هر چه حق میفرماید بدان میکنند مجبور
حکم کردگار است و اختیار از خود ندارد ازین جهة که لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَاِنَّ الدَّهْرَ اَنَا بنا بر آن بسبیل تنبیه گوید قوله

سیر سپهر و دورِ قمر را چه اعتبار	در گردش اند بر حسب اختیار دوست

معنے آنست که اے سالکِ کامل برین رنج و بلا که از گردشِ افلاک رو نماید مغموم نباید شد و فلک را
بد نباید گفت چرا که سیر سپهر و دورِ قمر را چه اعتبار که اختیار خود بست ندارند بلکه گردش ایشان همگی خواست
و باختیار دوست است و ایشان همه محکوم و مجبور دوست اند کقوله وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُوْمَ مُسَخَّرٰتٍ
بِاَمْرِهٖ و بحکم لَا مُؤَثِّرَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰهُ افلاک و انجم مظاهر امر الٰهی اند و تاثیر ایشان تاثیر حق است و
غیر حق را نه ذاتست و نه صفاتست و نه افعال بلکه محکوم و مجبور حکم الٰهی اند و در جمله اشیا فاعل حق است
و افلاک و انجم آله و وسیله ظهور احکام و آثار و افعال الٰهی اند نه که ایشان را اختیارے است چنانچه چرخ
فخار یعنے چرخے که ظرف سفالین سازند بدان مثل کوزه و کاسه یعنی چنانچه چرخ آله و وسیله ساختن
ظروف ست درین امر اختیار ندارد همچنین بوسیلهٔ افلاک هر لحظه و هر ساعت انشاے داور که حق است
بحکم کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ از آب و گل یعنے اربع عناصر یک ظرف دیگر میسازد و مراد از ظرف تعینات
افراد اشخاص موالید ثلثه است چه جاے یک ظرف که صد هزار ظرف و افلاک و عناصر محکوم و مجبور حکم او اند
و اصلا اختیار ندارند و بهر طور که میگرداند میگردند چون فاعل حقیقی غیر از حق نیست و نه موثر نسبت تاثیر
غیر حق مجاز است چرا که اگر کار شان بخواست شان باشد و مجبور حکم دیگرے نیستند چرا ایشان
هر لحظه در نقص و وبال اند و اگر کواکب مختار اند و مستقل اند چرا گاهے در حضیض و گاهے در اوج اند و
گاهے تنها فتاده و گاه زوج بند پس بیقین باید دانست که تمامی موجودات از افلاک و کواکب
و عناصر و موالید مِنَ الْاَسْفَلِ اِلَی الْاَعْلٰی همه از امر و حکم و داد و عطاے که فراخور قابلیت
هر یک ست حضرت داور که حق است بایشان ارزانی فرموده هر یک مناسب استعداد
خود در متابعت حکم و امر او بجان ایستاده یعنے مطیع و منقاد اند و مسخر امر و حکم آنحضرت اند
و بنده فرمان که اِنْ کُلُّ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّا اٰتِی الرَّحْمٰنِ عَبْدًا بدان که گاه کار و با

معشوق موافق آرزوے عاشق مے شود بنابران بشکر اوے پردازد قوله

بر حسب آرزوست همه کار و بار دوست	شکر خدا که از مدد بخت کارساز

معنے آنست که الحمد لله والمنة که از مددگاری بخت کارساز خود همگی کار و بار دوست را بموجب آرزوی خود مے یابم و چون عاشق مهجور مدام در اضطراب مے باشد بنابران از غایت شوق گوید قوله

زان خاک نیکبخت که شد رهگذار دوست	کحل الجواهرے بمن آرای نسیم صبح

کحل الجواهر توتیاے که بجواهر ترکیب سازند مراد ازان سخنان حقائق الٰهی و الطاف نامتناهی نسیم صبح پیرو مرشد خاک نیکبخت اشارت بعاشق نیکبخت معنے آنست که اے نسیم صبح تا ما دام که بدوست خود ملاقی شوم بارے گردے ازان خاک نیکبخت که دوست ما بر و گذر کرده باشد بما آر تا آنرا بجای کحل الجواهر در چشم کشم یعنے اے مرشد غمگسار من سخنان الطاف معشوق که بر آن عاشق نیکبخت نموده شد بما بگو تا دل خوش شده بعشق او گرایم که ماهم بعشق او ئیم و چون رقیب مدام در پے آزار عاشق است و عاشقے را که شرمنده معشوق نباشد ازان غمے نه بنابران گوید قوله

منت خدای را که نیم شرمسار دوست	دشمن بقصد حافظ اگر دم زند چه باک

حافظ خطاب بخود است معنے آنست که دشمن عبارت از شیطان و یا ملائکه که گفته بودند اتجعل فیها من یفسد فیها و بد گفتن و ایذا رسانیدن ما سخن گویند چه باک است که شیوه مدعی همین است اما شکر مر خداے را که بهیچ نوع شرمنده دوست نیم

غزل

زبان خموش ولیکن دهن پر از عربیست	اگرچه عرض هنر پیش یار بے ادبیست

حضرت خواجه درین بیت تعقید معنے را بکار برده پس تحلیل بیت چنین بود که اگرچه دهان پر از عربیست لیکن زبان خموش که عرض هنر پیش یار بے ادبی است عربی سخنان فصیح که فصاحت لازمهٔ عربیست که مراد ازان اسرار عشق و محبت است یعنی اگرچه دهان پر از سخنان فصیح که اسرار عشق و محبت است با اینهمه زبان خموش می باید بود و هیچ باظهار آن نباید پرداخت زیرا چه اظهار عشق و کمالات خود نمودن پیش یار محض بے ادبیست سوال تعقید معنوی مانع فصاحت است جواب این وقتے است که کلام مختصر بود و یا در کلام طویل بتکرار واقع شود لیکن اگر بطریق سند و فوائد در کلام فصیح وارد شود این کلام ممد فصاحت شود چو خال بر خسارهٔ محبوب اگرچه بذاته سیاه است اما چون اندک است

موجب زیبائیست و نیز معنے آن باشد اگرچه اظهار فضائل و کمالات پیش یار بے ادبیست و از عین علة
زبان خموش است لیکن دهان پر از عربیست یعنی سخنان فصیح و بلیغ در دهان میگردند و از بے ادبی بر زبان
آورده نمی شود چون سروری و رهنمائی بجهال افتاده و کاملان از عالم نهان گشته گوید قوله

پری نهفته رخ و دیو در کرشمهٔ ناز	بسوخت دیده ز حیرت که این چه بوالعجبیست

کرشمه ظهور پری کنایه از خداپرستی و عارفان کامل دیو هوا و نفس و شیطان و درویشان مقلد
معنے آنست که عجب حالے روی داده که دیدهٔ اهل عالم از غفلت کور گشته و حق پرستی را در نوشته و نفس را
آله خود ساخته اَفَرَاَیْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوٰهُ از معاینه اینمقاله برعکس از غایت حیرت دیدها بسوخت
معنی دوم آنست که عجب حالے روی داده که عارفان کامل مکمل که جامع علوم شریعت و طریقت و کاشف اسرار حقیقت و معرفت
اند از عالم نهفته اند و مشایخ رسمیه که از علوم شریعت و طریقت عاری پیشوائے خلق گردیده اند و چون ظهور مشایخ
رسمیه یکے از علامات قیامت است کما قال علیه السلام لَا تَقُوْمُ السَّاعَةُ حَتّٰی یُبْعَثَ دَجَّالُوْنَ کَذَّابُوْنَ دیگر جاء
اَعْرَابِیٌّ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ قَالَ مَتَی السَّاعَةُ قَالَ اِذَا ضُیِّعَتِ الْاَمَانَةُ فَانْتَظِرُوا السَّاعَةَ قَالَ کَیْفَ
اِضَاعَتُهَا قَالَ اِذَا وُسِّدَ الْاَمْرُ اِلٰی غَیْرِ اَهْلِهٖ فَانْتَظِرُوا السَّاعَةَ بنابران فرموده از غایت حیرت دیده
بسوخت که اینچه بوالعجبی رو نموده که ورود قیامت نزدیک رسید چون مشایخ رسمیه بواسطهٔ اغراض دنیوی
خود را پیشوائے عوام گردانیده و فلک روزے چند موافقت ایشان نموده و ایشان را بر مسند مشیخت و ارشاد نشانده
حال آنکه هیچ از معرفت حصولے ندارد چون کار فلک مدام دون نوازیست و سفله پروری بنابران گوید قوله

سبب مپرس که چرخ از چه سفله پرور شد	که کام بخشی او را بهانه بے سببی است

معنے آنست که سبب این مپرس که این فلک بیمهر از چه سبب این درویشان مقلد و این مشائخان رسمیه
که ضال و مضل واقع شده اند می پرورد و بمراد ایشان میرساند زیرا که بمراد رسانیدن مراو را بهانه بے سببی است
ای کمینه پرور است و چون بے عسر بیسر رسیدن محال بنابران گوید قوله

درین چمن گل بیخار کس نچید آرے	چراغ مصطفوی با شرار بولهبی است

چمن دنیا گل محبوب بیخار بے رنج و محنت معنے آنست که اے سالک درین دار دنیا که جائے تعب است
کسے وصال معشوق بے احتمال شدائد و بلیات که عبارت از ریاضت شاقه است حصول نه نموده چرا که
هر گنجی را رنجے در پیش است مگر نمی بینی که ذات آنحضرت را ابولهب دشمنی در پے است و چون فرح دل عاشقان

و روشنی چشم مشتاقان بمشاهدهٔ جمال محبوب است گوید **قوله**

جمال دختر رز نور چشم ماست مگر ‖ که در نقاب زجاجی و پردهٔ عنبی است

دختر رز می انگوری مراد عشق و نیز عشق ذات مراد است چنانچه شراب مست سازندهٔ نوشندگان شراب است آن ذات نیز مستی بخشِ خواهندگانِ اسرار معنوی است باید دانست که چشم آلهٔ بصر و بینایی است مرکب از سه رطوبت و هفت طبقه و رطوبات سه گانه اند اول جلدیه. دوم زجاجیه. سوم بیضیه و طبقهٔ هفتگانهٔ چشم اول صلبی. دوم مشیمی. سوم شبکی. چهارم عنبی. پنجم عنکبوتی. ششم قرنی. هفتم ملتحمی. و اینجا مراد از نقاب زجاجی و پردهٔ عنبی حجب آن ذات اند که سَبْعِینَ اَلْفَ حِجَابًا مِنَ الظُّلْمَةِ وَ سَبْعِینَ اَلْفَ حِجَابًا مِنَ النُّورِ بَیْنَ الْعَبْدِ وَالْمَوْلیٰ مگر تحقیق معنی آنست که جمال آن محبوب حقیقی که در هزاران هزار پردهٔ ظلمانی و نورانی محتجب است تحقیق روشنی بخش دیدگان ماست ای روشنی دیدگان ما بدوست و تجمل عشقی که در هزاران هزار پرده است و سراسر روشنی دیدگان ما بدوست و فرح و سرور ما از و است چون نزدیک عاشق خانقاه و رباط که از مستلزمات زهد و پارسائی است قدری ندارد بنابران گوید **قوله**

بنیم جو نخرم طاق خانقاه و رباط ‖ مرا که مصطبه ایوان و پای خم طنبی است

رباط لنگرخانه مصطبه بصاد جائگاه غریبان و شرابخانه مراد مقام عشق خم مراد عارف کامل طنب بنای رفیع معنی آنست که چون آن محبوب بعشق خود مرا معزز و مکرم گردانید طاق خانقاه و رباط که مقام عابدانِ ظاهر پرست است به نیم جو نخرم و پی بدان سو نیرم که مقام عشق مرا ایوان طربست و زیر بام مرشد طریقت طنب است ای بنای رفیع و پناه منیع جان و تن است و چون سختیهای عشق بی توجه مرشد کامل و بی دستگیری پیر رفع نشود بنابران گوید **قوله**

دوای درد خود اکنون ازان مفرح جو ‖ که در صراحی چینی و شیشهٔ حلبی است

مفرح کنایه از عشق و محبت صراحی چینی عاشق واصل شیشهٔ حلبی عارف کامل معنی آنست که ای عاشق سالک چون درد عشق حاصل نمودی باید که دوای خود ازان محبت جوی که نزد عاشقان کامل و سالکان واصل است نه از ظاهر پرستان که مشائخ رسمیه اند و چون محبوب در کار عاشق هردم بهانه پیش می آرد تا که عشق عاشق بکمال رسد بنابران گوید **قوله**

هزار علم و ادب داشتم من ای خواجه ‖ کنون که مست و خرابم بهانه بی ادبیست

معنی آنست که پیش ازین هزار علم و ادب داشتم آنوقت هیچ بکار من نیر داخت و هر دم حیله پیش آورد والحال که مست و بیخود شدم الخواجه مرا آنمحبوب رابهانه بے ادبی درپیش شده هیچ بکار مانمی پردازد بس استغناکه دارد و چون همگی کار معشوق محل تعجب است وجاے دم زدن نیست ازانجهته که کار او بعلت نیست بنابران گوید قوله

حسن زبصره بلال از حبش صهیب از روم ‖ زخاک مکه ابوجهل اینچه بو العجبی ست

حسن نام عارفی کامل و شیخی واصل بلال نام مولای رسول که موذن بود و صهیب نام صحابی رسول و ابوجهل نام عم رسول و قیل نام کافرے از قریش و بصره حبش نام شهرها و همچنین روم و مکه معنے آنست که هر کرا خواهند از بادهٔ محبت مست سازند در راه جذبه شوق آلهی قرب و بعد مکان را منزلتے نیست گاه باشد قریب را بعید و بعید را قریب نمایند چه کار او بخلاف قیاسهاست کسے را بر اسرار او راه نیست و چون کار عاشق مدام کوشیدن و بگریه و زاری بسر بردن بنابران گوید

قوله **بیار مے که چو حافظ مدام استظهار ‖ بگریه سحری و نیاز نیم شبے است**

معنے آنست که مے عشق و محبت بمن عطا بنما که همچو حافظ را مدام پشتے بگریه سحری و نیاز نیم شبی است این بزبانی دلست و مراد از حافظ شخص ظاهر نیست یا بزبانی تن باشد و مراد از حافظ دل باشد غزل

اگرچه باده فرحبخش و باد گل بیز است ‖ ببانگ چنگ مخور مے که محتسب تیز است

باده شراب اینجا کنایه از عشق و محبت است باد اینجا کنایه از مرشد است که موجب آرایش و صفائی غنچهٔ دل سالک است گل حقائق و معارف بانگ چنگ علانیه و افشاے نمودن مے شراب اینجا کنایه از اسرار عشق و محبت محتسب معروف اینجا کنایه از شرع محمد نیست پس معنے بیت آنست که اگرچه عشق و محبت ذوق بخش است و مرشد در حقائق و معارف تیز رخش با وجود آن کاسهٔ عشق را پنهان نوشش و در افشاے راز آن مکوش که شرع محمدی بر همگنان غالب است و چون عاشق کامل آنست که عشق خود را نهان دارد و بظاهر بلباس شرع محمدی کوشد که مصلحت وقت ہمین است بنابران گوید قوله

در آستین مرقع پیاله پنهان کن ‖ که همچو چشم صراحی زمانه خونریز است

مرقع لباس صوفیان ست که او را ژنده گویند اینجا مراد از شرع محمدیست پیاله معروف اینجا کنایه از وجود سالک و عشق است معنے آنست که اگر میخواهی که هیچ نکبتے بتو نرسد پس در لباس شرع محمدی

عشق خود را نهان دار یعنی بباطن و در اظهار سرے از اسرار خود را میار یعنی چنان باش که ظاهر تو
ملبس بلباس شرع محمدی باشد و باطن تو ذائق عشق سرمدی باشد اے چیزیکه شرع محمدی را
نشاید از تو قولاً و فعلاً بوجود نیاید که اهل زمانه همچو چشم صراحی خونریز اند بعلنان اسرار در ستیز اند و بطون
نمیگذارند که اسرار عشق در افشاد در آرند و خونریزی را بزمانه نسبت کردن و مراد اهل زمانه داشتن مجاز
عقلی است که درین باب از مسائل نقلی است و در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع است و در علم معانی
به بیان آن رجوع است و عاشق را باید تا که تواند که بعقل که کنایه از محافظت شرع است کوشد بنابران گوید

قوله	صراحی و حریفے گرت بچنگ افتد	بعقل کوش که ایام فتنه انگیز است	

صراحی دل پر عشق حریف معشوق و مرشد فتنه آشوب معنے آنست که اگر شعله از عشق در دل تو سر زند
و مرشد کامل که بدست افتد ورزش عشق بدانش و خرد نما و در استرضا او راه سلوک بپیما و در کتمان اسرار
کوشش فرما که ایام فتنه انگیز است و دار منصور بآن سر تیز است چون عاشق را باید که اگر افشای اسرار
عشق در حالهٔ محو از روے بے اختیاری شده باشد مے باید که در حالهٔ صحو بعد از آن کوشد بنابران گوید قوله

زرنگ باده بشوئیم خرقها از اشک	که موسم ورع و روزگار پرهیز است	

رنگ باده اظهار عشق خرقه کنایه از وجود معنے آنست که افشاے اسرار عشق که از بے اختیاری ظاهر شده
و خرقه وجود ما بآن مصبغ گردیده بعالم متهم شده می باید که باشک ندامت آن خرقه را بشوئیم و از تهمت
رهائی یابیم که موسم ورع و روزگار پرهیز کنایه از حالهٔ صحو و شرع محمدیست و نیز از باده حظوظ نفسانی یعنی
که وجود خود را بحظوظ نفسانی مرخ و سفید ساخته ایم و عمرے بتربیتش پرداخته ایم الحال میخواهم که
باشک ندامت و پشیمانی بشوئیم و من بعد مخالفت نه جوئیم والله اعلم و چون درین دار دنیا توقع عیش
نباید داشت بنابران گوید قوله

مجوی عیش خوش از دور باژگون سپهر	که صاف این سر خم جمله دردآمیز است	

دور حلقه و گردش صاف راحت خم فلک درد غم معنے آنست که ای عاشق سالک از گردش
این سپهر کج رفتار طالب عیش مباش و امید خوشی مدار که راحت و عیش این سپهر بسر بسر آمیخته
درد و غم است چون در زیر این سپهر کسے را ثبات نیست بنابران مے گوید قوله

سپهر برشده پرویزنیست خون افشان	که ریزه‌اش سر کسری و تاج پرویز است	

برشده بلند پرویزن غربال ریزه ریخته شده کسرے و پرویز نام بادشاهان عالی شان
معنے آنست هرکه در زیر این سپهر بیدار جاے گرفت عاقبت الامر گذاشتنی است مگر نمے بینی که این
سپهر بلند مثال غربالیست خون افشان باعتبار نزول حوادثات که سر کسرے و پرویز ریخته شده است
یعنے اوشان را زنده نگذاشته و بخاک در آورده و چون الطاف معشوق نصیبهٔ عاشقان شب خیز است
بنابران گوید قوله

هر آنچه میرسد از نور فیض سبحانی ‖ نصیبهٔ دل شخصے که شب سحر خیز است

معنے آنست که هرچه از انوار و فیوضات آن معشوق نزول میکند همه نصیبهٔ دل عاشقی است که تمام شب را
بگریه و زاری در گذراند و چون عاشق را باید که در راه عشق تکاسل روا ندارد و قدم فراتر نهد بنابران گوید قوله

عراق و پارس گرفتی بشعر خود حافظ ‖ بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است

باید دانست که سالکان کعبهٔ مجاز چون براه خشکی میرسند اول بملک فارس پس بعراق پس به تبریز
پس به بغداد همچنان سالکان را نیز چهار درجه است قرب نوافل و قرب فرائض و جمع الجمع و التحقیق
و التمییز بین مراتب الالهیة و الحقیقة من الخفیة و الجلیة پیشتر وادی است هولناک حیرت انگیز و نیز
شریعت و طریقت و حقیقت و معرفة و پیشتر حق الحقیقة است معنے ظاهری آنست که اے حافظ بشعر لطیف
و موزون عراق و فارس را گرفتی و اهالی آن حوالی مطیع و منقاد گردانیدی بیا که هنگام تسخیر اهل بغداد
و تبریز است یعنے بیش ازین شعر بنهج گوی که اهل بغداد و تبریز پسند کنند و معنے حقیقی آنست که اے
حافظ چون در راه عشق رو در آوردی و بعضے منازل و مقامات طے کردی فارغ مباش
که راه بسیار است بیا که تا منزل دیگر در پیش است طے کنم و بمقصد رسم که عاشق تا بمقصد
نرسد نیارامد

غزل

اے نسیم سحر آرامگه یار کجاست ‖ منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست

نسیم سحر کنایه از مرشد یار حق تعالے چون سالک مدتے در ریاضت و مجاهده بسر برد و بمنزل
محبوب نرسید ازانجهت که جناب محبوب بس بلند است و یکایک کسے را در آنجا بار نیست یا آنکه
هر کسے باعتبار شهود و تجلیات بعض دلائل عقلی و نقلی جناب اثبات میکنند چون کما هقه کسے را
معلوم نیست بنابران گوید اے مرشد من هر کس بدلائل عقلی و نقلی باعتبار شهود و تجلیات جا

ثبوت ادمی نمایند هیچ میداسنی بیقین که آرامگه یار ما که منزه از زمان و مکان است کجا و منزل آن ماه عاشق کش که مَنْ اَحَبَّهٗ قَتَلَهٗ کجاست چون عاشق بسبب هجر گرفتار بلیات است بنابران گوید **قوله**

شب تارست و رهِ وادیِ ایمن در پیش　**آتش طور کجا وعدهٔ دیدار کجاست**

تار تاریک **وادی ایمن** نام وادی که موسے بطلب آتش دران وادی رفته **آتش طور** آتشے که موسےؑ بر کوه طور از شجرهٔ زیتون دید معنے آنست که ما در شب تاریک هجران گرفتاریم و راه صحراے سلوک در پیش داریم آن آتش طور که موسےؑ بآن سرفراز شده بود و سالکان را فراخور استعداد خواهند نمود باختلاف زمان و مکان کجا و محل وعدهٔ دیدار کجا و هنگام وعدهٔ آن کجا چون کار همه ممکنات و البته فناست گوید **قوله**

هر که آمد بجهان نقش خرابی دارد　**در خرابات بپرسید که هشیار کجاست**

خرابی فنا ولاتعلقی **خرابات** مقام عشق و دنیا **هشیار** باقی و باخود معنے آنست که هر که درین جهان فانی آمد مدار کار او بر فناست که کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ بپرسید که کیست کسے که باقی و پاینده است کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ و یحتمل هر که در جهان عشق در آمد سراسیمه ولاعقل گردید و بمقام فنا رسید در مقام عشق بپرسید که هشیار کیست و چون عاشق را در راه عشق بسا اسرار مشاهده مے شود که بجز محرم اسرار نتوان گفت چون محرم اسرار در عالم کم باشد گوید **قوله**

آنکس است اهل بشارت که اشارت داند　**نکتها هست بسے محرم اسرار کجاست**

معنے آنست که نکتهاے عشق بسیار اند اما محرم اسرار کو که با او در میان نهاده آید پس بشارت باد مر کسے را که اسرار عشق را برمز و ایما دریابد و نکتهاے عشق اینند چون عاشق از خود فانی شود و بمرتبهٔ بقا رسید او را اطوار مختلف رونماید گاه مشاهده گاه معاینه گاه عینیة گاه احاطه گاه اتصاف بعالم شهادت گاه بعالم مثال گاه بعالم ارواح گاه بمرتبهٔ ربوبیت گاه بالوهیت و اعیان ثابت و حقیقت محمدی و بالای او احدیت ولاتعین گاهے انفعال گاهے اتصال گاه با همه گاه بیهمه همه اشیا را در خود معاینه کند گاه خود را همه اشیا را قائم بحق داند گاه همه اشیا را قائم بخود داند گاه همه اشیا را بمثل حق داند گاه بمثل خود و خود در میان نه گاه تجلی صوری حق را بیند گاه بمعنے گاه نه بصوری و نه بمعنوی و نه شعور بخود و نه بیخودی خود و نه بخداے تعالے و چون عاشق که بهر سر موے با معشوق کار دارد از لوم لائم کجا باز گردد بنابران گوید **قوله**

هر سر موے مرا با تو هزاران کارست | ما کجائیم و ملامت گر بیکار کجاست

معنے آنست که درین باب خطاب بمعشوق است یعنے اے دلدار غمگسار مرا هزاران کارست با هر توبس ملامت گر بیکار که او را با تو کارے نیست کجا و چگونه بگفته او از جناب تو اعراض نمایم - چون مرجع و مآب عاشق غیر از جناب معشوق نمے تواند بود و غیر از جذبهٔ عشق دواے درد عاشق نتواند شد بنابران گوید - قوله

عقل دیوانه شد آن سلسلهٔ مشکین کو | دل ز ما گوشه گرفت ابروے دلدار کجاست

سلسلهٔ مشکین زلف و مراد از زلف جذبهٔ عشق ست زلف نام جذبهٔ ذات حق است + ابرو مراد صفات که حاجب ذات اند چون ابرو که حاجب چشم است مراد ازان نفس رحمانی که افاضهٔ وجود بر اعیان مینماید و نیز مراد مشاهدات تجلیات معنے آنست که عقل از ما بیگانه شد پس آن سلسلهٔ مشکین که جذبهٔ عشق است کجا تا خود را وابسته گردانم و دل از ما بیدل شد پس ابروے دلدار که مشاهدات تجلیات است کجا تا متوجه او شویم چون عاشقان را انفراح طبیعت مایهٔ سر و غیر از لقای معشوق نیست بنابران گوید قوله

باده و مطرب و گل جمله مهیاست ولے | عیش بے یار مهیا نشود یار کجاست

باده ذکر محبوب که موجب بیخودی ست مطرب مرشد گل تجلی و نیز بیان اسرار مقامات معنے آنست که مشغولی با دوست و همنشینی مرشد کامل و بیان اسرار اینجمله مهیاست ولیکن عیش بے یار مهیا نشود پس یار کجاست و چون از زهد و ورع کارے پیش نمیرود و جز بمدد پیر کامل و محبت خالص دستگیرے نتواند شد بنابران گوید قوله

دلم از صومعه و صحبت شیخ ست ملول | یار ترسا بچه کو خانهٔ خمار کجاست

معنے آنست که دل من از خلوت گزینی و صحبت شیخ که از آثار زهد ست ملول شدیم که هیچ کشادی نشد پس یار ترسا بچه که مرشد کامل باشد و خانهٔ خمار که مقام عشق است کجا تا متوجه او شویم و حصول مراد خود ازو جوئیم چون دل غمگین عاشق را غیر از خم زلف معشوق جاے نیست و جان حزین مشتاق را غیر از شکن زلف محبوب قرار گاهے نه بنابران گوید قوله

باز پرسید ز گیسوے شکن بر شکنش | کین دل غمزده اش گشته گرفتار کجاست

گیسو زلف مراد ازان جذبهٔ عشق شکن بر شکن پیچ بپیچ معنے آنست که در عشق آن

معشوق دل من از ما بجدے متنفر شد که نمیدانم کجا لیکن احوال این دل حزین از جذبه عشق او که سراسر پیچ در پیچ است می رسید که این دل غمزده حافظ که گرفتار شده کجا است **قوله**

عاشق سوخته دل در غم عشق تو سوخت	**خود نپرسی تو که آن عاشق غمخوار کجاست**

معنے آنست که اے محبوب من این عاشق دل سوخته در آتش عشق یا بهجر تو بسوخت و تو گاہے بجدا وائے او نے پردازی بلکه اینقدر هم نے پرسی که آن عاشق غمخوار من کجاست باید دانست که هر عسرے را یسرے است در پے چون حافظ چندان اظهار درد و سوز خود کرد معشوق جواب داد که **قوله**

حافظ از باد خزان در چمن دهر مرنج	**فکر معقول بفرما گل بیخار کجاست**

باد خزان رنج و آفات و هجر **چمن دهر** دنیا **معقول** نیکو **گل** عیش و وصال **خار** غم و هجر **معنے** آنست که اے حافظ از عالم اطلاق که بدار دنیا افتاده و به باد صرصر خزان هجر مبتلا گشته رنجیده مباش بلکه فکری نیکو کن و بغور بنگر که عیش بے محنت و وصل بے هجر کجا صورت بندد پس باید که بغم و هجر در سازی و بالم و فراق پردازی تا روزے بموجب اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا بمراد خود فیروز گردی **غزل**

آن سیه چرده که شیرینی عالم با اوست	**چشم میگون لب خندان دل خورم با اوست**

چرده بفتح جیم فارسی و آن لفظ بغیر از لفظ سیه مستعمل نشده و سیه چرده سبز رنگ را گویند و سبز رنگ ملیح است و ازان ذات حضرت مراد است بموجب اَخِي يُوسُفُ صَبِيْحٌ وَّ اَنَا مَلِيْحٌ و این غزل در نعت حضرت است **شیرینی** خوبی نیکو و خلق جمیله **چشم میگون** مراد صفات قهریه **و لب خندان و دل خورم** مراد صفات لطف و رحمت باید دانست که ذات آنحضرت مستجمع جمیع الصفات والذات است بخلاف سائر انبیا چون موسے ع م مظهر صفات قهریه بود لهذا شرائع او از شرائع دیگران سخت تر بود و عیسے ع م مظهر صفات لطفیه بود لهذا شرائع او از شرائع دیگران آسان بود و محمد ص مستجمع الصفات والذات بود لهذا شریعت او مشتمل بر سختی و آسانی و لطف و قهر هست **معنے** آنست که آن سیه چرده که خوبی و زیبائی عالم با اوست محبوبیت که از سر تا پا بصفات حمیده آراسته و پیراسته و همگی صفات از لطف و قهر و رحمت و غضب در ذات فرخنده مضمر است و چون ذات آنحضرت خاتم النبیین و سرور عالم است بنا بران گوید **قوله**

اگرچه شیرین دهنان پادشاهانند ولے	**او سلیمان زمانست که خاتم با اوست**

شیرین دهنان انبیا و رسل **خاتم** بفتح تا انگشتری و بکسر تا ختم کننده **معنی** آنست که اگرچه انبیا

درسل صفات حمیده وخوبیهاے پسندیده میداشتند وکوس سلطنت میزدند اما ذات حضرت سلیمانیت
که جملهٔ مخلوقات در تحت حکم اوست اما چگونه سلیمانی که خاتم نبوت با اوست وکونین تابع آفرینش
اوست بلکه ظهور خداے بدوست که لولاک لما اظهرت الربوبیة باید دانست که اگرچه انسان
مظهر جامع اسم کلی است وفی الحقیقت از جمیع اسماے وصفات من حیث الجامعیت محظوظ است
فاما انسان کامل که انبیا واولیا اند از باقی افراد انسانی ازانجهة بکمال ممتاز گشته که بطریق تصفیه رجوع
بمبدأ حاصل کرده اند ودر پرتو نور تجلی احدیة از هستی موهوم خویش فانی گشته باقی بالله شده صفات
جزوی ایشان عین صفات کلی حق گشته درین مرتبه بقا بالله تفاوت مراتب کمال بحسب تحقق واتصاف
بصفات الهی بسیارست بعضے متحقق باکثر صفات الهی شده اند وبعضے باقل وباز درین اقل و
اکثر تفاوت بسیارست بعضی متحقق باکثر صفات الهی شده اند وآن فرد کامل که مستعد آن باشد
که بحسب حقیقة ومعنی مظهر ذات ومجموع اسما وصفات الله باشد وخواص واحکام کلی الله بجزئیات و
کلیات در وظاهر شود او متحقق بهمه صفات الهی گردد وحضرت ختم محمدیت صلعم وباقی انبیا وتمامه اولیا
اگرچه مظهر این اسم کلی الله اند فاما هریک مظهر اسم کلی الله ببعضے صفات ومظهر الله من حیث جمیع الصفات
حضرت محمد است پس نشأ ختم محمدی من حیث الحقیقة وازین معنی سابق بر انبیا باشد که کنت نبیا
وآدم بین الماء والطین چه هر نبی از زمان تا زمان خاتم مظهریست از مظاهر نبوت روح اعظم که عقل اول ست
پس نبوت عقل کلی دائمی ونبوة مظاهر ذابل عرضی وحقیقت محمدی عقل اول است که روح اعظم است
که اول ما خلق الله العقل واول ما خلق الله نوری واول ما خلق روحی وصورت محمد عم که روح اعظم تمامی اسما
وصفات چنانچه گذشت در وظاهر شد همچنان که نبوت ذاتی که اخبار از ذات وصفات حضرت الهی
است اولا وبالذات روح اعظم است که حقیقة آنحضرت در آخر نیز ختم نبوت عرضی در صورة پس
معنے آنحضرت گشته پس اول بحقیقة وآخر بصورت درین کار نبوت آنحضرت وباقی انبیا هریک مظهر بعضے
از کمالات حقیقت آنحضرت شدند چون مظهر ذات خداے مع جمیع الصفات جز ذات حضرت نیست
وموجب شگفتگی عالم بآن ذات همین است گوید قوله

خال مشکین که بران عارض گندم گون است	سر آن دانه که شد رهزن آدم با اوست

خال مشکین عبارت از نقطهٔ ذات معنے آنست که ظهور ذات الهی مع جمیع صفات الهی که بر چهره

گلرنگ آنحضرت ظاهر و باهر ست سر آن دانه که رهزن آدم گردید و آن معصوم را از دائرهٔ عصمت بیرون آورد با اوست یعنی ازینجهت مرجع دل عالمیان شده و دل کائنات را بسوی خود منجذب گردانیده که همگی انبیا زبان برکشادند که الٰهی ما را از اُمتِ محمد گردان و چون مهجوری از انجناب موجب قتل عاشقان است گوید قوله

باکه این نکته توان گفت که آن سنگین دل	کشت ما را و دم عیسے مریم با اوست

سنگین دل ذات حضرت باعتبار استغنا که صفت معشوق است معنے آنست که آن معشوق سنگین دل ما را بمعرض هلاکت رسانیده به تیغ عشق خود یا بهجر خود یا بعتاب وحال آنکه دم عیسے دارد یعنی میتواند که بمرهم دل خستهٔ ما پردازد و یا بوصل خود رساند و یا بخطاب بعز نسازد پس این قصه غریب و واقعه عجیب باکه توان گفت و کیست که باور کند و چون هرچه در معرض ظهور آمده همه طالب آن ذات اند گوید قوله

روے خوب ست کمال هنر و دامن پاک	لاجرم همتِ پاکانِ دو عالم با اوست

روے خوب اشارة بانا من نور الله هر کنایة از محبوبے دامن پاک اشارت بمازاغ البصر و ماطغے معنے آنست که کمال محبوبی همین دو چیز است یکے روے خوب دوم دامن پاک و این هر دو در ذاتِ آنحضرت موجود بودند لاجرم ذات متوجه الیه عالمیان شده و دل کل کائنات باو بسته باید دانست که اگرچه روے خوب و دامن پاک همه انبیا را بود لیکن بموجب انا من نور الله والخلق کلهم من نوری شد خوبی روے با آنحضرت می سزد و دامنِ پاک بحکم التفات ننمودن بغیر کقوله مازاغ البصر و ماطغے بحضرت بس زیباست چون جدائی معشوق اشد البلاء است بنابران استمداد مے نماید قوله

دلبرم عزم سفر کرد خدا را یاران	چکنم با دلِ مجروح که مرهم با اوست

معنے آنست که دلبر من که ذات آنحضرت است ازین جهان فانی متوجه بسراے باقی شد و من ازو دور و مهجور ماندم و دل من در اشتیاق آن روز و شب طپان است ای یارانِ من از بهر خدا بفرمائید که با این دل مجروح چکنم و بعداز آن چگونه بپردازم که مرهم این دلخسته اوست و گویند که حافظ بظاهر دست بیعت بکسے نداده چنانچه در نفحات است بدان سبب مطعون خلق شده بود

بنابران گوید قوله

حافظ از معتقدانست گرامی دارش	زانکه بخشایش ارواح مکرم با اوست

معنے آنست که حافظ از معتقدان آنحضرت است پس گرامی دار مراورا و نظر باین مکن که دست بیعت بکسے نداده زیراکه بخشایش ارواح مکرم که کنایة از فیض ارواح مقدسه است با اوست چنانچه در حبیب السیر آورده که بزرگے فرموده که مدام در انکار حافظ بودم تا این بیت حافظ شنیدم دانستم که حافظ بیشک ولی بوده غزل

آن ترک پریچهره که دوش از بر ما رفت	آیا چه خطا دید که از راه خطا رفت

این غزل در هنگام فیض است ترک قومے ست معروف بخوبروئی و بظلم و ستم اینجا مراد محبوب بسبب دل بردن و غارت کردن و مراد از محبوب مرشد یا تجلی پریچهره چون پری خطا بکسر گناه و بفتح تقصیر که بسبب فراموشی باشد راه سبب معنی آنست که آن مرشد غمگسار من یا آن شاهد تجلیات که دوش از نزدیک ما رفت و در نقاب کشید آیا از ما چه تقصیر دید که بسبب آن تقصیر از ما متنفر شد چون هجران معشوق موجب پریشانی و اندوه عاشقان است بنابران گوید قوله

تا رفت مرا از نظر آن نور جهان بین	کس واقف ما نیست که از دیده چها رفت

نور جهان بین نور چشم که بیننده جهانست مراد از ان محبوب که روشنی چشم عاشق با اوست واقف آگاه و خبر دار معنے آنست که از ان روزے که آن معشوق من از پیش نظر رفته و در نقاب گردیده کسے واقف ما نیست که در هجران یار از دیده ها ما چها رفت چه قدر گریه و زاری نمودم یا آنکه یعنی چشم وما رفته - چون کار عاشق مدام سوز و گداز ست گوید قوله

بر شمع نرفت از گذر آتش جان سوز	آن دود که از سوز جگر بر سر ما رفت

گذر رفتن و راه و سبب آتش جان سوز عشق که سوزنده جانهاے عاشقانست معنے آنست که بسبب آتش عشق دودے که از سوز جگر بر سر ما رفت بر شمع هم نرفته یعنی آنقدر سوزش دارم که شمع هم ندارد چون در حالت هجر کار عاشق بجز گریه و زاری نیست بنابران گوید قوله

دور از رخ تو دمبدم از چشمهٔ چشم	سیلاب سرشک آمد و طوفان بلا رفت

معنے آنست که بسبب دوری از رخ تو که داریم دمبدم از چشمهٔ دیدگان ما سیلاب سرشک روے نمود

وطوفان درد و بلا روے داد چون ہجران معشوق رنج و بلاست گوید قوله

از پاے فتادیم چو آمد غمِ ہجران	در درد بماندیم چو از دست دوا رفت

از پاے افتادن گرفتار شدائد غموم و ہموم و مبتلاے رنج و بلیات شدن در د غم و الم فراق دوا مشاہدۂ محبوب کہ درد عاشق را غیر ازین دواے نیست معنے آنست کہ ازان روز کہ غم ہجران بما روے آورده از پاسے درافتادیم و مبتلاے درد و اندوه مانده ایم چون از دست دوا رفت ای آن محبوب اعراض نمود چون جناب محبوب ازان عالی تر است کہ کسے بعجز و زاری دران تواند رسید الا بفضل و فضل او موقوف بعلۃ نیست بنابران گوید قوله

دل گفت وصالش بدعا باز توان یافت	عمریست کہ عمرم ہمہ در کار دعا رفت

وصال ملاقات محبوب عمریست مدتیست کار دعا دعا خوانی معنے آنست کہ روزے دل بما گفت کہ بعجز و زاری کوشید شاید کہ بوصل او رسیده شود پس ازان روز عمریست کہ ہمگی عمر صرف عجز و زاری کردم و دانا نجتہ کہ جناب او مستغنی است ہیچ موثر نشد قوله

احرام چہ بندیم چو آن قبلہ نہ اینجاست	در سعی چہ کوشیم چو از مروه صفا رفت

احرام بستن نیت کردن ـ متوجہ شدن قبلہ ذات محبوب حقیقی یا مرشد سعی کوشش نمودن و دویدن مروه و صفا نام دو کوه در مکہ وفی السُّلُوکِ الصَّفَا هِیَ الرُّوحُ وَالْمَرْوَةُ هِیَ الْقَلْبُ وَقِیْلَ الرُّوحُ لِصَفَائِهَا عَنْ دَرَنِ الْمُخَالِفَاتِ وَالْمَرْوَةُ النَّفْسُ لِاسْتِعْمَالِهَا وَقِیْلَ الْمَرْوَةُ فِی الْقِیَامِ بِخِدْمَةِ سَیِّدِهَا و نیز از مروه تجلی و صفا ظہور چون درد عشق دوا پذیر نیست گوید کہ الْعِشْقُ دَاءٌ لَا دَوَاءَ لَهُ ۱۲ از تفسیر عرائس قوله

دی گفت طبیب از سر حیرت چو مرا دید	ہیہات کہ رنج تو ز قانون شفا رفت

ہیہات افسوس قانون قاعده و نیز قانون شفا نام کتابیست در علم طبابت و حکمت از بو علی سینا معنے آنست کہ دیروز نزد طبیب کہ مرشد طریقہ است رفتم و احوال درد نہانی خود عرضہ کردم و او چون احوال مرا دید از روے حسرة گفت افسوس کہ رنج تو از قاعدۂ شفا رفت اے صحت پذیر نیست چون پرسش معشوق آرزوے عاشق است گوید قوله

اے دوست بپرسیدن حافظ قدمی نہ	زان پیش کہ گویند کہ از دار فنا رفت

معنے آنست کہ اے دوست بپرسیدن حافظ قدمے رنجہ فرما ازان پیش کہ گویند کہ حافظ ازینجہان
فانی رحلت نمود کہ باز نفعے ندارد

غزل

آنشب قدرے کہ گویند اہل خلوت امشب است	یارب این تاثیر دولت از کدامین کوکب است

شب قدر شب وصل محبوب این غزل در ہنگام بسط است معنے آنست کہ شبے کہ آنرا سالکان
واصل و عارفان کامل شب قدر مسمے نمودہ اند وبآن موعود می سازند امشب است وچون خود را
شایان آن نعمت عظمے نمی بیند بنابر استغناء محبوب میگوید کہ اے پروردگار من این کدام خدا طلوع
نمودہ کہ از تاثیر آن این دولت رو نمودہ چون کار عاشق مدام بیاد معشوق بود نسبت گوید قولہ

تا بگیسوے تو دست ناسزایان کم رسد	ہر دلے در حلقۂ ذکر تو یارب یارب است

گیسو مراد موانع مشاہدات ناسزایان نفس وشیطان وہوا مصرع اول علت مصرع ثانی است
وجہت ضرورت تقدیم علت بر معلول ثانی است معنے آنست کہ دل ہر سالکے در ذکر یارب یارب است
ازانجہت تا موانع کمالات او شیطان ونفس را دسترس نباشد کہ تا سد باب گردد کہ سالک را
از ناامیدی درج سلوک در نوردد گاہ گاہ معشوق بہر امتحان لطف قہر آمیز عاشق مینماید وعاشق
فریفتہ او شدہ از رفتن باز میماند وآن قتل عاشق مے شود بنابران گوید قولہ

کشتۂ چاہ زنخدان توام کز ہر طرف	صد ہزارش گردن جان زیر طوق غبغب است

درین بیت خطاب بمحبوب است چاہ زنخدان اشارۃ بلطف قہر آمیز محبوب معنی آنست کہ اے
محبوب من کشتۂ لطف قہر آمیز توام کہ فریفتہ او گردیدہ از راہ باز داشتی وسد راہ من کردی وآن لطف
قہر آمیز تو چاہیست کہ جان ہزاران ہزار گرفتار ومقید آنست و گاہ اشارۃ چاہ زنخدان بر طور تقدیر کہ
در غور آن توغل کردن جائز نیست کہ اَلتَّقدِیرُ بَحرٌ عَمِیقٌ فَمَن غَمَسَ فَقَد ضَلَّ وبحث کردن در آن طور
گمراہی آرد اِذَا بَلَغَ الکَلَامُ اِلَے القَدرِ فَامسِکُوہُ لیکن باعتبار اعتقاد سببے است یعنی ثمرۂ از
اثمار اسلام ونتیجہ از نتائج معتقدات علم کلام ومومن را بیرون رفتن ازین عقیدہ نیز گمراہی است چنانکہ
گفتہ ؎ اے دل گرازان چاہ زنخدان بدر آئی ؛ ہر جا کہ روی زود پشیمان بدر آئی ؛ ومسئلہ
اختیاری صوری درین طور منزویست کہ عقل وفکر بشری آنجا دخل ندارد ؎ ملاحتے کہ ترا در چاہ
زنخدانست ؛ بغور آن نرسد صد ہزار فکر عمیق ؛ وچون لب را نزد وائے این مسئلہ اختیار

دشوارش آمد گفت قتلنی مسئلة الاختیار وهمین معنی خواجه گوید کشته چاه توام و چون عاشق هیچکس را جمال افزون تراز معشوق خود نمی بیند گوید قوله

تاب خوی عارضش بین کافتاب گرمرو	در هوای آن عرق تا هست هر روزش تب است

تاب فروغ باید دانست که وقتی که عرق بر روی محبوب می آید حسنش فزون تر می نماید مراد از تاب خوی عارضش جمال باکمال است و خطاب بمنادی محذوف و آن ملامتگر است یعنی ای ملامتگر من جمال باکمال آن معشوق مرا به بین که آفتاب گرمرو با این جمال در آتش عشق او می سوزد پس مرا از عشق این چنین کس مانع میشوی و چون از عاشق هیچ نوع ترک معشوق صورت نه بندد بنابران گوید قوله

من نخواهم کرد ترک لعل یار و جام می	زاهدان معذور داریدم که اینم مذهب است

زاهدان جمع زاهد و زاهد شخصی باشد که ترک دنیا نماید و اختیار عزلت نماید و حظوظ نفسانی را بکلی گذارد و مدام در یاد الهی باشد و از جمیع معاصی اجتناب نماید قِیلَ الزُّهْدُ هُوَ اِجْتِنَابٌ عَنِ الْمَحَارِمِ صَغِیرِهَا وَ کَبِیرِهَا وَ اَدَاءُ جَمِیعِ الْفَرَائِضِ یَسِیرِهَا وَ عَسِیرِهَا وَ تَرْكُ الدُّنْیَا عَلٰی اَهْلِهَا قَلِیلِهَا وَ کَثِیرِهَا۔ لعل لب مراد لطف که ؎ لب که شیرین جوی شد لطف خدا است ✤ و نیز بوسه از ذکر سبب و اراده مسبب معنی آنست که ای زاهدان من هرگز ترک آرزوی لطف آن محبوب و یا بوسهٔ او و یا عشق و محبت او نخواهم کرد چرا که مذهب ما انیست شما مرا معذور دارید که کسی ترک مذهب خود ننموده و چون هر عاشق بمعشوق خود بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْهِمْ فَرِحُوْنَ فخر کننده است گوید قوله

شهسوار من که مه آئینه دار روی اوست	تاج خورشید بلندش زیر نعل مرکب است

معنی آنست که دلبر من شهسواری است که ماه با اینهمه حسن و جمال مانند موتراشان آئینه دار روی اوست و خورشید با این سربلندی خاک راه اوست و چون جناب معشوق ازان عالی تر است که عاشق بدان تواند رسید بنابران گوید قوله

اندرین موکب که بر پشت صبا بندند زین	با سلیمان کی برانم من که مورم مرکب است

اندرین موکب اشاره بزمرهٔ عاشقان سلیمان کنایة از محبوب حقیقی مور بُوَد ضعیف معنی آنست که اگرچه من در زمرهٔ عاشقانی که صبا را تابع و محکوم خود گردانیده یعنی مظهر خوارق و کرامات شده اند هستم اما باوجود این بود سست که خُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِیْفًا با سلیمان که محبوب حقیقی است

کے ہمسری توانم کرد و دم انا الحق توانم زد ۵ چہ نسبت خاک را با عالم پاک + وچون سخنان ناظم کہ سراسر حقائق و معرفت است بنابران گوید قولہ

آب حیوانش زمنقار بلاغت میچکد	زاغ کلک من بنام ایزد چہ عالی مشرب است

درین بیت تقلیب است یعنی سو گند بخدا کہ زاغ کلک من چہ عالی مشرب است کہ ہمگی آب حیوان کہ عبارت از سخنان حقائق و معرفت است از منقار بلاغت او میچکد لے ظہور مے شود بدان کہ معشوق مجمع لطف وقہر ست بلا نجتہ کہ ہم قاتل عاشق است وہم زندگی بخش گوید قولہ

آنکہ ناوک زیر چشمے بر دل حافظ زند	قوت جان حافظش در خندہ زیر لب است

چشم تجلی ذاتی قہاری کہ موجب فنا عاشقانست وخندہ زیر لب تجلی جمالی کہ حیات بخش عاشقانست معنے آنست کہ آن کسے کہ بر دل حافظ ناوک زیر چشم میزند اے کشتہ تجلی قہاری مے ساند ای بفنا میرساند قوت جان حافظ نیز مر او را در خندہ زیر لب است ای میتواند کہ بتجلی جمالی سر فراز گردانیدہ بمرتبہ بقا رساند

غزل

المنۃ للہ کہ در میکدہ باز است	زانرو کہ مرا بر در او روے نیاز است

میکدہ مقام عشق و محبت ولطف معنے آنست کہ شکر مر خدا را کہ در میکدہ باز است یعنی ہنوز در عشق او کاہشے و نقصانے راہ نیافتہ ویا آنکہ لطف او ہمگی بما مصروف است وایں ہمہ از جہت است کہ مرا بر در او روے نیاز است اے از بسکہ بدرگاہ او عجز وزاری مینمایم وچون ہمگی عشاقان بعشق معشوق خود مستغرق اند ودر سوز وغوغا اند گوید قولہ

خمہا ہمہ در جوش وخروش اند ز مستی	وان مے کہ در انجاست حقیقت نہ مجاز است

خم وجود عاشق مے شراب وسخن شطح معنے آنست کہ ہمگی عشاقان بسبب عشق او در جوش اند وخروش واز غایت مستی ہر یکے فراخور استعداد خود سخنے گوید یکے بانگ انا الحق و دیگرے سُبحانی مَا اَعْظَمَ شَانِی ودیگرے لَیْسَ فِی جُبَّتِی سِوَی اللّٰہ واین مے کہ از نوشیدن آن در جوش وخروش اند مے حقیقی است نہ مجازی ویا آنکہ این شطحیات از ینہا سرزدہ اند از روے حقیقۃ است نہ از روے مجاز وچون کار معشوق مدام استغنا نمودن وکار عاشق بعجز وزاری کوشیدن است بنابران گوید قولہ -

از وے ہمہ مستی و غروش است تکبر ... ور ما ہمہ بیچارگی و عجز و نیاز است

معنے آنست کہ از وے مدام استغنا و بے باکی و غرور و کم التفاتی سر میزند لیکن دمبدم در تاراج و لایت دل عاشقانست چست و چالاک و ہیچ بدو آے انیہا نمے پرد از دو نگاہے از کرم بدیشان نمیند از دو از ما دمبدم بیچارگی و عجز و نیاز و زاری چون از عاشق بعید ست کہ شکایت معشوق پیش کسے برد بنابران گوید قوله

رازے کہ بر خلق نگفتیم نگوئیم ... با دوست بگوئیم کہ او محرم راز ست

معنے آنست کہ شکایت جور و جفاے محبوب یا اسرار عشق آن محبوب کہ تا حال بخلق نگفتہ ایم و آئندہ نیز نگوئیم اگر روزے اتفاق افتد ہم با دوست بگوئیم ازانجہة کہ محرم راز ست و شکایت از دوست بہ غیر مذموم است اما شکایت از دوست ہم بدوست رواست قال ع اللّٰھم لک الحمد و الیک المشتکی چون شدائد عشق لا یعد و لا ینحصر است گوید قوله

شرح شکن زلف خم اندر خم جانان ... کوتہ نتوان کرد کہ این قصہ دراز ست

شرح بیان شکن پیچ و تاب زلف خم اندر خم مراد جذبہ عشق کہ سراسر شدائد و بلیات است معنے آنست کہ بیان پیچ و تاب و کشاکش حوادثات عشق را بہیچ نوع بیان نتوان کرد ازانجہة کہ بیان آن طولے دارد و مختصر آن نوعے از محالات است چون مرجع و مآب عاشق غیر از جناب معشوق نمی تواند بود گوید قوله

میل دل مجنون و خم طرۂ لیلے ست ... رخسارۂ محمود و کف پاے ایاز ست

معنے آنست کہ میل دل مجنون را بجز خم طرۂ لیلے قرارگاہے نہ یعنے ہمگی خواہش دل عاشق مصروف بخم طرۂ لیلے کہ کنایۃ از شدائد عشق آن معشوق است و کف پاے ایاز را بجز رخسارۂ محمود مکانے نہ یعنے ناز معشوق را ہم عاشق تواند کشید و نیز شدائد عشق را بجز دل عاشق نتواند کشید چون در نظر عاشق بغیر از معشوق کسے نمے آید بنابران گوید قوله

بر دوختہ ام دیدہ چو باز از ہمہ عالم ... تا دیدۂ من بر رخ زیباے تو باز ست

باز نام جانور و بمعنے کشادہ و اینجا در اول باول و در ثانی بثانی معنے آنست کہ از ان وقتے کہ چشم من بر رخ عالم آراے تو افتادہ چشم خود را مانند باز از ہمہ عالم دوختہ ام و بجز تو بکسے نمی بینم چون عاشق را بزہد و ورع کارے نیست مدام بمشاہدۂ محبوب بنابران گوید قوله

در کعبهٔ کوے تو هر آنکس که در آید	باقبلهٔ ابروے تو در عین نماز است

ابرو عالم صفات ومشاهد تجلیات معنے آنست که هر عاشقے که ره بکعبه کوے محبت تو برد و ترا دریافت او بشاهدهٔ ابروی تو که مشاهدات تجلیات است در عین نماز است ازینجاست که لَا صَلٰوۃَ اِلَّا بِحُضُوْرِ الْقَلْبِ و شیخ جمال الدین هانسوی فرموده اَلصَّلٰوۃُ کَالْجَسَدِ وَالْحُضُوْرُ فِیْهَا کَالرُّوْحِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْهَا الْحُضُوْرُ کَجَسَدٍ لَیْسَ فِیْهَا الرُّوْحُ اَلصَّلٰوۃُ کَالْعَیْنِ وَالْحُضُوْرُ فِیْهَا کَالنُّوْرِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْهَا الْحُضُوْرُ کَعَیْنٍ بِلَا نُوْرٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالطَّعَامِ وَالْحُضُوْرُ فِیْهَا کَالْمِلْحِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْهَا الْحُضُوْرُ کَطَعَامٍ بِلَا مِلْحٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالْقَمَرِ وَالْحُضُوْرُ فِیْهَا کَالنُّوْرِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْهَا الْحُضُوْرُ کَالْقَمَرِ الْمَخْسُوْفِ وَذَهَبَ عَنْهُ النُّوْرُ و حضور قلب بے مشاهده نمیشود و مشاهده موجب فنا است و نماز نه اینست که در مسجد آیند و قیام و رکوع بجا آرند که کافران همیش بتان چنین میکنند پس فرق میان این و آن چه کما قال[1] مَنْ صَلّٰی صَلٰوۃً طَوِیْلَۃً فِی الْمَسْجِدِ وَزِیْنَۃُ اللِّبَاسِ الْمَقَامَاتِ فِیْ نَاظِرِ الْخَلَائِقِ وَمَا کَانَ فِیْ قَلْبِهٖ هٰذَا شِعَارُ دَارَیْنِ اے عمر مردمان اول الاسلام برائے نمود و شهرت میان خلق بزینت ولباس و جبه و دستار در مسجد در آیند و در چشم خلائق نماز طویل گذارند و آخر الحال دائم در عزت الٰهی باشند و هیچ بوے معرفت و حق پرستی و رحمانی در دل ندارند و همیشه در اعمال نفسانی و غیرت هستی گرفتار باشند اے عمر هر که نماز کند و دل او بهر سو متفرق باشد و در خطرات نفسانی افتد هر چه نفسانیست شیطانیست و هر چه شیطانیست آن کفر و ضلالت و هر چه کفر و ضلالت است عین بت پرستی زهے گمراهان که بر اینچنین بت پرستی از نافهمیدگی بر هستی خود مغرورند و این نماز را نماز میشمرند کذا من رسالهٔ خواجه معین الدین و در کتاب پنج بیان آورده اگر جاهل و غافل در نماز شود گرد میشوند شیاطین چنانچه گرد میشوند مگس بعسل وقتیکه اینچنین مصلی گوید الله اکبر خدا تعالیٰ گوید دروغ گفتی اے بنده نیست حق تعالیٰ چنانکه گفتی در دل تو پس از دل او دودے بر میخیزد و میرسد باسمان پس میشود ملکوت آسمان را پس آنکس که دل در حساب و تدبیر دنیاے دنیه و تن در نماز ازین نماز چه بهره خواهد یافت پس مضمون کریمه فَوَیْلٌ لِّلْمُصَلِّیْنَ الَّذِیْنَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُوْنَ ویل نام جاے است که گنده ترین عذابها انجاست و آن براے مصلیان ست آن مصلیانے که از نماز خود غافل باشند یعنی دل ایشان در اندیشهاے دنیا و کارهاے بیفائده و تن در نماز نمیدانند که چه میکنند و چه میخوانند ﴿ و تن در نماز و دل بیرون ﴾ کشتها میکنند بهمانی ؎

اینچنین حالتے پریشانرا ؛ حیف باشد نماز میخوانی ؛ باید دانست که نماز آنست که مصلی درو نباشد وآن بے مشاهده نیشود کما قال غوث الاعظم یا ربّ ای صلوة اقرب الیک قال یاغوث الاعظم الصّلوة التی لیس فیها سوائی والمصلی غائب عنه چون مصلی نماند صلوة کجا ماند چرا که نماز فعل است وفعل تابع ذات چون ذات نماند افعال کجا ماند پس ازینجاست که نماز عاشقان ترک وجود است و آن نخواهد شد مگر بمشاهده وآن عین نماز است الّذین هم فی صلوتهم دائمون در حق ایشانست وچون احوال عاشق بغیر از عاشق کسے در نیابد گوید **قوله**

از شمع بپرسید که در سوز و گداز است	اے مجلسیان سوز دل حافظ مسکین

معنے آنست که اے اهل مجلس شما که گرفتار قیل وقال مانده اید و در کوے عشق ره نبرده اید سوز دل حافظ مسکین چگونه دریابید سوز دل حافظ را از شمع که عاشق سوخته است باید پرسید که او بیچاره مدام در سوز وگداز است۔

غزل

وگر بقهر برانی درون ما صاف است	اگر بلطف بخوانی مزید الطاف است

معنے آنست که اے محبوب من اگر از روے لطف مرا نزد خود خوانی واز روے عنایت وشفقت التفاتے نمائی محض الطاف تست وگرنه ما کجا ووصل تو کجا واگر از روے قهر برانی وبهجر مبتلا سازی واز ما اعراض نمائی درون ما صاف است یعنی هیچ کینه نداریم از آنکه ما بنده عاجزیم وشایان آن نه ایم چون زبان عاشق از تحریر ثناے معشوق قاصر است گوید **قوله**

چرا که وصف تو بیرون ز حد اوصاف است	بنای وصف تو گفتن نه حد امکان است

معنے آنست که اے محبوب من وصف ترا در حیز بیان آوردن نه حد بندهٔ عاجز ومسکین است ویا آنکه نه حد امکان ست اے نتوان کرد چرا که وصف تو بیرون از احاطهٔ تقریر است لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک چون بے حصول چشمهاے عشق مشاهدهٔ معشوق با حسن وجه نتوان کرد بنابران گوید **قوله**

که نور دیدهٔ خوبان ز قاف تا قاف است	بچشم عشق توان دید روے شاهد را

معنے آنست که کسے که طالب مشاهدهٔ معشوق است گو اورا که اول خود را از آلایش آب وگل که کنایه از صفات بشری ست پاک سازد ودیدهٔ عشق حاصل نماکه بے پاکی باطن وحصول چشم

عشق مشاهدهٔ جمال معشوق صورت نه بند داز انجهة که آن محبوب نور دیدهٔ خوبانِ عالم است و نور دیده را جاجز در چشم پاک نباشد از ینجاست که لیلی را بچشم مجنون باید دید تا جمال لیلی مشاهده شود چون این خاکدان مقام حصول عشق است و معرفة که الدُّنیا مزرعةُ الآخرةِ بنابران گوید قوله

زمصحفِ رُخ دلدار آیتے بر خوان	نه این مقام مقالات کشف کشاف است

این بیت خطاب بمنکر و زاهد ظاهر پرست است کشف حاشیهٔ کشاف و کشاف تفسیر است معنے آنست که اے زاهد خود بین گرفتار قیل و قال چه ماندهٔ مشاهدهٔ رخ دوست حاصل نما چرا که اینمقام حصول معرفت و محبت است تُرا از کتم عدم در معرض ظهور براے همین آورده اند که وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے لِیَعْرِفُوْنِ نه مقام قیل و قال است و چون سخن هیچکس بدلپسندیٔ سخن عاشق نمیرسد بنابران گوید قوله

عدو که منطق حافظ طمع کند در شعر	همان حدیث همای و طریق خطاف است

منطق گویائی خطاف نام مرغیست سیاه رنگ بیقدر و منزلت همای جانوریست سعید النظر و مبارک المحضر بهر دیارے که نزول کند از قدوم او فرخندگی گوناگون پدید آید و بهر که سایهٔ او افتد بادشاه گردد وقتے خطاف از کمالات همای دم زدن آغاز کرد چون بدان مرتبه نرسید ظریفان را مثلی گشت معنے آنست که زاهد خودبین خواهد که در شعرے در بیان حقایق و معارف عشق بگویائی حافظ رسد مانند همان است که خطاف خواست که فر همای حاصل نماید و آن سود نه بخشید و نیز چنان مسموع شده که خواجه را محبوبے بود شخصے از رقبا چون توجه محبوب بحضرت خواجه از جهت لطافت شعر و ظرفت سخن بیشتر دید خویش را در سلک شاعران کشید آن محبوب ازینقدر توجه از خواجه کم نمود و در شان او افزود خواجه ازین معنے آگاه گشته این غزل را نوشته بدو فرستاد و ختم غزل برین بیت نهاد همچنین در عهد همایون شاه در شهر سنبل میان حاتم فاضلے بود و بس بزرگ عالمے بود سترگ اتفاقاً در ان شهر قاضی بود اجهل الناس روزے در مجلس او ذکر اوصاف میان حاتم در میان آمد پرسید کدام کتاب را درس گویند گفت آن کتاب را از کتابخانهٔ من بیارید که من هم می توانم گفت چون کتاب مذکور آوردند اتفاقاً بمجرد کشیدن این مسئله برآمد اَلْمَرْجُوْعَةُ اَلْفَارُ مِمَّا لَا تَرِثُ مِنْ ذِکْرِ هِمَا چون اجهل الناس بود بحسب لغة معنے بیان نمود که ماده موش را از موش

(۱) چو چو سروری گهی ای یار شکل ... جز چشم ما ست کر ... [illegible]

(۲) [illegible] ... ازان منا ... [illegible]

میراث نمیرسد چون این خبر میان حاتم شنیدند همین بیت فرستادند غزل

ای شاهد قدسی که کشد بند نقابت	وی مرغ بهشتی که دهد دانه وآبت

شاهد قدسی محبوب حقیقی و مرشد واین غزل در هنگام فیض یا در جدائی مرشد مرغ بهشتی محبوب حقیقی و مرشد معنے آنست که اے شاهد قدسی که از ما اعراض کرده رو در نقاب آورده کیست که آن نقاب از روے تو بردارد و باز بمعرض ظهور آرد یا بکنه معرفت تو رسد که خود فرموده لا یدرکه احد من العالمین واے مرغ بهشتی کیست که ترا دانه وآب دهد اے در قید خود آرد و چون کار عاشق بهجران محبوب مدام جگرسوزی و بیخوابی است بنابران گوید قوله

رفتی ز کنار من دلخسته بناکام	تا جاے که شد منزل و ماوا که خوابت
خوابم بشد از دیده درین فکر جگرسوز	کاغوش که شد منزل و آسایش و خوابت

معنے آنست که اے محبوب من از آن روزے که از ما دوری گزیده خوابم از دیدگان رخت بربسته است بسبب این فکر که در آغوش کدام کس منزل گرفته و آسائش حاصل مینمائی یعنی بر کدام کس ظهور خود کرده چون کار معشوق مدام استغنا نمودنست بنابران گوید قوله

درویش نمی پرسی و ترسم که نباشد	اندیشهٔ آمرزش و پرواے ثوابت

معنے آنست که اے محبوب من هیچ بغمخواری درویش نمیکوشی و توجه بحال غریبان نمے آری ترسم که اندیشهٔ آمرزش آلهی و پرواے ثواب از دل تو یکسو شده چون نصیبهٔ عاشق سرگشتگی است بنابران گوید قوله

راه دل عشاق زد آن چشم خماری	پیداست ازین شیوه که مست است شرابت

اشکال این بیت آنست که شراب مست نیست بلکه مست کننده است جواب آنست که آن چشم خماری راه دل عشاق زد وایشان را مست گردانیده پس آن چشم در حق ایشان شراب شد و چون شراب کنایه از چشم شد مست قرار دادن آن چشم درست آمد مضمون این بیت بیت من مستم و چشم تو مقابل ٭ هشیار ز باده کے شود مست ٭ یعنی من مستی دارم و چشم تو که مانند باده مستی آرنده است مقابل من است پس هشیار نخواهم شد زیرا که مست از باده کے هشیار مے شود چون جناب معشوق ازان عالی است که نالهٔ عاشق را در انجا گذر باشد بنابران گوید قوله

هر ناله و فریاد که کردم نشنیدی	پیداست نگارا که بلند است جنابت

نالہ گریہ فریاد فغان پیدا ظاہر آشکارا جناب آستانہ نگارا الف ندائیہ و نگار بمعنے معشوق است معنے آنست اے محبوب بامن ہر گریہ وزاری و فریاد و افغان کہ نمودم ہیچ گوش بدان ننہادی و ملتفت بدان نشدی آرے ظاہرست کہ جنابت بس عالی است و نالہ و فریاد عاشق را در آنجا گذر نیست چون دلِ عاشق بسبب ہجر در خرابی است بنابران گوید قولہ

یارب مکناد آفت ایام خرابت	اے قصر دل افروز کہ منزلگہ انسی

قصر دل افروز قصر محبوب و نیز کنایہ از دل خود بموجب لَا یَسَعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِن یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ انس مراد محبوب معنے آنست کہ اے دلِ من کہ منزلگہ محبوب منی میخواہم از پروردگار کہ آفت زمانہ خرابی یعنے خللے بتو مرساناد و مدام آباد داراد چون در راہ عشق بسا عوارض و موانع در پیش است گوید قولہ

تا غول بیابان نفریبد بسرابت	دور است سرِ آب درین بادیہ ہشدار

این بیت خطابست از جانب محبوب سراب کنایہ از مقصود بادیہ مراد عشق غول بیابان نفس و شیطان اَعْدٰی عَدُوِّکَ نَفْسُکَ الَّتِی بَیْنَ جَنْبَیْکَ اِنَّ الشَّیْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ معنے آنست کہ اے عاشق اگر در راہ عشق آمدہ بماحصل قناعت منما کہ ہنوز مقصود دور است و ہشیار باش کہ درین بادیہ آفت بسیارست مبادا نفس و شیطان بدغا و فریب فریفتہ گردانند و از راہ باز دارند باید دانست کہ قسمے است از سالکان اگرچہ از راہ ریاضت رفتہ اند و نفس امارہ را در قہر گرفتہ و بادیہ مجاہدات را بپایان بردہ و ہمگی خود را بحق سپردہ و در ایشان احوال پیدا شدہ باشد تا از چیزے کہ خواہند خبر یابند و اگر تقصیرے کنند تنبیہ یابند و گاہ باشد کہ خود را در آسمان بینند و گاہ پیغمبران و فرشتگان را بصورتہاے نیکو مشاہدہ نمایند وغیرہ لیکن خارشکستگی ہنوز در پاے ہمت ایشان نرفتہ بود چون چنین چیزہا نمودند و از شر نفس ایمن شدہ و ہمت ایشان را بجاے رساند کہ اگرچہ در ہفت آسمان و زمین است بر ایشان عرض کنند قبول شان نباید و پندارند کہ نہایت کار اولیا بر ایشان است و ہنوز سر موے از عجائب صنع مولے ندانستہ باشد۔ چون بر عاشق شہود تجلیات ہر دم نوعی دگر است کہ لا یتجلی فی صورۃ مرتین گوید قولہ

تا باز چہ اندیشہ کند راے صوابت	تیرے کہ زدی بر دلم از غمزہ خطا رفت

تیر مراد جذبهٔ جلیه و غمزه تجلی اسم بصیر و خطا تیرگی دل که مانع از انکشاف تام و اندیشه کنایه از ارادهٔ الٰهی
ورای علم او معنے آنست که جذبه که از تجلی اسم بصیر بر دلم تا بعض نمودی تیرگی که حاجب شهود
بود زائل گشت تا باز چه اراده کند از شهود و غیبت علم صوابی باید دانست که سالک را هفت مرتبه
اند علم الیقین که عقیده وحدتست و عین الیقین که التذاذ بآن وحدت است و حق الیقین
که شهود حقیقت بنهجی که تفرقه در وحدة و کثرت نماند و حق الحقیقة که ادراک حقیقت اشیا کما هی
است و حق الحقیقت که فنا بصفات خلقیه و بقا به صفات آلهیه و مملو شدن بالطاف سبحانی
که شهود الحق بحیثیت فرق بعد الجمع است و مقام بهیم که در وحاذقات نگنجد تحیر است از عدم
احاطه بعد تنزل از شهود حق در هر مرتبه ازینها یک نوع از فنای کلیست که اشتمال دارد بر فناهای
جزئیه غیر متناهیه است و حضرت حافظ در مرتبهٔ سافله ازین مراتب بدین بیت میگوید بعد از هر فنا
که مستلزم بقای دیگر است میگوید که تیر فنا که بر دل ریش زدی خطا رفت یعنی به بقاے تام رسید
تا بقاے تام که مقصود اصل است حاصل شود تا باز چه اراده کند و علم ثواب یا ب تو در افاضهٔ تجلی دیگر
اِنَّ اللّٰهَ لَا یَتَجَلّٰی فِی صُوْرَةٍ مَرَّتَیْنِ پس هر لمحه و حال و استعداد جویان و تجلی گویان بیت مذکور
است بحکم فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰهِ اقامت بر یک تجلی نا ملایم و طلب تجلی تجدید لازم مگر کلام رسول ع از همین
مخبر است اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ فِی کُلِّ یَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ یعنے دل من مستور مے شود بتجلی سافل و من از ان استبعاد
نموده جویان تجلی عالی میگردم سوال خطاب خطا بمعشوق حقیقی صحیح نیست جواب خطاے تیر از عدم
فناے تام نه کنایه از عدم وصول و نیز از تیر نهی شجره گندم و از غمزهٔ غفلت یعنی نهی که کردی از غایت
غفلت خطا کردم الحال صفت رحمانی تو در باب من چه اندیشه خواهد کرد و نیز از تیر امر سجود ملائکه را
غمزهٔ تکبر بزمانی ابلیس گوید یعنی امرے که کردی از تکبر بجا نیاوردم الحال صفت جباری تو در باب من
چه خواهد کرد چون عاشق را باید که بتدارک مافات در زمان حال نماید بنا بران گوید قوله

تا در ره پیری بچه آئین روی ایدل	بارے بغلط صرف شد ایام شبابت

معنے تنبیه بدل ست یعنے ایدل ایام جوانی را بغفلت از دست دادی والحال پیرے دریافت
بارے باید دید که ایام پیری را بچه نوع گذرانی دلبر بری چون عاشق را بهیچ نوع از جناب معشوق
گذر نیست گوید قوله

حافظ نه غلامیست که از خواجه گریزد | لطفی کن و باز آ که خرابم ز عتابت

معنے واضح است و نیز چنان مسموع شده که منکوحه حضرت بتقریبے آزرده شده بخانهٔ پدر نشست خواجہ بعد از چندے معلوم کرد باستمالت خاطرش شتافت پس این غزل بر کاغذ نوشته فرستاد و طلب کرد که از مصرعهٔ آخر غزل مفهوم میتوان کرد چون عفیفه معتقده بود دیگر دنوشتن توجه نمود غزل

ای غائب از نظر بخدا می سپارمت | جانم بسوختی و بدل دوستدارمت

این غزل بهنگام قبض یاد رجدائی مرشد معنے تبیت واضح است غائب از نظر باعتبار اخفاء چون ترک معشوق از عاشق بهیچ نوع صورت نمی بندد گوید قوله

تا دامن کفن نکشم زیر پای خاک | باور مکن که دست ز دامن بدارمت

معنے آنست که تا آنکه از ینجهان فانی رحلت ننمایم باور مکن که ترک تو از ما صورت بندد چون مدام عاشق خواهان وصال است گوید قوله

محراب ابروان بنما تا سحرگهی | دست دعا بر آرم و در گردن آرمت

ابرو کنایه از مشاهده تجلی صفاتی و جلوه معنے آنست که ای محبوب من اگر بوصل خود نمیرسانی بارے جلوهٔ از جلوه‌های خود بما ارزانی دار تا بمشاهده سحرگهی که هنگام دعاست دعاے کنم و بدان دعا حصول مدعا کنم - چون کار عاشق بے توجه مرشد پیش نمیرود گوید قوله

گر بایدم شدن سوی هاروت بابلی | صد گونه ساحری بکنم تا بیارمت

معنے آنست که اگر اتفاق صحبت من بعاشق کامل که مرشد باشد افتد صد گان نوع ساحری کنم تا بجدے که ترا بیارم چون مدام آرزوی عاشق همین ست که گاهے معشوق میرا پرسد بنابران گوید قوله

خواهم که پیش میرمت ای بیوفا طبیب | بیمار باز پرس که در انتظارمت

معنے آنست که اے طبیب بیوفاے من مدام اراده ما همین ست که جان خود را نثار راه تو سازم پس برای پرسیدن این بیمار قدم رنجه فرما که شب و روز در انتظار قدوم توام و لفظ بیوفا اگرچه از ادب دور ست اما چون باعتبار ظاهر کار معشوق موافق ارادهٔ عاشق نیست بنابران گفتن باکے ندارد چون شیوهٔ عاشق مدام گریه و زاری ست بنابران گوید قوله

صد جوی آب بسته ام از دیده بر کنار | بر بوی تخم مهر که در سینه بکارمت

معنی آنست که ای محبوب من بسبب هجران تو گریهٔ من بحدی رسیده که گویی صد جوی آب روان
شد و این همه از انجهت است که تخم مهر تو در سینه کارم چنانچه در بیت آینده خود میگوید **قوله**

گریم و مرادم ازین سیل اشکبار	تخم محبت است که در دل بکارمت

نسخه چشم

معنی واضح است حاجت تقریر ندارد چون مدام آرزوی عاشق دل ریش و مراد مشتاق بخویش همین
که بجناب معشوق خویش باریابد تا اظهار احوال خود نماید بنابران گوید **قوله**

بارم ده از کرم سوی خود تا بسوز دل	در پای دم بدم گهر از دیده بارمت

معنی آنست که ای محبوب من از کرم و فضل خود روزی بنزد خود مرا بار ده تا بسوز دل گهرهای اشک
دمبدم در پای تو اندازم چون غیر را در چشم عاشق گنجایش نی باشد گوید **قوله**

گر دیده و دلم کند آهنگ دیگری	دل را بر آتش افگنم و پیش آرمت

آهنگ قصد معنی آنست که اگر دیدهٔ من بغیر تو نظری کند و دلم بجز از تو متوجه شود آن دل را بر آتش
افگنم و پیش تو آرم چون هر چه از معشوق صادر شود از لطف و قهر عاشق را باید که شاکر بود گوید **قوله**

خونم بریخت و ز غم هجران خلاص داد	منت پذیر غمزهٔ خنجر گذارمت

معنی آنست که ای محبوب من اگرچه غمزهٔ تو که آن عبارت از تجلی قهاری یا جذبهٔ جلبیه یا اخفا است
که موجب شکایت است اما چون مرا در معرض نیستی کشیدهٔ و از غم هجران خلاص دهندهٔ ما گشته بنابران
منت پذیر غمزهٔ خنجر گذار توام چون از عاشق بسبب غلبهٔ عشق مستی و رندی سر میزند و معشوق از روی
لطف نظر بران نی اندازد بزبانی محبوب گوید **قوله**

حافظ شراب و شاهد و رندی نه وضع تست	فی الجمله میکنی و فرو میگذارمت

معنی آنست که ای حافظ شراب و شاهد و رندی نه وضع تست حاصل آنکه این جمله میکنی و ما از
روی لطف ذاتی خود که سبقت رحمتی علی غضبی عفو میکنم گویند که حافظ هم بظاهر میخوار و شاهدباز
بود اما پاکباز بوده

غزل

ای هدهد صبا بسبا میفرستمت	بنگر که از کجا بکجا میفرستمت

هدهد نام جانوریست مشهور و در قرآن مذکور روزی از خدمت حضرت سلیمان غائب شده بود
مقام خدمتش خالی نمود چون سلیمان مقام خالی دید از احوال او پرسید ارکان دولت بغیبت او

شہادت دادند سلیمان ع در سیاست او یکے ازینہا تعین کرد و این سخن بہ خاص و عام در داد لَاُعَذِّبَنَّهٗ عَذَابًا شَدِيْدًا اَوْ لَاَاذْبَحَنَّهٗ اَوْ لَيَاْتِيَنِّيْ بِسُلْطَانٍ مُّبِيْنٍ ہر آئینہ عذاب کنم او را عذاب شدیدیا ذبح کنم او را یا بیارد مرا خبر روشن ہدہد شق ثالث اختیار نمود بہ تجسس احوال ممالک بشتافت تا بسبا رسید و احوال بلقیس کہ ملکۂ آن دیار بود بدین کفر منسوب و از طاعت سلیمان ع مرہوب یکیک معلوم نمودہ باز آمد و در حضرت سلیمان باین ساز آمد کہ جِئْتُكَ مِنْ سَبَاٍ بِنَبَاٍ يَّقِيْنٍ اِنِّيْ وَجَدْتُّ امْرَاَةً تَمْلِكُهُمْ وَاُوْتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَّلَهَا عَرْشٌ عَظِيْمٌ سلیمان بر سر عنایت آمدہ کہ خدمت ہدہد بسر آیت آمدہ پس از روے نوازش تاج شاہی بر فرقش نہادند و او را بادشاہ طیور ساختہ منشور بدستش دادہ بہ بلقیس باز فرستاد چون منشور بہ بلقیس رسید از ہیبت اسم اعظم کہ دران منشور بود مطیع و مسخر گردید پس بہ اعیان مملکت توجہ نمود و ہر ہمہ را فرمود کہ يَا اَيُّهَا الْمَلَاُ اِنِّيْ اُلْقِيَ اِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيْمٌ اِنَّهٗ مِنْ سُلَيْمَانَ وَاِنَّهٗ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ازان روز کہ ہدہد از حضرت سلیمان باین عنایت موہوب گشتہ در عالمیان بنامہ برے منسوب شد ہدہد صبا اضافت بیانیہ مراد وارد غیبی کہ از عالم بالا یا باطن سالک می آید و از احوال معشوق خبرے میرساند سبا شہریست کہ بلقیس ملکۂ آن بود مراد ازان عالم لاہوت معنے آنست کہ اے وارد غیبی کہ بر دل ما نزول فرمودۂ و اخبار دوست بما رسانیدۂ مارا بدان سر فراز نمودۂ باز ترا بسبا کہ عالم لاہوت است میفرستم تا احوال ما را بدوست عرضنمائی شاید کہ بر بیخال نزار ما رحم آرد و بنگر کہ از کجا بکجا میفرستم مر ترا یعنی از عالم سفلی بعالم علوی و چون وارد غیبی از عالم علویست بنا بران گوید قوله

حیف است طائری چو تو در خاکدان غم	ز	زینجا بآشیان وفا میفرستمت	

معنے آنست کہ اے وارد غیبی حیف است کہ ہمچو تو طائرے شریف شہر بند این خاکدان غم و الم کہ وجود است یا دنیاے فانی است ماند بنا بران ازین خاکدان غم پر جفا بآشیان وفا کہ عالم علوی است میفرستم چون ہیچوری از جناب معشوق مر عاشق ناقص را باعث غفلت و فراموشی است و عاشق صادق بہر حالے کہ ہست چہ در خفا و ظہور بیاد معشوق مستغرق است بنا بران گوید قوله

اے غائب از نظر کہ شدی ہمنشین دل		میگویمت ثنا و دعا میفرستمت	

معنے آنست کہ اے وارد غیبی چون ازین خاکدان غم کہ کلبۂ احزان عاشق است بآشیان و فا

که آرامگاه معشوق است رسی از جانب این دعاگو بعرض رسانی که اے از نظر غائب و بدل حاضر و در حال همگنان ناظر بدام در دعاگوئی و همیشه در ثنا خوانی توام دمے از تو خالی نه چون کارِ عاشق هر صبح وشام بلکه هر دم اشتغال بیاد و غیر ازین کارے ندارد گوید قوله

در صحبتِ شمال و صبا میفرستمت	هر صبح و شام قافلهٔ از دعاے خیر

معنے آنست که هر صبح و شام که باد صبا و باد شمال مے وزد و براطراف و اکناف عالم میگذرد قافله دعای خیر همراه ایشان میکنم که بجناب تو رسانند تا باشد که حالِ ما را دریابی و بجالشتابی چون عاشق صادق از جان و دل دریادِ محبوب ست در غیبت و حضور زیراکه عاشق را قرب و بعد یکسان ست چه هر جا ظهور او می بیند و بهر حالے که هست متوجه بر آنست گوید قوله

می بینمت عیان و دعا میفرستمت	در راهِ عشق مرحلهٔ قرب و بعد نیست

معنے آنست که اے محبوبِ من اگرچه باعتبار تقید عالم جسمانی از جناب عالمیان مآب تو دور افتاده ام اما باعتبار باطن هر جاکه هستم با توام و بمشاهدهٔ توام و بیاد تو زیراکه در علم عشق قرب و بعد را گنجایش نیست چون به سبب وفورِ عشق هر دم کلمات جانسوز و سخنان دل دوز از عاشق سر میزند و آن موجب یادگاری او مے شود بنابران میگوید قوله

قول و غزل بساز و نوا میفرستمت	تا مطربان ز شوق منت آگهی دهند

ساز آرایش نوا سرود معنے آنست که اے محبوبِ من این قول و غزل که بساز و نوا میفرستمت یعنے این کلمات دلکش و سخنانِ خوش که در رشتهٔ نظم مے آرم جهت آنست که بعد از مرگ من آینده گان این سخن ما را بمطالعه آرند و بخوانند و ترا از شوق من یاد دهانند چون عاشق چندین اظهار شیفتگی کرد بنابران معشوق بجواب او گفت قوله

کائینهٔ خداے نما میفرستمت	در روے خود تفرج صنع خدا بکن

معنے آنست که اے عاشق دلریش ما اگر میخواهی که بمعرفت او رسی پس باید که اول معرفت خود حاصل کنی که وجود تو مجمع الذات و الصفات است و هر چه در آفاق است دران نفس است فِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ و مضمون این سخن را بجاے آئینه خدا نما مرترا میفرستم که مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ چون عاشق بیچاره هر دم در جانفشانی میکوشد بنابران گوید قوله

تا لشکرِ غمت نکند ملکِ دل خراب	جانِ عزیزِ خود به نوا میفرستمت

نوا بمعنے فریاد معنے آنست که اے محبوب من هر دم جان عزیز خود را بفریاد پیش تو میفرستم که تا بفریاد ما رسی تا لشکر غم توکه هجران ست یا عشق است ملک دل ما را خراب نسازد و مبتلاے هجران نگرداند۔ چون پیش دید عاشق گشت که بے احتمال نیش نوش بهم نرسد گوید **قوله**

ساقی بیا که هاتف غیبم بمژده گفت	با درد صبر کن که دوا میفرستمت

ساقی کنایه از مرشد معنے آنست که اے ساقی چه نشسته و از ما چون غافل گشته که هاتف غیب مرا مژده رسانیده وگفته که هیچ غم مخور و صبر کن که عنقریب دوا میفرستم پس بباید تو هم مدد نما و توجه بحال ما کن چون رنج و جفاے معشوق عین راحت است و محض حکمت است بنابران گوید **قوله**

هر دم غمے فرست مرا و بگو بناز	کین تحفه از براے خدا میفرستمت

معنے اظهر ست چون معشوق بهیچ نوع از غم عاشق خالی نیست و هر دم در صوابدید اوست بنابران گوید **قوله**

حافظ سرود مجلسِ ما ذکر خیرِ تست	تعجیل کن که اسپ و قبا میفرستمت

معنے آنست که اے حافظ ما مدام در ذکر خیر تو هستم پس ترا باید که زمانے غافل نگردی و مستغرق آن باشی که عنقریب لطف خود را دامنگیرِ وقت تو گردانم که ترا ازین ورطهٔ محنت رهانیده بساحل جمعیت رسانند

والله اعلم **غزل**

امروز شاه انجمن دلبران یکیست	دلبر اگر هزار بود دل بر آن یکیست

شاه انجمن دلبران سر دفتر انبیا محمد رسول الله صلعم که سید الانبیا و خاتم النبیین ست و یا سرور شیخان واصل و سر حلقهٔ عارفانِ کامل و آن کنایه از مرشد باشد دلبران انبیا و یا عارفانِ کامل دل بر آن یکیست دلِ ما بر آن یکیست و آن یکے کنایه از رسول صلعم و یا مرشد **قوله**

من بهر آن یکے دو جهان داده ام بباد	عیبم مکن که حاصلِ هر دو جهان یکیست

آن یکے اشاره بمحمد صلعم و یا مرشد دو جهان داده ام بباد اعراض از هر دو جهان نموده ام حاصل هر دو جهان یکیست خلاصهٔ هر دو عالم آن یکیست **قوله**

سودائیان عالم پندار را بگوے	سرمایه کم کنید که سود و زیان یکیست

سودائیان عالم پندار کنایه از ظاهر پرستان و مقلدان سرمایه کنایه از عقل و دفتر قیل و قال

سود و زیان اسلام و کفر چرا که هر دو حجاب بندے کفر و ایمان چون حجاب راه حق اند اے پسر ✤ رو بسان مغربی از کفر و ایمان درگذر ✤ و یا اندیشهٔ نیک و بد و مدح و ذم قوله ۔

اے من غلام آنکه دلش با زبان یکیست	خلقی زبان بدعوی عشقش کشاده اند

دلش با زبان یکیست یعنے ظاهر و باطن او یکسانست قوله

دولت در آن سر است که با آستان یکیست	حافظ بر آستانهٔ دولت نهاده سر

آستانهٔ دولت آستانهٔ محبوب معنے آنست که حافظ بر آستانهٔ محبوب که محصل دولت است سر نهاده بسوے او بنظر حقارت منگر که دولت نصیبهٔ آنکس است که سر خود را فداے آستان محبوب نموده باشد غزل

بیار باده که بنیاد عمر بر باد است	بیا که قصر امل سخت سست بنیاد است

بیا حرف نداست و منادی محذوف و آن لست بیار خطاب بدل قصر امل وجود فانی سخت بسیار معنے آنست که اے دل من مے ازین غفلت بخود آے و گرفتار لهو و لعب مباش و صحبت این وجود را محل اعتماد مدان اگرچه در ظاهر بس زیبا مے نماید لیکن بس بے بنیاد است که در تغیر و تبدل درنگے ندارد پس بیار باده اے بنوشیدن شراب که کنایه از حصول عشق است مشغول باش که این زندگانی دو روزه که بدان مغرور گشتهٔ بر باد است یعنی سریع الزوال است و محل ثبات نیست حاصل این بیت اینست که عاشق را باید که چندانکه تواند در حصول عشق سعی نماید و از پرورش تن دور باشد کما قال؏ یوجر ابن آدم فی نفقتهِ الاشیاء کلها الا وضعه فی الماءِ والطین یعنے مزدی برد فرزند آدم امرے که سعی میکند مگر در چیزے که پیدا کرده شده از آب و گل که در آن سعی بیحاصل است چون عاشق را باید که با خلق چنان زندگانی نماید که اگر میان خلق باشد کس نپرسد و اگر میان نباشد کس نداند که کجا رفت یعنے دلبستگی ندارد بنا بران گوید قوله

ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزاد است	غلام همت آنم که زیر چرخ کبود

معنے آنست که غلام همت آن کسے ام که زیر چرخ کبود یعنی درین دار دنیا بهر کسے که ملاقی شود آزاد باشد یعنی چندان دلبستگی ندارد و باید دانست که الله تعالے که انسان را پیدا کرده برائے آن پیدا کرده تا در گلشن جهان صفات تفرج ذات بدست دارد نه براے خوردن و خفتن و گرفتار لهو و لعب

سلم [illegible]

بودن بنابران گوید قوله

سروش عالم غیبم چه مژدها داد است	چگویمت که بمیخانه دوش مست و خراب

شیخ از راهِ نصیحت بدیگران تنبیه میکند که اے گرفتار لهو و لعب و مستغرق خور و خواب چرا چندین غفلت را بخود راه داده و پابستهٔ این جیفهٔ کثیفه مانده و از قدر و قیمت خود بیخبر گشته چگویم مر ترا که دوش بمیخانه که عالمِ عشق است مست و خراب بودم و دران حالت سروش غیب چها مژده رسانید یکے ازان مژدها اینست قوله

نشیمن تو نه این کنج محنت آباد است	که اے بلند نظر شاهباز سدره نشین

سدره نام مقام جبرئیل علیه السلام مراد ازان عالم علوی که او مصراع اول مرکب روح مراد است نشیمن جاے نشست کنج محنت آباد دنیا معنے آنست که اے سالک روحِ لطیف ترا که کرسی نشین و رفعناه مکاناً علیاً است زندانی آب و گل جسمانی ساخته یعنی درین غربت و مسافرت از بهرِ حصول معرفت و تحصیل کمالات آورده اند و ما خلقت الجن والانس الا لیعبدون اے لیعرفون مے باید که استعداد وصول بوطن اصلی خود مهیا سازی و از تقید بعالم اطلاق توجه نمائی نه که این دار بلا و منزل فنا را وطن سازی دوم مژده اینست قوله

ندانمت که درین دامگه چه افتاد است	ترا ز کنگرهٔ عرش میزنند صفیر

صفیر آواز کوس مراد ازان کلام خدا تعالے واللّٰه یدعوا الی دار السلام یعنے خالق مطلق ترا باواز بلند بسوے اعمال و کردار که موصل الی دار السلام است میخواند واللّٰه یدعوا الی دار السلام نمیدانم که ترا درین دام گهه چه افتاده است که چندین در قید و گرفتاری دیگر کرا امام زاهد در تفسیر خود در بیان آیه ولما جاء موسیٰ لمیقاتنا نویسد که رسول خدا عز و جل سوے مومن در آید در بهشت یعنی فرشته است او مر این مومن را هفتاد حاجت بود این فرشته هفتاد بار در آید و بار نیابد حاجبان گویند ولی اللّٰه مشغول است و هر بار پیش عرش رود و گوید بار نیافتم تا هفتاد دیگر بار بسوے من آید بار یابد آنگاه طبقے پیش وے نهد از نور آفریده و دستارچه از نور بر وے افگنده آن ولی خدا عز و جل دستارچه بر دارد و سیبے باشد بران طبق نهاده چون بدست بو نیم شگافد حورے بر آید نقاب بسته همه بهشت از نور او روشن شود رقعه بدست گرفته این من خواهد که نقاب از وے فرو گشد حور گوید نخست نامه بخوان که من آنرا آن تمام نامه باز کند و بخواند اندران نامه نوشته بود که حبیبی اشتغلت بالحور و القصور و نسیت لقائنا فانی مشتاق الی لقائک

ای عزیز بهشتی را از بهشت بمقام قریب باین نوع برند درین وانگه مردم را چون گذارند چون مناسب عاشق نیست که دلبستگی بدنیای فانی نماید چراکه درستی عهد ازین جهان متصور نیست بنابران گوید قوله

نصیحتی کنمت یاد گیر و در عمل آر | که این حدیث ز پیر طریقتم یاد است

این حدیث اشاره به نصیحت پیر طریقت مرشد معنی این بیت واضح است و آن نصیحت اینست قوله

مجو درستی عهد از جهان سست نهاد | که این عجوزه عروس هزار داماد است

سست نهاد فانی و بی ثبات عجوزه پیرزن عروس زن جوان عجوزه عروس دنیا که باعتبار مکر و فریب و طوالت عمر عجوز و بآراستگی عروس داماد شوهر کنایه از طالب معنی آنست که ای گرفتار دنیا وای مفتون این زال رعنا مدام درینجهان ماندنی نیست عاقبت گذاشتنی که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ و بیوفائی این زال رعنا خود اظهر است ببین که هزاران هزار معشوق همچو تو بوده است چون با هیچکس وفا نکرده با تو چگونه کند چون اختلاط این دنیای فانی موجب خسران ست بنابران گوید قوله

فریب و عشوهٔ حسن از جهان پیر مخور | که هر که کرد بوی اختلاط ناشاد است

معنی آنست که برین کر و فریب و زینت اینجهان پیر مائل مباش هر چند روزی که با موافقت نمود مغرور این مباش و فریب این مخور آخر الامر هر که بوی اختلاط کرد جز داغ حسرت و نومیدی با خود نبرد چون عاشق را باید که هیچ نوع غم جهان بخود راه ندهد که سد راه عشق است گوید قوله

غم جهان مخور و پند من مبر از یاد | که این لطیفهٔ عشقم ز رهروی یاد است

این لطیفهٔ عشق مضمون مصراع اول معنی آنست که غم دنیا مخور و خود را از دام این جیفهٔ کثیفه بیند از تا از حلقهٔ انسانیت بیرون نیائی و در گروه سگان داخل نگردی که اَلدُّنْیَا جِیْفَةٌ وَطَالِبُهَا کِلَابٌ بلکه می باید که این پند مرا چون دُر در گوش کنی و فرو گذاشت نکنی چراکه این لطیفهٔ عشق از عارف کامل بمارسیده و چون عاشق بهر حال از معشوق راضی بود گوید قوله

رضا بداده بده وز جبین گره بگشای | که بر من و تو در اختیار نگشاد است

معنی آنست که هر چه از جناب معشوق بتو رسد از لطف و قهر و رحمت و غضب و منع و عطا و قبض و بسط و دشنام و عیش راضی و شاکر باش و چین ابرو و ترش رو مباش زیرا که عاشقان را اختیار نیست که اَلْاِرَادَةُ تَرْکُ الْاِرَادَةِ اشکال این بیت آنست که بنده را فاعل مختار گویند و شیخ درین هر دو بیت

یکے مذکور شد دیگرے ؎ گناه گرچه نبود اختیار ما حافظ ✦ میگوید که ما اختیار نداریم **جواب** آنکه اطلاق اختیار بر دو معنی است بیک معنی اثبات اختیار مینمایند و بمعنے دیگر نفی میکنند و مراد ازین اختیار منفی اختیار کلی است که هرچه بنده خواهد بوجود آید و بجانب این اختیار اشاره است و در شرح تعرف آورده که بندگان مختار اند کسب خویش را و مرید اند آنرا و بران مجبر و مکره نه اند از بهر آنکه مجبر و مکره بر طاعت مثاب نباشد چون ملائکه و مجبر بر معصیت معاقب نباشد چون بر شرب خمر و بر دیگرے معاصی نه درینجهان محدود باشد و نه درآنجهان معاقب و ازینمعنے است که بوقت یاس ایمان قبول نیست زیرا که بنده دران وقت مجبور است و هم از نیروے کافرانرا درانجهان عذر مقبول نیست و نیز مرقوم شده ما که مختاریم نه آنست که خدا یتعالے بما مفوض کرده که هرچه خواهیم کنیم لیکن معنے مختاری بندگان آنست که مجبور نه اند چون درختے که اورا بجنبانند و لیکن مختارند بدینمعنے که امر کرده است و نهی فرموده و افعال اختیاریه ما مثل خوردن و نشستن و رفتن و خفتن تعلق خاص بقدرت و اختیار ما دارد برخلاف افعال طبعیه جمادیه چون حرکت ثقیل بمرکز و میل خفیف بمحیط و برخلاف حرکات قسریه حیوانات که در اول اختیار و قدرت مفقود است و در ثانی اگرچه اختیار ثابت ست لیکن بتعلقش با مقصود و از جهة ظهور اینمعنے طائفهٔ اعتزال نظر بران مقصود داشته گمان برده اند که انسان در افعال اختیاریه مختار ست و محض قادر است اگر خواهد کند و اگر خواهد نکند و قادر مطلق آدمی را قرار داده چون معشوق را هردم جلوهٔ دگر است و مستغرق یکے ازینها بودن موجب سد راه است بنابران گوید **قوله**

بنال بلبل بیدل که جاے فریاد ست	نشان عهد وفا نیست در تبسم گل

تبسم جلوه و ظهور **گل** کنایه از معشوق **بلبل** کنایه از عاشق **فریاد** کنایه از استعانة **معنے** آنست که اے سالک معشوق هردم و هر لحظه تجلی دیگر و جلوهٔ دیگر در کار میکند و بر یک تجلی استقامت نمی ورزد که لا یتجلے الله مرتین پس براین تجلی که بتو نموده مغرور و خندان مباش و مستغرق آن مشو که موجب سد راه است بلکه اے عاشق مسکین بنال و فریاد کن و طلب توجه نما که این جاے فریاد است و استعانت کن و بدرست که الله تعالے را هفتاد هزار حجاب ظلمانیست و هفتاد هزار حجاب نورانیست و این حجابهاے نورانی همین ظهور تجلیات است و تا که ازین حجابهاے نگذرد هرگز با و نرسد و در گذشتن ازینها بے اعانت مرشد و توجه الٰهی صورت نه بندد که بسا کس غرق این مانده اند و بساحل معرفت نرسیده اند و چون احوال عاشق مدام مختلف الاحوال است و آن موجب لوم لائمان میگردد و باعث طعن طاعنان میشود بنابران گوید **قوله**

برو ملامت دردکشان مکن زاہد	کہ رزق قسم تو ورزق ماہمین داد ہست

معنے آنست کہ اے زاہد برو بکار خود باش وزبان را بملامت دردکشان کہ عاشقان اند دراز مکن کہ در نصیبہ ما و تو ہمین کردہ کہ بآن مشغولم پس چون از ہیچگے جز نصیبۂ ازل ہیچ بوجود نیاید ملامت روا نباشد و چون مقبولیت سخن بخاطر معشوق و خلائق نہ بزور بازو دست و قوت فصاحت بل عطیۂ آلہی ہست گوید قولہ

حسد چہ می بری اے سست نظم بر حافظ	قبول خاطر و لطف سخن خدا داد ہست

سست نظم اشارہ بر مدعی و منکر معنے بیت ظاہر ہست غزل

برو بکار خود اے واعظ اینچہ فریاد ہست	مرا فتاد دل از رہ ترا چہ افتاد ہست

فریاد کنایہ از وعظ و نصیحت معنے آنکہ اے زاہد برو بکار خود باش و اینچہ فریاد ہست کہ میکنی و بیہودہ نصیحت و وعظ پیش مے آئی مگر نمیدانی کہ سہ پند پدر مانع نشد + رسوائے مادرزاد را + و مرا دل بدام عشقے گرفتار شدہ و از اختیار بیرون رفتہ پس اگر از ما فریاد و فغان سر زند عجب نیست کہ شیوۂ عاشقان است اما ترا چہ شدہ ہست کہ بیہودہ فریاد مینمائی چون عاشق صادق را ملامت لائمان مانع نمیگردد بلکہ باعث میگردد کہ ملامت صیقل زنگار عشق است + بنابران گوید قولہ

بکام تا نرساند مرا لبش چون نے	نصیحت ہمہ عالم بگوش من باد ہست

کام مقصد و صلت لب لطف ضمیر شین بر محبوب نے عاشق و عارف کامل معنے آنست تا وقتیکہ لطف معشوق من بمراد خود چون نے کہ عارف کامل و عاشق واصل است نمیرساند نصیحت ہمہ عالم پیش من بیہودہ و برباد ہست و اثرے نمی بخشد چون کار عاشق بے جذبہ معشوق بجائے نمیرسد چون آن جذبہ بعلت نیست بنابران گوید قولہ

میان او کہ خدا آفریدہ است از ہیچ	دقیقہ ایست کہ ہیچ آفریدہ نکشادہ است

میان کمر و شعرا آنرا بہیچ نسبت دادہ باعتبار باریکی مراد ازان رابطہ ایست میان طالب و مطلوب ضمیر او بمعشوق دقیقہ امر مخفی آفریدہ مخلوق معنے آنست کہ آنجذبہ محبوب من و آن رابطۂ مطلوب من کہ ما را از ما بریدہ و بسوئے خود کشیدہ محبوب من از ہیچ آفریدہ یعنی از ما ہیچ استحقاقے نبودہ محض عطیہ ایست کہ بکرم خویش عطا فرمودہ و این امریست مخفی کہ ہیچ آفریدہ نکشادہ کہ قبل من قبلہ لا لعلۃ و ما من ردہ لا الزلۃ و چون توجہ عاشق جز معشوق نبود اگرچہ بہشت پیش او آرند بگوشۂ چشم ننگرد

بنابران گوید **قوله**

گدای کوی تو از هشت خلد مستغنی ست | اسیر بند تو از هر دو عالم آزاد است

معنے آنست که ای محبوب من کسے که گدائی کوے تو ورزید به بهشت کارے ندارد و کسے که اسیر عشق تو گردید بکونین التفاتے ننماید که عاشق از دین و دنیا و بهشت و دوزخ آزاد است و اورا بغیر معشوق توجهے نیست و چون خرابی عاشق موجب آبادی او و فنای او موجب بقای اوست بنابران گوید

قوله **اگرچه مستی عشقم خراب کرد و لے | اساس هستی من زان خراب آباد است**

معنے آنست که ای محبوب من اگرچه مستی عشق تو مرا خراب و پریشان کرده و از ننگ و ناموس آزاد گردانیده و بمقام فنا رسانیده لیکن هزار شکر که اساس هستی مرا ازین خرابی آبادیست چراکه بسبب این فنای و خرابی بعیشے و بقاے رسیده ایم که انجاے و پایانے ندارد **قوله**

دلا منال ز بیداد و جور یار که یار | ترا نصیب همین کرده است این داد است

بیداد و جور مراد کم التفاتی و تاخیر وصل که بر عاشق بمنزلهٔ جور است نه که فی الواقع و گرنه این معنی صورت نه بندد که وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ چون زشت ترین عاشق آنست که شکایت از معشوق کند بنابران گوید ای **دل** مسکین من بدین کم التفاتی محبوب و تاخیر او که در وصل افگنده در مقصد تو نمیرساند منال و شکایت مورز که چند روز آن محبوب تو نصیب تو همین گردانیده و بهبودی تو درین انگاشته پس از اراده او راضی باید بود و دهان بچون و چرا نباید کشود و باید دانست که کار معشوق مدام استغنا و از تملق عاشق هیچ نمیکشاید چون حافظ چندین اظهار شگفتگی و تملق کرد بنابران معشوق استغنا را کار فرموده بجواب او مے پرواز د **قوله**

برو فسانه مخوان و فسون مکن حافظ | کزین فسانه و افسون مرا بسے یاد است

فسانه حکایتهای گذشتگان کردن **فسون** کلماتیکه بدان رام کنند مراد ازان سخنان تملق **معنے** آنست که اے حافظ از اظهار کردن شیفتگی خود و حکایت گذشتگان گفتن در گذر و سخنان تملق را ترک کن که ازین هیچ کارے پیش نمیرود زیراکه بدین حکایتها و سخنها کسے را توان فریفت که هیچ بدان باشد و نیک و بد زمانه را در نیافته باشد و من مثل این حکایتها و سخنها بسے یاد دارم **غزل**

باغ مرا چه حاجت سرو و صنوبر است | شمشاد سایه پرور ما از که کمتر است

باغ بکنایة از دل سرو صنوبر قسمی از سرو مراد شاهد شمشاد قسم سرو مراد مرشد سایه پرور نازپرور
باید دانست که محبوبان در عالم بسیار اند یکی از دیگر فاضل تر است اما چون در چشم عاشق بغیر از معشوق
خود هیچکس بنظر نمی آید و بموجب کل حزب بما لدیهم فرحون چون کسی را بهتر از و نمیدانند بنابران در
جواب منکران میگوید که ای منکران هر دم ذکر معشوقی و وصف محبوبی در پیش من می آرید و مارا
متعرض میشوید و میخواهید که دل ما را ازین جناب باز گردانید نمیدانید که دل ما را چه حاجت بمعشوقان
دیگر است چراکه محبوب نازپرور من از کمتر است که از و معروض شده رو بدیگری آرم یعنی
معشوق من در غایت عظمت و کبریائی و نهایت جمال و دلربائی است من از و معروض شدنی نه ام
وچون کار معشوق مدام خونخواری عاشق است بسبب تاخیر در وصل بنابران گوید قوله

ای نازنین پسر تو چه مذهب گرفته	کت خون ما حلال تر از شیر مادر است

نازنین پسر معشوق مراد از ان مرشد باعتبار اصحاب [illegible] محبوب حقیقی کت که ترا
معنی آنست که ای محبوب من تو چه مذهب گرفته که مدام در پی قتل ما هستی و گاهی بوصل خود نمیرسانی
مگر که ترا خون ما حلال است از شیر مادر که چنین بیباکانه میخوری هیچ غمی نداری ویا از نازنین پسر ناصح
و منکر باشد از روی استهزا نازنین پسر گفته خونخوردن به نصیحت پیش آمدن پس آنوقت این بیت بجواب
ناصح است و مربوطه ببیت بالا است تقریرش روشن تر چون در راه عشق بسا غم و الم در پیش است
وعلاج آن بجز استغراق بعشق خیال معشوق نیست بنابران گوید قوله

چون نقش غم ز دور ببینی شراب خواه	تشخیص کرده ایم و مداوا مقرر است

درین بیت خطاب بدل است یا از جانب معشوق است نقش غم اضافه بیانیه و نیز حوادثات
و آفات شراب کنایة از عشق و خیال محبوب و حکایتهای عاشقان معنی آنست که ای دل ما
ویا ای عاشق مسکین من وقتی که حوادثات غم و الم و تعلقات دنیوی بر تو هجوم آرند و ترا در گرداب
غموم و هموم اندازند و تو هیچ نوع از ان رهائی نیابی پس می باشد که بشراب نوشیدن رجوع نمائی
ای در دار الامن عشق درآئی و بخیال معشوق مستغرق شوی و حکایتهای عاشقان سلف بمطالعه
آری چراکه مشخص است که علاج غم و اندوه که بعاشق روی نماید بجز این نیست و اگر ابیات بالا
درحق مرشد است پس این بیت درحق مسترشد است از جانب مرشد و مراد از شراب مراقبه و محاسبه

وشغل اشتغال ونقش غم مراد وساوس شیطانی ونفسانی چون زادراه عاشق بجز عجز ونیاز نیست بنا بران بزبانی معشوق گوید **قوله**

در راه ما شکسته دلی میخرند وبس	بازار خودفروشی ازین راه دیگر است

معنے آنست که اے عاشق مسکین چیست که هردم چندین درمیهوشی واظهار عظمت وتکبر میکنی چیز امیهوشی وعاجزی را پیشه نمی سازی اگر نمیدانی که در عاشقی غیر از شکسته دلی متاع نمیخرند که اَنَا عِنْدَ المُنْکَسِرَةِ قُلُوْبُهُمْ مِنْ اَجْلِیْ وخودفروشان را درینجا راه نیست چراکه خودفروشی راه دیگر هست یعنی سد راه حقیقت که کمال مرتبهٔ عشق در فنا ونیستی است نه که خودفروشی وعام فریبی که موانع از کمالات حقیقی اند که **بیت** میخوار ورند باش ولے خودنما مباش ؛ میخوار در طریقهٔ ما به که خودفروش **نقل است** که بازوے دختر بادشاہے بشکست شکسته بندے آوردند طرفه شکسته بندے که بیک نظر بندبندش بشکست مدتے در علاج او بسر برد چون آن بازوے او درست شد شکسته بند در خانه ماند دختر شاه که تیرخورده او بود چون مرغ نیم بسمل مے طپید دایه را طلبید وعلاج پرسید دایه گفت علاج این نیست بجز شکستن دست دختر دست خود بشکست فی الفور طالب بمطلوب پیوست از شکستن یکدست کار بانجام رسید دل که رئیس الاعضا است اگر شکسته میکنی البته بمحبوب حقیقی رسی چون عاشق را غیر از در معشوق ونیز مسترشد را غیر از جناب مرشد کشود نیست گوید **قوله**

از آستان پیر مغان سر چرا کشم	دولت درین سرا وکشایش ازین در است

معنے آنست که چون دولت کونین وسعادت دارین وابسته بآستان پیر مغان که مرشد یا معشوق است پس چرا ازینجهان سرکشی کنم ومعرض گردم بلکه باید که رخت خود درینجا افگنیم وچون حلقهٔ در جنبش پذیر نشویم عاشقان مختلف الاحوال اند وهریکے موافق حال خود سخنے گوید **قوله**

یک قصه بیش نیست غم عشق وین عجب	از هر کسے که می شنوم نامکرر است

نامکرر مختلف **معنے** آنست که عشق از یکے بیش نیست اما این عجب است که هر جا بنوعے دیگر ظهور نموده گوشه نشینان در گوشه وصومعه داران در صومعه عابدان بمسجد وعاشقان در خرابات هریک دریافت خود را ترجیح داده وبرنهج دیگر سخن میرانند چون نظاره حال عاشق موجب تحقیر عالمیان است گوید **قوله**

شیراز و آب رکنی و این باد خوش نسیم — آن — **عیبش مکن که خال رخ هفت کشور است**

شیراز شهریست پر حسن که دراصل زندان خانه سلیمان بود مراد وجود عاشق که زندان روح سالک است آب رکنی رکنا باد چشمه ایست در شیراز مراد از ان عشق **خال** معروف مراد زیبائی **هفت کشور** تمام عالم چه عالم بهفت حصه منقسم است و هر حصه را کشور گویند **معنے** آنست که اے منکر وجود من که جوے عشق و محبت در وجاریست و باد خوش نسیم انفاس در وساے عیبش مکن اگرچه محقر است اما زینت بخش هفت کشور ست چراکه درین عیب گیری خرابی است سه بادر دکشان هرکه درافتاد برافتاد ؛ و چون فضیلت عشق حقیقی بر مجاز ظاهر است گوید **قوله**

فرق است ز آب خضر که ظلمات جای او ست — **با آب ما که منبعش الله اکبر است**

آب مراد عشق **خضر** مراد عاشق مجاز **ظلمات** قالب عنصری که دراصل کثیف است **الله اکبر** چشمه ایست در شیراز که از میان کوه بر آید هرکه آنرا ببیند بے اختیار گوید الله اکبر که مراد از ان ذات ایزد بیچون و یا لطیفهٔ ربانی که خروج او از دل است **معنے** آنست که از عشق عاشقان مجاز تا عشق ما بسا فرق است چراکه او شان حصول عشق از دیدن صور را که از عنصر کثیف است حاصل نموده اند و ما از ذات ایزد بیچون یا از لطیفهٔ ربانی و نیز آب **خضر** زهد زاهدان **ظلمات** حظوظ نفسانی **معنے** آنست از زهد زاهدان تا عشق ما بسا فرق است که ایشان بحظوظ نفسانی که وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي الْأَنْفُسُ و ما خالصاً لله هرگز این بدان کے ماند و می تواند که مراد آن باشد که آب خضر زندگی صوری می بخشد و آب ما که کنایه از عشق و محبت است زندگی معنوی می بخشد و چرا چنین نباشد که جاے آب خضر ظلمات است و آن بدنیا مناسبت دارد و جاے آب ما الله اکبر که چون بآن اسم ذاکر مے شویم باین زندگی مشرف می شویم و چون معشوق هردم بحالت دگر است گاه برحمت و گاه بغضب و عاشق را باید که بر عنایت معشوق غره نشود بلکه از غضبش ترسان باشد بنابران گوید **قوله**

دی وعده داد وصلم و در سر شراب داشت — **امروز تا چه گوید و بازش چه در سر است**

دی روز که گذشته اینجا مراد از روز الست **وعده وصل** اِنَّ فِي الْجَنَّةِ لِقَاءَ اللهِ لِلْمُؤْمِنِينَ حَقٌّ **امروز** کنایه از فشار دنیا **معنے** آنست که روز الست چون از ما کلمه بصدور پیوست از غایت لطف وصل که بر ما سید اشت وصل بما بنمود که نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ و چون درین دار دنیا آمدیم

واز قرب بہجر مبتلا گشتہ ایم وگرفتار غفلت وبلیات شدہ ایم می ترسیم ومنتظریم کہ تا امروز در حق ما چہ گوید وچہ در خیال دارد چون عاشق را باید کہ بغیر از در معشوق جاے نرود وبکسے التفات ننماید بنابران گوید قوله

ما آبروے فقر وقناعت نمی بریم	با پادشہ بگوی کہ روزی مقدر است

معنے واضح است در لطائف الطوائف آوردہ کہ بادشاہ آن عصر حافظ را طلب کرد حضرت ہمین بیت نوشتہ فرستاد وخود نرفتند وچون سخنان حافظ مملو از عشق مقبول دلہاست گوید قوله

حافظ چہ طرفہ شاخ نبات است کلک تو	کش میوہ دلپذیر تر از شہد وشکر است

طرفہ نادر کلک زبان وقلم کش ضمیر شین بر کلک معنے واضح است غزل

بنال بلبل اگر با منت سر یاریست	کہ ما دو عاشق زاریم کار ما زاریست

بلبل معروف ومراد عاشق مجاز معنے آنست کہ اے بلبل واے عاشق مجاز گریہ وزاری را پیشہ خود ساز اگر با ما سر یاری داری چراکہ ما وتو در اسم عاشق شریکیم وکار ما ہمین زاری وتحمل وبردباریست چون عاشق مجاز وعاشق حقیقی باسم عشق دریک رشتہ اند اما فضیلت عاشق حقیقی بر عاشق مجازی ظاہر است بنابران ترجیح خود میکند قوله

دران زمین کہ نسیمے وزد ز طرۂ دوست	چہ جاے دم زدن از نافہاے تاتاریست

زمین دل عاشق نسیم کنایہ از جذبہ طرۂ دوست عشق محبوب حقیقی نافۂ تاتار کنایہ از عشق مجاز معنے آنست کہ دران دلے کہ جذبۂ لطف الوہیت جاے گیر شود وعشق حقیقی روی نماید چہ احتیاج سخن عاشق مجاز ونالیدن بزاریست وباین گفتن اشارۃ بوصول مقامی کند کہ سالک چون دران مقام رسد تمام وجود او مشک اذفر گردد چون منتہاے کار عاشق بر فناست کہ موجب بقاے اوست بنابران گوید قوله

بیار بادہ کہ رنگین کنیم جامۂ زرق	کہ مست جام غروریم نام ہشیاریست

بادہ کنایہ از تجلی ذاتی کہ موجب فناے سالک وبقاے اوست جامۂ زرق ہستی مستعار جام غرور ہستی مستعار ہشیاری زندگی معنے آنست کہ اے ساقی وعدۂ ایزدی بیار وشراب تجلی ذاتی بما عطا نما تا بسبب آن این مستی مستعار از ہستی حقیقی بدل کنیم یعنی ازین ہستی مستعار درگذرم وہستی باقی رسم چراکہ پاے بند دام این ہستی مستعاریم ونام زندگی بر ما نہادہ اند واگرنہ فی الحقیقت این زندگی نیست چراکہ زندگی آنست کہ ما تے درپیش نباشد وچون حد آمدن در عاشقی نہ کار

هر خامے و بوالهوسی است گوید قوله

خیال زلف تو پختن نه کار هر خامیست	که زیر سلسله رفتن طریق عیاریست

زلف جذبه مراد عشق معنے آنست که خیال و جذبهٔ عشق تو نمودن و احتمال شدائد و بلیات نمودن نه کار هر خامی و بوالهوسی است زیرا که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ بلکه زیر سلسله رفتن یعنی در عاشقی کوفتن طریقهٔ عیار انست یعنی کار کسے است که در کشتن خود چالاک و بے باکست و نیز زلف عبارت از دنیا بود معنے آنست که خیال نشاء دنیا پختن و آنرا مزرعهٔ آخرت پنداشتن و تمتعے برداشتن کار خامانست پس اے سالک بوالهوس از جست وجوے آن بایست که خون صد هزاران در ته او ریخته و زیر سلسله رفتن طریق عیاریست که مدارش بر تحمل شدائد و بُردباریست نقل است که سلیمان چون بر تخت داودی نشستش آمد و دین و دنیا از روے مواهبش بدستش آمد هر گاه که بر حقیقت دنیا مطلع شد دلش از توجه بدو منقطع شد حظوظ دنیا را اعتبار ننموده زنبیل بافی اختیار فرمود از انجا که شفقت بر خلق خدایش بود در دعاے خود فرمود که رَبِّ هَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي نه از روے تلذذ ملکیه که داب فراعین است یعنی ای پروردگار اگرچه دنیا را از روے موهبت بمن عطا فرمودی که دران باد بر سیدنی نیست و بهر وجه که خرج کنیم پرسیدنی کما قلت لِي هٰذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ بِغَيْرِ حِسَابٍ اما چون حقیقتش دریافتم که مانعی است روانه و بر تافتم و زنبیل بافی را اختیار نمودم و خود را از حظوظ آن بکنار آوردم و از روے شفقت بر جهانیان بحضرت عرض میکنم که این ملک را بدیگری مده و در معجزات خاصه منش نه که دیگرے البته از جا خواهد رفت که در ظاهر شیرین است و فی الحقیقت سمے است قاتل چون ظهور عشق وابسته بخط و خال نیست بلکه کیفیتے در محبوب که معرا و مبرا است از تحریر و تقریر که از عشق از ان پیدا میشود و آنرا لطیفهٔ نهانی نیز گویند بنابران گوید قوله

لطیفه ایست نهانی که عشق از و خیزد	که نام آن نه لب لعل و خط زنگاریست

معنے آنست یعنی ظهور محض عطیه الٰهی است و ظهور او از لطیفهٔ نهانی است که عبارت از کیفیتے است در محبوب که نام آن نه لب لعل و خط زنگاریست یعنی از نه حسن و دلربائی محبوبان و خط و خال ایشان که عشق بمنزله آتش است هیمه افروزش آن همچنین زلف و خط و خال محبوبان بمنزلهٔ هیمه پس باید دانست که هیمه موجب افروختگی آتش است نه مخرج آن همچنان کیفیت منزه از جمال ظاهریست بلکه جمال ظاهری را

جمال از دوست نه اینهمه دلبری خاصۀ اوست قوله

هزار نکته درین کار و بار دلداریست	جمال شخص نه چشمست و زلف و عارض و خال

معنے آنست که جمال معشوق بآن کیفیت مرقومه و مظهر آن کیفیت کرشمه و غمزه و شیوه و رمز و وجه وادا و ناز هست پس باید دانست که هزاران هزار نکته درین کار و بار دلداریست بجز چشم مخمور و زلف پرخم و دلدار نمیتوان گفت چه دلدار آنست که دل عاشق را ببرد و بخود کشد و این موقوف نه بحسن صورت است چنانچه در شرح نزهة الارواح آورده که عشق طالب حسن ملاحت است نه صباحت زیرا که صباحت نقشے است بر روے دیوار و ملاحت شیوه ایست از عین کار و ملاحت کنایت از همان لطیفه ایست که خارج از بیان است و چون عاشق را بر آستانۀ دوست رسیدن خیلے دشوار است بنابران گوید قوله

عروج بر فلک سروری بدشواریست	بر آستانِ تو مشکل توان رسید آرے

معنے آنست که اے محبوب من بر آستانۀ تو رسیدن خیلے مشکل هست چرا که تا از خود فانی نگردد بدوست نرسد آرے عجب نیست کسے بفلک سروری بآسانی نرسیده و چون هر طاعتے و عبادتے که مبرا از محبت وخالی از عشق باشد چندان قیمت ندارد بنابران گوید قوله

قبائے اطلس آنکس که از هنر عاریست	قلندرانِ طریقت بنیم جو نه خرند

قلندران طریقت عاشقان الله قبائے اطلس عبادات ریائی هنر کنایه از عشق و اخلاص معنے آنست که اعمال از نماز و روزه و حج و زکوة و محاسبه و مراقبه که از عشق مبرا باشد و از اخلاص معرا نزد عاشقان الله و عارفان بالله قدر جوی و قیمت خر دلے ندارد بلکه آن موجب خسران دین است بیت اگر جز بحق میرود جاده ات ؛ در آتش فشانند سجاده ات ؛ خواجه عطار گوید ے کفر کافر را و دین دیندار را ؛ ذرۀ درد دل عطار را ؛ چون سالک را تغافل در سلوک موجب خرابیست گوید قوله

که توبه وقت گل از عاشقان گنهگاریست	نه بسته اند در توبه حالیا مے نوش

مے عبارت از عشق و محبت گل جوانی معنے آنست که تا حال آفتاب از مغرب طلوع نموده و در توبه مسدود نشده یعنی در فیض الٰهی باز است پس در حصول عشق سعی نما و از کارها لایعنی درگذر که باز ماندن از عاشقی در هنگامیکه موسم جوانی است گنهگاری و تبه کاری است سوال چون از مصراع اول

معلوم میشود که الحال مے بنوش بعده توبه کن وچون از مے عشق که بهترین عمل است مراد داشتند توبه ازو
چون صورت بندد که توبه از معاصی باشد **جواب** مراد از مے عشق و محبت مجاز است که نزد کاملان
از جمله معاصی است که خالق را گذاشته توجه بمخلوق آورده اند امانزد سالکان در ابتدا موجب المجاز قنطرة الحقیقة
جائز است متاب از عشق رو گرچه خود مجاز نیست و نیز عشق حقیقی که سبب ست معشوق حقیقی که مسبب است پس
از مسبب باز بوده گرفتار سبب ماندن از جمله معاصی است باید دانست که عاشقان را دو حالت است گاه محو گاه
صحو گاه فنا گاه بقا و خواب و بیداری نیز نامند و عاشقان را در هر دو حال وصلست بعضی در محو چون مجذوبان را
و بعضی در صحو چون صوفیه را گوید **قوله**

سحر کرشمهٔ وصلش بخواب میدیدم	زهی مراتب خوابی که به ز بیداریست

سحر ابتداے عشق خواب فنا و محو بیداری بقا صحو معنے آنست که در ابتداے عشق که در حالت
محو بودم بوصل او معزز بودم و چون بحالت صحو آمدم مر آن مشاهده بر طرف شد پس میگوید که آفرین بر مرتبه
محو و فنا که بر بقا و بیداری فوقیت دارد و فی الواقع چنان نیست زیرا که بقا بر فنا فوقیت دارد اما باعتبار
غلبهٔ شوق و فرط اشتیاق میگوید لا یُؤخَذُ المجنونُ بما صدر عنهُ و در معنی ظاهری اشکال این بیت
آنست که این خواب وقتے از بیداری به باشد که آنچه در خواب دیده شود در واقع بود چنان نیست که مشهورست
که خواب خیال میگویند شیخ عبد الحق دهلوی در شرح فارسی مشکوة در کتاب الرؤیا آورده که در
تحقیق رؤیا اختلافست میان عقلا چرا که بعضے گویند که نوم ضد ادراکست ظهیر گفته ؎ نگشای لب
بخنده که تو خفتهٔ از آنکه ۞ در خواب خنده موجب تنگی و بکاست ۞ و نزد بعضے هر خوابیکه تعبیر کنند ؎
گر بد بگوئی نیک را آن نیک بیشک بد بود ۞ ور نیک گوئی زشت را آن زشت گردد خوبتر ۞ و بعضے گویند
خیال باطل است جواب آنست که اینجمله اختلافات در خواب عوام است چرا که مشروط بشروط و اوقات
اما بر صحت رویاے صالحه در حقیقة اجماع است مر اهل حق را که من رآنی فقد رآنی پس میگوید که در رویای
حقیقة ادراک نیست و محض خیالیست لیکن با وجود آن ثبوتے دارد و مر آن را تعبیریست و اولی تر و نزد
استاد ابو اسحق اسفرائینی رویا ادراک است حقیقت بے شبهه چون عاشق را باید که بارادهٔ معشوق راضی
بود و بحکم او شاکر و هیچ نوع در کار و بار او تصرف نکند و بیهوده گفتگو پیش نیارد بنا بر آن گوید **قوله**

دلش بناله میازار و ختم کن حافظ	که رستگاری جاوید در کم آزاریست

معنے آنست کہ ای حافظ مسکین دل محبوب را از بس کہ نازک است باین گفتگوے بیہودہ میازار و بہر جہ او راضی باشد بجا آر کہ رندگاری جاوید در کم آزاریست مَن سَلِمَ سَلِمَ وَمَن سَلِمَ نَجا

غزل

بکوی میکدہ ہر سالکی کہ رہ دانست	در دگر زدن اندیشۂ تبہ دانست

میکدہ و میخانہ مقام عشق **معنے** آنست کہ ہر سالکی کہ بکوے عشق گذارش افتاد و لذت و حلاوت آنرا دریافت باز طلب فتحیاب از در دگر کہ زہد است کردن اندیشۂ تبہ دانست زیرا کہ محصل مرادات کونین ہمین عشق است و چون حصول کشف مغیبات درین جاست گوید **قولہ**

بر آستانہ میخانہ ہر کہ یافت رہے	ز فیض جام می اسرار خانقہ دانست

معنے آنست ہر کہ در دار الامن عشق در آمد و انجا استقامت ورزید اسرار ہاے کہ دیگران در خانقہ حاصل میکنند او از فیض جام مے کہ عبارت از عشق و تصفیۂ دل است حاصل نمود **نقل** است کہ جنازہ شخصے بر در بزرگے میگذشت آن بزرگ بکنیزک گفت برو خبر بیار کہ جنازہ مرد است یا زن آن کنیزک آمدہ و دیدہ رفتہ باز گشت و عرض نمود گفت با مرد و زن نمیدانم لیکن این مقدار دانم کہ جنازۂ خبیث آن بزرگ گفت مارا چندین مدتہا است کہ زہد و عبادات میکنیم بر ما مکشوف نشد تبو چون شد کنیزک گفت ای شیخ این عطیۂ الٰہی ست وابستۂ زہد و خانقہ نشینی نیست بلکہ متعلق بعشق است باید دانست کہ عشق مکانی است کہ دران کفر و اسلام یکسانست ؎ بکفر و باسلام یکسان نگہ کہ ہر یک ز دیوان او دفتر یست چنانچہ در مجالس شیخ سعدی است **نقل** است کہ سلطان محققان ابراہیم خواص پیوستہ با مریدان میگفت کہ من کاشکے خاک قدم آن عورت بودمی پرسیدند کہ یا شیخ آن کدام است کہ پیوستہ مدح او میکنی گفت روزے وقتم خوش شد قدم در بیابان نہادم بدیار کفر رسیدم قصرے دیدم کہ سیصد ہزار سر از کنگرہای او آویختہ اند متعجب ماندم پرسیدم کہ این چیست و این قصر از آن کیست گفتند از آن فلان ملکے است او را دختریست دیوانہ گشتہ در سویداے سینہ ام گذر کرد کہ قصد آن دختر کنم چون قدم در قصر نہادم مرا نزدیک ملک بردند بسیارے از اکرام در حق من نمود پس گفت ای جوانمرد ترا ازین جایگہ چہ حاجت است گفتم شنیدم کہ دخترے داری دیوانہ آمدہ ام تا او را معالجت کنم مرا گفت بر کنگرہای قصر نگاہ کن گفتم نگاہ کردم پس در آمدم گفت این سرہاے کسانیست کہ دعوی طبیبی کردہ اند و از معالجت عاجز شدہ اند تو نیز اگر معالجت نتوانی کرد سر تو ہم آنجا بود بفرمود تا مرا نزد آن دختر بردند

چون قدم در سرای نهادم دختر گفت ای کنیزک مقنع بیار تا سر خود بپوشم گفتم ای ملکه چند تن بسبب
آمدند از هیچکس خود را نپوشیدی جواب داد آنها که آمده بودند مرد نبودند مرد آنست که الحال در آمد
گفت السلام علیک ای پسر خواص گفتم چون دانستی که من پسر خواصم گفت آنکه ترا بجاره نمود مرا الهام
داد تا ترا بشناختم ندانستی که گفته اند اَلمؤمِنُ مِرآةُ المؤمِنِ چون آئینه بی زنگ بود هر نقشی درو بنماید ای
پسر خواص دلی دارم پر درد هیچ شربتی داری که دل بدان تسلی یابد این آیه بر زبانم گذشت اَلَّذِینَ اٰمَنُوا
وَتَطمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِکرِ اللهِ اَلَا بِذِکرِ اللهِ تَطمَئِنُّ القُلُوبُ چون این آیه بشنید آهی کرد و بیهوش شد
چون بهوش آمد گفتم ای دختر برخیز تا ترا بدیار اسلام برم گفت یا شیخ در دیار اسلام چیست که اینجا نیست
گفتم آنجا قبله ایست معظم و مکرم گفت ای ساده دل اگر کعبه را ببینی و بشناسی گفت بالای سر من نگاه
کن چون بالای سر او نگاه کردم چه بینم که کعبه برگرد سر دختر طواف میکند مرا گفت یا سلیم القلب اینقدر
ندانی که هر که بپای رود کعبه را طواف کند و هر که بدل بکعبه رود کعبه بطواف او آید فَاَینَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ
وَجهُ اللهِ چون طریقه رندی اختیار نمودن نه کار بیدلی و سست نفسی است بنابران گوید قوله

زمانه افسر رندی نداد جز بکسی	که سرفرازی عالم درین کله دانست

یعنی زمانه افسر رندی و تاج بی باکی بر سر کسی ننهاد الا بکسی که او سرفرازی خود درین کله دانست و از
همه گسسته و توسل بدو جسته و هیچ اندیشه از غم و الم و اعراض و انکار و نیک و بد را بخود راه نداده چون
عاشق را بهتر ین کارها از نوشیدن شراب که استغراق عشق مراد است و مشاهده معشوق نیست بنابران گوید قوله

خوش آن نظر که لب جام و خط ساقی را	هلال یکشبه و ماه چارده دانست

لب جام کنایه از دل خود و یا از عشق قبیل از ذکر سبب و اراده مسبب چه جام سبب است و می مسبب
و از روی مراد معشوق روی ساقی روی معشوق باید دانست که اکثر خلق از همه اعراض نموده بدیدن
هلال متوجه میشوند و در شب چاردهم براندن عیش و عشرت میل مینمایند معنی آنست که خوش
آن عاشقی که لب جام را هلال تصور نموده و در مشاهده آن از جان و دل گرائیده و روی محبوب را
ماه چهارده در اسباب عیش میکوشند یعنی خوش عاشقی که از همه گسسته دست بدامن عشق زده و توجه
نموده و از همه چشم بر دوخته بمشاهده دوست افروخته و چون مرتبه عشق از همه بالاتر است و کشف
ملک و ملکوت جمله وابسته او ست بنابران گوید قوله

هر آن کہ رازِ دو عالم ز خطِ ساغر خواند | رموزِ جامِ جم از نقشِ خاکِ رہ دانست

رازِ دو عالم اسرار مخفیات کونین خط ساغر خطہاے دل کہ از ظہور تجلیات منقش مے شود ونیز ساغر روے معشوق مراد ازان است و خط مراد صفات و خط ساغر مرکب ذات جمع الصفات چہ خط بر رخسارہ است و صفات پردہ ذاتست رموز اسرار جامِ جم جامے کہ جمشید ساختہ بود و احوال ملکِ دارا معاینہ مینمود مراد دلِ زہاد و عباد معنے آنست کہ ہر عاشقے کہ اسرار مخفیات کونین بتصفیہ از نقوشِ دلِ خود کہ بسبب تجلیات میشود حاصل نمود رموز جام را از خاکرہ دانست و ہیچ ملتفت نشد ویحتمل ہر عاشقے کہ اسرار مخفیات کونین بسبب مشاہدۂ ذات مع صفات معشوق خود مکشوف نمود اسرارے کہ مر زاہدانرا بسبب زہد رو دادہ از نقشِ خاکرہ دانست ویحتمل کہ ساغر مرشد یا دلِ خویش خط ساغر تلقین جامِ جم مشہور معنے آنست ہر کہ از مرشد تلقین یافت و رواز مقاصد دیگر برتافت و از اسرارِ دو عالم چون از تلقین مرشد ہویدا گشت و از جان و دل ہر دو شیدا شد رموزات گیتی را از خاکراہ مرشد دانست ونیز از خط ساغر نقوش تجلیات یعنی ہر سالکے کہ او رازِ دو عالم از نقوشِ دلِ خود خواندہ است رموزاتِ جامِ جم از نقوش خاکرہ دانستہ بدان ملتفت نشد ونیز کسے کہ تخلیۂ قلب از ماسوی اللہ و تصفیۂ دل و تجلیۂ سر حاصل کرد رازِ دو عالم را در ساغر دل معلوم کرد و اسرار باطنی مکشوف شد رموز پیالہ کہ جمشید ساختہ بود کہ از چہار رکن آن پیالہ رموز چار طرف عالم معلوم میشد آنرا خاکرہ دانست چون از عاشق بجز از اعمال کہ مبرا از ریا باشد و رندی کنایۃ از وست چون طریقۂ ملامتیہ صورت نہ بندد بنا بران گوید قولہ

ورای طاعتِ دیوانگان ز ما مطلب | کہ شیخِ مذہبِ ما عاقلی گنہ دانست

طاعتِ دیوانگان مراد اعمال بے ریا کہ آغشتۂ غرض ثواب و دخولِ جنت نباشد محض للہ باشند عاقلی ہشیاری مراد اعمال کہ آلودۂ غرض ثواب بود معنے آنست کہ اے منکر جز از اعمال بے ریائی کہ منزہ از غرض ثواب و درجات باشد و از ہمہ فرار و با معشوق قرار نمودن و از ننگ و ناموس بگذشتن کہ شیوۂ عاشقانست از ما مطلب چراکہ شیخ مذہب ما کہ مرشد طریقہ است اعمال ریائی کہ آغشتہ غرض ثواب و درجات و بیم عقاب بود و در بند ناموس بودن و گرفتار تعلقات دنیوی ماندن از جملہ معاصی شمردہ چہ عاشق را بغیر التفات نمودن گناہے است بزرگ و چون در عشق طمع سلامتی نشود

بنابران گوید قوله

دلم ز نرگس ساقی امان نخواست بجان | چراکه شیوهٔ آن ترک دلسیه دانست

ساقی مراد معشوق نرگس ساقی چشم مراد تجلی ذاتی و یا جذبهٔ عشق ترکِ دلسیه اشارت بهمان چشم باعتبار استغنا معنے آنست که دلِ من از عشقِ آن معشوق بجانِ خود امان نخواسته یعنی اُمید زندگی نداشته چراکه دانسته که در عشق سوائے جان دادن کارے نیست که اَلعِشقُ اَوَّلُهٗ حَرقٌ وَّاٰخِرُہٗ قَتلٌ پس در عشق چون اُمید زندگی طمع باید داشت و یا آنکه دلِ من از ظهور تجلّی ذاتی که موجب فنائے عاشق است امانِ جانِ خود نخواست و از بیم آن پائے پس نکشید بلکه هر دم در اقبالِ آن کوشید چه معلوم است که کارِ تجلی ذاتی جز فنائے عاشق نیست و چون در هجرانِ معشوق کارِ عاشق بجز از ناله و زاری نیست بنابران گوید قوله

ز جور کوکب طالع سحرگهان چشمم | چنان گریست که ناهید دید و مه دانست

معنے آنست که بسبب ظلم ستاره طالع خود که برما کرده و مارا از معشوق جدا ساخته بامداد چشمهائے ما بحدے گریستند که ناهید و مه که در آسمان اول و سوم اند معلوم کردند اے بعالم علوی اشتهار یافته - چون عاشق را باید که عالی همت بود بدنیا و ما فیها نظر نکند و بکلبهٔ گدائی خود خورسند باشد و قانع گوید - قوله

بلند مرتبه شاهی که نُه رواق سپهر | نمونهٔ ز خم طاق بارگه دانست

معنے آنست که از عاشقان عالی مرتبه آن کسے است که نه فلک را نمونه خم طاقِ خود دانست یعنی بکلبهٔ گدائی خورسند بوده بدنیا و ما فیها نظر نکرد بلکه این همه را طفیل گدائی خود دانست باید دانست که تقاضائے عشق آنست که در پرده نمیباشد و هر دم بظهور مے آید چون عاشق صادق را از آن بیم نه بنابران گوید قوله

حدیث حافظ و ساغر که میزند پنهان | چه جائے محتسب و شحنه پادشه دانست

معنے آنست که حدیث و حافظ و مے نوشی یعنی عشقبازی او چه جائے دانستن محتسب و شحنه بلکه پادشه دانست اے اظهر من الشمس است و نیز محتسب و شحنه منکر و ناصح مراد است پادشه پیر طریقت معنے واضح است -

غزل

بلبلے برگِ گلِ خوش رنگ در منقار داشت | و اندران برگ و نوا خوش نالهائے زار داشت
گفتمش در عین وصل این ناله و فریاد چیست | گفت مارا جلوهٔ معشوق در این کار داشت

بلبل کنایه از عاشق و اگر نیز همین طیر است درست میشود که اهل الله را مکالمه با طیر میشود وَ اِنْ مِنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ برگ گل لب معشوق و تجلی آلهیه برگ و نوا توشه و عیش خوش بمعنی بسیار باید دانست که عاشق را اگر چه در هنگام هجر کار بگریه و زاریست اما گاه باشد که در حالت وصل هم بود بیش آنست که جلوهٔ معشوق را نهایت نیست و آناً فاناً بجلوهٔ دیگر پیش می آید و عاشق را کار بر فناست پس کسیکه مدار کارش بر فناست بی نهایت را چگونه دریابد معنی آنست که عاشقے را دیدم که با معشوق خود هم آغوش و لب بلب داشت یعنی در غایة وصل بود در چنان حال زار زار می نالید گفتم مر آن عاشق را که تو در عین وصل هستی موجب این گریه و زاری چیست گفت مرا جلوهٔ معشوق درین حالت آورده یعنی می بینم که جلوهٔ معشوق را انتها نیست و ما را فنا در پے بنابران میگویم که بمعرفت کما حقه معشوق نمیتوانم رسید و نیز بسبب آنکه محنت قرب از بعد افزون است چنانچه در سبحة الابرار است ؎ والی مصر ولایت ذوالنون ✤ وان باسرار حقیقت مشحون ✤ گفت در کعبه مجاور بودم ✤ در حرم حاضر و ناظر بودم ✤ تا که آشفته جوانی دیدم ✤ چه جوان سوخته جانے دیدم ✤ لاغر و زرد شده همچو هلال ✤ کردم از وے ز سر مهر سوال ✤ که مگر عاشقی ای شیفتهٔ مرد ✤ که بدینگونه شدی لاغر و زرد ✤ گفت آرے به سرم شور کسیست ✤ کس چو من عاشق و رنجور بسیست ✤ گفتمش یار بتو نزدیکست ✤ یا چو شب روزت از و تاریکست ✤ گفت در خانهٔ اویم همه عمر ✤ خاک کاشانهٔ اویم همه عمر ✤ گفتمش یکدل و یک روست بتو ✤ یا ستمگاره جفا جوست بتو ✤ گفت هستیم بهر شام و سحر ✤ بهم آمیخته چون شیر و شکر ✤ گفتمش یار تو اے فرزانه ✤ با تو همواره بود در خانه ✤ لاغر و زرد شدهٔ بهر چه ✤ سر بسر درد شدهٔ بهر چه ✤ گفت رو رو که عجب بیخبری ✤ به کزین گونه سخن درگذری ✤ محنت قرب ز بعد افزونست ✤ جگر از هیبت قربم خونست ✤ هست در قرب همه بیم زوال ✤ نیست در بعد جز امید وصال ✤ و چون کار معشوق مدام استغناست پس اگر از عاشق متنفر شود جاے اعتراض نیست بنابران گوید قوله

یار گر ننشست با ما نیست جاے اعتراض	بادشاهی کامران بود از گدایان عار داشت

معنے آنست که اگر آن معشوق از غایت استغنا که شیوهٔ اوست نظر لطف بما نکرد و نزد ما ننشست اعتراض را نمی شایست ؎ چه نسبت خاک را با عالم پاک ✤ که او یار باقی و ما فانی - و چون معشوق از غایت بے نیازی که دارد گوش بسخن عاشق نمی آرد خواه سخن در ناز گوید خواه در نیاز بنابران گوید قوله

در نمیگیرد نیاز و ناز ما با حسن دوست	خرم آن کز نازنینان بخت برخوردار داشت

در نمیگیرد اثر نمیکند نیاز سخن عاجزی ناز غرور و تکبر نازنینان معشوقان معنے آنست که اگر عاجزی مینمائیم وگر غرور و تکبرے ورزم هیچ در دل سنگین او اثر نمیکند ولطف و شفقت بما ارزانی نمیدارد زیراکه لطف و فضل او موقوف بعلت نیست محض عطیه ایست که قَبِلَ مَنْ قَبِلَهُ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّهُ لَا لِذِلَّةٍ پس خرم کسے که فیض از جناب معشوق حاصل نموده و بهره ور گشته چون مناسب حال سالک آنست که دلبستگی بصور جمیله مصنوعات و تجلیات بحدے نکند که عمر گرانمایه بتمامی صرف او سازد بلکه چندے مشاهده نموده بصانع پرواز د که کُلُّ مَصْنُوعٍ يَدُلُّ عَلَى الصَّانِعِ گوید **قوله**

خیز تا بر کلک آن نقاش جان افشان کنیم	کین همه نقش عجب در گردش پرکار داشت

معنے آنست که اے سالک تا چند مبتلاے این صور فانی مانی برخیز و ازین غفلت باز آئی تا جان خود را نثار کلک آن نقاش کنیم که اینهمه نقوش مختلفه که مے بینی و مبتلاے آن شده در گردش قلم داشت یعنی از گردش قلم او ست یعنی چون الله تعالے خواست که عالم را از کتم عدم بر منصه ظهور نشاند اول قلم و لوح موجود نمود قلم را گفت اُكْتُبْ فِي صَحِيفَةٍ پس قلم نوشت هرچه امر شد والحال بموجب نوشته بظهور مے آید باید دانست که عشق سراسر رسوائی و بدنامی است از ینجهت که هرچه در مذهب عاشقان است عوام منکران اند چون عاشق صادق آنست که از رسوائی و بدنامی نیندیشد و هیچ اندیشه از ننگ و ناموس در دل نیارد گوید **قوله**

گر مرید راه عشقے فکر بدنامی مکن	شیخ صنعان خرقه رهن خانه خمار داشت

مرید اراده کننده **شیخ صنعان** نام عارفے کامل و شیخے واصل که بر ترسابچه عاشق شد و قصه اش اظهر من الشمس است **معنے** آنست که اے سالک اگر اراده عاشقی داری و میخواهی که سیر دار الملک عشق نمائی اول باید که فکر بدنامی را از دل دور اندازی نشنیده که شیخ صنعان با آن کمال که چارصد مرید صاحب کمال داشت و پنجاه حج کرده بود چون بعشق ترسابچه گرفتار شد آن زهد و پارسائی را برباد داد و خمر نوشید و مصحف را بسوخت و بت را سجده کرد و خوک چرانید و هیچ ازین رسوائی نیندیشید که ۵ بار دگر پیر با خرقه بزنار داد ✤ نقد نود ساله را بر دبکفاره داد ✤ قبله بدل کرد زود معتکف دیر شد ✤ روے بمحبوب کرد دوش بزنار داد ✤ چون عاشق را باید که بطاعت معشوق بنوعے باشد که کمی بر آن

وقوف نیابد تا قاعدهٔ اخلاص خلل نپذیرد و بریا منسوب نگردد بنابران گوید قوله

وقتِ آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر ذکر تسبیح و ملک در حلقهٔ زنار داشت

قلندر در نفحات الانس آورده فرقه قلندریه که متشبه محق بملامتیه طائفه باشند که تعمیر و تخریب نظر خلق مبالاتی زیاده نه نمایند و اکثر سعی ایشان در تخریب رسوم و عادات و اطلاق از قیود آداب مخالطت بود و سرمایه ایشان جز فراغ خاطر و طیب القلب نباشد و ترسم براسم زهاد و عباد صورت نه بندد و اکثر نوافل و طاعات از ایشان بر نیاید و جز بر اداے فرائض مواظبت ننمایند و بجمع و استکثار اسباب دنیوی نباشند و لطیبة القلب قانع باشند و طلب مزید احوال نکنند و ایشانرا قلندریه خوانند و این طائفه از جهة عدم ریا با ملامتیه مشابهت تمام دارند و فرق میان ایشان و ملامتی آنست که ملامتی بجمیع نوافل و فضائل تمسک جوید و لیکن از نظر خلق الله پنهان دارد اما قلندر از حد فرائض درنگذرد و با خفا و اظهار از نظر خلق مقید نبود و معنی آنست که خوش آن عاشقے که در راه عشق تعمیر باطن در خرابی ظاهر حاصل گردد یعنی طاعت و عبادت معشوق بنوعے بجا آرد که بر کسے بر آن وقوف نه یابد و چون جامه وجود عاشق تا که بصباغ خانه فنا غوطه نخورد و مصبغ برنگ بقا نگردد بنابران گوید قوله

عارفے کو سیر کرد اندر مقامِ نیستی هست شد چون مستیِ از عالمِ اسرار داشت

مقام نیستی فنا هست بقا و صحو معنے آنست که هر عاشقے که سیر مقام نیستی کرد و در عالم فنا فی الله در آمد عاقبت بمقام صحو متمکن گردیده اے ببقا بالله معزز گردید چون مستی عشق دامنگیر او ماند و از وے زائل نگشت چرا که بعضے را در اثنای راه بمشاهدات تجلیات بسبب کم حوصلگی سیرابی روے میدهد و گرفتار آن مقام میمانند و از عروج باز میمانند و ره بمطلب نمے برند و عشق را خاصه آنست تا که بفنا نرساند ببقا معزز نگرداند چون چشم عاشق را مدام کار با اشک باری است از انجهة که الله تعالے فرموده که من چشم گریان دوستدارم و نیز موجب حصول مراد است که اَلْبُكَاءُ تَحْصِيْلُ الْمُرَادَاتِ بنابران گوید قوله

چشمِ حافظ زیر بام قصر آن حور سرشت شیوهٔ جَنّٰاتٌ تَجْرِیْ تَحْتَهَا الْاَنْهَار داشت

معنے آنست که چشم حافظ از غایت هجران که از آنجناب جدا شده بعالم تقیید گرفتار شده شیوهٔ بوستانها که روان میکردند در زیر آن نهرها جاری حاصل نموده ای مدام بگریه و زاری است والله اعلم غزل

بیمهر رخت روز مرا نور نمانده است وز عمر مرا جز شب دیجور نمانده است

معنی آنست که از آن روزی که از مشاهدهٔ دیدار روح افزای تو جدا مانده‌ام و از عالم اطلاق رو بعالم تقیید آورده‌ام روز بر من تاریک گردیده و از عمر خود جز شب دیجور غموم و هموم حصولی ندیده چون در هجران معشوق کار عاشق گریه و زاریست گوید قوله

هنگام وداع تو ز بس گریه که کردم ‖ دور از رخ تو چشم مرا نور نمانده است

معنی آنست که هنگام وداع تو بسبب دوری و مفارقت از بس گریه و زاری که نمودم نور از خانهٔ چشم ما گم شده ای روشنی در چشم نمانده و این سخن که گفتم روشنی در چشم ما نمانده دور از رخ تو که بمنزلهٔ روشنی چشم منی چون هجران معشوق موجب قتل عاشقانست بنابران گوید قوله

وصل تو اجل را ز سرم دور همیداشت ‖ از دولت هجر تو کنون دور نمانده است

معنی آنست وقتی که در عالم اطلاق بمشاهدهٔ دیدار روح افزای تو معزز بودم که آن وصل تو اجل را از سر ما دور میداشت یعنی بیم و اندیشهٔ اجل را بسوی ما راه نبود اکنون چون بعالم تقیید آمده‌ام و پای بند قالب عنصری گشته ایم بسبب هجر تو اجل دامنگیر وقت ما گردیده و هر دم در پی ما می پوید که الرحیل الرحیل پس بدین حیات دو روزه که داریم مشاهدهٔ خود را که کنایه از شهود تجلیات است دریغ مدار و در پی قتل ما مباش که خود ما را اجل در پی است و چون هجران سخت ترین عذابیست و عاشق دمبدم بمرگ قریب است بنابران گوید قوله

نزدیک شد آن دم که رقیبان تو گویند ‖ دور از درت آن خسته و رنجور نمانده است

معنی آنست در مفارقت مرا نزدیک است که آن وقت در آید که رقیب بحضرت در آمده عرض نماید که از دوری درت و از درد مهاجرت فلان خسته و مهجور بمرد معنی آنست که آن وقت نزدیک رسید که در هجران تو بمیرم و رقیب تو که شیطان است از کمال بهجت با عونهٔ خود گویند بعالم در دهد که فلان در هجران تو مرد چون آتش جدائی موجب سوختگی عاشقانست و نهفتن آن نوعی از محالاتست گوید قوله

از تلخی هجران تو زین گردش بیمه ‖ سوزم من از این غصه که مستور نمانده است

معنی آنست که از آتش هجران تو بسبب گردش این فلک رو بمن آورده اگر بسوزم من از این غصه جای آنست که مستور نمانده است ای طاقت ضبط آن نمانده باید دانست که خیال معشوق مدام در چشم عاشق متمکن است اما گاه حالتی روی میدهد که هم از پیش نظر مرتفع میشود چون آن ارتفاع خیال

معشوق موجب پریشانی عاشق است گوید قوله

میرفت خیال تو ز چشم من و میگفت — هیهات ازین بقعه که معمور نمانده است

معنے آنست که خیالِ تو از چشمِ من میرفت و در هنگام رفتن میگفت که افسوس ازین چنین بقعهٔ شریف که ویرانی در ورود و بدا و پریشانی برانداخت چون تمنای عاشق مدام همین است که درین حیات چندروزه که دامن گیر وقت اوست معشوق برو گذر کند بنابران گوید قوله

من بعد چه سود ار قدمی رنجه کند دوست — کز جان رمقے در تن رنجور نمانده است

معنے آنست که بدین چندروز که حیات مستعار دامنگیر وقت ماست معشوق برما توجه کند عین لطف و احسان است و من بعد وقتے که طائر روح از قفس قالب پرواز نماید اگر محبوب قدم رنجه فرماید چه نفع چون مناسب حال عاشق آنست که تا نسیم حیات در گلشن وجود او جاریست و ساغر دل از مے خون جگر مالامال و مے از گریه نیاساید بنابران گوید قوله

در هجر تو گر چشم مرا آب نمانده — گو خون جگر ریز که معذور نمانده است

معنے آنست که در هجر تو اگر چشم من که بسبب گریه و اشکباری خشک گردیده و آبش ناپدید گشته عذرے در پیش آرد قبول مکن و بگو که بجاے اشک خون جگر ریز که معذور نه چراکه اگر آن چشم رفت خون جگر مهیا داری بدآن که اگرچه علاج رنج و محنت بجز صبر نیست اما چون صبر از عاشق صورت پذیر نیست بنابران گوید قوله

صبر است مرا چارهٔ هجران تو لیکن — چون صبر توان کرد که مقدور نمانده است

معنے آنست که اے محبوب من اگرچه درین جدائی و هجران تو بجز صبر و شکیبائی چاره نیست لیکن صبر چون توان کرد که مقدور نمانده یعنی از حیطهٔ اقتدار بیرون شد و مقدور نمانده است چون آن کار عاشق در هجران معشوق مدام بغیر از غم گذرانیدن و بگریه و اندوه بسر بردن نیست بنابران گوید قوله

حافظ ز غم از گریه نپرداخت بخنده — ماتم زده را داعیهٔ سور نمانده است

معنے آنست که حافظ بسبب غم و گریه بخنده رجوع ننمود که بسبب هجران آن یار سنگین دل یکے از ماتم زدگان هست و ماتم زده را داعیهٔ شادی کجا

غزل

بدام زلف تو دل مبتلای خویشتن است — بکش بغمزه که اینش سزای خویشتن است

زلف مراد جذبهٔ عشق مبتلا گرفتار غمزه تجلی ذاتی جلالی ضمیر شین اینش بر دل **معنی** آنست که دل اگرچه بقید عشق تست اما هنوز گرفتار خود است که ترا از بهر خود دوست دارد و این نقصان عاشق است چه عاشق کامل آنست که معشوق را از بهر معشوق دوست دارد و این نمیشود مگر بفنا و فنا حاصل نمیشود جز بورود تجلی ذاتیه جلالیه بنابران گوید مرآن دل را بشمشیر تجلی ذاتیه بکش اے فانی ساز که هرکه در عشق درآید و طالب مراد خود باشد واجب القتل است **قوله**

گرت ز دست برآید مراد خاطر ما	**بهوش باش که چیزے برای خویشتن است**

یعنی ای محبوب من اگر مراد خاطر ما از دستت برآید پس برآر و تغافل روا مدار و بیقین بدان اگرچه بظاهر چیز نیست در حق ما اما فی الحقیقة چیزے برائے خود کردن است که موجب اشتهار احسان و تفضل تست چنانچه گویند کریمی روزی میگفت که من در همه عمر خود بجسے نیکی نکرده ام گفتند چندین کرم میکنی این چیست گفت چون اجر این بما باز گردنده است پس هرچه نیکی میکنم با خود میکنم چون فیض معشوق بهمه عام است بنابران بزبانی محبوب گوید **قوله**

چو راز عشق ز دل با تو گفتم اے بلبل	**مگو که آن گل خندان برائے خویشتن است**

راز عشق سخنان محبت و یگانگت بلبل کنایه از عاشق گل خندان معشوق یعنی ای عاشق مسکین چون سخنان محبت و یگانگت با تو درمیان نهادم بدین غره مباش و مگو که آن محبوب خاص برای منست بلکه فیض او بهمه شامل است چنانچه مذکور است ؎ فیض معشوق بود عام نه خاص تو و بس ؛ تشنهٔ شربت دیدار و لارا همه کس ؛ بهره مند از کرم بحر ز گوهر تا خس ؛ تشنهٔ شربت ساقی و سقایا همه کس ؛ چون مراد عاشق فنای خود است بنابران گوید **قوله**

بجانت ای بت شیرین من که همچو شمع	**شبان تیره مرادم فنای خویشتن است**

با قسمیه شبان تیره زمان جدائی یعنی اے محبوب من قسم بجان تو که درین زمان جدائی شمع وار طالب فنائے خودم که فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ ۔ **قوله**

بمشک چین و چگل نیست بو گل محتاج	**که نافهاش ز بند قبای خویشتن است**

گل که عبارت از روے معشوق است حسن او محتاج به چیزے دیگر نیست بلکه حسن ذاتی دارد و مصرع دوم برین اشارت دارد که ؎ آن چشمه کز و خضر آب زلال یافت ؛ در منزل تست لیکن

انبا شته اند چون کار عاشق ترک طمع از ماسوی الله وقانع شدن بهر چه معشوق بدو رسد بنابران گوید قوله

مرو بخانهٔ ارباب بی مروت دهر	که گنج عافیت اندر سرای خویشتن است

یعنی ای دل بر در هیچکس از ابنای زمان مرو بخانهٔ خود بنشین که حصول گنج عافیت مشتمل بر خانه نشینی است و قناعت گزینی قوله

بسوخت حافظ و در راه عشق و جانبازی	هنوز بر سر عهد و وفای خویشتن است

یعنی حافظ در راه عشق بسوخت باوجود این از راه برنمیگردد و طریق وفا نمیگذارد غزل

بجان خواجه و حق قدیم و عهد درست	که مونس دم صبحم دعای دولت تست

ها قسمیه خواجه محمد ؐ حق قدیم صحبت عالم اطلاق عهد درست قالو بلی ویا آنکه روز ازل الله تعالی بارواح گفت که بروید در گلشن جهان صفات تفرج ذات بدست آرید واز جدائی ما اندوهگین مشوید که ما با شما ایم هر وقت که طلب کنید که نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ دم صبح وقت صبح الدعا خواندن مراد یاد و ذکر معنی آنست که قسم بروح پر فتوح رسول مقبول وقسم بحق صحبت قدیم که در عالم اطلاق با تو داشتیم وقسم بعهد درست که با تو کرده ایم وتا حال بر آن محکم هستیم ویا آنکه تو با ما نموده از ان روزے که جدا مانده ایم هر صحبت مونس ما یاد دولت تواے ذکر عظمت وبزرگی تو چون محبت از دل عاشق رفتنی نیست بنابران گوید قوله

سرشک من که ز طوفانِ نوح دست ببرد	ز لوح سینه نیارست نقش مهر تو شست

معنی آنست که بسبب دوری از مشاهدهٔ روے عالم آرای تو اشکباری من بمنزله رسید که از طوفان نوح غلبه برد وبا اینهمه اشکباری حرف مهر و محبت ترا از لوح سینه نتوانست محو کرد یعنی عشق ما بمنزله رسید که بهیچ نوع خلل پذیر نیست و چون دل شکسته عاشق گوهر لیست بے بهانه لائق تحقیر بنابران گوید قوله

بکن معامله وین دل شکسته بخر	که این شکستگی ارزد بصد هزار درست

معامله اظهار عیب درست تنگه زر معنی آنست که اے محبوب من در تقصد این دل شکسته ساعی باش ونقص وعیب در پیش میاور که این دل شکسته ما با اینهمه شکستگی قیمت صد هزار دل درست دارد باید دانست که قیمت دل بشکستگی است ه این گوهر بو العجب که دلی نام ویست ؛ هرچند

شکسته تر بقیمت بهتر؛ واگر درست بمعنی تنکه زر بود معنی ظاهر وچون اکثر زبان طاعنان ولائمان
درحق مشتاقان درباره عشاقان دراز گردد بنابران گوید قوله

ملامتم بخرابی مکن که مرشد عشق	حوالتم بخرابات کرد روز الست

مرشد عشق الله تعالی خرابات کنایه از عشق وطریق ملامتیه روز نخست روز ازل معنی آنست
ای منکر وای ناصح برمن باین خرابی ظاهری که دارم وآن کنایه از طریقه ملامتیه است ملامت روا مدار
چرا که از روز ازل الله تعالی نصیبه ما بخرابات افگنده وچون از هر کس جز بموت نوشته بظهور نه پیوند د
پس ملامت تو روا نباشد چون عاشق را در هر حال که باشد اعراض نباید کرد وطعنه نباید زد گوید قوله روا
مدار که با علم آصفی گویند؛ آصف نام وزیر سلیمان ونیز مراد ناصح ویا همان عاشق خواجه اشاره بهمان آصف
خاتم حضور معشوق باید دانست که اگرچه در مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار همه عاشقان شریک اند اما
با اینهمه عاشق بدو نوعست یکی آنکه چون از مشاهده می افتند جزع وفزع بنیاد می نهند وسرگردان میشوند
وزبان شان دراز می گردد واین حالت جذبه است که من عرف الله طال لسانه درحق اینست دوم آنکه چون
از حضور بغیبت می افتند خموش می مانند وسر در گریبان میشوند وزبان بند میکردند واینحال سالک است
که من عرف الله کل لسانه درحق اوست واین باعتبار کشف وعلم اول اولیست معنی آنست که روا مدار که در
حق عاشق که علم او در کشف بمغیبات چون علم سلیمان باشد گفتن این سخن که آن عاشق از دور افتادن
حالت وصل ومبتلا بودن بهجر چون جزع وفزع بنیاد ننهاد وسرگردان نشد که عاشق کامل الست میداند
که عاشق را بهتر ازین نیست که باراده معشوق راضی بود خواه لطف از دوست ببیند خواه قهر ویا آنکه میدانست
که بحالت وصل خواهم رسید ودوام درینحالة نخواهد ماند واگر آصف مراد ناصح بود معنی آنست که روا
مدار از کسی که علم او چون علم آصف باشد گفتن چنین سخن که در مصرع ثانی است وچون معشوق هردم
عاشق را ببلا وغم والم مبتلا میگرداند دوی فروگذاشت نمی نماید قوله

شدم ز دست تو شیدای کوه ودشت هنوز	نمیکنی بترحم نطاق سلسله سست

نطاق کمربند وگهنڈی سلسله زنجیر مراد غم والم معنی آنست که ای محبوب من از دست
عشق تو شیدا وار کوه ودشت وصحرا میگردم وهزاران جام زهر وبلا ودرد می نوشم وتو هنوز کمربند سلسله
از روی رحم سست نمیکنی یعنی این کمربندی که بر جان ما کرده وهردم بیلا می سازی هیچ تخفیف نمیدهی

چون بهترین صفت عاشق صدقست وهر سخنے که از روے صدق برآید مقبول دلها وفیض بخش جانها بود گوید قوله

بصدق کوش که خورشید زاید از نفست	که از دروغ سیه روے گشت صبح نخست

صبح نخست صبح کاذب معنے آنست که اے عاشق مسکین اگر میخواهی که معرفت و وصل مارسی وکلام تو فیض بخش عالمیان مانند صبح صادق گردد پس باید که بصدق کوشی ای اعمال بے ریا خالصاً لله بجا آری نمی بینی که صبح صادق بصدق خود چون فیض بخش عالم شد واز کذب یعنی اعمال ریا متنفر باش که موجب سیه روی است نمی بینی که سیه روی صبح کاذب بسبب کذب خود است

چون عاشق را باید که از لطف معشوق امید منقطع نکند گوید قوله

دلا طمع مبر از لطف بی نهایت دوست	چو لاف عشق زدی سر بباز چابک و چست

معنے آنست که اے دل از لطف معشوق امید منقطع مکن لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللهِ بلکه چون خواهان لطف معشوق هستی و دعوی عشق مینمائی پس سر را مردانه فدای معشوق کن باید دانست که کار معشوق مدام استغنا نمودن وجور وجفا وترک وفاست وکار عاشق آنست که بهیچ نوع از و رنجیده نشود گوید قوله

مرنج حافظ واز دلبران حفاظ مجوے	گناه باغ چه باشد چو این گیاه نرست

معنے آنست اے حافظ اگر دعوی عشق میکنی پس از رنج وجفا دلبران رنجیده مباش واز ایشان نگهداشت پیمان مجوے وچون سرشت محبوبان بیوفائی است پس عیب ایشان چه وگناه بر ایشان چون باید داشت

غزل

برو بلے واعظ و دعوت مکنم سوی بهشت	که خدا در ازل از بهر بهشتم نسرشت

معنے آنست که اے واعظ برو ومارا بسوی بهشت که کنایة از زهد وتقوی است دعوة مکن چرا که خدا مارا روز ازل از بهر بهشت که مقام حظ نفس ست که فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنفُسُ نه پیدا کرده بلکه محض برای عشق ذات خود بوجود آورده که خَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ وَخَلَقْتُكَ لِأَجْلِي وچون از هر کسے خلاف نوشته بوجود آمدنی نیست گوید قوله

منعم از می مکن الصوفی صافی که حکیم	در ازل طینت ما را بمی ناب سرشت

صوفی صافی مراد واعظ باعتبار استهزا ونیز صوفی که معرا از آراستگی باطن باشد معنے آنست که

ای واعظ از زین مینوشی که کنایه از طریقه عشقبازیست یا اختیار طریقه ملامتیه هست عیب مکن که حق تعالی
در ازل خمیر ما از آب می بنموده یعنی برای همین پیدا کرده چون غیر از نوشته ازلی از ما ظهور نمی پیوندد پس
اعتراض تو چه سود و چون هر کسی بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْهِمْ فَرِحُونَ بدانچیزی که نزد اوست فرحت
کننده است و مستحکم بنابران گوید **قوله**

من و میخانه و زنار و ره دیر و کنشت	تو و تسبیح و مصلا و ره زهد و صلاح

میخانه عالم عشق معنی آنست که از تو همه آثار و علامات زهد و ورع که تسبیح و مصلاست و از ما همه علامات
و اسباب عشق که زنار علامت یکرنگی و بی نامی و بی ننگی است و ره دیر که مقام معشوق قالبست و کنشت که عالم
جبروتست و جای ظهور بتان تجلیاتست که ع عالم جبروت را بتخانه دان ؛ کاندرو بتها همیگردد عیان ؛
چیست بت یعنی تجلی لطیف ؛ مینماید رو بانواع لطیف ؛ **سوال** مشاهدات در عالم ملکوت نیز رو میدهد
تخصیص به جبروت چه **جواب** مشاهدات اگرچه در ملکوت نیز هست اما آن تجلیات بی اعتبار هست که سر بسر
آزمایش و ابتلا نه هادی و رهنما است و چون حصول بقا بی فنا ممکن نیست گوید **قوله**

هر که از راه فنا در ره حق دانه نکشت	یک جو از خرمن هستی نتواند برداشت

خرمن هستی بقا بالله راه فنا فنا فی الله معنی آنست که هرگز بمقام بقا بالله نتواند رسید و با معشوق
خود هم آغوش نتواند گردید هر که اول خود را در راه معشوق فانی نساخت و فنا فی الله نشد چون بهشتی
که مقام وصل معشوق است که اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَیْسَ فِیْهَا حُوْرٌ وَلَا قُصُوْرٌ اِلَّا یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا
کسی نمیتواند شد مگر بعشق بنابران گوید **قوله**

خرقه در میکده بادر گرو باده نهشت	صوفی صاف بهشتی نشود زانکه چو من

باید دانست که صوفی بدو نوع است مقلد و محقق صوفی که در محل ذم واقع شده مراد صوفی مقلد که
ظاهرش آراسته و باطنش خراب خرقه مراد وجود و اعمال باده عشق و محبت یعنی هرگز بهشتی که وصل
معشوق هست صوفی صاف که ظاهرش آراسته و باطن خراب نرسد چراکه همچو من خرقه وجود را
یا خرقه اعمال را در صباغخانه عشق بباده محبت رنگین نکرده اعمال بی ریا بجا نیاورده و باطن
خود را نیاراسته و اوصاف بشری در خرابی نیاورده ع هر کو بخرابات نشد بیدینست ؛ زیرا که
خرابات اصول دینست ؛ چون عیش و راحت عاشق وابسته بمشاهده معشوقست بنابران گوید **قوله**

راحت از عیش بہشت و لب حورش نبود	ہر کہ او دامن دلدار خود از دست بہشت

معنے آنست کہ ہر کہ او دامن دلدار خود از دست داد ہ یعنی از روش اخلاص انحراف نمودہ اعمال با امید دخول جنت و مزید درجات و حصول بہشت نمودہ ہرگز مراد را راحت از عیش بہشت و لب حور نباشد چون لطف معشوق دامنگیر وقت عاشق گردد مرا و را نہ بیم از دوزخ و نہ شادی از بہشت گوید قولہ

حافظا لطف حق ار با تو عنایت دارد	باش فارغ ز غم دوزخ و شادیِ بہشت

معنے آنست کہ اے حافظ اگر لطف حق شامل حال تست پس از غم دوزخ و شادی بہشت فارغ باش۔

غزل

تا سر زلف تو در دست نسیم افتادہ است	دل سودا زدہ از غصہ دو نیم افتادہ است

زلف کنایہ از عالم صفات نسیم مراد ارادۂ ازلی و قضا و قدر و زلف در دست نسیم افتادن کنایہ از پریشان شدنِ زلف است معنے آنست کہ ازان وقتے کہ قضا و قدر یعنی ارادۂ ازلی تو زلف را کہ عالم اسما و صفات است بر روے عالم آراے تو کنایہ ازان وحدت مطلق است پریشان ساختہ و وحدت را در زیر کثرت نہان کردہ و ما را از مشاہدۂ ذات مطلق مہجور نمودہ بعالم کثرت کہ ہجران است مبتلا گردانیدہ دل دیوانۂ ما ازین غصہ کہ کنایہ از باز داشتن مشاہدۂ ذات مطلق است دو نیم اے خستہ و مجروح افتادہ است و این عالم کثرت اگرچہ بظاہر حجاب ذات مطلق است اما ہم موجب زیبائی و افزونی جمال است چنانچہ گوید قولہ

زلف مشکین تو در گلشن فردوس عذار	چیست طاؤس کہ در باغ نعیم افتادہ است

زلف عالم کثرت گلشن فردوس عذار مراد ذات مطلق معنے آنست کہ ظہور عالم کثرت کہ اسما و صفاتست بران عالم وحدت کہ ذات مطلق است ہیچ میدانی چگونہ است طاؤسی است کہ در باغ بہشت خرامانست یعنی موجب افزایش حسن و جمال است چنانچہ فروہشتن زلف اگرچہ حجاب عارض و رخسارہ است اما موجب افزایش حسن ہم ہست ہمچون موجب ظہور عالم کثرت و قیام آن جز بنقطۂ وحدت است بنا بران گوید قولہ

در خم زلف تو آن خال سیہ دانی چیست	نقطۂ دود کہ در حلقۂ جیم افتادہ است

زلف عالم کثرت و خم عبارت از کجی مراد ازان قضا چون اسلام و کفر دام ہمی خال سیہ

نقطه وحدة معنے آنست که در عالم کثرة که اسماء وصفات است آن خال سیه که نقطه وحدت مطلق است
نمود و متمکن است چیست چون نقطه سیاهی است که در حلقه جیم است که موجب قوام وجود او و باعث
ظهور اوست یعنی موجب ظهور و قوام عالم کثرت همان نقطهٔ وحدة است که درمیان آنها است چون
نمود ذات مطلق موجب فریفتگی عالم است و او از غایت استغنا بکسے ملتفت نیست بنابران گوید قوله

چشم جادوے تو خود عین سوادِ سحر است	لیکن اینست که این نسخه سقیم افتاده است

مراد از چشم ذات مطلق سه هست چشم تیجا یعنے نقد ذات: گو عیان بیند وجود کائنات: این نسخه
اشارة بچشم سقیم بیمار را گویند و چون چشم معشوق از غایت استغنا که دارد به کسے التفات نمی نماید
بنابران به سقیم تشبیه یافته چه خاصه بیمار است که بهر سو التفات نمیکند معنے آنست که اے
محبوب من آن ذات مطلقه تو بالذات شهریست پر از سحر و بهمه وجه موجه و خوش که هر که بدان نگاه
کرد از خود رفت اما همین است که از غایة استغنا که دارد بکسے التفات نمیکند و چون بهیچ نوع
عاشق از در معشوق جنبش پذیر نیست بنابران گوید قوله

همچو گرد این تن خاکی نتواند برخاست	از سر کوے تو زان رو که عظیم افتاده است

گرد عاشق ناقص که باندک آسیب با دحوادث بگردد یعنے از محبوب من مانند عاشقان ناقص که باندک
آسیب جور و جفا برخیزد و برخاستنی نه ام که عظیم افتاده ام یعنی بنوعے در عشق تو گرفتارم که هرگز از
جناب تو جدائی نخواهم کرد معنے آنست که چنانکه گرد میخیز د تن من از ان رو که عظیم بر سر کوے تو افتاده است
نخواهد برخاست حاصل آنست بنوعے در سجودگاه تو مقید شده ام که هرگز از ان خاک جدا نخواهم شد
بلکه دران خاک جان خواهیم داد سه در سجدهٔ که سر نه ز تن میشود جدا: در ملت وفا گنهش نام کرده اند
و چون عشق موجب ارتفاع زهد و ورع است بنابران گوید قوله

آنکه جز کعبه مقامش نبد از یاد لبت	بر در میکده دیدم که مقیم افتاده است

لب مراد لطف سه لب که شیرین جوے شد لطف خداست: باغ جان از آب او نشو و نماست:
معنے آنست که آن کسے از غایت زهد و ورع بامید لطف تو بجز از کعبه که مقام زهد است جائی ندا شت
والحال چون بعشق اندر آمد بجاے رسید که دیدم بر در میخانه مقیم افتاده میماند شیخ درین بیت
احوال خود بکنایه ظهور نموده یعنی پیش ازین مرا از غایت زهد و پرهیزگاری سوای کعبه مقام نداشت

والحال بسبب عشق افتاده در میخانه شده ام و نیز درین بیت تلمیح است بقصهٔ شیخ صنعان و چون
مشاهدهٔ ذات مطلق موجب بقای عاشق است بنابران گوید قوله

عکس روحست که در عظم رمیم افتاده است	سایهٔ سرو تو بر قالبم ای عیسیٰ دم

سرو کنایه از قد مراد امتداد ظهور تجلیات و نیز ذات مطلق یعنی اے محبوب من این سرو قامت تو که
سایه بر قالب ما انداخته یعنی این امتداد ظهور تجلیات و یا مشاهدهٔ ذات مطلق که بر ما کرده و آنا فانا جلوه
بنوع دیگر مینماید عکس روحست که بر استخوان ہاے بوسیده افتاده یعنی موجب حیات و زندگی ما گردیده
اے الحال ببقای باقی خواہم رسید و چون زاد راه عشق تذلل و انکسار عجز است بنابران گوید قوله

خاک راہست که در پاے نسیم افتاده است	دل من در ہوسِ روے تو ای مونس جان

معنے آنست که اے محبوب دل من در ہوس بوے تو مانند خاک راہے ہست که در پاے نسیم که مرشد طریقه
است افتاده است و چون عاشق را عشق نصیبه ازلی است بنابران گوید قوله

اتحادیست که در عہد قدیم افتاده است	حافظِ گم شده را با غمت ای مونس جان

غم عشق اتحاد یگانگی عہد قدیم قالوا بلیٰ معنے آنست که اے محبوب من حافظ بیخویش را که در عشق تو
از خود گم شده است با عشق تو اتحادیست ازلی نه امروزی غزل

نافهٔ غلطم بر سر کوے تو وزیده است	بادِ سحر از نافهٔ تاتار وزیده است

باد سحر ہمین باد معروف یا کنایه از واردات معنے آنست که باد سحر یا وارده که بر قلب ما ورود
نمود و مشام جانِ ما را معطر کرده گوئیا که بر نافهٔ تاتار گذار کنان آمده که اینچنین بوے خوش دارد نه غلط
کردم که نافهٔ تاتار را این بوے کجا بلکه بر سرے کوے آن محبوب سیر کنان آمده است چون بوجب
من ضحک ضحک بر کسے خنده نمودن موجب خنده بر خود است گوید قوله

باد سحرش بهر چه این پرده دریده است	گر با دہنت غنچه نه کرد تبسم

دہن مظہر کلام است اینجا کنایه از عاشق کامل که مصدر کلام حق گردیده که بی ینطق غنچه کنایه از
خود است یعنے اگر من که غنچه وار قبل از حصول دولت بستگی و افسردگی داشتم اگر با عاشق تو بخنده
معترض نمی شدم جذبه علیه که عشق است چرا مانند گل پریشان و رسوا مینمود حاصل آنکه پریشانی
و رسوائی من محض از آنست که با عاشقان بخنده معترض میشدم لاجرم بموجب من ضحک ضحک

ثمره اش حاصل نمودم چون عشق اگرچه بظاهر سراسر نیش است اما بباطن همگی نوش بنابران گوید قوله

چون دید سر زلف چو زنجیر دلم گفت	دیوانه ندانم که در آن زهر چه دیده است

معنی چون دل من سر زلف زنجیر وش تو که کنایت از عشق است نگاه کرد و خوبهاے آن را دریافت نموده طلب آن کرده مے گوید که این دیوانه که کنایة از خود است درین زنجیر که عشق است چه دیده است که چنین بیباکانه در طلب او میرود و چون حال عاشق پریشان از تقریر مبرا است گوید قوله

پرسی تو چه حال دل بد روز که بهرت	در زلف تو رنج شب تار کشیده است

دل بد روز دل پریشان یعنی حال این دل پریشان و سرگردان که او از براے تو در زلف تو که عشق است رنج بدرجه کمال کشیده چه می پرسی یعنی حال پریشانی او در عشق بیرون از تحریر و تقریر است چون عاشق مدام از معشوق طالب ترحم است گوید قوله

بخشای بر اشکم که چو باد از پی بویت	سرگشته بدنبال تو بسیار دویده است

یعنی اے محبوب من برین اشکهاے من که از پے حصول تو در پس تو مانند باد سرگشته دوندگی نموده رحم نما یعنی نظر برین گریه من کن و تلطفے فرما چون راه عشق سراسر بلا است گوید قوله

گفتم سر گیسوی چو مار تو کشم گفت	بگذر که بلا جانب خود کس نکشیده است

یعنی روزے بآن محبوب خود عرض نمودم سر گیسوے چون مار تو بدست آرم یعنی در عشق تو در آویزم آن محبوب گفت از این سوال محال بگذر که راه عشق ما سراسر بلا است و کسے اقبال بلا ننموده چون حال عاشق بجز عاشق در نیابد قوله

از خال دل و زلف سیاه تو چه آگاه	آنکس که گهے مار سیاهش نگزیده است

یعنی حال دل پریشان من و زلف سیاه تو که عشق است با او چه معاملتے درمیان آورده یعنی کسیکه تمام عمر زخم مار عشق نچشیده چگونه درد عاشق را دریابد چون نهفتن عشق نوعی از محالات است بنابران گوید قوله

تا کے غم پنهان تو در سینه بدارم	چون از غمت آهم بهم چرخ رسیده است

یعنی ای محبوب من غم پنهان ترا که عشق تست چگونه در سینه خود پنهان دارم چون از غم عشق تو حالت من بجاے رسیده که آه من جانسوز سر بهم فلک کشیده است چون چشم عاشق از گریه مجل انعدام است گوید قوله

گفتی که چه حالست فلان چشم پر آبت	زانخانه چه پرسی که مه و سال چکیده است

غزل

پریروی که رخسارش چو ماهست
هزارش عاشق شیدا چو ماهست
زنخدانش مرا چاهست دایم
درین چاه خدا ما را گواهست
چه باک ار میزند شمشیر ما را
چو لعل دلپذیرش عذرخواهست
کمال قرب زان دارد شب قدر
که چون زلف پریشانش سیاهست
مرا چون اشک می اندازد از چشم
نگاری که عالم را پناهست
نگفتی خواهمت کشتن [illegible]
ز شادی روز چشمم [illegible]
دلی [illegible]
نب خشک [illegible]

یعنی ای محبوب من از روی نوازش وتفقد پرسیدی که چندین گریه میکنی حال چشم پر آب تو چیست جانمن چه پرسی حال خانه را که شب و روز در تراوش است یعنی قریب است که منهدم گردد چون کار معشوقان اکثر وعده دہی است گوید قوله

رس تا که کسی بخت سیه رو نشنیده است	تا چند دہی وعده که نزدیک رسم باز

یعنی ای محبوب من تا چند وعده کنی که باز نزدیک تو میرسم رس وعده خود وفا کن وقدم رنجه فرما که تا حال سیه روی بخت ما گوش نکرده مبادا که کسے بشنود زهر خندگی ایشان علاوه غم ما باشد چون شب جدائی عاشق بے مشاهده معشوق بسر برسد گوید قوله

عمریست که بی روی تو صبحش ندمیده است	گفتی که شب حافظ بد روز خرابست

بد روز پریشان حال خراب درازی وتاریکی وبے رونقی وخرابی شب در درازی وتاریکی است یعنی ای محبوب من گفتی که شب حافظ پریشان حال خرابست ای تاریک وبلا انقطاع آری چرا چنین نشود که عمریست بسبب عدم مشاهده رویتو صبح او ندمیده غزل

سر مرا بجز این در حواله گاهی نیست	جز آستان توام در جهان پناهی نیست

معنے آنست که اے محبوب من ملجا ومعاذ من در جهان بجز از آستانه تو نیست و سر مرا بجز این در حواله گاهے نیست وچون حال برین است پس رو بجه آرم وبآستانه که روم وحصول مراد از که جویم چون عاشق را باید که مشغول محبوب باشد وبغیر نپردازد بنا بران گوید قوله

که کار ما بجز از ناله وآہے نیست	عدو چو تیغ کشد من سپر نیدازم

عدو مراد ابلیس ونیز معترض ومنکر معنے آنست که چون ابلیس فرا راه من آید بمن خاصمت نماید من سپر نیدازم وخود را و آزادی مستحکم سازم وهرچه مطالبه کند در بازم وعیبے وار راه بمقصود پیش گیرم تا آن مطلوب در کنار خویش گیرم که مرا بر آشنائی اشیا مداری نیست وکار وبار او نزد من اعتباری نیست وبجز گریه وآه مرا کارے نیست واگر بنیدازم مثبت باشد معنے آنست که چون عدو که ابلیس است در پے آزار ما باشد ویا ناصح ور آزار ما که نصیحت است باشد من سپر بنیدازم یعنی بخاصمت پیش نیایم بلکه دست تضرع بجز بدرگاه معشوق بر آرم کار ما همین است چرا که مشغول غیر شدن عاشق را جرمیست بزرگ ونیز چون معشوق مهربان باشد رقیب چه تواند کرد ۵ دشمن چه کند چو مهربان باشد دوست ؛ وچون عاشق را

بهتر از خرابات مقامے نیست بنابران گوید قوله

چرا ز راه خرابات روے بر تابم	کزین بهم بجهان هیچ رسم و راهے نیست

معنے آنست که از راه خرابات که مراد از مقام عشق است و یا خرابی اوصاف بشری است و یا اختیار طریقه ملامتیه باشد چرا اعراض نمایم چون مارا بهتر ازین هیچ راهے نیست و طریقه خوشتر ازین شایان ما نیست که بدان گرایم چون در عالم عشق سراسر نزول بلا و حوادثات نست خصوصاً بر عاشق که العشق تمام المحنة والبلاء بنابران گوید قوله

عقاب جور کشیده است بال در همه شهر	کمان گوشه نشینی و تیر آهے نیست

عقاب باز بال بازو شهر وجود معنے آنست که نزول بلا و حوادثات یا شدائد هجران تمام وجود مارا احاطه نموده مغلوب ساخته هیچ صاحب دردے و اهل دلے نیست که بتوجه آنها رفع این غموم و هموم توان نمود و بوصل توان رسید و چون وجود نزد عاشق قدرے و قیمتے ندارد بنابران گوید قوله

زمانه گر بزند آتشم بخرمن عمر	بگو بسوز که بر من ببرگ کاهے نیست

معنے آنست که اگر زمانه بسبب نزول حوادثات آتش در خرمن عمر ما افگند و مارا بمعرض هلاکت آرد و بگو مرا بخرمن عمر را یا وجود را که بسوز و هلاک شو که تراانزد ما قدرے نیست اگر سوخت سوخت من از عتاب معرض شدنی ام و درین بیت مخاطب دلست و باید دانست که وجود عاشق مر عاشق را حجابیست پس بزرگ که وجود تقاضاے دوئی و خودی میخواهد ازین جهة است که وُجُودُکَ ذَنْبٌ لَایُقَاسُ بِهَا ذَنْبٌ و ناظم نیز فرموده ع تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ و چون اکثر شیوهٔ معشوقان استغنا و بے التفاتیست و عاشق صادق را از ان گریزنه گوید قوله

غلام نرگس جماش آن سهی سروم	که از شراب غرورش بکس نگاهے نیست

جماش مست و دلیر نرگس کنایه از چشم و مراد از ان ذات سهی سرو معشوق نگاه التفات معنے آنست که من غلام و بندهٔ چشم مست آن محبوبم که از بسیار شراب غرور که نوشیده بهیچکس نگاه نمیکند و ملتفت نمیگردد و چون ظهور تجلیات را ثباتے و قرارے نمی باشد گاه ظهور و گاهے خفا گوید قوله

عنان کشیده رواے پادشاهِ کشورِ حسن	که نیست بر سر راهے که دادخواهی نیست

عنان کشیده آهسته پادشاه کشور حسن محبوب حقیقی و نیز مراد تجلی که بر عاشق ظهور نموده باید دانست

که عاشقان وعارفان هر تجلی رامقر بالوہیت میشوند تا آنکه ظهور تجلی ذات شود آنگاه از گفته خود مستغفر میشوند و در کلمه که نفی آلهان میکنند مراد ازان آلهان همین تجلی آثاری واسمائی وصفاتی وافعالی است وگرنه جز الله یکے بیش نیست **معنے** آنست که اے محبوب من هر گاه که باگذر کنی اے ظهور تجلیات ومشاهده خود بهار ارزانی داری پس باید که آهسته روی یعنے تا دیر توقف کنی وبچندین زودی مائل خفا نباشی که از دست عشق تو خلقے دادخواهان اند ورها گرفته وازکثرت آنهارا هیچ نتوانی یافت که دران دادخواهی نباشد پس باید که آهسته روی و هر یکے را بداد برسانی باید دانست که الحال تقاضاے زمان چنین افتاده که تمامی مقلدان رونموده اند وکاملان ازمیان گم شده اند وچون روائیست که دست بهر مقلدے دهند که اندرین ره صد هزار ابلیس آدم روے هست؛ پس بهر دستے نشاید داد دست؛ بهتر آنست که کاروبار خود بتوجه لطف دوست گذاشته به عشق او گمارند بنابران گوید قوله

چنین که از همه سو دام راه می بینم	به از حمایت زلفت مرا پناهی نیست

دام درویشان مقلد واعمال ریائی یعنے چون حال زمانه چنین است که مے بینم که هر سو مقلدان برلے قید کردن خلق الله دام ریاضت برپا کرده اند ونام شیخی برخود نهاده اند وعاشقان کامل ازمیان گم شده اند پس درین زمانه بهتر از حمایت زلف تو که مراد از جذبه ولطف است مرا پناه نیست یعنی بهتر همین است که کار خود را بجذبه عشق تو واگذاریم ونظر بلطف تو واگماریم ودست بعیت بکسے مقلد ندهیم وچون راه عاشقی همین است که نه از کسے رنجیدن ونه کسے را رنجانیدن گوید قوله

مباش درپے آزار وهرچه خواهی کن	که در شریعت ما غیر ازین گناهے نیست

معنے ظاهر است واعراض از آزار مردمان بدین جهت فرموده که خمر خوردن وزنا وغیره گناه خدا است ورنجانیدن مرکسے را گناه بنده است وگناه بنده اشد است ازگناه خدا واگر معانی این بیت را تعلیق بمعنے شرع دهند آنوقت مضمون ظاهر بیت مراد نیست والا نه حکم بجمیع معاصی ومناهی وارد میشود واین ضد قرآن واکثر ابیات حافظ همچنین است **معنے** آنست که کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد ودر افعال ناشائسته وخمر خوردن ومثال این خاطر صلحا وعابدان آزرده میگردد ولیس میگوید که ازین قسم کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد سواے آن از افعالے که در انها رنجش کسے نباشد هرچه خواهی بکن که ترا

مباحست باید دانست که سالک را باید که بمعشوقان مجاز دلبستگی بسیار نباید و مستغرق آن نباید بود که قوله

خزینهٔ دل حافظ بزلف و خال مده
که کارهای چنین حد هر سیاهی نیست

معنے آنست که اے محبوب من خزینهٔ دل حافظ بمعشوقان مجاز مده اے گرفتار عشق مجاز مدار که سپردن این چنین خزینها یعنے دل حافظ نه حد هر سیاهی است پس باید که مارا از همه بریده بسلسلهٔ عشق خود کشی و گرفتار عشق غیرے نداری غزل

چه لطف بود که ناگاه رشحهٔ قلمت
حقوق خدمت ما عرض کرد بر کرمت

بنوک خامه رقم کرده سلام مرا
که کارخانهٔ دوران مباد بیرقمت

معنے آنست که چه لطف بود که چکیدگی قلم تو حقوق خدمت ما معروض کرم تو نمود مرا یاد دہانید تا بنوک خامه بسلام یاد کردی پس بموجب آنکه ؎ از دست گداے بینوا ناید هیچ ✤ جز آنکه بصدق دل دعاے بکند ✤ دعا میکنم و میخواهم که زمانه را بے وجود تو ثبات مباد و این غزل بجواب مرشد است و بیتهاے این احتیاج شرح ندارد قوله

مرا ذلیل مگردان بشکر این توفیق
که داشت دولت سرمد عزیز و محترمت

ذلیل خوار التوفیق اعانةُ اللهِ للعبدِ علیٰ اتمامِ الفعلِ دولت سرمد صل محترم حرمت داشته شده معنے آنست که بشکر اینکه الله تعالے اعانهٔ خود همراه تو کرده و در حلقهٔ خاصان درآورده مرا ذلیل نگردان اے محروم مدار اَحسِن کَمَا اَحسَنَ اللهُ اِلَیکَ قوله

نگویم از من بیدل بسهو کردی یاد
که در حساب خرد سهو نیست در قلمت

سهو فراموشی حساب خرد مقتضاے عقل یعنے نمیگویم که من بیدل را از راه فراموشی بنامه و پیام یاد نموده که مقتضاے خرد نیست که فراموشی را بجناب تو بار باشد قوله

دلم مقیم در تست حرمتش میدار
بشکر آنکه خدا داشتست محتشمت

مقیم در تست خاک در تست محتشم بزرگ قوله

بیا که با سر زلفت قرار خواهم کرد
که گر سرم برود برندارم از قدمت

سر زلف اشاره بجذبهٔ محبت معنی مصراع ثانی آنکه ترک سر نمایم اما از قدم تو سر برندارم قوله

ز حال ما دلت آگه شود مگر وقتے
که لاله بردمد از خاک کشتگان غمت

یعنی از حال پریشان ما دل تو آنگاه واقف گردد که ما بمیریم و خاک گردیم واز خاک ما لاله بروید قوله

رقیب چون ره غماز داد در حرمت	صبا ز زلف تو با هر گلی حدیث راند

صبا کنایه از قاصد زلف اشاره بمحبت و شوق گل کنایه از طالب رقیب حاجب غماز اشاره بصبا و ره بحرم دادن کنایه از بار دادن یعنی چون عاشق را غیرت در کار است گوید قاصد اینجا رسید و سلام و پیام تو بهر طالبی رسانید و شوق تو با تنها بیان نمود حیرانم که پرده دار مر آن قاصد را چون بحرمت بار داد قوله

همی دهند شراب خضر ز جام جمت	ترا ز حال دل خستگان چه غم که مدام

خستگان عاشقان که مجروح تیغ عشق اند مدام همیشه شراب خضر کنایه از آب حیات و مراد از آن فیوضات سرمدی جام جم کنایه از دل رسول علیه السلام ویا دل خود خطاب بمرشد و در بعضی نسخه این بیت چنین دیده شده قوله

چو میدهند زلال خضر ز جام جمت	روان تشنه ما را بجرعه دریاب

معنی آنست که چون از قلب محمدی فیوضات سرمدی بتو میرسند بجرعه ازان یعنی بشمه ازان دل تشنه ما را تازه و سیراب ساز قوله

که جان عاشق دلخسته زنده شد بدمت	همیشه وقت تو ای عیسی نفس خوش باد

عیسی نفس کنایه از مرشد که دم او مرده دلان را زندگی می بخشد و دم کنایه از تلقین ویا پیغام باشد و چون شتابی در همه کارها وخیم است بنا بران گوید قوله

مکن که گرد بر آید ز شاه ره عدمت	کمین گهست و تو خوش تیز میروی حافظ

معنی آنست که ای حافظ راه عشق کمین گاهیست که بسا حوادثات در کمین اند و تو باستعجال تمام میروی چندین استعجال مکن مبادا که از شاهراه عدم تو گرد بر آید ای بمیری و بمطلب نه پیوندی غزل

سخن شناس نه دلبرا خطا اینجاست	چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست

اهل دل عاشق دلبرا الف ندائیه و دلبر بمعنی محبوب و نیز مراد ناصح از روی استهزا چنانچه ای نازنین پسر معنی آنست که ای محبوب من وقتی که سخن عاشقان بگوش تو رسد بگوش جان بشنو و مگو که خطاست بلکه خطا اینجاست که تو سخن شناس نه یعنی از کمال استغنا که داری گوش بسخن کسی

نے آری وبغور آن نمیرسی وتحمل که اے ناصح هرگاه کلمات عاشقان را بشنوی بانکارش میاو بگو خطا است بلکه اے ناصح خطا اینجاست که تو سخن شناس نه وبغور سخنانِ ما نمیرسی ومعنی اوے لفظ خطا که در مصرع ثانی است اگرچه ترک ادبست اما عاشقانرا جائز است که لَا یُؤْخَذُ مَجْنُوْنٌ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ وچون آنست که بکونین التفات نماید وبجز معشوق سر فرو نیارد چنانچه گفته اند اے عزیز اگر همتے داری دنیارا بدنیا طلبان گذار وعقبےٰ را بعقبےٰ جویان تو واضع کن وخودرا از دنیا وعقبےٰ طلبی کوتاه ساز که طَالِبُ الدُّنْیَا مُؤَنَّثٌ وَطَالِبُ الْعُقْبٰی مُخَنَّثٌ اگر مردی طالب مولےٰ باش قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ بنابران گوید قوله

تبارک الله ازین فتنها که در سر ماست		سرم بدنیا وعقبےٰ فرو نمے آید

تبارک الله قاعده ایست که چون کسے ویا چیزے را ببزرگی یاد میکنند این لفظ باستعمال آرند چنانچه تعالے الله فتنها ترک کونین مراد است معنے آنست سرمن هرگز مائل بدنیا وعقبےٰ نیست بجز جناب تو بزرگ است خدا ازین فتنها چه عالی فتنها در سر ماست. باید دانست که عاشق را حالتے است که مدام دلِ او در یاد معشوق است وهردم آواز آن بگوش او میرسد بنابران گوید قوله

که من خموشم واو در خروش ودر غوغاست		در اندرونِ منِ خسته دل ندانم کیست

معنے بیت ظاهرست اما این حالتے است که در شغل حبس نفس واشتغال نمودن بسلطان الاذکار وارد میشود وآن آنست که از درون سالک آوازے برمے آید چنانچه مولانائے روم فرماید ؎ بر لبش قفل ست وبر دل رازها ÷ لب خموش ودل پر از آوازها ÷ واین آواز گاهے چون جوشش دیگ وگاهے چون آواز زنبور چنانچه مذکورست ؎ سخنها بانگ زنبوران نماید ÷ چو اندر گوش ما گوید کلام او ÷ وگاهے چون جرس ناظم ؎ اینقدر هست که بانگ جرسے مے آید ÷ جامی ؎ در قافله که اوست دانم نرسم ÷ این بس که رسد ز دور بانگ جرسم ÷ باید دانست عاشق تا که از تعلقات جهان واز اندیشهٔ ننگ ونام معرض نگردد کار او سرانجام نه پذیرد بنابران گوید قوله

بنالهای کج ازین پرده کار ما بنواست		دلم ز پرده برون شد کجائی اے مطرب

پرده ننگ ونام ونیز صفات بشری که عالم ناسوت است مطرب مرشد بنال بیان اسرار عشق نما ازین پرده اشارت به بیان اسرار نواسا ما معنے آنست که اے مرشد سخنان عشق که از ما پوشیده میداشتی وے گفتی که هنوز شایان آن نشده کجائی دلِ من تا حال لستهٔ ننگ وناموس بود. الحال

ترک ناموس نموده ویا آنکه تا حال پای بند صفات بشری بود ومبتلای زهد وورع الحال از صفات
بشریت برآمده وازلباس زهد وپارسائی معرا شده بیا واسرار عشق بیان نما که ازبیان اسرار عشق کار ما سامان
پذیر است وعاشق را تا که گرفتار زهد وورع است کارش پیش نمیرود بنابران گوید قوله

چنین که صومعه آلوده شد بخون دلم ‌‌ ‌ اگر بباده بشوئید حق بدست شماست

خون دل مجاهده تمام معنے آنست که ریاضت ومجاهده بحدی رسیده که صومعهٔ وجود ویا دل من
بخون آلوده گشته یعنے متصبغ گردیده وبا اینهمه کشودی میسر نگشت الحال ای عاشقان کامل اگر این
وجود ویا دل را بباده عشق بشوئید حق بدست شماست یعنے اگر توجه کنید وبادهٔ عشق عطا نمائید
سزاوار شما است ۔ وچون کار عاشق دوام اشتغال بیاد محبوبست بنابران گوید قوله

نخفته ام زخیالی که می‌پزم شب وروز ‌ ‌ خمار دی شبه دارم شرابخانه کجاست

دی شبه ازلیه شرابخانه عالم عشق معنے آنست که بسبب سختیهای عشق ومحبت که شب وروز
درسودای آنم هیچگاه آرامی نگرفته ام واین خمار شدائد عشق ازازل حاصل نموده ام بهیچ نوع رفتنی نیست
مگر بنوشیدن می چنانچه علاج سوختهٔ عاشق بجز از آتش نیست ویا مشاهده شدائد تجلیات که
درعالم ملکوتست وجبروت پس نشان دهید که آن شرابخانه که عالم عشق است ویا عالم ملکوت وجبروت کجا
وبچه نوع بدانجا توان رسید تا باشد که ره بدانجا برم وازین غم والم رهائی یابم ۔ چون عاشق را بسبب
عشق همه جائزست . بنابران گوید قوله

ازان بدیر مغانم عزیز میدارند ‌ ‌ که آتشی که نمیرد همیشه در دل ماست

ازان ازان واسطه دیر مغان مقام عاشقان آتشی که نمیرد مراد عشق معنے بیت ظاهر است
حاجت تحریر ندارد وچون عشق مر عاشق را نصیبه ازلی است بنابران گوید قوله

ندای عشق تو دوشم در اندرون دادند ‌ ‌ کجاست وقت عبادت چه جای وقت دعاست

ندای عشق اِنّا عَرَضنَا الامانة دوش ازل واوان ماضیه معنے آنست که ازازل درگوش
من ندای عشق تو دادند ومارا گرفتار شوق تو گردانیدند پس خود بدان که کجاست وقت عبادت
که زهد وپارسائی است چه جای وقت دعا که درود ووظائف است یعنی مبتلای زهد وپارسائی
چون باشم وچون عاشقان مدام دریاد معشوق مستغرقند بنابران گوید قوله

چه ساز بود که بنواخت دوش آن مطرب ٭ که رفت عمر و دماغم هنوز در سوداست

ساز کنایت از سخن دوش ازل مطرب مراد مرشد و محبوب حقیقی معنے آنست که چه سخن بود که آن محبوب حقیقی در ازل گفته که عمر بآخر آمد و تا هنوز دماغ پر از شوق آن سخن است ف چون عشق بکمال رسد و بهر شی و در و دیوار مشاهدهٔ معشوق نماید پس انگاه عاشق محتاج کل کائنات گردد از ینجاست که اَلفَقِیرُ یَحتَاجُ اِلیٰ کُلِّ شَیءٍ بنابران گوید **قوله**

مرا بکار جهان هرگز التفات نبود ٭ رخ تو در نظر من چنین خوشش آراست

معنے آنست که اے محبوب من قبل ازین بسبب عشق تو هرگز مرا بجهان التفات نبود اما الحال بسبب مشاهدهٔ تو در کل اشیا محتاج الیه همه شده ام و همه جهان بسبب مشاهدهٔ تو نظر من زیبا و مرغوب مینماید سوال چرا اول خواجه را بکار جهان التفات نبود و آخر شد و رخ معشوق جهان را چگونه خوش کرد جواب آنکه هرگاه خواجه در ابتداء طلب دانسته که التفات بجهان موجب انسداد طریق وصول است التفات بجهان ترک نموده چون رخسارهٔ معشوق در مرایا ذرات جهان مشاهده شد جهان در نظر او خوش آمد و یا گفته شود مراد آنست که خاطر جهان تعلق خاطر بدان میخواهد چه مانع راه حق میدانست بزبان التفات نے نموده چون بکمال رسید که اکنون التفات بکار جهان مضرتے نتواند رسانید بلکه موجب ازدیاد کمال خواهد شد چون در مثنوی ست ع آب در کشتی هلاک کشتی است ٭ آب اندر زیر کشتی پشتی است ٭ یعنے چون میل مال در دل شد هلاک کرد و چون صاحب مال مر مال را زیر پا آورد و مانند آب زیر کشتی سازد یعنے خود بر آن غالب گردد و همان مال مددگار او شود مثلاً اگر عالمی جزو و قلم و مهره دوست دارد نتوان گفت که عاشق علم نیست زیرا که اینها سبب وصول آن علم است و همچنین هر چیز را که بواسطه وصول محبوب باشد دوست دارد باک نیست ف چون عشق مر عاشق را نصیبه از الست بنابران گوید **قوله**

ازان زمان که بحافظ رسید صوت حبیب ٭ فضای سینه ز شوقم هنوز پر ز صداست

معنے آنست که ازان زمان که حافظ آواز حبیب شنیده که اَلَستُ بِرَبِّکُم تا هنوز میدان سینهٔ من از غایت شوق پر از صدای قَالُوا بَلیٰ است **غزل**

حاصل کارگه کون و مکان اینهمه نیست ٭ باده پیش آر که اسباب جهان اینهمه نیست

کارگه کون و مکان دنیا معنے آنست که اے گرفتار دنیاے فانی حاصل این دنیا که زن و فرزند و مال و منال و اسپ و اشتر اینهمه نیستند لے هیچ و هیچ یکے ازینها لائق آن نیست که دلبستگی بدان توان نمود پس بحصول عشق و محبت سعی نما و بر اسباب این جهان فانی که مذکور شد دل مبند که این همه نیستند قایم ماندنی نه كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ و چون حصول آمدن این دنیا، فانی محض معرفت رب است بنابران گوید قوله

از دل و جان شرف صحبت جانان غرض است ‖ همه آنست وگرنه دل و جان اینهمه نیست

معنے آنست که از نزول این دنیاء فانی و حیات دو روزه غرض آنست که شرف صحبت جانان حاصل نمایم و بمعرفت او برسم چرا که هرچه هست همین است والا نه دل و جان اینهمه بکار نیاید اے زندگانی هیچ است و چون که در عالم وجود آمد آخرش فنا در پے است بنابران گوید قوله

بر لب بحر فنا منتظرم اے ساقی ‖ فرصتے دان که ز لب تا بدهان اینهمه نیست

معنے آنست که اے محبوب من بیچارهٔ مسکین بر لب بحر فنا منتظر وقت خود ایستاده ام و این مهلت عمر را فرصتے دان از لب تا بدهن اے اندک و عاقبت الامر اینهمه نیست است اے هیچ است و فناء و چون عاشق را باید که بدین مهلت پنجروزه غره نشود بلکه هرچه تواند دران سعی باشد که موجب آسودگی او باشد بنابران گوید قوله

پنجروزے که درین مرحله مهلت داری ‖ خوش بیاسای زمانی که زمان اینهمه نیست

معنے آنست که اے طالب بدین مهلت پنجروزه حیات مستعار که درین مرحلهٔ دنیا دامنگیر وقت تست زمانے خوش بیاسائی اے از وسوسات بیهوده که سبب تفرقه و بیت ساحت دل را پاک گردان و بعشق محبوب مستغرق دار و بر زمانه نظر مدار که زمانه آخر فانی است و فانی محل اعتبار نه و چون عاشق را باید که عبادت معشوق بنوعے بجا آرد که آغشتهٔ غرض نشود و بر هرچه نام غیرے افتد بهت شمرد گوید قوله

منت سدره و طوبے ز پے سایه مکش ‖ که چو خوش بنگری اے سرو روان اینهمه نیست

سدره نام درختے است بر آسمان پنجم مقام جبرئیل ع و طوبے درختے است در بهشت سایه کنایت از راحت و حظ نفس سرو روان سالک باید دانست که کوری عوام را با بصیرت خواص چه نسبت و وجه مشابهت کوری عوام ازانست که با رنگ و بو به لاله و گل ملتفت گردند اما خواص را

بصیرت است که بسدره وطوبے اہم التفات ندارند پس میگوید که از براے حظ نفس طالب بہشت که
فِیْہَا مَا تَشْتَہِیْ الْاَنْفُسُ مباش وطاعت بامید ثواب وحصول درجات مکن که چون بنظر غور وتفحص نگری
اینہمه یعنے سدره وطوبے ہیچیست چرا که عاشق را کام معشوقست نه به بہشت وطوبے چنانچه رابعہ
در مناجات بگفتی که الٰہی دوزخ بدشمنان خود وبہشت بطالبانِ او ده وخود را بما ده وچون دولت دنیا که
فی الحقیقت دولت نیست چه آلوده ہزار رنجست بنابران گوید قوله

دولت آنست که بیخونِ دل آفتد بکنار
ورنه باسعی عمل باغ جنان اینهمه نیست

معنے آنست که اے گرفتار دنیاے فانی بدین دولت دوروزه غره مباش واین دولت را دولت
مپندار چرا که بہزار شدائد حاصل نموده وباز بہزاران حسرت خواہی گذاشت پس چون مبدا ومنتہا
او غم ورنجست دولت از کجا شد دولت آنست که ہمسایهٔ او رنج واندوه نباشد والا نه باغ جنان
باغم واندوه قیمتے ندارد. باید دانست که عشق سراسر رسوائی است وچون عاشق صادق را از ان
غمے نه بنابران گوید قوله

از تہتک مکن اندیشه وچون گل خوش باش
زیب وتمکین جہان گذران اینهمه نیست

تہتک پرده دری معنے آنست که اے عاشق از پرده دری که موجب رسوائی است وباعث
خرابی ست وتحقر عالمیان است وبا اینہمه اندیشه مدار وچون گل خندان باش وبر زیب و
تمکین جہان فانی نظر مدار که اینہمه ہیچ است وبے بقا وچون سوز ودرد عاشق احتیاج بیان
ندارد وخود ظاہر است بنابران گوید قوله

دردمندیِ من سوخته زار ونزار
ظاہرا حاجتِ تقریر وبیان اینهمه نیست

معنے بیت خود اظہر است باید دانست که اگر زبان طاعنان درحقِ عاشقان دراز میگردد
چون غرور شر الخصال من النساء والرجال است بنابران گوید جائیکه مسلمانان عبادت میکنند
علامتِ کفر نیز بحسب امکان موجود است پس باید که این عابدان بعبادت خود مغرور نشوند بلکه ترسان باید
بود که مبادا اسلام بکفر مبدل نشود قوله

زاہد ایمن مشو از بازیِ غیرت زنہار
که رهِ صومعه تا دیرِ مغان اینهمه نیست

معنے آنست که اے زاہد از بازی غیرت که قال اللّٰہ اَنَا غَیُوْرٌ ایمن مباش وعجب وغرور را

بخود راه مده که ره صومعه تا دیر مغان اینهمه نیست اے هست شاید ترا آنجا برند که کار او موقوف بعلت نیست که در دمے از مشرک موحد واز موحد مشرک میسازد نقل هست شبے حضرت غوث الثقلین در حجره خود نشسته بودند چون نیمشب گذشت که ناگاه حضرت یکایک از جاے برجستند و بسوے صحرا روان شدند یکے از اصحاب شیخ نیز همراه شد رفته رفته بمکانے رسید که شخصے مرده است و اسباب تجهیز و تکفین همه مهیا دارد شیخ آن شخص را غسل داده تجهیز و تکفین نموده فارغ شدند بعد فراغ تا دیرے بماندند همدران وقت یکایک روے حضرت سُرخ شد و فربه چنان نمودند که از غایت شادی میشود بعد از زمانے رنگ روے حضرت زرد شد و لاغر چنانکه از غایتِ اندوه میگردد باز بعد از زمانے رنگ روے حضرت بحالت اصلی رجوع نمود بعد از آنجا حضرت باز گشتند و بحجرهٔ خود آمدند بامداد آن اصحاب که همراه شیخ بود سوال کرد که حضرت واقعهٔ شب چه بود و آن شخص مرده که بود و سُرخ شدن رنگ حضرت باز زرد شدن باز بهیأت اصلی شدن اینهمه سبب چه داشت حضرت فرمود که آن مکان از اینجا چند صد کروه بود و آن شخص یکے از اقطاب بود چو او ازین دار فنا رحلت کرد مارا براے تجهیز و تکفین او حکم شد بموجب امر رفتیم و بجا آوردیم همدرین امر غیبی بملائکه رسید که شخصے را تجویز کنید و تسبیح این را بدست او دهید من از غایت شادی سُرخ و فربه شدم که شاید آن من باشم ملائکه بهر که عرض میکردند حکم بدرجهٔ اجابت نمیرسید چون ملائکه عاجز شدند و دم بخود شدند حکم شد که فلان کافرے درینوقت بفلان بتخانه پیش بت سر بخواب رفته این تسبیح بدستِ وے دهند و مرتبه این مرد او را عطا نمایند همچنان کردند باز حکم رسید که شخصے را تجویز کنند و زنار این بگردن او افگنند من از غایت اندوه زرد و لاغر شدم که مبادا من باشم باز ملائکه بهر که عرض نمودند بدرجهٔ اجابت فائز نمیشد تا که حکم شد که فلان زاهد و عابد که مدتیست در زهد و عبادت است درین وقت در حجره فلان مسجد نشسته الله الله میکند این زنار بگردن او افگنند همچنان کردند چون این معامله دیدم باز بهیأتِ اصلی رسیدم و شکرِ حق نمودم و بیقین دانستم که کار او موقوف بعلت نیست چون عاشق از اندیشهٔ بهشت و دنیا و مافیها آزاد است گوید **قوله**

نامِ حافظ رقم نیک پذیرفت ولے	**پیشِ رندان رقمِ سود و زیان اینهمه نیست**

معنے آنست که نام حافظ برندی و عشق مشهور جهان شده و پیش رندان اندیشهٔ نیک و بد و بهشت و دوزخ یکسان است یعنے دنیا و مافیها را پشت پا زده اند و از غم و اندیشه اعراض

واقبال غم ندارند غزل

حالِ دل با تو گفتنم هوس است　　خبرِ دل شنفتنم (شنیدم ۱۲) هوس است

معنے آنست که هوسے دارم که از حال سوداے خود بیار لاأُبالی گویم وخبرے ازان کرسی نشین مکان عالی شنوم قوله

اے صبا امشبم مدد فرما　　که سحرگه شگفتنم هوس است

صبا مراد مرشد امشب مراد دنیا وحالت هستی سحرگه روز قیامت ونیستی وفنا شگفتن خندان وخوش بودن معنے آنست که اے مرشد در حالت این هستی مستعار بیان حقائق ومعارف فرما وازکشاکش حوادث بدانجا راه نماکه چون بحالت هستی معارف حقائق فرما شده باشم هنگام موت بعالم نیستی شگفته روم بدانکه انسان در باغ جهان بمنزلۂ گل است ومیوهٔ او معرفت الله است بس وسائر موجودات بمنزلۂ برگ وشاخ قوله

طمعِ خام بین که قصۂ فاش　　از رقیبان نهفتنم هوس است

قصۂ فاش کنایه از محبت وعشق که اشتهار یافته ونیز وصال از روے مشاهده نه از رویة چراکه در دنیا رویة نیست رقیبان مدعیان وزاهدان وملائکه بهر نوع معنے اظهار است قوله

شب قدرے چنین عزیز وشریف　　با تو تا روز خفتنم هوس است

شب قدر مراد عمر یا شب وصال تا روز یعنے تا مرگ که هنگام بیداری است که قال علیؓ اَلنَّاسُ نِیَامٌ اِذَا مَاتُوْا اِنْتَبَهُوْا وچون وصال از راه رویت دنیا نیست بنابران در بیت آینده گوید قوله

وه که دُردانه چنین نازک　　در شبِ تار سفتنم هوس است

دُردانه مراد وصال از رویت یا بے اندیشۂ هجران شب تار دنیا قوله

از براے شرف بنوکِ مژه　　خاکِ راهِ تو رُفتنم هوس است

از براے شرف از براے حصول بزرگی وصال رُفتن بضم روبیدن قوله

همچو حافظ برغم مدعیان　　شعرِ رندانه گفتنم هوس است

همچو حافظ خطاب خود بخود است یا درین بیت خطاب معشوق است بعاشق یا خطاب است بدل یا مرشد بمسترشد غزل

آرے باتفاق جہان میتوان گرفت	حسنت باتفاق ملاحت جہان گرفت

باید دانست کہ حسن بر دو نوع است صوری و معنوی صوری تناسب اعضا و معنوی ملاحت و قیل کیفیتے است در محبوب معرا و مبرا کہ عاشق بمجرد دیدن آن بیخود میگردد و عشق ازان پیدا مے شود۔ و آن فی الحقیقت لمعہ نور وحدۃ حقیقی است معنے آنست کہ حسن تو تعدیل و تسویہ اجزاست و ارکان تناسب و نسبت مساوات کہ کنایت ازان تجلی آثاری و اسمائی و صفاتیست باتفاق ملاحت کہ آن لمعۂ نور وحدت حقیقی دران مخفی گشتہ جہانرا فرا گرفتہ یعنے جہانرا از عشاقان اله و فریفتۂ خود گردانیدہ آرے چرا چنین باشد کہ گرفتگی جہان وابستۂ اتفاق است و محتمل کہ این بیت در نعت باشد و چون اظہار اسرار عشاقان در لیش کسے نتواند کرد بنابران گوید **قولہ**

شکر خدا کہ سوز دلش بزبان گرفت	افشار راز خلوتیان خواست کرد شمع

الافشار ظاہر کردن خلوتیان عاشقان و راز خلوتیان سوختگی و بیقراری و رنج و الم شمع عاشق گرفت گرفتہ شد معنے آنست کہ عاشقے کہ خود باشد یا کنایہ از دیگرے میخواست کہ اسرار عشاقان دل ریش کہ سوختگی و بیقراری ست در معرض بیان آرد اما شکر خدا کہ سوز دل او بر زبان گرفتہ شد و گفتن نداد و زبان را بند گرد چہ اظہار آن نوعے از شکایت محبوب مے شد حاصل آنست کہ سوختگی و بیقراری عاشق معرا و مبرا از بیان است ہمون داند کہ باو مے گذرد چون ہر چند کہ عاشق در مقام تلوین بصفات معشوق موصوف گردد امانہ بجاے کہ عین معشوق گردد بنابران گوید **قولہ**

از غیرتت صبا نفسش در دہان گرفت	میخواست گل کہ دم زند از رنگ و بوے تو

گل کنایہ از سالک صبا مرشد و عشق معنے ظاہری آنست یعنی گل ہنگام شگفتن چون جمال با کمال رنگ و بوے خویش را دریافت میخواست کہ از رنگ و بوے دوست دم زند و در حالت کودکی سخن گوید کما نطق عیسٰی فی المہد صبیا۔ از غیرت و رشک نفس آن گل را در دہان گرفت و مجال گفتنش نداد و معنے حقیقی آنست کہ عاشق چون در مقام تلوین بصفات معشوق موصوف گردید و یا آنکہ تجلی ذات در خود دید و خود را عین او دانست خواست کہ منصور وار دم انا الحق زدہ در خود رنگ و بوے او نگرد از کمال غیرت توانا غیور صبا کہ مرشد یا عشق است مانع گشت و رخصت نداد کہ تو بیچارہ مشت خاک ؎ چہ نسبت خاک را با عالم پاک ✦ و چون عشق فی الحقیقت موجب

راحت کونین است و عاشق را بجز از عشق بکسے التفاتے نه بنابران گوید **قوله**

چون لاله کز نهاده کلاه طرب ز کبر　　هر دل که داغ باده چون ارغوان گرفت

باده چون ارغوان مے انگوری که سرخ مے باشد مراد ازان عشق حقیقی یعنے هر دلے که داغ باده چون ارغوان گرفت آخر الامر چون لاله از غایت کبر کلاه طرب بر سر نهاده یعنے هر دلے که عشق آن ذات حقیقی حاصل کرد مدام در عیش و عشرت مشاهده و معاینه است و فارغ از رنجهاے این جهان فانی چون عشق آتشے است که بجنب او هیچ آتش نمے توان رسید گوید **قوله**

زین آتش نهفته که در سینهٔ من است　　خورشید شعله ایست که در آسمان گرفت

معنے این بیت ظاهرست حاجت تحریر ندارد و چون عاشق بسبب الصورت مبتلاے رنج و محنت است بنابران گوید **قوله**

آسوده بر کنار چو پرکار مے شدم　　دوران چو نقطه عاقبتم در میان گرفت

معنے آنست که قبل ازین بر کنار عالم پرکار وار مے گشتم و بهیچ محنت مبتلا نے شدم گردش زمانه مرا بکشش عشق و جذبهٔ محبت بیش از بیش نقطه وار در دائرهٔ محنت انداخت و بعشق تو مبتلا ساخت چون معشوقان مجازے فے الحقیقة مظهر جمال حقیقة اند و عاشقان بالعمد مشاهده انوار حقیقی در و مینمایند بنابران گوید **قوله**

زان روے شوق ساغر مے خرمنم بسوخت　　کاتش ز عکس عارض ساقی دران گرفت

ساغر مے محبوب مجاز که مے تجلی محبوب حقیقی در وست عارض ساقی ذات محبوب حقیقی معنے آنست که عشق محبوبان مجاز ازان واسطه خرمن هستی مارا برباد داده که مظهر جمال حقیقی شده اند چه خوبان مجاز نزد اهل حقیقت مظهر جمال حقیقی اند که پرتو جمال الٰهی در ایشان نمایان است چنانچه گوید ؎ منکه در صورت خوبان همه او مے بینم ✤ تو مپندار که من روے نکو مے بینم ✤ مغربی انچه تو اش میطلبی در خلوت همه عیان بر سر هر کوچه و کو مے بینم ✤ الحال چون تقاضاے زمان این است که عاشقان کامل از نظر مخفی گشته و مقلدان کوچه گرد کو بکو رونموده بنابران گوید **قوله**

خواهم شدن بمیکده گریان و دادخواه　　زین فتنها که دامن آخر زمان گرفت

معنے آنست که بسبب این فتنها که در آخر زمان روے نموده و آن اینست که عاشقان بالله از نظر مخفی شده و مقلدان هر سو رونموده کسے نیست که دستگیری عاشقان گریش نماید آخر الامر گریان و نالان جوع عشق

او خواهم نمود که همون علاج بیچارگان نماید و چون در دنیا بهتر از عشق کارے نیست که وَمَا خَلَقْتُ
الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے لیعرفون و عرفان بے عشق ممکن نیست بنابران میگوید قوله

میخور که هر که آخر کار جهان بدید	از غم سبک برآمد و رطل گران گرفت

رطل پیمانه معنے آنست که در حصول می عشق الٰہی ساعی باش چرا که هر که آخر کار جهانرا دریافت و
معلوم نمود که این جهان را با هیچکس پایندگی نیست و طالب آنرا بجز رنج و محنت حصولے نه از غم و
تعلقات دنیا سبک برآمد اے فی الحال ترک اینها نمود و دست در دامن رطل گران که عشق است در زد
و چون تقاضاے دانش کامل آنست که ترک این دنیا و مافیها نماید و حصول عشق کند بنابران گوید قوله

بر برگ گل بخون شقائق نوشته اند	کانکس که پخته شد می خون ناروان گرفت

معنے آنست که بر برگ گل بخون آن گل نوشته یعنی گل سرخ که لاله است و در سرخی خود بلون خون است
تاویل همین مینماید که هر که دانا و عاقل است و دانش او ر و بکمال آورد و در شرب شراب سرخ که کنایه از
عشق حقیقی است میل نمود و چون عشق باعث فیروزی مطلب است بنابران گوید قوله

مے ده بجام زر بصباح صبوحیان	چون بادشه به تیغ زرافشان جهان گرفت

مخاطب محذوف و آن ساقی است معنے آنست که اے ساقی عنایت ازلی مے عشق خود بموجب
وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا بجام زر که دل مصفاے منست بهنگام صباح صبوحیان که وقت فیض است
بریز که آن جام زر در صفا چون بادشاهی که به تیغ زرافشان جهان گرفت شده اے در روشنی بمنزله
آفتاب گردیده و چون عشق موجب فراغت از تعلقات دنیویست بنابران گوید قوله

فرصت نگر که فتنه چو در عالم اوفتاد	زاهد بجام می زد و از غم گران گرفت

بجام مے زد یعنی مے در جام انداخت معنی آنست که زاهد را که دل من است و قبل ازین زاهد
ترین زمانه بود ببین که چون عالم پر از حوادثات یافت فرصت وقت یافته در عشق معشوق مستغرق
گردید و از غم و تعلقات دنیوی یکسو شد چون سخن حافظ از ان معرا است و مبرا است که کسے در ان
نکته تواند گرفت بنابران گوید قوله

حافظ چو آب لطف ز نظم تو مے چکد	حاسد چگونه نکته تواند دران گرفت

معنے آنست که اے حافظ چون کلام تو بنوع لطیف است که لطف از و میچکد پس حاسد را چه یارا

که نکته دران گیرد معیوب سازد

غزل

خدا چو صورت ابروی دلکشای تو بست	گشاد کارِ من اندر کرشمهاے تو بست

باید دانست که این غزل در نعت حضرت رسول مقبول است معنے آنست که خالق الخلائق ازان روزے که شکل ابروے دلکشای تو تصویر کرد یعنے ذات مجمع اللطف والعنایت تر بر منصّۂ ظهور جلوه گر ساخت کشایش بستگیهای کار مراد ابسته کرشمهاے تو که لطف و عنایت تست گردانید پس اگر تو ظلِ عاطفتِ کریمانه بر سر ما اندازی ازین دریاے مهلکه که دنیا است یا عالم بشریت و یا جدائی محبوب حقیقی است رهائی یافته بساحل جمعیت که مقامِ وصل است جاے یابم و چون سبے مدد نسیم روح افزاے الطاف و عنایت حضرت گل مرادِ عاشق روے بشگفتگی نتواند آورد بنابران میگوید

قوله

هم از نسیم تو روزے کشایشے یابد	چو غنچه هر که دل اندر پے هواے تو بست

معنے آنست که اے نتیجه ذات پاکِ خدا هر عاشقے که دِل خود در خیال عشق تو چون غنچه وابسته گردانید و بانواع شدّت و بلا مبتلا ساخته موجب شگفتگی آن بستگی و رهائی ازان گرفتگی غیر از مدد نسیم الطاف تو نمیتواند و چون هر چه که در تحت کن آمده داغ غلامی و بندگی آنحضرت بر جبین دارد بنابران گوید

قوله

مرا و سرو چمن را بخاک راه نشاند	زمانه تا قصب نرگسین قباے تو بست

سرو چمن مرشد زمانه صاحب زمانه ذکر سبب و اراده مسبب یعنی الله تعالےٰ و زمانه را دهر گفته اند و دهر نام خدا است که لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَاِنَّ الدَّهْرَ اَنَا نرگسین قبا نوعے از قبا که گلهاے نرگس برو منقش بود مراد از قصب نرگسین قبا ذات معلومیه مبارک علیه السلام یعنے ازان روزے که الله تعالےٰ ذاتِ مبارک ترا در معرض ظهور آورده مراد مرشد طریقه مرا بخاک راهِ تو نشانداے از کمترین خادمان و اُمیدواران اینجناب گردانیده و جبین مرا بداغِ غلامی مزین ساخته چون مژده و نوید اُمتی اُمتی موجب فرحت و شادی غمزدگان گردید بنابران گوید

قوله

ز کارِ ما و دلِ غنچه بس گره بکشود	نسیمِ صبح چو دل در پے هواے تو بست

هوا محبت و آرزو معنے آنست که مرشد طریقهٔ ما چون دل در محبت تو بسته و یکے از محبان این جناب گردیده از کارِ ما و دل چون غنچه بسته شدهٔ ما بس گره بکشود یعنی بس غمها و المها از خوف خاتمه و حشر و نشر که بر دلِ ما بود و ازان ترسان و لرزان بودیم رفع آنها نموده بمقامِ رجا آورده

کہ ؎ محزون غم اے پسر از ہیچ راہے ✤ کہ دارم چون محمد عذر خواہے ✤ چون بے رضاے محمدی ہیچکس کار بے پیش نے برد بنابران گوید **قوله**

مرا بہ بندِ تو دوران چرخ راضی کرد — **ولے چہ سود کہ سر رشتہ در رضای توبست**

معنے آنست کہ گردش چرخ مرا بہ تعلق حبل المتین تو کہ ملت نبویست راضی گردانیده اے دل مرا باین مکتفی ساختہ کہ از اُمتِ توام اما باین نکتہ چہ سود کہ سر رشتہ یعنی اصل کار در رضاے توبستہ تا آنکہ حصول رضاے تو نموده شود ہیچ پیش نمیرود ؎ آنکہ او روے بہ بہبود نداشت ✤ دیدن روے نبی سود نداشت مراد از بہبود حصول رضا حضرت چون عاشق مدام خواہان لطف معشوق بنابران التجا بجناب حضرت میکند **قوله**

چو نافہ بردلِ مسکین من گره مفگن — **کہ عہد با سر زلف گره کشای توبست**

سر زلف کشش و جذبہ معشوق **معنے** آنست کہ اے نتیجہ ذات پاک خدا مانند نافہ بر دلِ مسکین من گره مزن و در پیچ و تاب کشمکش ہجران مدار کہ این دل بیچاره عہد دوستی با جذبۂ عشق توبستہ است باید کہ فضلِ خود بدو ارزانی داری و بحالِ او پردازی - و چون عشق موجب بیقراری ست بنابران گوید

قوله **مرا و مرغ چمن از دل ببرد آرام** — **سحرگہ آن کہ دل ہر دو در نواے توبست**

تمہید آن کہ وقت سحر چون صبا بغالیہ سائی و گل بجلوه گری بود عاشقان درماندگان بادیۂ ہجران را سوزش و بیقراری روے میدہد شیخ بیقراری خود بیان میکند یعنی مرا و مرغ چمن را کہ مرشد طریقہ است در ہنگام سحر بیقرار و بے آرام ساخت آن کسی کہ دل ہا ہر دو را وابستہ رطب اللسانی و عذب البیانی کہ امتی امتی است کرده و آن عشق است یعنی عشق تو ما یان را در بیقراری آورده و چون طریقۂ معشوقان بے التفاتی است و آن موجب خرابی عاشقان است بنابران گوید **قوله**

تو خود حیات دگر بودی اے زمان وصال — **خطا نگر کہ دل اُمید در ہواے توبست**

زمان وصال محبوب **معنے** آنست کہ اے محبوب من مدتے در عشق تو بسر بردم و احتمال بلا ہا نمودم اما چون نیک نگاه کردم زندگی بخش دیگران بودے پس خطاے دل ما بین کہ اُمید و فا از تو داشت چو معشوقان از کمال استغنا کہ دارند گوش بسخن کسے نمیدارند و بحال کسے نمے پردازند بنا بر آن مصرع ثانی بزبان معشوق گوید **قوله**

ز دست جور تو گفتم ز شہر خواہم رفت — **بخنده گفت کہ حافظ برو کہ پاے توبست**

جور محرومی از وصال که بر عاشق بمنزلهٔ جور ہست نه که فی الواقع معاذ الله که جور از آنحضرت صدور یابد معنی بیت اظهر است غزل

خلوة گزیده را بتماشا چه حاجتست — چون کوی دوست ہست بصحرا چه حاجتست

معنی آنست که آن کسے را که تارک دنیا شده اختیار گوشهٔ عزلت نموده بتماشای جهان چه کار و چون از همه بریده مانند پاے شکستگان مجاور کوی محبوب گردیده مسکن و ماواے خود ساخته بصحرا چه حاجتست و چون کار مسترشد بے مدد مرشد بجاے نمیرسد بنا بران گوید قوله

جانان بحاجتے که ترا ہست با خدا — آخر دمے بپرس که ما را چه حاجتست

معنی آنست که اے مرشد طریقه سوگند ترا بحاجتے که با خداے خود داری آخر دمے باستفسار احوال ما بکوش که ما چه حاجت داریم و چون عاشق را که مسترشد است بسا مقامے روے میدهد که دران مقام ملاح را که مرشد است گنجائش نمیباشد بنا بران بحصول مدارج اعلی می شتابد قوله

آن شد که بار منت ملاح بردمے — گوهر چو دست داد بدریا چه حاجتست

ملاح مرشد گوهر وصل و عرفان دریا عشق یعنی آن وقت گذشت که منت مرشد بردمے و توسل بعشق جستمے اکنون وقتے دست داده و حالتے روے نموده که بملاح که مرشد است و دریا که عشق است کارے ندارم زیرا که آنها سبب عرفان اند و چون بسبب عرفان رسید بدریا و ملاح که سبب اند چه کار سوال هیچکس را از سلف و خلف بمرشد این قسم بے التفاتی روندا دپس از خواجه که تبع تابعین است این نوع گستاخی چه باشد جواب باید دانست که آداب مرشد را مقامات است که در حضور گنجائش نباشد جبرئیل ع را که مرشد وقت رسول ع بود گنجائش نبود که لِي مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ و یا آنکه گوییم که این کلام بمرشد نیست که سوے ادب را دران مدخل باشد بلکه بمحبوب حقیقی عرض میکند چون خواجه بمقصود اصلی پیوست بنا بران بشکر نعمت بموجب اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ بر زبان میراند که آن وقت گذشت که میان ما و تو واسطه بود که عرض حال بدو میکردم و بار منتش بسر مے بردم اکنون که از عنایت تو غنچهٔ مرادم بکشاد و مقام حضور دست داد بعرض حال خود می پویم و جواب آنرا خود میجویم باید دانست که اگرچه احتیاج لازمهٔ عاشق است اما چون شایان عاشق و مناسب طالب آنست که باراده معشوق راضی بود

و بفضل محبوب خورسند بوده دم نه زند که اَلاِرَادَةُ مِنْ لَا اِرَادَةَ بنابران گوید قوله

ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست	در حضرت کریم تقاضا چه حاجتست

معنے آنست که اے محبوب من اگرچه ما از ارباب احتیاج هستیم لیکن سوال کردن نے توانیم چرا که تو کریم هستی و در جناب کریم تقاضا احتیاج ندارد چه کریم آنست که ناخواسته عطا کند و چون احوال عاشق دمبدم هرچه گونه که هست بر معشوق اظهر من الشمس است بنابران گوید قوله

جام جهان نماست ضمیر منیر دوست	اظهار احتیاج خود آنجا چه حاجتست

دوست عبارت از محبوب حقیقی شد و معنی بیت اظهر است حاجت تحریر ندارد و چون حال عاشق مختلف است گاه قبض گاه بسط که مُشَاهَدَةُ الْاَبْرَارِ بَیْنَ التَّجَلِّیْ وَالْاِسْتِتَارِ بنابران از مقام قبض که انتفای تجلی است و آن موجب اضطراب عاشق است مے گوید قوله

اے پادشاهِ حسن خدارا بسوختیم	آخر سوال کن که گدارا چه حاجتست

معنے آنست که اے پادشاهِ حسن از آتش هجران تو خرمن هستی ما سوخته شده بواسطۂ خدا رحمے نما و بحال ما پرداز و یکمرتبه بپرس که آن گدارا چه حاجت است و چون معشوق هردم توقفے و تاخیرے در وصل مے آرد و حجتے درمیان مے افگند و آن موجب قتل عاشق میگردد بنابران گوید قوله

محتاج قصه نیست گرت قصد جانِ ماست	چون رخت از آنِ تست بیغما چه حاجتست

قصه گفتگو و تاویل رخت جان معنے آنست که اے محبوبِ من اگر قصد جان ما داری بگیر احتیاج گفتگو و تاویل چیست که دریغ جان خود نمیکنم اما التماس ما اینست که چون این جان از حیطۂ تصرف تو بیرون نیست و یکے از اسیران تست چه حاجتست که چنین بیباکانه در تاراج آن سعی مینمائی و چون تقاضا شایانِ عاشق نیست بنابران بدل حزین خود تسلی میدهد و یا زبانی معشوق است قوله۔

اے عاشق گدا چو لب روح بخش یار	میداندت وظیفه تمنا چه حاجتست

معنے آنست که اے عاشق فقیر چون لب روح بخش یار که عبارت از لطفِ محبوب است وظیفه ترا میداند و بحالِ تو بینا است پس تمنای تو چه حاجت و ازین بیقراری ترا چه نفع و یا آنکه خطاب بدل برای تسلی است و چون مشغول شدن عاشق بگفتگو سد راه است بنابران گوید قوله

اے مدعی برو که مرا با تو کار نیست	احباب حاضرند باعدا چه حاجتست

مراد از احباب معشوق و اعدا منکر اگرچه اینجا لفظ جمع بمعنی مراد ازان مفرد است چنانچه اگر نزد شخصے دوستے و دشمنے نشسته باشد و گوید که مرا بدوستان کارست نه با دشمنان مراد همان دوست و دشمن است معنی آنست اے منکر برو که مرا بتو کار نیست چراکه معشوق ما حاضر و ناظر است ادراگذاشته باعدا که توئی کارے نداریم چون هنر و عیب هرکس از سخنانش ظاهر است حاجت تقریر ندارد بنابران گوید قوله

حافظ تو ختم کن که هنر خود عیان شود	با مدعی نزاع و محاکا چه حاجتست

نزاع جنگ محاکا حکایت با یکدیگر کردن مراد گفتگو غزل

خوشتر ز عیش صحبت باغ و بهار چیست	ساقی کجاست گو سبب انتظار چیست

باغ کنایه از دلست بهار بمعنی گل چنانچه در مخزن است ؎ رسم ترنجست که در نو بهار * پیش دهد میوه پس آرد بهار * مراد ازان مشاهدات ساقی مراد مرشد و نیز وعدهٔ آلهی و جذبهٔ عشق بهر نوع صورت می بندد معنی آنست که خوشتر ازین عیش که بصحبت باغ که کنایه از مراقبهٔ دلست و تماشاے بهار که مشاهدات تجلیات است چیست که در پے آن باشم و چون این آوان میخواری و آن موقوف بمدد ساقیست بنابران گوید که ساقی مرشد است کجا بگوئید باو که سبب چندین انتظار چیست می باید که توجه کریمانه بحال ما نمائی یعنی ساغرے که کنایه از محبت ذاتیست بما عطا نمائی تا بنوشیدن آن بعیش مذکوره اشتغال نمایم سوال چون حصول عشق ننموده بود مشاهدات تجلیات از کجا بود جواب مشاهدات بسبب صفائی دل که از زهد و تقوی میشود و نیز روے میدهد و چون سالک را میباید که بهر وقت که فراغ خاطر روے دهد در میخواری که عشقبازیست بکوشد بنابران گوید قوله

هر وقت خوش که دست دهد مغتنم شمار	کس را وقوف نیست که انجام کار چیست

معنی آنست که چون کسے را بانجام کار خود آگاهی نیست که چو نشست پس باید که نظر بر لطف معشوق داشته هر وقت خوش که کنایه ازان فراغ دل است میسر آید مغتنم شارد و بمیخواری اشتغال نماید و در خوف و رجا این و آن نشود و چون این عمر دو روزه محل ثبات و اعتماد نیست بنابران گوید قوله

پیوند عمر بسته بموئیست هوش دار	غمخوار خویش باش و غم روزگار چیست

معنی آنست که پیوند عمر بسته بموئیست یعنی زندگی محل اعتماد نیست پس باید که هوش را کار

کار فرمائی و غم خود خوری و در حصول عشق سعی نمائی و غم زمانه چیست که بدان مشتغل شوی و چون کارے بهتر از عشق نیست بنابران گوید قوله

معنئ آب زندگی و روضۂ ارم ❊ جز طرف جویبار و مئ خوشگوار چیست

آب زندگی آبحیات مراد از ان عشق که موجب حیات سرمدیست روضۂ ارم باغ بهشت کنایة از دل مصفا و درین بیت لف و نشر غیر مرتب چه طرف جویبار بر روضۂ ارم در خوراست و مے خوشگوار با آب زندگی معنے آنست که معنے آبحیات و روضۂ ارم جز مئ خوشگوار و جویبار چیست یعنے طرف جویبار که کنایة از دل مصفا است بمنزلۂ روضۂ ارم است و مئ خوشگوار که کنایت از محبت ذاتیست بجاے آب حیات است می باید که بحصول تصفیۂ دل و حصول عشق ساعی باشم که بهتر ازین هیچ نیست و چون عابد و زاهد و عاشق همه کس طالب آن ذات اند بنابران گوید قوله

مستور و مست هر دو چو از یک قبیله اند ❊ ما دل بعشوه که دهیم اختیار چیست

مستور عابد و زاهد و صوفی معنے آنست چون عابد و زاهد و صوفی و مست و عاشق و رند از یک قبیله اند یعنے همه طالب آن ذات اند و جویاے او ما طالب که باشیم و کرا اختیار نمائیم و چون دانست که موقوف بنصیب است فرمود اختیار چیست یعنے اختیار او ست و چون عاشق رامے باید که بسبب تقصیرے که از و واقع شود نو میدی را بخود راه ندهد که لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ بنابران گوید قوله

سهو و خطاے بنده گرش اعتبار نیست ❊ معنی عفو و رحمت آمرزگار چیست

معنے آنست که اگر خطا و فراموشی عاشق را نزد معشوق اعتبارے نیست پس معنی عفو و رحمت آمرزگاری چیست و این تلمیحست بحدیث اِنَّ اللّٰهَ تَجَاوَزَ عَنْ اُمَّتِی الْخَطَاءَ وَالنِّسْیَانَ و این رو کسانیکه این معنے را قبول ندارند از سهو و خطاے خویش بغضب خدا گرفتار اند باید دانست که عاشق را هر دم غمے و بلاے روے میدهد چرا که العشق تمام المحنة والبلاء و عاشق ناقص اینهمه اندوه و بلا را از گردش فلک دانسته زبان بملامت و مذمت چرخ میکشاید و چون فی الحقیقت اینهمه با راده و امر الٰهی است بنابران گوید۔ قوله

راز درون پرده چه داند فلک خموش ❊ اے مدعی نزاع تو با پرده دار چیست

معنے آنست که اینهمه اندوه و بلا و رنج که بر عاشق نزول میکند خالی از حکمے نیست و باراده

الہی است فلک را باین اختیارے و وقوفے نیست پس اے مدعی خموش باش و زبان از ملامت فلک کوتاہ کن کہ این بیچارہ بمنزلۂ پردہ دار است و محکوم حکم او و نزاع تو با پردہ دار چیست یعنی بیہودہ است و این بیت رد فلاسفہ است کہ خیر و شر و نیک و بد را بفلک وابستہ و موثر حقیقی ایشانرا دانند و بیان آن بواضح ترین در بیت سیر سپہر و دور قمر را چہ اعتبار مرقوم شدہ چون انجام کار ہر یکے امریست مبہم از انجہت کہ موقوف بعلۃ نیست کہ قَبِلَ مَنْ قَبِلَهُ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّهُ لَا لِزَلَّةٍ بنابران گوید قولہ

زاہد شراب کوثر و حافظ پیالہ خواست ❊ تا در میانہ خواستۂ کردگار چیست

شراب کوثر کنایہ از زہد و تقوے و صلاح پیالہ مراد عشق مجاز زیرا چہ بنوشیدن شراب مجاز پیالہ درکار است ہمچنین بحصول عشق حقیقی عشق مجازی میباید کہ اَلْمَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ و نیز کنایہ از میخواری از ذکر سبب و ارادۂ مسبب و مراد ازان طریقۂ ملامتیہ معنے آنست کہ زاہد بزہد و صلاح و تقوے خود مغرور و حافظ بعشقبازی و طریق ملامتیہ مسرور اما باید دید کہ درمیان من و او خواستۂ کردگار چیست یعنی کدام کس بوصل او رسد۔

غزل

خیال روی تو در ہر طریق ہمرہ ماست ❊ نسیم موی تو پیوند جان آگہ ماست

خیال درینمقام بفتح خا کہ بمعنے صور خیالیہ کہ در دل میگذرد نہ بکسر خا کہ بمعنے قوت است از قواے انسانیہ معنے آنست کہ اے محبوب من اگرچہ بصورت از مشاہدۂ روح افزاے تو مہجوریم اما در ہر جا و ہر حالے کہ ہستم بخیال تو مسرور دمے از تو غافل نیم و نفسے از خیال تو عاطل نہ و نسیم کوے تو کنایہ از محبت و یا ذوق مشاہدۂ تست مونس و زندگی بخش جان آگہ ماست آرے اگر خیال محبوب در پیش چشم عاشق اینچنین موجود نباشد مرغ جان عاشق قفس اجسام را بشکند و پرواز بسوے گلزار بے نشان کند و چون مر عاشق را براے رد مدعیان و منکران دلیلے شافی و برہانے کافی بہتر از جمال محبوب نیست بنابران گوید قولہ

برغم مدعیانے کہ منع عشق کنند ❊ جمال چہرۂ تو حجت موجہ ماست

معنے آنست کہ اے محبوب من علے رغم مدعیانے کہ مارا از منع عشق تو میشوند و زبان طعنہ بر ما دراز میکنند براے رد شان نیکوترین حجت ما جمال چہرۂ تست کہ ترک عشق اینچنین صورتے زیبا و شکلے رعنا چگونہ باید نمود نقلست کہ چون زلیخا بر یوسف علیہ السلام عاشق شد و عنان

طاقتش از دست رفت زبان خلق برو دراز شد تا آنکه جماعتے از زنان خویش و اقربای او جمع شده برو آمدند و ملامت کردن گرفتند که هیچ شرم ترا نمی آید که بر غلام زرخریدهٔ خود عاشق شدهٔ زلیخا جواب داد که زبان تعرض کوتاه کنید کسے را که من دیده ام اگر شما به بینید یکے همچو ما شوید همه ابا نمودند و گفتند ما همچو تو نه ایم زلیخا همه را روزے ضیافت کرد و از هر اقسام و انواع و اطعمه و اشربه موجود ساخته پیش هر یک آورد و کاردے و ترنجے نیز پیش هر یک علاحده نهاد و گفت ساعتے توقف کنید تا من بیایم دست بطعام نبرید زلیخا پیش یوسف ع رفت و گفت اے محبوب من زبان تعرض خلق بر ما دراز شده بیرون آی و جمال جهان آراے خود را بنما و زبان تعرض ایشان از ما کوتاه کن یوسف ع اول ابا آورد و آخر الامر چون عجز و زاری زلیخا بیشتر دید قبول کرد و جامهاے فاخر در بر گرفت و آراسته و پیراسته با صد هزار ناز بمجلس این طاعنان در آمد بمجرد دیدن همه را نظر بر یوسف ع دوخته شد و عنان طاقت از دست رفت و بجدے شیفته جمال وے شدند که هر یک بجاے ترنج دستهاے خود را قلم ساختند چون یوسف علیه السلام بمحل خود رفت آن طاعنان بهوش آمدند چه بینند که دستها قلم شده زلیخا گفت فَذٰلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ همه سر ندامت در پیش افگندند زلیخا گفت اے طاعنان بگید بدین حالت شما چنین شد پس ملامت شما بر ما روا نیست باید دانست که معشوق براے امتحان عاشق و فریب دادن او لطف قهرآمیز در کار میکند بعضے مشغوف آن شده از کار در مے افتند و بعضے همچنان بحصول مدعا که وصل است سر گرم میباشند و فریفتهٔ آن نمیشوند بنا بران گوید قوله

بهبین که سیب زنخدان تو چه میگوید	هزار یوسف مصری فتاده در چه ماست

سیب زنخدان عبارت از لطف قهرآمیز محبوب است چیست میدانی زنخدان در صفات لطف کروے قهر میماند بذات ✤ یوسف مصری کنایه از عاشقان بالله و مشتاقان لله و چه اشارت بر کوک که زیر زنخدان باشد معنے آنست که اے محبوب من من واله این لطف قهرآمیز تو نخواهم شد و دست از حصول مدعا که وصلست باز نخواهم داشت چرا که ببین که لطف قهرآمیز تو چه میگوید که هزاران هزار عاشق افتاده اینجاه فریب ما اند و یا آنکه اے محبوب من تنها نه من مفتون و فریب خوردهٔ لطف قهرآمیز تو ام بلکه ببین که لطف قهرآمیز تو چه میگوید که هزاران هزار عاشق افتاده اینجاه فریب ما اند باید دانست که بے جذبهٔ ذاتیه جلبیه کار عاشق پیش نمیرود که اَلْجَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ

وحصول آن بہمہ عاشقان میسر است لیکن موقوف بر استعداد بنابران گوید **قوله**

اگر بزلف دراز تو دست ما نرسد | گناه بخت پریشان و دستِ کوتہ ماست

زلف مراد جذبہ کہ ؎ زلف نام جذبۂ ذاتِ حق است ✤ دل کہ قیدش گشت جانِ مطلق است ✤ و درازی زلف اشارہ باحاطۂ جذبۂ ذاتیہ مر جمیع عاشقان را و باہمگی مخلوقات کہ در عشق اوست معنی آنست کہ اے محبوب من اگر دست ما بجذبۂ ذاتیہ جلیہ علیہ تو نرسد وحصول آن میسر نباید ہیچ نکوہش وملامت بجناب تو عائد نمیگردد بلکہ این گناہ بخت پریشان و دست کوتہ من است کہ مرا ایچنین بخت کجا و استعداد کو وگرنہ از جانب مبدا ہیچ بخلی نیست ہرچہ ہست از بے استعدادی ماست کما قال اللہ فلا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنفُسَكُمْ و ناظم نیز جاے دگر گفتہ است ؎ ہرچہ ہست از قامت ناساز بے اندام ماست ورنہ تشریف تو بر بالاے کس کوتاہ نیست ✤ **سوال** ازین بیت معلوم میشود کہ حصول عشق میسر شدن نیست و ابیات بالا مقتضے حصول عشق است چراکہ ہمراہی خیال معشوق در ہر حال و ہر جا خاصۂ عشق است **جواب** آنست کہ ازین بیت معلوم میشود کہ تقاضاے جذبۂ ذاتیہ میباید چراکہ عشق چیزے دیگر وجذبۂ ذاتیہ چیزے دیگر عشق افراط محبت را گویند کہ اَلْعِشْقُ اِفْرَاطُ الْمَحَبَّةِ کہ دمے بے یاد او نمیتواند ماند کہ ؎ بہ بیداریش فتنہ بر خد و خال ✤ بخواب اندرش پاے بند خیال ✤ تو گوئی بچشم اندرش منزلست ✤ وگر چشم برہم نہی در دلست ✤ وجذبۂ ذاتیہ کششے را گویند کہ معشوق بدان عاشق را بخود منجذب سازد و مدار کار برین است ؎ تا کہ از جانب معشوق نباشد کششے ✤ کوشش عاشق بیچارہ بجاے نرسد ✤ و باید دانست کہ بسا کس از عاشقان ہستند وجذبۂ الٰہی را در نیافتہ اند چنانچہ در جوامع الکلم ملفوظ نصیر الدین چراغ دہلی مرقوم است کہ روزے جماعتے از ابدالان در طواف و سیر بودند یکے از ایشان گم شد دیگران چون چنین دیدند کہ شخصے از میان ما گم شد کہ خداوندا در باب آن شخص چہ حکم میشود بجاے او دیگرے آریم یا ہمو نرا استقامت میشود فرمان شد کہ ہم از وے بپرسید جستند دیدند در خانہ مبہوت نشستہ گفتند ترا چہ افتاد گفت در اثناے طواف بودم عورتے را برین در دیدم مبتلاے او شدم گفتند اکنون بخیز گفت چون خیزم دل کجا میرود پاے کرا یاری میکند آن ابدالان مناجات کردند چہ فرمان میشود بجاے او دیگرے آریم یا ہمون را استقامت میشود فرمان شد کہ او را بپرسید عورتے را کہ مبتلا بوی ازو چہ آرزو داری گفت یک کنارے فرمان شد تو دستہا بکشا ما او را بتو میفرستیم او دستہا

فرا گرد صورتے بروے ظاهر گشت این مرد اورا در کنار گرفت ندا آمد که اِنّی اَنَا اللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا چون
نظر کرد ہیچ درمیان ندید مرد ابدال را جذبه رسید سوزی و طلبی خواست سبحان الله ابدال بود و
طالب نبود و یحتمل که از زلف دراز مراد عالم کثرت و تفرقه که حاجت روے تست معنی آنست که اے
محبوب من اگر دست من بدین تعینات که حاجب روے ذات تو شده اند نمیرسد و رفع اینها نموده راه
بمشاهده روے تو که وحدت حقیقے است نمیتوانم گناه بخت منست و بے استعدادی ما و تقصیرے از جانب
تو نیست باید دانست که حاجب در خلوت سرائے که وحدت حقیقے است ابلیس است که مانع است سالکان را
مگر کسانے را که مامور بدخل آن شده اند بنابران گوید قوله

بحاجب در خلوتسراے خاص بگو	فلان ز گوشه نشینان خاص درگه ماست

حاجب دربان اینجا مراد ابلیس که نگهبان در وحدانیت است و مانع سالکان احدیت ست ۔
خلوتسراے خاص وحدت حقیقی معنے آنست که اے محبوب من بابلیس که نگاهبان در وحدانیت
است و مانع سالکان احدیت بفرما که فلان یعنے حافظ اگرچه کاه است اما از گوشه نشینان خاص
این درگاه است و قوله

بصورت از نظر ما اگرچه محجوب است	همیشه در نظر خاطر مرفهٔ ماست

اگرچه بسبب عالم جسمانی از ما دور افتاده امادام در نظر خاطر مرفهٔ ما است که نگاهداشت آن بر همگنان
لازم و معنے مصرع را اگر این معنے مرقومه مراد نباشد پس خلل در معنی می افتد چه از نظر الله تعالے
ذره پوشیده نیست و بگو بآن حاجب قوله

اگر بسائلے حافظ دری زند بکشاے	که سالهاست که مشتاق روے چون مه ماست

اگر حافظ بسائلے فتح باب درے که تو حاجب اوئی نماید بکشا و مانعش مباش که سالهااست که متوجه
درگاه ما است و مشتاق روے چون ماه ما است

غزل

خمے که ابروے شوخ تو در کمان انداخت	بقصد جان من زار و ناتوان انداخت

خم کجی ابرو مراد وجود بشریت از انر و که ابرو حاجب چشم است و وجود سالک نیز حجابیست مر سالک را
از وصل ذات حق کمان بتصویر صورت اوست و کمال جمال ابرو در کجی است معنے آنست که اے
محبوب من ابروے شوخ تو که وجود ما است کمان وار بر آمده محض بقصد جان زار ناتوان است از براے

قتل من است یعنی اے جانمن این جسم ماکہ از عدم بوجود آوردہ وحاجب دار درمیان انداختہ وحالت قرب رابعد مبدل ساختہ محض از براے قتل منست کہ موجب خونخواری من شدہ وچون عشق نصیبۂ ازلی است نہ امروزی بنابران گوید **قولہ**

زمانہ طرح محبت نہ این زمان انداخت	نبود رنگ دو عالم کہ رنگ الفت بود

معنے آنست کہ اے محبوب من در زمانہ رسم محبت وطریق عشق نہ الحال وضع شدہ بلکہ ازین ہر دو عالم رنگے وبوے یعنی اثرے ونشانے نبود کہ محبت بود کہ خود فرمودہ کُنتُ کَنزاً مُخفِیاً فَاَحبَبتُ الخ بلکہ ہمین محبت واسطۂ ایجاد کونین گردیدہ وچون موجب عشق وسوختگی وبیقراری عاشق غیراز مشاہدۂ محبوب نمیباشد گوید **قولہ**

کہ آب روے تو آتش درار غوان انداخت	شراب خوردہ وخو کردہ کے شدی بچمن

شراب خوردہ مست خو کردہ باکمال جمال چہ عرق برروے موجب ازدیاد حسنست چمن دل ووجود عاشق ارغوان کنایہ از عاشق **معنے** آنست کہ اے محبوب من باکمال جمال واز شراب ناز سرمست کے درچمن دل ما ظہور کردی کہ اینہمہ آتش درخرمن دل ما افتادہ واین استفسار برطریق تجاہل وانکار محبوب است یعنی توخود میدانی کہ این سوختگی وبیقراری ما محض بنمایش جمالِ باکمالِ تست وچون جمال محبوب موجب فتنہ وشہرۂ عالم است گوید **قولہ**

فریب چشم توصد فتنہ درجہان انداخت	بیک کرشمہ کہ نرگس بخود فروشی کرد

معنے آنست کہ اے محبوب من نرگس بیک کرشمہ کہ مناسبت وتشبیہ بچشم محبوبان دارد خود فروشی کرد وتو بخوبی شہرۂ عالم گردیدہ ونگاہ چشم تو فتنہا درعالم انداختہ وعالمے رامفتون خود ساختہ اگر بخوبی شہرۂ آفاق گردد چہ عجب باشد وچون درچشم عاشق عزیز تراز ظہور محبوب نہ گوید **قولہ**

چہ کلک بود کہ این خط دل نشان انداخت	خراب وخستۂ قد توام تعالے اللہ

تعالی اللہ لفظے است کہ درمحل بزرگی استعمال میکنند **معنے** آنست کہ اے محبوب من مفتون وعاشق قد تو کہ کنایہ از امتداد ظہور است دراشباح کائنات ہستم چہ کلک بود لے چہ نیکو ارادہ بود کہ بدان امتداد ظہور کردی یعنے خود راتجلیات متنوعہ وظہورات متنوعہ درمیان اشباہ کائنات واجسام موجودات درنمایش آوردہ وظاہر ساختہ **قولہ**

صبا حکایت زلف تو درمیان انداخت	بنفشہ طرۂ مفتول را گرہ میزد

یعنے عاشق بنفشہ کردار طرۂ مفتول کہ ذات اوست گرہ میزد یعنے آراستگی میداد یعنے دم از خوبی و کمال میزد و صبا کہ کنایہ از مرشد است حدیث زلف کہ عشق است درمیان آورد یعنے محض سبب عشق اوست کہ ترا بدین پایہ رسانیدہ دگرنہ تو کجا و این کمال کجا **قولہ**

زشرم آنکہ بروے تو نسبتش کردند	سمن بدست صبا خاک در دہان انداخت

معنے یعنے سمن کہ از صبا خاک بر وافتادہ گویا کہ بسبب شرم اینکہ مرا در انسبت بروے تو کردند خاک در دہن خود انداخت کہ من کجا و آن رو کجا و چون عشق موجب شغل مے و مطرب است گوید **قولہ**

من از ورع مے و مطرب ندیدمے زین پیش	ہوای مغبچگانم در این و آن انداخت

معنے آنست کہ من از غایت ورع و تقوے ہرگز مے و مطرب نگاہے نمیکردم لیکن عشق محبوبان مرا در مے و مطرب انداختہ **قولہ**

ببزمگاہ چمن دوش مست بگذشتم	چو از دہان توام غنچہ در گمان انداخت

معنے آنست کہ دوش در عالم مستی جوشان بسیر چمن رفتم برائے آنکہ غنچہ را کہ نسبت بدہن تو میدہند مرا در گمان انداخت کہ فے الواقع ہمچنانست یا نہ معاینہ باید کرد **قولہ**

کنون بآب مے لعل خرقہ مے شویم	نصیبۂ ازل از خود نمیتوان انداخت

معنے آنست کہ الحال عشق محبوبان مرا در مینوشی بجاے رسانیدہ کہ شست و شوے خرقہ بمے میکنم و این کنایہ از استغراق بمینوشی است و چون این نصیبۂ ازلیست ترک این نتوان کرد بلکہ بجان قبول باید نمود **قولہ**

جہان بکار من اکنون شود کہ دور زمان	مرا ببندگی خواجۂ جہان انداخت

خواجۂ جہان محبوب بکار شدن جہان مراد از حصول مدعا است **معنے** آنست کہ گردش فلکی مرا در عشق آن معشوق انداختہ معلوم من گردیدہ کہ البتہ جہان اکنون بکام من شود یعنے بر مدعای مقصد خود فیروز گردم و چون کار حکیم محض صواب دید مریض است لہذا گوید **قولہ**

مگر گشایش حافظ درین خرابی بود	کہ قسمت ازلش در مے مغان انداخت

معنے آنست کہ قسام ازلی کہ محبوب است قسمت حافظ را در مے مغان انداخت یعنی عشقبازی نصیب وے ساخت تحقیق گشایش کار حافظ و بر آمد مقاصد و مطالب وے درین است چہ کار حکیم جز

ہرگز

زمان

صواب دید مریض نمیشاید پس کار حکیم حقیقی چگونه خالی از مصلحت عاشق باشد **غزل**

خواب آن نرگس فتان تو بی چیزی نیست	**تاب آن زلف پریشان تو بی چیزی نیست**

خواب کنایت از اخفاء و بطون و تغافل نرگس نام گلیست مشهور کنایت از چشم فتان فتنه انگیز مراد از نرگس فتان چشم و مراد ازان ذات که هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات * کو عیان ببیند وجود کائنات * تاب پیچ مراد ازان آراستگی چه آراستگی زلف در تاب است زلف پریشان عالم کثرات و تعینات معنی آنست که ای محبوب من اخفای آن مشاهدهٔ ذاتیه که در عالم اطلاق داشتم و آراستن این زلف پریشان را که کنایه از ظهور عالم کثرات است بچیزی نیست یعنی خالی از علتی نیست محض خرابی و پریشانی ما است و چون موجب گرفتاری عاشق بغیر از لطف معشوق نتواند بود مبنا بران گوید **قوله**

از لب شیر روان بود که من میگفتم	**کاین شکر گرد نمکدان تو بی چیزی نیست**

لب صفت متکلمی شیر کنایه از سخن اخلاص و محبت این شکر مراد فضل و لطف نمکدان کنایه از دهن معنی آنست که ای محبوب من وقتی که در عالم اطلاق بودم و مقید بقید جسمانی نمی شدم آنوقت از کمال لطف که بر ما امید اشتی سخنان اخلاص و محبت از تو بظهور میرسید که یَا عَبْدِیْ اَنْتَ عِشْقِیْ وَ مُحِبَّتِیْ وَ اَنَا عَاشِقٌ وَ مُحِبٌّ لَكَ وَ خَلَقْتُ الْاَشْيَاءَ لَكَ وَ خَلَقْتُكَ لِیْ وَ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ من همان وقت میگفتم که چندین لطف و فضل از مصلحتی نیست محض برای گرفتاری ما است آخر همچنان شد که واله آن سخنان گردیده مبتلای قید جسمانی شدیم و اختیار این بار گران که شدائد عشق است نمودیم * مهربانیهای لیلی کرد مجنون را خراب * ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود * و یا آنکه از لب شیر روان یعنی تو در عالم طفلی بودی چه هر کرا طفلی نسبت میدهند گویند که هنوز شیر از دهن تو میچکد و بوی شیر از دهن تو نرفته و مراد از طفلی روز ازل که الله تعالی ظهور خود بجمال نکرده و بچندین تجلیات متنوعه و انوار متلونه ننموده حاصل آنست که از روز ازل میگفتم که چندین لطف و فضل بر ما خالی از علتی نیست باید دانست که چون الله تعالی بصفات نامتناهیه ظهور نمود صفات لطفیه او همه را در خور و زیبا نمود و از صفات قهریه چون موافق خواهش انسان نیست ملولی در خاطر روی داد و چون صفات قهریه او خالی از حکمتی نیست گوید **قوله**

جان من باد فدای تو یقین میدانم ۔۔۔ در کمان ناوک مژگان تو بیچیزی نیست

کمان کنایه از ابرو و مراد ازان صفات ازان روکه ابرو حاجب چشم است صفات نیز حاجب ذاتست ناوک مژگان صفات قهریه معنی آنست که ای محبوب من جان فدای تو باد که بیقین میدانم که درمیان صفات اگر ظهور صفت قهریه نمودی همه بگستاخی آمدندی و اطاعت امر او نکردندی چون محبوب حقیقی روی خود را که وحدت حقیقی است زیر پردهٔ زلف که عالم کثرات و تعینات است مخفی ساخت ابلیس را که مظهر اسم المضل است حاجب آن در که وحدتست گردانید تا هر بوالهوسی را راه ندهد چون خالی از حکمتی نیست گوید قوله

چشمهٔ آب حیات است دهانت اما ۔۔۔ بر لبش چاه زنخدان تو بیچیزی نیست

در رسالهٔ حق الیقین نوشته که چون وحدت متعین گشت نقطه از سرعت انقضا و تجدد تعینات متباینه مانند خط صورت بست ازینجا میرسد که دهان اشارت بران نقطهٔ وحدت باشد و چاه زنخ عبارت از مظهر اسم المضل که مانع وصول است معنی آنست که ای محبوب من دهان تو که نقطهٔ وحدت است چشمهٔ آب حیات است ای زندگی بخش عاشقانست اما بر لب او ای بر در او چاه زنخدان یعنی مظهر اسم المضل که شیطان است خالی از مصلحتی نیست که ع وجود پشه دارد حکمت انجام ÷ فکیف شیطان و چون ظهور این تعینات متنوعه و کثرات متکثره محض برای معرفت خود است بنابران گوید قوله

دوش باد از سر کویت بگلستان بگذشت ۔۔۔ ای گل این چاک گریبان تو بیچیزی نیست

دوش ازل باد اراده کوی اشاره بکوی محبت گلستان وجود حقیقی باعتبار جامعیت اسمای الهیه بحکم وَلِلّٰهِ جَنَّةٌ لَیْسَ فِیْهَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا گل ذات حق باعتبار شهود شیونات اظهار معنی آنست که روز ازل باد اراده از سر کوی محبت به گلستان وجود تو وزید یعنی خواهشی بتو روی داد که کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ بنابران شهود چندین شیونات نمود پس ای گل یعنی ای محبوب من این چاک گریبان تو یعنی این شهود شیونات تو بی چیزی نیست بلکه محض برای معرفت خود است فَخَلَقْتُ لِاُعْرَفَ و محتمل که دوش باد فیض که کنایه از عشق است از سر کوی آن محبوب بگلستان وجود عاشق وزیده و او را چون گل گریبان چاک گردانیده پس ای گل یعنی ای عاشق این گریبان چاکی تو که کنایه از رسوائی و

و پریشانی است بیچیزے نیست اے بسبب عشق است وچون اندوه لازمۂ عاشق است و آن بسبب عشق است گوید۔ قوله

ایدل این ناله وافغان تو بیچیزی نیست	مبتلاے بغم محنت اندوه فراق

معنے اے دل من مبتلاے غم و اندوه فراق هستی وو مبدم در ناله و افغان میکوشی این ناله و افغان بیچیزے نیست اے بسببے است یعنی بسبب هجر یا بطلب وصال وچون عشق نهفتنی نیست بنابران گوید قوله

حافظ این دیدۂ گریان تو بیچیزے نیست	درد عشق ارچه دل از خلق نهان میدارد

معنے اگرچه دل تو درد عشق را از خلق نهان میدارد و بجسے سخن نمیراند اما این دیدۂ گریان تو بیچیزے نیست اے موجب ظهور رسوائی ست۔ غزل

زکارستان تو یکشمه اینست	خم زلف تو دام کفر و دین است

زلف مراد جذبه و مراد از خم کشش از ذکر سبب و ارادۂ سبب کارستان بوالعجبیها شمه اندک معنے آنست که اے محبوب سحر ساز و اے معشوق فسون پرداز کشش جذبۂ عشق تو دام کفر و دین است که از امور متضاده اند یعنے چه مومن و کافر و صادق و فاسق و مطیع و عاصی و عالم و جاهل و عاقل و مجنون و خوب و زشت مدام عشق تو گرفتار اند و بدام در تسبیح تو اند و ترا جویان که يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ از ینجاست که سعدی گفت ؎ نه بلبل برگلش تسبیح خوانیست که هر خارے بتسبیحش زبانیست ۞ بلبل انبیا و اولیا و مومنین گل مراد ذات ایزد بیچون خار کفار و عاصی و طاغی اند کے از بوالعجبیهاے امر اینست که امور متضاده را که اَلضِّدَّانِ لَا يَجْتَمِعَانِ است فراهم آورده باید دانست که مُشَاهَدَةُ الْاَبْرَارِ بَيْنَ التَّجَلِّيْ وَالْاِسْتِتَارِ چون اخفاے معشوق موجب قتل عاشقان است گوید قوله

حدیث غمزه ات سحر مبین است	جمالت معجزے عیسے ست لیکن

معنے آنست که اے محبوب من مشاهدۂ جمال روح افزاے تو اگرچه معجزۂ عیسویست که مردگان بادیه خونخوار عشق را جان بخشی مینماید اما حدیث غمزه تو یعنے غمزه ات که استغنا و عدم التفات و اخفا است بقتل عاشق سحریست آشکارا که بقتل عاشق موے فرو گذاشت نمیکند وچون مدام محبوب در پے قتل عاشق است از انکه تا عاشق بفنا نرسد بقا نیابد بنابران گوید قوله

چگویم وصل آن چشمی که اورا	بخون من کمان اندر کمین است

چشم مراد ذات ہے ہست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ✣ کو عیان بیند وجود کائنات ✣ معنی آنست که از وصل ذات محبوبے که مدام بخونریزی من مستعد است چگونه سخن رانم و چشم داشت آن نمایم و چون عاشق ہم مدام خواہان فنا است ازانکه تا خود را فانی نسازد ببقاے معشوق باقی نگردد بنابران گوید قوله

بران چشم سیه صد آفرین باد	که در عاشق کشی سحر آفرین است

سیه چشم کنایة از ذات محبوب و سیه بجہت عدم ادراک که لَا یُدْرِکُهُ الْاَبْصَارُ و یا باعتبار آنکه رنگ ذات سیه تصور نموده ہے سیاہی چون به بینی عین ذاتست ✣ در و چاہے پر از آب حیاتست ✣ سحر آفرین ساحر کامل معنے آنست که بران محبوب من یا بران تجلی ذاتی جلالی او صد آفرین باد که در کشتن عاشقان ساحریست کافی و جادوئیست وافی و چون جناب عشق از بس که بلند است واز تحریر و تقریر مبرا و معرا از توصیف و تعریف است گوید قوله

عجب علمیست علم عشق ہیہات	که چرخ ہفتمش ہفتم زمین است

معنے آنست که علم عشق عجب علمیست رفیع الشان که چرخ ہفتم با این شان و رفعت او بمنزلهٔ ہفتم زمین است ہیہات با وچون توان رسید و چون مستی عاشقان بسبب عشق است بنابران گوید قوله

از خم عشق نوشیدم جامے	مدامم مستی و رندی ازین است

معنے آنست که موجب رندی و مستی من ہمین عشق است و چون عشق معرا از کثافت و کدورة و مبرا از توصیف و تعریف است گوید قوله

لبت را آب حیوان گفت واعظ	چه جاے آب کان ماء معین است

لب مراد لطف ہے لب که شیرین ہے شد لطف خداست ✣ باغ جان از آب او نشو و نماست ✣ معنے آنست که اے محبوب من لطف تو کنایة از عشق است واعظ آنرا نسبت با آبحیات داده اما چه جاے و او ن نسبت با آبحیات ست که منبع او ظلمات است بلکه ماء معین باید گفت که چشمه ایست در بہشت معرا از توصیف و مبرا از تعریف باید دانست که اکثرے با عاشقان بعناد پیش می آیند آخر الامر بموجب ہے با درد کشان ہر که در افتاد بر افتاد ✣ بعضے بفور بسزا میرسند و بعضے بدیر و بعضے موقوف بآخرت بنابران گوید قوله

حسابش با کراما کاتبین است	نه پنداری که بدگو رفت و جان برد

کراما کاتبین دو فرشته اند که بنوشتن اعمال بندگان موکل اند که کِراماً کاتِبِینَ یَعلَمُونَ ما تَفعَلُونَ مخاطب درین بیت دل و یا دوست یعنے ایدل من نه پنداری که بدگوئی تو از میان رفت و جان خود بسلامت برد و هیچ بسزاے خود نرسید بلکه خاطر خود جمع دار و حساب ایذاے او که درحق ما کرده اند نزد کراما کاتبین مرقوم آخر الامر بسزاے خود خواهند رسید و یا آنکه خطاب بعاشق است از جهت دلداری او و چون اعمال و افعال عاشقان نزد ارباب ظواهر مخالف شرع مینمایند اما نزد عاشقان عین شرع اند بنابران گوید **قوله**

بنزدِ عاشقان آیاتِ دین است	حدیث حافظ و پیمانهٔ مے

معنے آنست که حدیث حافظ و میخواری او نزد ظاهر پرستان عصیان و طغیان است اما نزد عاشقان آیات دین ست و محض اطاعت امر الٰهی و دینداری **غزل**

مست از مے و میخواران از نرگس مستش مست	در دیر مغان آمد یارم قدحے در دست

دیر مغان تجلے اسم الواسع و محیط که متضمن بر فنا است یار محبوب حقیقی قدح در دست اشارت است بآن که در گلشن زار است که حق تعالے خود ساقی گشته شراب بعاشقان مینوشاند مے کبریائی نرگس مست چشم مراد ذات باعتبار استغنا معنے آنست که محبوب من که عاشقان در خیال دیدن او واله و شیدا اند بر ما و رحالهٔ محویت و فنا در حالے که از غایت کبریا و ناز و استغنا قدح در دست داشت در آمد چون محبوبے که **قوله**

وز قد بلند او بالاے صنوبر پست	از نعل سمند او شکل مه نو پیدا

مه نو و صنوبر کنایه از محبوب صوری معنے آنست که مه نو با این حسن و جمال نعل سمند اوست و سرو با اینهمه بالاے خاکراه او یعنے محبوب صوری پیش او قدر نعلے ندارد و معشوق مجازی مقابل او بجاے نے ارزد آرے محبوبان مجازی را در چشم عاشق تا آن زمان جلوه است که آفتاب جمال حقیقت تابان نشده و چون او تابان گردید اینهمه از پیش نظر او مرتفع میشوند چون نجم در شعاع شمس که ناظم خود گفت است ؎ چندان بود کرشمه و ناز سهی قدان ؛ کاید بجلوه سرو صنوبر خرام ما ؛ باید دانست که وجود عاشقی که از خود گذشته حکمے علے الاطلاق نمیتوان نمود یعنے نه هست توان گفت چرا که هست او را

گویند کہ زوالے وعدمے در پے ندارد واین را باعتبار خلقت بشری وصور انسانی عدم وزوال درست ونیست مطلق ہم نتوان گفت باعتبار صفات الوہیت وقوام وجود او بذات حق اگرچہ این وجود ظاہری فانی شدن است چراکہ وجود لباسی بیش نیست ولباس اعتبار را نشاید بلکہ من وجہے نیست ومن وجہے ہست بنابران گوید **قولہ**

آخر بچہ گویم ہست از خود خبرم چون نیست	**وز بہر چہ گویم نیست با او نظرم چون ہست**

از خود خبرم چون نیست یعنے از انجہت کہ ما را بانیستی وابستگی است یا در زمانے کہ از خود خبر ندارم **با او نظرم چون ہست** یعنے از انجہت کہ باہستی او مرا تعلق است یا در زمانے کہ با او نظر دارم معنی بیت آنست کہ این وجود را در معرض ہستی چون نشانم وہست مطلق چون توانم خواند چون از وجود خود خبرے ندارم ومحو ومعدوم وزوالے وعدمے در پے دارم ونیز از برائے چہ نیست گویم چون عاشق اویم ومتصف بصفات او گردیدہ ام وبموجب لَا مُؤَثِّرَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰہُ قوام وجود ما بذات اوست بلکہ من وجہے ہست توان خواند وبوجہے نیست توانگفت یعنے باعتبار باطن کہ کنایۃ از متصف شدن بصفات معشوق وقوام او بذات محبوب ہست توان خواند وباعتبار ظاہر کہ مراد ازان خلقیت بشری وصور انسانیست نیست توان گفت چون منتہاے کار عاشق بر فنای خود است ووصول ببقای او بنابران گوید **قولہ**

چون شمع وجود من شب تا بسحر خود را	**مے سوخت چو پروانہ تا روز ز پا ننشست**

معنے آنست کہ اے محبوب من وجود ما کہ مانند شمع محفل افروز عشاقان است در شب محویت وفنا تا ہنگام طلوع سحر بقا مانند پروانہ تمام شب میسوخت واز پا ننشست ودر جانفشانی تغافل وتکاسل روا نداشت ودقیقہ از دقایق فنا درنگذاشت چون عاشقی کہ از خود گذشتہ بر منصۂ وحدت حقیقی بلوس فرمود در نظرش کفر واسلام یکسان است کہ ہر دو صفتے از صفات اویند بنابران گوید **قولہ**

در غالیہ خشبو شد در گیسوے او پیچید	**در وسمہ کمانکش شد در ابروے او پیوست**

معنی آنست کہ اگر غالیۂ اسلام خوشبو شدہ ودماغ طالبان را معطر میسازد نسبت بگیسوے او دارد واگر وسمہ کفر کہ رنگ نیلی بر جبین کافران کشیدہ ازانست کہ نسبت بابروے او دارد یعنی ہر دو نسبت بوے دارند ومظہر جمال وجلال گردیدہ چون مشاہدۃ الابرار بین التجلے والاستتار است ودرین ہر دو حال بر جان عاشق خرابیست گوید **قولہ**

افغان ز نظربازان برخاست چو او بنشست	شمع دل مشتاقان بنشست چو او برخاست

معنی آنست که چون او در انجمن مشتاقان برخاست اے ظهور کرد و در آمد شمع دل عاشقان فرو خوابید اے به نیستی در آمد و چون بنشست یعنی بغیبت در آمد از جهت محرومی از آن حلاوت دید شور و شغب از عاشقان برخاست آرے در هر دو حال بر جان عاشق خرابیست که ٥ سوزم گرت نه بینم میرم چو رخ نمائی ۞ و چون ظهور محبوب زندگی عاشق است بنابران گوید قوله

هرچند که ناید باز تیرے که برفت از دست	باز آئی که باز آید عمرے شده حافظ را

معنے آنست که اے محبوب من باز آ و خود را از خلوتخانهٔ خفا بر منصهٔ ظهور در آر که بسبب ظهور تو مر حافظ را عمر از دست رفته باز بدست مے آید یعنے از سر نو زندگی مے یابد هرچند که عمر رفته مرا بمنزلهٔ تیر از کمان جسته و وقت از دست رفته را قابلیت عود نیست

غزل

دیدهٔ آئینه دار طلعت اوست	دل سراپردهٔ محبت اوست

معنی آنست که از دل من محبت غیرے را گنجایش نیست که سراپردهٔ محبت اوست و در چشم من خیال غیرے را نمایش نه که آئینه دار طلعت اوست یعنے دل و دیده هر دو را وقف راه دوست بنوعے کرده ام که بجز عشق و محبت او را در دل راه نیست و جز خیال او را در چشم بار نه و چون عاشق را بما سوائے محبوب التفاتے و توجهے نمیباشد بنابران گوید قوله

گردنم زیر بار منت اوست	من که سر بر نیاورم بدو کون

معنی آنست که من بما سوائے محبوب التفاتے ندارم و بکونین توجهے نے آرم این از انست که گردن من زیر بار منت که ما را از کتم عدم بوجود آورد و باران نعماے لا احصا بر کشت زار وجودم ریخت و بعشق خود آشنا ساخت باید دانست که جملگی انسان سه نوع اند اول عوام که کار بر رخصت شرعی کرده و بحظوظ نفسانیه و لذت جسمانیه بر وجه مرخص و مشروع گشت و گفت که مسلمانے همین است دوم زاهد که از حظوظ مرخصه و لذات اینجهانی بگذاشت و از بے حصول و لذات آنجهانی نشتافت و گفت که حاصل اینست و عاشق ازین هر دو گذشت و به بال همت پرید بنابران گوید قوله

فکر هرکس بقدر همت اوست	تو و طوبے و ما و قامت یار

معنے آنست کہ اے زاہد تو و طوبے کہ طلب بہشت و امید حصول درجات و ما و طلب معشوق کہ فکر ہر کس بقدر استعداد اوست کہ تو صوابدید خود بہشت دیدہ و ما معشوق خود چون جناب معشوق بس بلند است کہ ہیچکس را در انجا بار نیست کہ لا یدرکہ احد من العالمین بنابران گوید قولہ

من کہ باشم دران حرم کہ صبا	پردہ دار حریم حرمت اوست

معنی آنست کہ من کیستم کہ بکنہ معرفت تو رسم جائیکہ صبا کہ کنایۃ ازان حضرت ست پردہ دار حریم حرمت اوست یعنی بیرون درماندہ و بکنہ معرفت تو نرسیدہ کہ اِنَّکَ مَیِّتٌ وَّاِنَّهُمْ مَّیِّتُوْنَ یعنی اے محمد تو مردہ بکنہ معرفت ما نمیرسی و خلق مردہ اند بکنہ معرفت تو نمیرسد چون تغییر و تبدیل فنا لازمہ عاشق است گوید قولہ

من و دل گر فدا شدیم چہ باک	غرض اندر میان سلامت اوست

یعنی اگر من و دل ما در راہ عشق او فانی شدیم باکے نیست کہ کار عاشق ہمین است اما مقصود آنست کہ عوارضے و آفتے دامنگیر وقت تو نگردد چنانچہ جاے دیگر خود گفتہ ؎ تو می باید کہ باشی ورنہ سہلست * زیان مایہ جانی و مالی چون خیال معشوق ہر دم و ہر لحظہ در پیش چشم عاشق میباشد اما گاہ گاہے آن خیال مرتفع میشود و آن موجب سرگشتگی عاشق میگردد بنابران گوید قولہ

بے خیالش مباد منظر چشم	زانکہ این گوشہ خاص خلوت اوست

یعنی ارادہ من ہمگی متعلق ہمین است کہ خیال او را از ما جدائی مباد و مدام ہمدرین جاگیر باد ازانکہ این گوشہ منظر خاص خلوت اوست کہ غیرے را درو گنجایش نہ و چون درین دار دنیا ہر عاشقے کہ علم سرفرازی می افرازد ہمہ از اثر تفضل اوست گوید قولہ

ہر گلے نو کہ شد چمن آرا	اثر رنگ و بوے صحبت اوست

ہر گل نو کہ کنایۃ از عاشق است آرایندہ چمن دنیا گردید و بعشق بازی معروف شد ہیچ میدانی از چیست اینہمہ از اثر رنگ و بوے فیض مقدس و لطف اقدس محبوب است و محتمل کہ در چمن دنیا ہر گلرخے کہ روے مینماید اینہمہ ظہور جمال اوست و چون بہر دوری نام آوری بظہور آید کہ ؎ حقیقت را بہر دورے ظہوریست * ز اسمے بر جہان افتادہ نوریست گوید قولہ

دور مجنون گذشت و نوبت ماست	ہر کسے پنج روز نوبت اوست

معنی آنست که تا قیام قیامت اینجهان از وجود عاشقان خالی نخواهد بود و قبل ازین مجنون در عالم عشق علم سرافرازی می افراشت والحال نوبت بما افتاده ماکوس نام آوری بمیدان عشق میزنم وچون ما خواهیم رفت دیگرے خواهد آمد ؎ نخواهد این چمن از سرو لاله خالی ماند ٭ یکے همیرود و دیگرے همی آید ٭ که پنجروز نوبت اوست وچون هرچه بعاشقان میرسد از عشق وطرب همه از دوست است بنابران گوید قوله

ملکت عاشقی و گنج طرب	هرچه دارم زیمن همت اوست

معنی آنست که اینهمه سلطنت کشور عشق حاصل نموده ام و گنج طرب که کنایه از آزادی کونین است بدست آورده ام از برکت همت و توجه اوست وگرنه من کیستم واز دست ماچه خیزد وچون عجز و تذلل و تواضع وانکسار لازمهٔ عاشق است گوید قوله

گر من آلوده دامنم چه عجب	همه عالم گواه عصمت اوست

اشکال این بیت آنست که ثابت شدن عصمت بگواهی همه عالم چگونه موجب عدم زیان آلوده دامنان باشد حل این اشکال آنکه چون عصمت او ثابت شود او بمنزله فرشته باشد که مشهور الصحة است پس مضمون این بیت متحد بمضمون این بیت است ؎ دانم که بگذرد ز سر جرم من که او گرچه پری وشست ولیکن فرشته خوست ٭ برین تقدیر لفظ عصمت بمعنی معصوم و اگر لفظ مذکور بمعنے عاصمے باشد معنی آن باشد که عاصمی او مرا از هر زیان خواهد رهانید و میتواند بود که مراد آن باشد که مقصود عاشق همیشه آن باشد که هر نیکی که هست بمعشوق رسد و هر بدی که هست بمن رسد پس میگوید که چون عصمت او که مقصود اصل است ثابت شد آلوده دامنی من که مقصود من است زیانے ندارد و چون سینه عاشق از بارقات جلال محبوب سوخته شد بحدے که از خودی خود هم گذشته و نه از شخص خود خبر و نه از باطن خود اثر بهر حالے که باشد اسیر کمند دلدار است گوید قوله

فقر ظاهر مبین تو حافظ را	سینه گنجینهٔ محبت اوست

معنی آنست که اے طالب صادق برین پیرگی و بے سروسامانی ظاهر من نگاه مکن اگرچه از خود واز دو عالم مفلسم و نا هیچ بمے ارزم فاما از گنجینهٔ محبت و خزینهٔ اسرار تهیدست نیم غزل

دارم امید عاطفتی از جناب دوست	کردم جنایتی و امیدم بعفو اوست

عاطفت مهربانی جنایت گناه معنی آنست که مدام چشمداشت مهربانی از جناب دوست دارم که بنده عاصی ام که تو مارا برای معرفت عبادت آفریدهٔ که وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون ای لیعرفون نه برای عبث أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وما از راه غفلت و کوردلی گرفتار نفس اماره گشتیم و به لهو ولعب میگذاریم وبا وجود این امیدم بعفو اوست که خود فرموده که ان الله یغفر الذنوب جمیعا وچون نومیدی ازان جناب وبال است که ع ناامید از رحمتش شیطان بود بنابران گوید قوله

دانم که بگذرد ز سر جرم من که او	گرچه پریوشست ولیکن فرشته خوست

پری در حسن معروف اما هر گرا رو نماید موجب خرابی او شود پس کنایت از صفات قهریه فرشته خو کنایت از صفات غفاریه درگذشتن بموجب عفو کردن وبخشیدن است معنی آنست که مارا یقین است که البته از سر جرم من درگذرد و جرمهای مارا عفو فرماید که آن محبوب من اگرچه موصوف بصفت قهاریست اما بیشتر کار او بصفت غفاریست که سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي وچون عاشق را باید که در خدمت معشوق بنوعی اشتغال نماید که غیر برا بران اطلاع نباشد چون طریقهٔ ملامتیه بنابران گوید قوله

سر را چو گوی بر سر کوی تو باختم	واقف نشد کسی که چه گویست واینچه کوست

گوی بکاف فارسی مشهور وبکاف عربی بمعنی کوچه باختن فدا کردن ونثار کردن واقف خبردار معنی آنست که ای محبوب من طاعت وخدمت ترا بجای رسانیدم که سر را فدای کوی تو کردم یعنی سر هم دریغ نداشتم وبا اینهم کسی مطلع نشد که اینچه کوچه است واین کدام گویست ویا آنکه سر را گوی وار وقف میدان عشق ساخته ام وکسی را بران واقف نه ساخته وچون کار عاشق موقوف بجذبهٔ الهیه است وآن معلول بعلة نیست بنابران گوید قوله

بی گفتگوی زلف تو دل را همیکشد	با زلف سرکش تو کرا روی گفتگوست

معنی آنست که بی گفت وشنید زلف تو که کنایه از جذبهٔ عشق است دل را همی کشد با زلف سرکش تو که همان جذبهٔ عشق است که طاقت گفت وشنید دارد وهر کرا دریابد بخاصانش در آرد که لا مانع لما اعطیت شاهد حال است چون کار عاشق مدام بگریه وزاریست بجهت استغنای معشوق بنابران گوید قوله

چندان گریستیم که هرکس که برگذشت ❊ در اشکِ ما چو دید روان گفت اینچه جوست

معنی آنست که اے محبوب من بسبب استغنای تو که در حق ما روا میداری و بهیچ نوع باحوال ما نظر نمیکنی گریه و اشکباری من بجاے رسیده که هرکس را نظر بر ما افتاد و گریه ما را مشاهده نمود فی الحال گفت این چه جویست یعنی گریه من بمنزله رسیده که از اشک ماجوے روان شده و چون بکنه معرفت محبوب و سر مخفی او هیچکس نتواند رسید بنابران گوید قوله

هیچست آن دهان که نه بینیم ازو نشان ❊ مویست آن میان و ندانم که اینچه موست

دهان کنایه از اسم متکلم و چون مسئله کلام و تحقیق و کیفیت او ادق و اصعب است از صفات دیگر لهذا در وے نزاع بسیارست مخفی نماند که صفات حق متقابله درمیان اسم جلال و جمال یک اسمست جامع بینهما متولد از انها که میان عبارت از انست و چون مکشوف کسے بغیر از اقطاب نمیشود بنابران بموے نسبت داد و شیخ عبدالواحد که دهان محبوب را که نقطه و هیچ و جوهر فرد گفته اند و میان محبوب را باریک تر از موے و طول بے عرض داشته ❊ نشان موے میانت که دل در ان بستم ❊ زمن مپرس که خود درمیان نمی بینم ❊ اے آنکه جزو لایتجزی دهان تست ❊ طولے که هیچ عرض ندارد میان تست ❊ اشاره از دهان نقطه احدیت که بواسطه بے نشانی و غیب هویة بهیچ موسوم کرده و اشارت از میان بمرتبه وحدت و طولش عبارت از جامعیت اوست احدیت و واحدیت اما در رساله حق الیقین نبشته که چون وحدت متعین نقطه نمود و از سرعت انقضا تجدد و تعینات متباینه مانند خط صورت بست ازینجا میرسد که دهان اشاره بران تعین نقطه وحدت کنیم و میان اشاره بران خط است که میان احدیت و واحدیت است که بواسطه بے نشانی و غیب بهیچ موسوم است که بالا مذکور شد و ازین بیت واضح میشود ❊ گردی بخنده نقطه موهوم را دو نیم ❊ پس مبطل کلام حکیمان دهان تست ❊ یعنی وحدت که جامع احدیت و واحدیت است و باعتبار جامعیت بوحدت موسوم و در حقیقت نقطه موهوم است باعتبار خنده که عبارت از تجلی که ظهور اوست دو نیم گشت یعنی احدیت و واحدیت را اعتبار و امتیاز پیدا شد و از میان دو نیم گشت ❊ آن دهان پر نمک بر هیچکس پیدا نبود ❊ خنده کردی و شورے درجهان انداختی ❊ معنی آنست که ازان دهان که کنایه از نقطه وحدت است چندان که می بینیم نشانے نمے یابم و آن میان که کنایه ازان خط که میان احدیت و واحدیت است در عدم ادراک مویست اما نمیدانم که آن چه موست که بهیچ نوع با دراک نمے آید

وچون عشق را در دل عاشق تغیر و تبدل و تحول و انتقال نمیباشد بنابران گوید قوله

عمریست تا ز زلفِ تو بوے شمیده ایم	زان بوے در مشامِ دل ما هنوز بوست

معنی آنست که اے محبوب من عمریست که از زلف عنبر بوئے تو که کنایت از جذبۂ عشق است بوی بما رسیده اما در مشامِ دل ما از ان بوے همچنان بواست و هیچ تغیر و تبدل و افزایش و کاهش راه نیافته وچون خیال معشوق از عاشق رفتنی نیست بنابران گوید قوله

دارم عجب که نقش خیال تو چون نرفت	از دیده ام که دمبدمش کار شست وشوست

معنی آنست که اے محبوب من ازین دیدۂ گریان من که دمبدم کار ایشان بگریه و زاریست عجبے دارم که با اینهمه گریه و اشکباری نقشِ خیالِ تو چون اضمحلال نه پذیرفت چون پریشانی عاشق موجب جمعیت اوست بنابران گوید قوله

حافظ بدست حال پریشانیت ولے	بر بوے زلف دوست پریشانیت نکوست

معنی آنست که اے حافظ که این حال پریشانی و سبر گردانی تو اگرچه بدست که ترا چنین خوار و محقر گردانیده ولیکن بسبب عشق معشوق این پریشانی تو نیک است که مایۂ جمعیت است و باعثِ وصل غزل

درین زمانه رفیقی که خالی از خلل است	صراحی مے ناب و سفینۂ غزل است

صراحی می ناب دل مالامال از عشق و یا عشق از ذکر سبب و ارادۂ مسبب و نیز قرآن مجید سفینۂ غزل کتب مخبر احوال سلف یعنی درین زمانۂ پر فساد یاری که در وغل وغش نبود و از صحبت او خلل نباشد پس آن دل مملو از عشق و یا عشق و یا قرآن مجید است که مَنْ اَرَادَ مُوْنِسًا فَالْقُرْاٰنُ يَكْفِيهِ که از صحبت اینها ذوق توان نمود و سفینۂ غزل که کنایه از کتبها که مخبر احوال سلف است یعنی درین زمانه بهتر ازین کار نیست که بحصول عشق ساعی باشد و از ماسوائے محبوب آزاد باشد بنابران گوید قوله

جریده رو که گذرگاهِ عافیت تنگست	پیاله گیر که عمر عزیز بے بدل است

معنی آنست که اے عاشق میباید ترا که اختیار تجرید و تفرید کنی و بماسوائے وابستگی نداری که راه عشق بس تنگست و ماسوائے محبوب را در وے گنجایش نه و به علائق و عوائق در آن راه رفتن بس دشوار پس جذبۂ عشق زود ترک بدست آر که عمر عزیز عوضے ندارد که عاشق دران قضاءِ مافات کند وچون بے عمل موجب سدِ راه است بنابران گوید قوله

نه من ز بیعملی در جهان ملولم و بس	ملالت علما هم ز علم بیعمل است

معنی آنست که بسبب بے عملی تنها نه من بے معرفت مانده ام بلکه ملالت علماء یعنے محرومی ایشان
بسبب علم بیعمل است که این چنین علم نفعے نمے بخشد کما قال ع اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ عِلْمٍ بِلَا عَمَلٍ و تحتمل
که بے عملی کنایت از کثرتِ علم است چه بتمامی علم عمل کردن دشوار معنی آنست که تنها نه من از کثرت
علم بے معرفت مانده ام بلکه این علماء و فضلا که از معرفت محروم مانده اند بسبب کثرت علم است که
اَلْعِلْمُ حِجَابُ اللّٰهِ الْاَکْبَرُ سوال چون علم موجب معرفتِ حق است ؎ که بے علم نتوان خدا را شناخت ؛
پس حجاب راه چون توان گفت جواب آنست که علم اگرچه موجب هدایت باشد اما چون مثمر غرور و خود
بینی و تکبر است لاجرم جز قیل و قالے بیش نیست لاجرم حجاب اکبر باشد ؎ در رفع حجب کوش نه در جمع کتب ؛
مقصود ز علم نیست جز رفع حجب ؛ در جمع کتب حجاب افزون گردد ؛ دانسته مبغت فی سبیل من حسب ؛
در علم چو قیل و قال آرند بسے ؛ حیرت زده بنشین و له خذ اللب ؛ نمی بینی ابلیس که معلم ملکوت بود و در
علم لا نظیر آخر الامر غرور علمش بجاے رسانید که طوق لعنت بگردنش کشید و نیز چون موسیٰ بکوه طور رفت
حقتعالی پرسید که یا موسیٰ بدین عصا چه میکنی موسے ع م چون بصفت علم موصوف بود یک سوال
حق تعالی را چهار جواب داد که هِیَ عَصَایَ اَتَوَکَّؤُا عَلَیْهَا وَ اَهُشُّ بِهَا عَلٰی غَنَمِیْ وَلِیَ فِیْهَا مَاٰرِبُ
اُخْرٰی لاجرم بخطاب لن ترانی مخاطب گردید دوم آنکه کثرتِ علم باعث جمع کتب میشود و آن باعث مشغولی
و استغراق اوست و باز بودن از حق پس بموجب مَا شَغَلَکَ عَنِ اللّٰهِ فَهُوَ صَنَمُکَ و امام محمد باقر در
تفسیر کریمه فَمَنْ یَّکْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ میفرماید کُلُّ مَا شَغَلَکَ عَنْ مُطَالَعَةِ الْحَقِّ فَهُوَ طَاغُوْتُکَ حجاب
اکبر باشد یا نه سیوم کثرتِ علم نظر بر علم و خودی متمکن دارد و دلائل و براهین در پیش مے آرد و در کوی معرفت
دلائل و براهین را راه نیست ؎ رخش علل در رهش افگنده سم ؛ علت و معلول در و هر دو گم ؛ پس
حجاب اکبر باشد یا نه همین جهت ناظم جاے دیگر گفته ؎ تا علم و فضل بینی بے معرفت نشینی ؛ یک
نکته ات بگویم خود را مبین که رستی ؛ و بعضے گفته اند که علم دو نوع است ظاهری و باطنی و از حجاب
اکبر علم ظاهری و بعضے گفته اند که علمے که موجب هدایت است علم فقه و سلوک و علم تصوف و علمے که حجاب اکبر باشد
چون صرف و نحو و منطق و اصول که موجب قیل و قال ست و بعضے گفته اند که علم هم حجاب است و
هادی یعنے اصحاب قیل و قال را حجابیست و ارباب معنی را هادی مولوی جامی گوید ؎ علم کز دوے هر دو عالم اقدست ؛

طرفه کان هم رهزن و هم رهبر است * همچو مشتِ خاک در دستِ رسول * دوستان و دشمنان را در خور است * کحل بینائی شد اندر چشم دوست * خاک اعمای بچشم اعور است * رمز این اسرار و سرِّ این نکات * داند آنمردے که عقلش در سر است * و چون عاشق را باید که بعشق مستغرق گردد و بهیچ نوع بجهان و کار او ملتفت نشود بنابران گوید قوله

بچشمِ عقل ببین در جهانِ پر آشوب	جهان و کارِ جهان بے ثبات و بیمحل است

معنی آنست که اے عاشق صادق بعشق معشوق مستغرق باش و از روے عقل درینجهان پر شور و فساد نگاه کن که اینجهان و کار آن جهان همه بے بقا و بے محل است پس دلبستگی را نمی‌شاید و چون در عالم هر نسبتے و بناے که هست خالی نیست از خللے الا نسبت عشق بنابران گوید قوله

خلل پذیر بود هر بنا که مے بینی	مگر بناے محبت که خالی از خلل است

معنی آنست که اے عاشق صادق هر نسبتے و اساسے که از زهد و ورع و تقوے که مے بینی خلل را درو گنجایشے است الا که نسبت عشق که بهیچ نوع خلل را درو راه نیست و چون عشق از مواهب عظمے است و نصیبهٔ ازلی است گوید قوله

ز قسمتِ ازلی چهرهٔ سیه بختان	بشست و شوے نگردد سفید این مثل است

معنی آنست که چهرهٔ بدبختان که محرومانِ عشق اند چون بقسمت ازلی از عشق بے بهره مانده اند پس الحال بشست و شوے جد و جهد سفید نگردد یعنی حصول عشق نتوانند نمود چرا که عشق ازلی و وهبی است نه عارضی است و کسے چون ابو طالب که هر چند رسول ع خواست که ایمان آرد اما چون سیه بخت ازلی بود میسر نشد و چون اینحیات دو روزه محل اعتماد نیست بنابران گوید قوله

دلم امید فراوان بوصلِ روے تو داشت	ولے اجل بره عمر رهزن امل است

معنی آنست که اے محبوب من بوصل و بمشاهدهٔ روے تو امید بسیار داشتم که البته روے جانان درینجا خواهم دید اما این اجل براه عمر رهزن امید ما شده چرا که چون نظر برین حیات دو روزه میکنم هیچ نوع مراد او را بر آوری نمی بینم پس امید ما منقطع میگردد که آه همچنان محروم ماندم در روے جانان دیدن نیافتم چون عاشق را باید که بعشق معشوق مستغرق گردد و از کفر و دین خبر ندارد بنابران گوید قوله

بگیر طرهٔ مه چهرهٔ و قصه مخوان	که سعد و نحس ز تاثیر زهره و زحل است

معنی آنست که ای طالب طرهٔ مه چهره که کنایه از عشق معشوق است بدست ما آر و قصه مخوان یعنی اندوه مخور و خوف و رجا را بخود راه مده که سعد و نحس یعنی خوف و رجا که این هر دو نتیجهٔ کفر و اسلام است و عاشق را باینها چه کار ؎ عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چه کار ✤ چون عشق از عاشق رفتنی نیست گوید قوله

هیچ دور نخواهید یافت هشیارش ‖ چنین که حافظ ما مست بادهٔ ازلست

خطاب به منکران است و حافظ کنایت از دل یعنی ای منکران حافظ ما ای دل ما که چنین مست بادهٔ ازل که کنایت از عشق حقیقی است پس او را هیچ دور از عشق هشیار ای معرض نخواهید یافت غزل

دیدی که یار جز سر جور و ستم نداشت ‖ بشکست عهد و ز غم ما هیچ غم نداشت

جور و ستم ناز و تغافل و استغنای معشوق که بمنزله جور است بر عاشق معنی آنست که ای دل من دیدی که آن محبوب در ای خیال جور و ستم نداشت آخر الامر همچنان ناز و استغنا را کار فرمود عهد وفا را که با ما بسته بود که از تو جدائی نخواهم کرد آن عهد را بشکست و بدان وفا ننمود و هیچ اندیشه از سرگردانی و پریشانی ما ننمود چون یار عاشق بجز از وفا و دعاگوئی بظهور نمی آید اگرچه از معشوق جفا می بیند بنابران گوید قوله

یارب مگیرش ارچه دل چون کبوترم ‖ افگند و کشت و عزت صید حرم نداشت

معنی آنست که ای پروردگار من مر آن محبوب مرا هیچ مواخذه مکنا د اگرچه آن محبوب ما بر ما جور و ستم نمود و از ما جدائی گزید و این دل مسکین ما را چون کبوتر بیفگیند و بکشت و هیچ عزت صید حرم نداشت یعنی اندیشهٔ این نکرد که این صید حرم عشق است و کشتن صید حرم را لازم نیست قوله

بر ما ستم ز بخت من آمد و گرنه یار ‖ حاشا که رسم جور و نشان ستم نداشت

معنی آنست که اینهمگی جور و ستم مذکوره را که بر ما نمود از دست برگشتگی بخت ما بود یعنی بخت من تقاضای وقت همین پیش آورد و گرنه حاشا جور و ستم را نزد محبوب من گنجایش نیست و چون احتمال جور و جفا لازمهٔ عاشق صادق است بنابران گوید قوله

با اینهمه هر آنکه نخواری کشید ز و ‖ هر جا که رفت هیچکش محترم نداشت

اینهمه اشارت بدعوی عاشقی خواری جور و جفا ز و اشاره بمحبوب یعنی با اینهمه دعوی عشق نمودن و احتمال جور و جفا نمودن و از و اعراض کردن آخر الامر ثمره اش همین است هر جا که رفت و هر که رد آورد

هیچکس غرتش نداشت وبجز ندامت حصولے نشد که وَمَنْ يُّهِنِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ مُّكْرِمٍ چون از عاشق غیر از طلب عشق نمی پویند و بنابران گوید قوله

انکار ما مکن که چنین جام جم نداشت	ساقی بیار باده و با مدعی بگو

ساقی مرشد باده عشق مدعی حاسد معنی آنست که اے مرشد من باده عشق و محبت الٰہی بیار و بما حواله کن و اگر حاسدے از راه حسد سخنے درباره ما گوید اعتبار مکن بلکه از طرف مایان بآن مدعی بگو که انکار مایان مکن و با ما بحسد پیش میا که چنین جام که کنایه از دل مصفا است جم هم نداشت چه جمشید از جام خود رموز چهار طرف عالم معلوم مینمود و در پیالهٔ دل عاشق رموز عالم ملک و ملکوت مشاهده میشود پس کسے که اینچنین جام بدست آورد باده عشق و محبت و معرفت حوالهٔ او نمودن اولے و انسب است چون انکار عاشق تجرید و تفرید از دنیا و دین و عدم التفات ما بینهما بنابران گوید قوله

از دست داد هیچ غم از پیش و پس نداشت	خوش وقت آنکسے است که دنیا و آخرت

معنی آنست که خوش وقت آن عاشقی که بعشق معشوق بنوعے مستغرق گردید که دین و دنیا هر دو را از دست داد و هیچ ملتفت بانها نگردید و هیچ غم انها نداشت که ملتفت بودن بانها عقبهٔ راه سالک ست چون از حصول عشق مراد حصول معرفت است بنابران گوید قوله

مسکین برید وادی و ره در حرم نداشت	هر رهروے که ره بحریم درش نبرد

معنی آنست هر سالکے که ره بمعرفت او نبرد مانند مسکینے که وادی راه کعبه را قطع نمود و بکعبه نرسید لے بیحاصل و لاینفع و چون عاشق را بهتر از عشق کارے نیست و دل نا نهادن بقول منکران گوید قوله

هیچش خبر نبود و هنر نیز هم نداشت	حافظ ببر تو گوے سعادت که مدعی

معنی آنست که اے حافظ تو در عشق ثابت قدم باش و گوے سعادت از میان بردار و بانکار مدعیان از ره باز مایست و هیچو ایشان مباش که مدعی که زاهد ظاهر پرست محروم میش از عشق جهت آنست که مراو را هیچ از و خبر نبود و عشقے هم نداشت و گرنه محروم نماندی و یا آنکه حافظ تو اطاعت امر محبوب را کما ینبغی بجا آر و مخالفت میار و غرور مکن مبادا که رانده گردی که مدعی که کنایت از شیطانست ترک امر محبوب کرد و دعوی خود بینی نمود و زبان بتکبر برکشاد که اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ پس تخصیص مذلت افتاد و مراو را هیچ خبر نبود که ترک امر محبوب کمال عصیانست و عشقے هم نداشت و گرنه اینچنین بوقوع نیامدی و مردود نشدی والله اعلم غزل

دل دونیم شد و دلبر بملامت برخاست
گفت با ما منشین کز تو سلامت برخاست

معنی آنست که اے محرمان ہمدم واے ہمدمان محرم محرومی ومسکینی این بیچاره را نگاه کنید که در عشق آن محبوب ہرچه که داشتم ہمه برباد دادم تا حدے که دل ودین از دست رفت وبا اینہمه استغنا محبوب نگرید که بملامت این بیچاره برخاست وگفت با ما منشین اے از بر ما دور شو ودعوی عشق ما منما که از تو سلامت برخاست اے شایان ما نیستی ویا آنکه امید سلامت میداری وعاشق مراد خود ہستی وہر که طالب مراد خود بود عاشق نیست وشایان وصل نه وچون راه عشق سراسر عجز وندامت است گوید قوله

که شنیدی که درین بزمگہے خوش بنشست
که نه در آخر صحبت بندامت برخاست

معنی آنست که اے بیچاره مسکین این راه عجز وانکسار است تکبر وخودبینی را راه نه کدام کس را شنیدی که درین بزمگه خوش که حلقهٔ عاشقانست بنشست که نه آخر کار بعجز وندامت برخاست که وما عرفناک حق معرفتک وچون اظہار تکبر وخودبینی موجب خسرانست بنابران گوید قوله

شمع گر زان رخ خندان بزبان لافی زد
پیش عشاق تو شبہا بغرامت برخاست

باید دانست که عاشقان دو نوع اند یکے طال اللسان دوم کل اللسان وکل اللسان از طال اللسان بمرتبه برتر است اینجا از شمع عاشق طال اللسان مراد است رخ خندان روی محبوب عشاق عاشقان کل اللسان معنی آنست که ہر عاشقے که بسبب ورود شدن تجلی که کنایه از رخ خندان ست لاف زد یعنے دعوے کنه معرفت نمود واظہار تکبر وخودبینی نموده دم انا الحق زد آخر الامر ثمره اش بجز این چه دست داد که پیش عاشقان کامل که کل اللسان ست شبہا بغرامت برخاست وسر خود بباد داد وچون در چمن ہرچه ہست ہمه ظہور جمال اوست وطالب وخواہان اویند بنابران گوید قوله

در چمن باد بہاری ز کنار گل وسرو
بہواداری آن عارض وقامت برخاست

معنی آنست که تنہا نه من عاشق وثناخوان اوہستم واظہار حسن وجمال او میکنم بلکه در چمن ہنگام بہار باد بہاری که بر سرو وگل وزیده وگل را تازه وخندان وسرو را سبز وریان گردانیده بہواداری آن عارض وقامت مستعد گردیده یعنی اظہار حسن وجمال او میکند وبیان کمال وصنائع او می نماید وچون مشتاق لقای عشاقان نه ہمین انسان اند بلکه ملائکه نیز ہنا بران گوید قوله

مست بگذشتی واز خلوتیان ملکوت
بتماشای تو آشوب قیامت برخاست

خطاب بخود

معنی آنست که در بادیۂ عشق و محبت و معرفت چنان مست بگذشتی که انسان چه بلکه از گروہ ملائکه بتماشاے تو آشوب قیامت برخاست یعنی همگی گروہ ملائکه مشتاق لقاے تو شده و برائے دیدن تو هجوم نموده و یحتمل این بیت مبنی بمعراج است آنگاه این را صنعت التفات گویند که متکلم از کلامے و یا از قصه بمدح کسے رجوع نماید باید دانست که عاشق را دو حالتست گاه صحو گاه محو در محو دم انا الحق میزند در صحو بعذر آن میگرایند و نیز عاشق تا که بمعرفت ذات نرسیده و بمشاهدات تجلیات گرفتار است بموجب مغلوبی دم انا الحق میزند و چون ازین گذشته بمقام معرفت رسید بعجز و الحاح میگراید بنابران گوید قوله

پیش بالاے تو پا بر نگرفت از خجلت	سرو سرکش که بناز قد و قامت برخاست

سرو سرکش عاشق طال اللسان معنی آنست که عاشق طال اللسان که بناز قد و قامت برخاست و قدم در صحن افتخار نهاد و در مقام لَیْسَ فِیْ جُبَّتِیْ سِوَی اللّٰهِ خرامیدن گرفت پیش بالاے تو یعنی در وقت مشاهدهٔ ذات یا حصولِ معرفتِ تو از معاینۂ کمال و عظمتِ تو خجلت پا برداشتن نتوانست یعنی بعجز و تضرع گرائید چون بایزید که در حالت محو بود و بانگ سبحانی میزد و چون بمقام صحو و معرفت ذات رسید بزبان عجز گفتن گرفت کُنْتُ الْیَوْمَ کَافِرًا مَجُوْسِیًّا اَقْطَعُ زُنَّارِیْ وَاَقُوْلُ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ چون عاشقان را خودنمائی و خودفروشی سدِ راہ است بنابران گوید قوله

حافظ این خرقه بینداز مگر جان ببری	کاتش از خرقۂ سالوس کرامت برخاست

معنی آنست که اے حافظ این خرقۂ خودبینی و خودفروشی دور کن شاید که ازین ورطۂ هلاک که محرومی است جان بسلامت بری چرا که آتش از خرقۂ سالوس و کرامت برخاست یعنے قریب است که این خرقۂ سالوس و کرامت ترا در آتش هجران بسوزد قوله غزل

روضۂ خلد برین همت درویشان است	مایۂ محتشمی خدمت درویشان است

معنی آنست که روضۂ خلد برین که کنایت از وحدت و معرفت است حصول آن بتوجه درویشان است که عاشقان کامل اند و مایۂ سعادت دارین و مقبولی نظر حق خدمت درویشان است قوله

گنج عزلت که طلسمات عجائب دارد	فتح آن در نظر رحمت درویشان است

گنج عزلت کنایت از مشاهدات که حصولش در عزلت ست اے مشاهدهٔ ذات حقیقی که مشتمل عجائب و غرائبست و کشادنِ آن گنج بے نظیر رحمت درویشان معلوم قوله

قصر فردوس که رضوانش بدربانی رفت	منظرے از چمن نزہت درویشان است

یعنے قصر فردوس کہ رضوان خازن اوست از نزہتگاہ درویشان کہ مشتمل بر مشاہدات تجلیات است منظر گاہے است و چون ملک و مال دنیا را اعتبارے نیست کہ فانی است الا ملک و مالے کہ درویشان را است بنابران گوید قولہ

از کران تا بکران لشکر ظلم است ولے	از ازل تا ابد فرصت درویشان است

یعنی سلطنت عالم از شرق تا غرب سراسر ظلم و موجب وبال اما از ازل تا ابد سلطنت درویشانست قولہ

ایدل آنجا با دب باش کہ سلطانی ملک	ہمہ از بندگی خدمت درویشان است

آنجا یعنے درخدمت درویشان قولہ

دولتے را کہ نباشد غم از آسیب زوال	بے تکلف بشنو دولت درویشان است

دولتے کہ پاینده و باقی است و زوالے و فنائے ندارد دولت درویشان ست بے تکلف یعنے درین سخن تکلفے نیست قولہ

بندۂ آصف عہدم کہ درین سلطنتش	صورت خواجگی و سیرت درویشان است

آصف عہد کنایہ از مرشد کہ درین سلطنتش درین سلطنت باطنی کہ مرا و را حصول است مرآن مرشد را ظاہر او موصوف بصفت خواجگی و سیرت درویشان است قولہ

انچہ زر میشود از پرتو آن قلب سیاہ	کیمیائیست کہ در صحبت درویشان است

چیزے را کہ از عکس و روشنائی آن وجود ناقصہ را زر خالص گردد اے کامل کیمیای صحبت درویشانست و محتمل چیزے کہ از طفیل آن وجود ناقص بکمال رسد کیمیای عشق است کہ حصول آن صحبت درویشان است. قولہ

گنج قارون کہ فرو میرود از قہر ہنوز	خوانده باشی کہ ہم از غیرت درویشان است

گنج قارون کہ بقدر قامت در قعر زمین میرود در کتبہا خوانده باشی کہ بسبب غیرت درویشانست و قصہ اش بر سبیل اجمال چنین است کہ قارون ابن عم موسےٰ بود و حسن صوت نظیرے نداشت و خزائن وے بمرتبہ بود کہ کلید خزائن او شصت اشتر می کشید و ہر شتر شصت من بار بردار بود و ہیچ کلید بوزن از یکمثقال زیاده نبود و ہر کلید چہل گنج کشاده میشد و سببش آن بود کہ چون تورات بموسےٰ نازل شد حکم شد کہ این را

بآب زر نویس موسی علیہ السلام گفت کہ این کتابے است بزرگ و مرا چندان استعدادے نیست کہ بآب زر نویسم
حق تعالی صنعت کیمیا بموسی علیہ السلام عطا نمود موسی علیہ السلام ثلثی ازان بہارون آموخت و ثلثے ازان بخواہر
خود کہ در نکاح قارون بود قارون از عیال خود در آموخت و از ہارون و یوشع نیز بدست آورد
تا بحدے شد کہ از مس طلاے ساخت تا روزے بزینت تمام کہ باید و شاید مع گنجہا بر قوم خود نمودار
کرد تا ہمہ را تمنائے حصول روئیداد کما قال اللہ قَالَ الَّذِیْنَ یُرِیْدُوْنَ الْحَیٰوۃَ الدُّنْیَا یٰلَیْتَ لَنَا
مِثْلَ مَآ اُوْتِیَ قَارُوْنُ اِنَّہٗ لَذُوْ حَظٍّ عَظِیْمٍ باوجود این جاہ و مال در حکومت و خلافت مدخلے نبود
روزے بموسی گفت کہ رسالت ازان تست و خلافت و حکومت بہارون مرا خود منصبے نیست و حال
آنکہ توریت از شما بہتر میخوانم موسے گفت کہ خلافت بہارون من از خود ندادہ ام بلکہ بفرمودۂ حق
قارون گفت من این سخن بے دلیل بصدق نمی شناسم موسے علیہ السلام گفت ہر یکے از شما عصاے در
زمین نشانید ہر ہمہ چنان کردند علی الصباح عصائے ہارون سبز گردید و آنقدر بار آورد کہ بر تمام
بنی اسرائیل قسمت کرد گویند کہ عصاے موسیٰ از شاخ بادام بود قارون گفت از ہمچو تو ساحر اینچنین
بعید نیست قارون مبغوض شدہ در خانہ نشست چون معاملات موسی ہمہ بطبق فرمان الٰہی بود
ہیچ امرے از امور بقارون تفویض نمود قارون از راہ تمرد بنی اسرائیل را از موسی متنفرق ساخت موسے
بسبب قرابت کہ با قارون داشت صبر می نمود تا حق تعالے امر زکوۃ فرستاد تا در ایجاب زکوۃ او از ہر
چیزے ہزار یکے صلح کرد قارون باوجود این تخفیف چون اندیشید مال بسیار شد گفت اِنَّمَآ اُوْتِیْتُہٗ
عَلٰی عِلْمٍ عِنْدِیْ یعنے این مال را بسعی و کسب حاصل نمودہ ام نہ از مال قبطیان چون سائر بنی اسرائیل
من دادنی نہ ام بلکہ کینہ موسے علیہ السلام در دل کرد تا روزے بنی اسرائیل را بمہمانی طلب کرد و بعد از
فراغ طعام گفت کہ موسی علیہ السلام شما را مطیع خود ساختہ اکنون طمع در مال شما کردہ ہمہ گفتند کہ تو سیّد و بزرگترین
مائی ہر چہ فرمائی آن کنیم گفت مرا فکرے بخاطر آوردہ میخواہم کہ آنرا بتقدیم رسانم و شما را از تکلیفات
موسے وا رہانم بنی اسرائیل ہمہ تحسین کردند و معاون او شدند گفت فلان زن کہ در میان
بنی اسرائیل بزنا کاری مشہور است باید طلبید ہمچنان کردند و او را بدراہم و دنانیر مفتون
ساختند قارون طشتے پر از زر وعدہ کرد بشرطیکہ موسی را بزنا متہم سازد او قبول کرد علی الصباح
قارون مجلسے بر آورد و ہمہ را طلب نمود موسے علیہ السلام را نیز بمکر و فریب طلبید موسی قبول کرد

نشاند

که سنت است اجابت دعوت چون موسی ع حاضر شد بموجب داب خود ابلاغ احکام نمودن گرفت که فرمود
مجردے که زنا کند صد تازیانه اش زنند و اگر متاهل باشد سنگسارش کنند قارون گفت
اگرچه تو باشی گفت اگرچه من هستم قارون گفت بنی اسرائیل را گمان است که تو بفلان زن زنا کردهٔ
گفت بنی اسرائیل را بر من این گمان نیست قارون گفت که آن زن را بخوانید حاضر کردند موسی ع
روے باآن زن کرد گفت اے زن آنچه این مردمان بر من و تو گمان مے برند آنچنان است ترا سوگند
بخدا راست گو از برکت موسی عم در توفیق بر ان بکشاد گفت حاشا و کلا اے نبی خدا که کسے بر تو این گمان
برد لیکن قارون مرا بمال فریفته گردانید تا بتو این افترا کنم قارون از کمال خجالت سر فرود آورد
موسی ع بغایت آشفته شد سر بر زمین نهاد و گفت خداوندا دشمنان تو قصد فضیحت دوستان تو نموده
از برائے دوست بر دشمن غضب فرست حکم شد که ما زمین را در حکم تو کردیم موسی ع رو بقوم کرد و گفت حق تعالی
مرا بر قارون مسلط کرده چنانچه بر فرعون هر که از تابعان من است ازین مقام خود را برون آرد
و همه برون رفتند مگر دو نفر که به قارون موافقت کرد موسیٰ زمین را خطاب کرد که یَا اَرْضُ خُذِیْهِمْ وَابْتَلِیْهِمْ
قارون استهزا میکرد و ناسزا میگفت چگونه زمین خواهد گرفتن ناگاه پاے وے تا بکعب زمین فرو برد
قارون دریافت و باستغاثه در آمد باز موسی ع فرمود یَا اَرْضُ خُذِیْهِمْ وَابْتَلِیْهِمْ ناگاه تا بسینه فرو شد
همچنین تا آنکه غرق شد و قارون هر چند که بعجز و زاری کوشید موسی عم از کمال غضب رحم نفرمود و موکلان
زمین بحکم خدا هر روز بقدر قامت فرو می برند روز دیگر بنی اسرائیل گفتند که مقصود موسی از هلاک قارون
مال اوست موسیٰ ع دعا کرد تا باغ و سرائے و کوشک و گنجها همه زمین فرو برد و هیچ نگذاشت فَخَسَفْنَا بِهٖ
وَبِدَارِهِ الْاَرْضَ حق تعالیٰ وحی کرد که اے موسی دیگر زمین را بفرمان کسے بر نیارم این خلاصه است قوله

روے مقصود که شاهان بدعا می طلبند	مظهرش آئینهٔ طلعت درویشان است

مقصود کنایه از مرادات دینی و دنیاوی شاهان کنایت از شاهان صوری و باطنی که سالکان اند
معنے مصراع ثانی آنکه جاے بر آمدن او دیدن روے درویشان است که بیک نظر ایشان
بمطلب مے رسند قوله

اے توانگر مفروش اینهمه نخوت که ترا است	سیم و زر در کنف همت درویشان است

نخوت فروختن کنایه از اظهار عظمت و فخر است کنف پناه قوله

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید　　　کبریائیست که در حشمت درویشان است

یعنی درویشانرا حشمت وکبریائیست که خورشید با این سربلندی پیش اوپست - قوله

خسروان قبلهٔ حاجات و دعااند ولے　　　سببش بندگی حضرت درویشان است

یعنے خسروان که جاے پیش آمده مرجع حاجات و دعاهاے خلق اند اما سبب آن بندگی درویشان است که بسبب بندگی درویشان مرجع خلائق شده اند قوله

حافظ ار آبحیات ابدی میطلبی　　　منبعش خاک در خلوت درویشان است

آبحیات ابدی عشق ومعرفت الٰهی منبع جاے برآمدن وضمیر شین برآبحیات - غزل

روزگاریست که سوداے بتان دین منست　　　غم این کار نشاط دل غمگین منست

معنی آنست که مدتیست که عشق معشوقان ورزیدن دین من است وغم این عشقبازی مایهٔ فرحت دل حزین من گشته یا ازین بتان عارفان کامل مراد باشد یعنی مدتیست که طلب عاشقان کامل دین من گشته ودر طلب این کار غمی که روے میدهد مایهٔ سرور دل غمین من گردیده چون براے دیدن محبوبان چشمے باید که از لوث هواے نفسانی وآرزوهاے جسمانی خلاص گشته باشد تا مشاهدهٔ جمال محبوبان نماید بنابران گوید قوله

دیدن روے بتان دیدهٔ جان بین باید　　　وین کجا مرتبهٔ چشم جهان بین منست

یعنے براے دیدن روے محبوبان چشم حقیقت بین که بوحدة رسیده باشد وخود را درین راه سوخته ودیده ازهمه کثرت بردوخته وچشم جهان بین مرا که نظر بر کثرت وهمے وخیالے میدارد این مرتبه کجا ویحتمل که چون بمعرفت ولی کامل نمیتواند رسید مگر کسے که بمقامات ولی رسیده باشد که اَلْوَلِیُّ یَعْرِفُ الْوَلِیَّ بنابران گوید که براے دیدن روے عارفان چشمے باید که از لباس ناسوتیه برآمده بمشاهدهٔ عالم ارواح رسیده باشد واین مرتبه مر چشم جهان بین را که بکثرت ملوثست کجا وچون موجب قوام عالم حسن محبوبان وجود عاشقان است بنابران گوید - قوله

یار من باش که زیب فلک وزینت دهر　　　از مه روے تو از اشک چو پروین منست

معنے آنست که اے محبوب من با ما موافقت نما ومونس ما باش که آرایش فلک وزیبایش دهر یا آنکه قوام فلک وعالم از ظهور حسن رخ تو واز اشکباری ما که کنایت از عشق است روے داده از ذکر

گفت اے برادر میان ما وشما خویشی است چرا لیلی را بمجنون نمیدهی گفت ما مجنون را محض دوست داریم بواسطهٔ غلبهٔ شوق نمیدهیم اگر باور نداری امتحان کن ... لیلی را گفت بیا ودر خود را ببین چون خواست که بدر آید هنوز از خانه بدر نیامده بود که باد دامن لیلی نزد مجنون برد مجنون بمجرد دیدن دامن بیهوش شد دیگر باد ...

سبب دارائی سبب پس باید که یار من باشی گویند تا گوینده الله بر زمین خواهد بود قیامت نخواهد آمد و
گوینده الله تا آنوقت است که ظهور نور محبوب حقیقی در عالم است و آن نور الحال روز بروز در کاهش
است تا بحدے که در محاق افتد و بکلی پوشیده شود آنوقت قیامت قائم گردد و کل یوم ابتر ازین معنی است
و چون سخن که از روے عشق از دل پیدا می شود فرحت افزاے خاطر خلق میگردد و آن موجب
تحسین میگردد بنابران گوید **قوله**

تا مرا عشق تو تعلیم سخندانی داد	**خلق را ورد زبان مدحت تحسین منست**

معنی آنست که از آن روز که عشق تو مرا تعلیم سخندانی داد مدحت و تحسین من خلق را ورد زبان
گردیده چون مشاهده عاشقان را بین التجلی و الاستتار است بنابران از آن حالت استتار خود خبر
میدهد که موجب تحیر است **قوله**

یا رب آن کعبه مقصود تماشاگه کیست	**که تماشاگهه سلطان دل و دین منست**

یا رب کلمه ایست در هنگام تحیر گویند یعنے اے پروردگار آن کعبه مقصود که کنایه از محبوب و مراد از مشاهدات
تجلیات است که تماشاگهه سلطان دل و دین من گردیده و الحال که از ما در نقاب گردیده معلوم نیست
که تماشاگه کیست و کدام کس بتماشاے اوست و در بعضے نسخه مصرع ثانی چنین دیده شده ؎
که مغیلان طریقش گل نسرین منست مغیلان طریق کنایت از شدائد و بلیات عشق است چون
غنا و استغنا لازمه محبوب و فقر و عجز لازمه عشق است بنابران گوید **قوله**

دولت فقر خدایا بمن ارزانی دار	**کین کرامت سبب حشمت و تمکین منست**

معنی آنست که اے بار خدایا دولت فقر و بیکسی را بمن ارزانی دار چراکه این کرامت یعنی فقر و بیکسی
موجب حشمت و مرتبه منست چراکه عاشق آنست که فقیر و بیکس باشد و چون آن عاشق را آن باید
که بکارها مخالف نفس باشد بنابران گوید **قوله**

واعظ شحنه شناس این عظمت گو مفروش	**زانکه منزلگه سلطان دل مسکین منست**

واعظ نصیحت گو کنایه از نفس ؎ وَخَالِفِ النَّفْسَ وَالشَّيْطَانَ وَاعْصِهِمَا ۔ وَإِنْ هُمَا مَحَضَاكَ النُّصْحَ
فَاتَّهِمْ ۔ برخلاف نفس و شیطان باش فرمان شان مبر ۔ و در نصیحت میکنند قول شان و ان متهم ۔
شحنه کنایه از عقل معاش سلطان کنایه از حق معنے آنست که اے نفس نصیحت گو ترا عقل می شناسد

و منزلت میدهد و میگوید که نفس را خود حق است که مرکب اوست از پرورش او غافل مباش و بشناخت
خود غره مشو و بدین گفتگوے او از ره مرد و عظمت خویش بر من مفروش و از راه سرزنش برین مخروش
که دل مسکین من منزلگاه سبحان است اگر ترا الشحنه شناسی مرا السلطان غلبه ترا بر من چه جا و نصیحت تو
مرا چه زیبا - قوله

رهنمایش شده این اشک چو پروین منست	از که دریاگری آموخت خیال تو مگر

دریاگری خاصهٔ دریا معنے آنست که اے محبوب من خیال تو این خاصهٔ دریا که گوهرفشانی است از
که آموخت محض انست که اشک پروین مثال من ممد و معاون او گردیده و چون مدار کار عاشقی بر فنا
است تا که فانی نشو و بمراد نرسد و آن موقوف بتجلی ذاتی قهاریست و نیز کار معشوق مدام عاشق
کشی است بنابران گوید قوله

کار آن شوخ سیه جردهٔ شیرین منست	رسم عاشق کشی و شیوهٔ شهرآشوبی

سیه جرده سبز رنگ مراد از آن معشوق و نیز تجلی ذاتی که سیاه است یعنے رسم عاشق کشی و دار الملک
وجود عاشق را زیر و زبر ساختن کار آن شوخ سیه جرده شیرین منست که تجلی ذاتی قوله

که لبش جرعه کش خسرو شیرین منست	حافظ از حشمت پرویز دگر قصه مخوان

پرویز نام پسر هرمز بن نوشیروان و خسرو نیز می گفتندش و تاجے داشت بوزن شصت من مرصع بجواهر
نفیس و تختش از عاج و ساج مکلل و مرصع بود و شکل اقالیم زمین و فلک البروج در و ثبت کرده و آنرا بطالعی
در آورده و برد طلسمے بود از شیر و گوزن سر بر طاسی و غلوله کم از گوے چون یکساعت گذشتی آن گوے
از دهان شیر در طاس افتادی و او را چهار دست فرش بود که بهر دستے فصلے از فصول نگاشته
و شطرنجش یکطرف از یاقوت و طرفے از زمرد تراشیده بودند و نرد و نرے داشت که یکجانبش از بسد
و دوم از فیروزه و او را دو بیست مثقال زر افشار بود و چون باد وادی از آن زر بدست صورتهای خوب
ساختی و شکستی و خوانش مرصع بجواهر نفیس و کاسهاے زر و سبز از زمرد و او را گنج باد آورد و گنج عروس
و گنج دیبا خسروی و گنج افراسیاب و گنج سوخته و گنج خضرا و گنج شادآورد و نیز پیلے سفید
داشت و بزرگ تر از همه پیلان از غایت سفیدی بدرخشیدے و باربد و نکیسا مطربان او بودند
و شیرین زن و معشوقه او بود - غزل

روشن از پرتو رویت نظری نیست که نیست
منت خاک درت بر بصرے نیست که نیست

درین غزل نفی در نفی اثبات است معنے آنست هر نظرے که او شناسی کمال حاصل نموده دور هر جا جلوه تو مینماید روشن از مشاهده روے تواست و هر بصرے که بمعرفت تو رسیده و آثار شهود معائنه مینماید منت خاکدرت بروست لیے بطفیل آنکه چشم برخاکدرت سائیده تا باین مرتبه رسیده و یحتمل هر ذاتے را فروغے و هر صفتے پرتوے از ذات اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ است. ه اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَاخَلَا اللّٰهَ بَاطِلٌ ۰ وَهُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ ویحتمل که مرتبه ولایت و نبوت در حضرت بر وجه اتم واکمل است و هر نبی و ولی از پرتو مشکوة نبوت و ولایت او صلعم بقدر استعداد خود مستفیض و مستر شد فکل نبی و ولی نبوته وولایته حسنة من حسناته قوله

آب چشمم که بر و منت خاک درتست
زیر صد منت اين خاکدرت نيست که نيست

معنے آنست که آن چشم من که برو خاک درتست چه بسبب اشتیاق خاک درتو روان گردیده عزیز دارد بواسطه آن ما را ممنون احسان خود کن کسے نیست که ممنون صد منت اینجناب نیست قوله

ناظر روےتو صاحب نظرانند آرے
سر گیسوے تو در هیچ سری نیست که نیست

معنے آنست که صاحب نظران که عاشقان کامل اند هر چیزے و هر شے که می بینند دران مشاهده جمال تو مینمایند که مَا رَاَیْتُ شَیْئًا اِلَّا وَرَاَیْتُ اللّٰهَ فِیْهِ آرے سر گیسوے تو اے تجلی ذاتی تو در هر سر یست وازین فیض عام تو کسے محروم نیست اَلَا اِنَّهٗ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ وچون کار عاشق خونبار یست بنا بران گوید قوله

اشک غماز من از سرخ برآمد چه عجب
خجل از کرده خود پرده دری نیست که نیست

غماز چغلخور از کرده خود و بسبب عمل خود معنے آنست که اشک غماز من اگر بخونباری برآمد جاے عجب نیست زیرا که او پرده دریست و هر پرده در آخر الامر بسبب عمل خود خجل و خونبار گردد چون گریه موجب رفع ندامت وعفو تقصیر میباشد بنا بران گوید قوله

تا بدامن ننشیند ز غبارت گردی
سیل خیز از نظرم رهگذری نیست که نیست

معنے آنست که این گریه من براے آنست که شاید در راه عشق از ما تقصیرے بوقوع آمده باشد مبادا ازان غبار اندوه بدامن حال تو رسد این گریه من بجاے رسید که هر رهگذرے که هست

دران سیلی از چشم من جاریست و چون راه عشق محض اختیار شدائد است و آن کار هر کے نیست بنا بران گوید قوله

نازکانرا سفر عشق حرام است حرام	که بهر گام درین ره خطری نیست که نیست

معنے آنست که نازپروردان خانه خودی و تن آرائی راشایان نیست که راه عشق بس سخت است که العشق تمام المحنة والبلاء و درین ره بهر قدم خطرے هست و چون راه عشق اعظم ترین نعما است که مدعیان بدین نعمت عظمے نرسند بنابران گوید قوله

تا دم از شام سر زلف تو هر جا نه زنند	با صبا گفت و شنودم سحری نیست که نیست

معنے آنست که چون بشاهراه عشق در آمدم و خوبی آنرا دریافتم بنابران هر سحرے که همت مرا با صبا که مرشد وقتست گفتگوے و بحثے است بدین جهة تا دم از وصف شام سر زلف تو که کنایة از جذبه عشق است نزنند اے خوبی او فاش نکنند تا مدعیان بحال خود مانند و چون راه عشق سراسر مسکینی و بیکسی است بنابران گوید قوله

شیر در بادیۂ عشق تو روباه شود	آه زین راه که در وے خطری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من راه عشق تو راهے است که شیران یعنی عارفان کامل بمنزله روباه میگردند و عجز و تضرع مینمایند ؎ در هر پیرزن میز و سپهر + که اے زن در رعایت یادم آور + مشو غره که شیران شکاری + درین ره خواستند از موریاری + افسوس ازین راه که سراسر خطرات و آفات است و چون عشق مر عاشق را در معرض نیستی میکشد قوله

از وجود اینقدرم نام و نشان هست که هست	ورنه از ضعف دران جا اثری نیست که نیست

معنے آنست که در عشق بجاے رسیده ام و محو گردیده ام که از وجود همین قدر نام و نشان است که هست گویند نام هستی دارم و الانه هر چه اثر و نشان کمال ضعف است در وجود من موجود است اے ضعف بحد کمال و چیزے باقی نمانده چون سامع محجوبست و با کثافت باوی چون وے سخن تواند گفت کلموا الناس علے قدر عقولهم ازینجهة سخن را که چون آفتاب جهانتاب است در پس غمام حرف و صوت کرده موافق دیده نادیده این خفاش طبعان برون باید آورد و گرنه باعیسے منشان آفتاب مسندان نه چنین دم زدن و نه اینچنین سخن گفتن در مجلس روحان سخن بے حجابست و بے پوست چون با آنان که با حجاب و با پوست اند

شنیدم

همتی

اگر سخن بیحجاب گوئی پوست شان ازشان کنده شود و پرده غفلت دریده لیکن ایشان ازین خروشان و پریشان میشوند پس باایشان سخن گفتن مصلحت نیست لہٰذا بنابران گوید قوله

ورنه درمجلس رندان خبری نیست که نیست	مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز

معنے آنست که هرچه از اسرارهاے نهانی و رازهاے پنهانی بر تو مکشوف شده مصلحت همین است که در اظهار آن نکوشی و از عوام نهان داری که ایشان طاقت فهم آن ندارند مبادا که به انکار پیش آیند والا نه در مجلس عاشقان هر چیزے که هست آنجاست واو شان خود واقف اسرار اند و نیز معنے آنست که هیچ نمیدانم که موجب اخفاے راز چیست مگر ایشان قوت افشاے آن راز یا مصلحت در افشاے آن راز نمی بینند که افشاے سر الوهیت کفر دیگر القدر سر من سر الله فلا تفشوه و همچنین در افشاے همه اسرار قوله

غرق آب عرق اکنون شکری نیست که نیست	از خیال لب شیرین تو ای چشمه نوش

چشمه نوش شکر کنایت از محبوب معنے آنست که اے محبوب من هر محبوبے که هست از خیال لب شیرین تو که لطف تست غرق آب عرق است یعنی هیچ یکے نیست که توجه بلطف تو نداشته باشد و این نهال در مزرعه جان نکاشته باشد و تحمیل اے محبوب من هر محبوبے که هست از خیال لب شیرین تو یعنی از دیدن کمال لطافت و ملاحت تو غرق آب انفعال است و چون در رسیدن فیض الٰهی از انجناب نقصے و بخلے نیست لیکن مدار او بر استعداد است بنابران گوید قوله

بهره مند از سر کویت دگری نیست که نیست	من ازین طالع شوریده برنجم ورنه

معنے آنست که اے محبوب من هر کسے که هست فیض از جناب تو شامل حال اوست الا که من و این محض شوریدگے طالع من است که استعدادی ندارم وگرنه از جانب تو بخلے نیست و چون کار معشوق مدام استغنا و خفا و کار عاشق محبت و وفا بنابران گوید قوله

درمیان دل و جانم کمری نیست که نیست	کمر کین بمن خسته چه بندی که بهر

اے محبوب من از براے من خسته در و مند هرچه کمر کین مے بندی و هیچ مبدا واے من نمی پردازی که مراد دل و جان هرچه طریق درویشی است مهیا است و چون کار معشوق مدام ناز و استغنا گوید قوله

که کباب از جرکات جگری نیست که نیست	تو خود اے شعله رخشنده چه در سر داری

معنے آنست که اے محبوب من بعالم هر جگرے که هست از آتش غمزه و نازه که کنایت از ظهور و خفا و عنا

واستغنا کباب گشته معلوم نیست که تو ازین که دل عالمے را سوختهٔ چه در سر داری وخیالِ تو چیست
وچون کار معشوقان اکثر بیوفائی است بنابران گوید قوله

غیر ازین نکته که حافظ ز تو ناخشنود است	در سراپاے وجودت هنری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوبِ من ذاتِ تو مجمعِ صفات حمیده است و هر هنرے که هست در وست الا همین
که حافظ از تو خشنود نیست که با وفا نیکنی چنانچه جلے دگر خود گفته که ؎ جز اینقدر نتوان گفت در
جمال تو عیب ✦ که خال مهر و وفا نیست روے زیبا را ✦ واین سخن اگرچه بے ادبی است لیکن لا یُؤخَذُ
مجنونٌ بِما صَدرَ عَنهُ ؎

غزل

روے تو کس ندید و هزارت رقیب هست	در غنچهٔ هنوز و صدت عندلیب هست

اشکال این بیت آنست که نظر بمعنے باطن حق سبحانه را با وجود اینهمه گلها شگفتن غنچه گفتن و با وجود این
ظهور بمفصل مجمل قرار دادن نمی زیبد جواب آنست که چون شیونات الهیه نامتناهیه اند و هر چه بوجود آمده
تناهی وارد پس آن ذات مجمع شیونات را نظر بشیونات نامتناهیه باقیه غنچه گفته واگر باعتبار شهود
شیونات موجوده گل گوید نیز شاید ؎ شگفته شد گلِ حمرا و گشت بلبل مست ✦ معنے آنست که اے
محبوبِ من بکنه ذات تو هیچکس نرسید که هزاران هزار موانع انداز تجلیات و شیون ذاتیه و اعیان ثابته
وعجب تر آنست که در غنچه یعنے در چندین پرده نور و ظلمت نهانی چگونه روی تو کسے ببیند چندانکه ظهور کردی
مستور گشتی و هنوز در آرزوے بوے آن گل خوش بو صد هزار عاشق بیقرار اند و در عشقیه قاضی حمید الدین
معنے این بیت چنین دیده شده که روے تو جز تو کسے ندید که عَرَفتُ رَبّی بِرَبّی و مراد از رقیب دین و دنیا
و کفر و اسلام و امر و نهی و طاعت و معاصی و احکامهاے شرع و هزاران تکلیفات عقل که در پیش است
اینهمه رقیبانِ آن روے اند ازین معنی است ؎ ره عقل جز پیچ در پیچ نیست ✦ بر عاشقان جز خدا
هیچ نیست ✦ و نیز رقیب فکر و عقل و هوش دیگر مراد از رقیب چشم و رخ و خال و زبان و گوش و دست
و پا و سائر اعضا اینهمه رقیبان آن روے اند اما اینها رقیب و حبیب زیرا که ظهور هم اینست و حجاب هم این
و همین حجاب ظهور شد و همین ظهور حجاب پس چون حجاب برخیزد ظهور برخیزد و چون ظهور برخیزد چندین
ذوق و شوق با که انگیزد و مراد از غنچه دلست و طالبان عندلیب وار گرد بر گرد آن طوفها دارد چون
ناگاه باد عنایت بوزد و آن غنچه دهان بسته یکایک بشگفد و از بوے آن عاشق عندلیب وار مست

وبیخود گردد ودر ظهور حبیب رقیب فانی گردد وعبارت رقیب وعندلیب تاآن زمان است که او در پرده است وچون از پرده برون آید کس درمیان یابد آنگاه در ذوق ملک چنان دیوانه گردد که هیچ بیگانه ویگانه را دخل نماند درین میانه اگر بگوش جان بشنوی هردم بانگ انا الحق از هر شیے خیز انست وجز این بانگ بانگ دگر در عالم نیست اما این زمان حال در منصور بقال آمد تا وے را پاره پاره کردند بسوختند وخاکسترش بباد دادوند اما این بانگ را نتوانست برداشت پس معلوم شد که آن بانگ از منصور نبود اِنِّی اَنَا اللّٰهُ از درخت برآید ودرخت درمیان نه عجب که از منصور برآید ومنصور درمیان نه وچون عاشق را باعتبار باطن دمے از معشوق جدائی نیست گوید قوله

هرچند دورم از تو که دور از تو کس مباد
لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست

معنے آنست که اے محبوب من هرچند که بصورت ازجناب گردون مآب تو دور افتاده ام که هیچکس از تو دور مباد لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست که باعتبار معنی باتوام وتحتمل اگرچه باعتبار صورت جسمانیه از راه وفور هوائے نفسانیه از تو دورم که هیچکس از تو دور مباد لیکن هنوز باوجود این وصل تو عنقریب است که خود فرموده نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ وچون همه کس عاشق اوست بنابران گوید قوله

گر آمدم بکوے تو چندان عجیب نیست
چون من درین دیار فراوان غریب نیست

معنے آنست که اے محبوب من اگر خسته غریب بکوے عشق تو در آمدم ودعوی عشق نمودم عجب مدان چراکه چون من در کشور عشق تو هزاران هزار واله وگشته اند یعنے تنها نه من عاشق توام بلکه عالمے گشته میدان محبت تست وچون در کوے عشق محرومی نیست گوید قوله

عاشق که شد که یار بحالش نظر نه کرد
ای خواجه درد نیست وگرنه طبیب هست

معنے آنست که درین زمانه بسیار بوالهوسان دعوی عشق مینمایند ومیگویند که محبوب هیچ بما ملتفت نشد بنابران گوید که عاشق که شد که یار بحال او نگاه نکرد یعنے هرکه درراه عشق مردانه درآمد البته محبوب بغمخواری او کوشید وآن کسانے که محروم اند ازانجهت است که درد عشق ندارند بزور خود را عاشق نام نهاده اند والا نه طبیب موجود است وهیچ بخلے ازجانب طبیب نیست اما چون طبیب درد نه بیند کرا دوا دهد وچون لازم عاشق است که آزار بکسے نرساند وبقدر وسعت بغمخواری او کوشد گوید قوله

اے دل مجوے خاطر آزار کائنات
گز کار خوشدلی که چو مارا نصیب هست

معنے آنست که اے دل من چون مارا از کار خوشدلی که محض عطاے عشق یا مشاہدات تجلیات و معرفت رب الارباب است بہرہ است پس میباید که آزار خاطر کائنات روا نداری یعنے اگر ایشان بجنگ برخیزند و بانکار پیش مے آیند مر ایشان را نرنجانی و یا آنکه چون اللہ تعالی ترا عطا نمودہ و ایشان از تو طلب دارند تو ہم بر ایشان عطا نما اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَیْكَ و چون در نظر عاشق ہمہ جا ظہور محبوب حقیقی است گوید قوله

ہر جا که ہست پرتو روے حبیب ہست	در عشق خانقاہ و خرابات فرق نیست

معنے آنست که در عشق خانقاہ و خرابات نظر نباید کرد چرا که ہر جا ظہور روے محبوب است پس در طلب رضاے او باید بود و در پے این و آن نباید شد و نیز از خانقاہ عزت و خرابات رسوائی یعنے در عشق عزت و رسوائی برابر است نه عزت بجد امیر ساند و نه خواری از و میراند پس عاشق را باید که بعشق ساعی باشد و به این و آن نپردازد و تحتمل که عشق مراد ظہور ذات حق است یعنے در ظہور ذات حق که در خانقاہ و خرابات ست فرقے نیست و این ظہورات متنوعات و تجلیات متکثرات در وحدت ذات جلال و جمال صفت قادح و ما الوجہ الا واحد غیر انه اذا انت تعد والمراد ما تعد پرتو آفتاب که بر زمین می افتد در حد ذات متعدد و متکثر مے نماید و اگر بر شیشہا متلون تابد ہر جا بہر رنگے نماید و در نفس از الوان مبراست و اگر بر قاذورات افتد ہیچ نقصان درو پیدا نشود چنانکه بر لعل افتد ہیچ شرف زیادہ نگردد و جمیع صور مظاہر نور حق اند خواہ ذہنی خواہ خارجی خواہ ناقص خواہ کامل قال اِنَّ اللّٰهَ یَتَجَلّٰی یَوْمَ الْقِیٰمَةِ لِلْخَلْقِ فِیْ صُوْرَةٍ مُنْکَرَةٍ فَیَقُوْلُ اَنَا رَبُّکُمُ الْاَعْلٰی فَیَقُوْلُ نَعُوْذُ بِاللّٰهِ فَیَتَجَلّٰی فِیْ صُوْرَةِ عَقَائِدِهِمْ فَیَسْجُدُوْنَ فقال علیه السلام اِنَّ الْحَقَّ یَتَجَلّٰی یَوْمَ الْقِیٰمَةِ بِصُوْرَةِ النُّقْصَانِ فَیُنْکِرُوْنَهَا ثُمَّ یَتَحَوَّلُ بِصُوْرَةِ الْکَمَالِ یَعْتَقِدُهَا النَّاسُ چون غرور و تکبر شر الخصال من النساء والرجال است بنا بران گوید قوله

ناقوس و دیر و راہب و نام صلیب ہست	آنجا که کار صومعه را جلوه مے دہند

ناقوس چوبیست که بجاے بانگ نماز زنند راہب زاہد ترسایان صلیب خط سه گوشه از زر و نقرہ و مس و چوب و امثال آن برہمن در زنار بندند معنے آنست که جاے که مسلمانان حق پرست عبادت میکنند علامت کفر نیز بحسب امکان موجود است پس باید که عابدان بعبادت خود مغرور نگردند مبادا که کفر باسلام مبدل گردد و نیز الفاظے که در مصرع ثانیست عشق مراد است معنے آنست که در ہر دلے که اسلام تمکن گرفته عشق را البته مدخلے است و چون این کلام سراسر عشق است گوید قوله

فریاد حافظ اینهمه آخر بهرزه نیست	هم قصهٔ غریب و حدیث عجیب هست

هرزه بیهوده معنی بیت واضح است حاجت تقریر ندارد **غزل**

رواقِ منظرِ چشمِ من آشیانهٔ تست	کرم نما و فرود آ که خانه خانهٔ تست

این غزل در جدائی مرشد فرموده رواق منظر چشم مردمک دیده کذا فی اصطلاح الشعراء معنی آنست که ای محبوب من مردمک دیدهٔ من جای نزول تست یعنی برای تو مردمک دیده را مهیا کرده ام پس کرمی نما و برین خانه فرود آی که اینخانه محض خانهٔ تست دگر را گنجایش نه و چون بیشتر کار معشوقان استغنا است گوید **قوله**

بزلف و خال و خط از عاشقان ربودی دل	لطیفهای عجب زیر دام و دانهٔ تست

زلف جذبهٔ عشق خال نقطهٔ ذات کنایه از وحدت خط کنایت از صفات و نیز زلف و خال و خط کنایت از جذبات عشق و نیز مشاهدات که ؎ خال و خط و ناز و غمزه چین پیشانی او ✤ اینهمه نقش تجلیها است بر دل نقشبند ✤ معنی آنست که ای محبوب من اول بسلسلهٔ محبت خود ما را گرفتار کردی و بجذبهٔ عشق تاراج دل ما نمودی و باز الحال بی نیازی را کار میفرمائی و هیچ بمداوای ما نمی پردازی اینچنین لطیفهای عجب که اول بجوی و فریفتن و باز استغنا را کار فرمودن خاصهٔ تست چون توجه دل عاشق مدام بجناب معشوق است گوید **قوله**

دلت بوصل گل ای بلبل سحر خوش باد	که در چمن همه گلبانگ عاشقانهٔ تست

بلبل سحر کنایه از مرشد است دل تو بوصل که محبوب حقیقی است خوش باد که همواره بارشاد طالبان و در دنیا حقائق و معارف ترانهٔ تست چرا که در چمن مجلس مسترشدان همه گلبانگ عاشقانهٔ تست ای منتظر قدوم فیض لزوم تو اند و بدعاگوئی تو چون علاج درد عاشق که مسترشد است بغیر توجه و لطف معشوق که مرشد است نتواند شد بنابران گوید **قوله**

علاج ضعف دل ما بلب حوالت کن	که این مفرح یاقوت در خزانهٔ تست

لب مراد لطف ؎ لب که شیرین جوی شد لطف خداست ✤ مفرح دوائی آمیخته معدنیات بجهة دفع خفقان و سوزاک دهنده مقوی و فرحت دهنده و اینجا اشارت بلب معنی آنست که علاج ضعف دل و علاج و امراض قلب مرا که توجه و لطف تست حواله نما سپرا که این مفرح یاقوت یعنی فضل و لطف که

کہ شفای بیماران عشق است در خزانہ تست پس دربارۂ ما کن تا بکام دل رسم اگرچہ قولہ

تنم مقصرم از دولت ملازمتت ‖ ولی خلاصۂ جان خاک آستانۂ تست

معنے آنست کہ اگرچہ باعتبار جسم گرفتار بعدم لیکن خلاصہ جان کہ دل و روح است مدام متعلق بآنجناب است وچون عاشق کامل آنست کہ بہیچ وجہ وبہیچکس وبہیچ چیز ملتفت نگردد بنابران گوید قولہ

من آن نیم کہ دہم نقد دل بہر شوخی ‖ در خزانہ بمہر تو و نشانۂ تست

معنی آنست کہ اے محبوب من من آن نیم کہ ملتفت بہر سادہ روئی گردم و در دل من تا حال ہمچنان سربستہ بمہر و نشان تست و محبت غیر در وراہ نیافتہ وچون در عالم ہرچہ ہست مطیع امر معشوق است بنابران گوید قولہ

تو خود چہ لعبتی اے شہسوار شیرین کار ‖ کہ توسنے چو فلک رام تازیانۂ تست

رام تازیانہ یعنی مطیع امر معنے بیت اظہر من الشمس است وچون کار معشوق مدام عشوہ دہی و فریب بخشی است بنابران گوید قولہ

چہ جاے من کہ بلغزد سپہر شعبدہ باز ‖ ازین حیل کہ در انبانۂ بہانۂ تست

معنی آنست کہ ازین عشوہ ہا و فریبہا کہ در ذات تو مضمر ست اگر من مسکین فریب خورم جاے عجب نیست چہ جاے من بلکہ سپہر شعبدہ باز کہ فریب دہندۂ عالم است بدست عشوہا و فریبہای تو گرفتار ست و چون کلام حافظ موزون و مشتمل بر فصاحت و بلاغت است وآن موجب فرحت دل غمگین ست بنابران گوید قولہ

سرود مجلست اکنون فلک برقص آرد ‖ کہ شعر حافظ شیرین سخن ترانۂ تست

خطاب بمعشوق است فلک مفعول ترانہ معنے بیت اظہر است حاجت تحریر ندارد غزل

راہیست راہ عشق کہ ہیچش کنارہ نیست ‖ آنجا جز آن کہ جان بسپارند چارہ نیست

معنے آنست کہ غواصان دریاے محبت و ملاحان بحار مودّت از حقیقت عشق چنین خبر دادہ اند کہ عشق راہیست لا انتہا لہ کہ انقطاع آن بہیچ نوع صورت پذیر نیست بلکہ درین راہ جز جان سپردن چارہ نیست کہ اَلْعِشْقُ اَوَّلُہٗ حُرْقٌ وَّاٰخِرُہٗ قَتْلٌ وچون از عشق بہتر و از محبت کارے نیست بنابران گوید قولہ

ہر دم کہ دل بعشق دہی خوش دمے بود ‖ در کار خیر حاجت ہیچ استخارہ نیست

معنی آنست کہ ہر دمے کہ در عشق گذرد خوش دمیست کہ دمے با عشق بہتر از چہلسالہ عبادت بے عشق

پس باید که خود را در دریای عشق اندازی تا گوهر مراد بدست آری و درین کار تاخیر مورز و اندیشه منما که کاریست
نیکو و در کار خیر حاجت هیچ استخاره ندارد و باید دانست که عقل شحنه ایست در شهرستان بدن که کار او
همه جاسوسی و چاپلوسی نمیخواهد که عاشق در کوے معشوق یک قدم نهد و هر دم ترسے و بیمے روے
مے آرد بنابران بمنکر گوید قوله

مارا بمنع عقل مترسان و مے بیار | کان شحنه در ولایت ما هیچکاره نیست

معنی آنست که اے منکر مارا ازین مترسان که عقل تو مانع خواهد گشت زیرا که شحنه که در ولایت ماست
اے عقلے که در بدن ماست هیچکاره نیست اے سرکش نیست بلکه تابع منست و یا آنکه عقل معاش ندارم
که هیچکاره ایست بلکه عقل معاد دارم که مُمِدِ عشق است و چون عاشق را هر چه میرسد از مرگ و حیات و رنج
و گنج بدوست نسبت کند چرا که نسبت بغیر نمودن شرکست بنابران گوید قوله

از چشم خود بپرس که مارا که می کشد | جانان گناه طالع و جرم ستاره نیست

از چشم مراد غمزه از ذکر مسبب و اراده سبب معنی آنست که اے محبوب من این غمزهٔ تو که ظهور و خفا
است مارا در معرض هلاکت آورده تهمت گناه بر طالع و ستاره نیست که این هیچکاران خود وجودے
ندارند در وجود محتاج اند عدم و وجود غیرے از ایشان چون آید و چون مشاهده کمال محبوب غیر از چشم
پاک از تیرگی اغراض نفسانی و علل هوای جسمانی نتواند شد گوید قوله

او را بچشم پاک توان دید چون هلال | هر دیده جاے جلوهٔ آن ماه پاره نیست

معنی آنست که عاشق مادام که مبرا از علل صفات بشری نگردد و متصف بصفات قدسیه نشود نظارهٔ محبوب را قابل نشود
چنانچه هلال را همان چشم تواند دید که خالی از امراض باشد و چون طریقهٔ رندی از بس عزیز القدر است گوید قوله

فرصت شمر طریقهٔ رندی که این نشان | چون راه گنج بر همه کس آشکاره نیست

معنی آنست که اے عاشق اگرچه طریقهٔ رندی که کنایه از عشق و آزادی کونین و عدم ریاست بدست
آمد غنیمت دان که این طریقه مانند راه گنج از نظر مردمان مخفی است که کسے بدین ره نمیرود و چون کار
معشوق مدام استغنا است گوید قوله

نگرفت در تو گریهٔ حافظ بهیچ روے | حیران آن دلم که کم از سنگ خاره نیست

معنے آنست که اے محبوب من در حیرتم آیا طینت تو بکدام شده که اینهمه گریه و زاری که در عشق تو

غزل

ننوده ام ذره در دل بیرحم تو که در سختی کم از سنگ خاره نیست تاثیر نکرده

روزه یکسو شد و عید آمد و دلها برخاست	مے زمیخانه بجوش آمد و می باید خواست

روزه کنایة از ابتداء حال که ایام زهد و پارسائیست عید آوان مشاهدات مے عشق و محبت میخانه دل می باید خواست طلب باید کرد قوله

نوبت زهد فروشان ریائی بگذشت	وقت شادی و طرب کردن رندان برخاست

زهد فروشان ریائی مرائی رندان کنایت از عاشقان معنے آنست که ایام زهد و پارسائی که جهت تصفیه بکار بود بسر آمد و آوان مشاهدات تجلیات از در در آمد و دلها نرم گشت و فوارهٔ عشق و محبت از دلم جوش زد مرشدے بباید جست و طالبش میباید شد چراکه ایام زهد فروشان ریائی رفت و وقت شادی رندان در آمد چون هر کسے بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ شادان است بنابران گوید قوله

چه ملامت کند آنکس که چو ما باده خورد	این نه عیبست بر خورده دلان وین نه خطاست

معنے آنست که کسے همچو ما باده خورد یعنے بعشق ورزی اشتغال نماید چه ملامت کند که او نیز هم پیشهٔ ما گردید و یا آنکه برائے چه بملامت پیش آید که عشق ورزیدن نزد دانایان عیبے وخطائے نیست و چون میخواری که کنایة از عشقبازی است و اختیار طریقه ملامتیه است عیبے چنان نیست که موجب خلل باشد بنابران گوید قوله

این نه عیبست کزان عیب خلل خواهد بود	ور بود عیب چه شد مردم بے عیب کجاست

معنی آنست که این میخواری که کنایة از عشقبازیست یا میخواری ظاهرست عیبے نیست وگناهے نه که حق عبد بدو تعلق داشته باشد وراه عفوش انباشته واز و خللے پدید آید که عفوراش نشاید بلکه حق الله است که امید عفو دران بیشتر لانه ارحم الراحمین واکرم الاکرمین پس عیب نباشد و هیچکس خاطر خود ازین اندیشه نخراشد کما قال الله يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا ور بود عیب چه شد دانی که بے عیب خداوند پاک است و بنده پر تقصیر که خلقتش از خاک است چون ریا بدتر از میخواری است بنابران گوید قوله

ما نمردان ریائیم و حریفان نفاق	آنکه او محرم سرّ است برانخال گواست

معنے آنست که ما مردان ریائی و حریفان نفاق همچو دیگران نیستیم که کوس صلاح و ورع بر در زنیم

وانکه او محرم سر است یعنے خدا یتعالے برینحال برین سخن گواه است که دروغے نمیگویم چون عدم ریا لازمۂ عاشق است بنابران گوید قوله

فرض ایزد بگذاریم و بکس بد نه کنیم	وانچه گویند روا نیست بگوئیم رواست

انچه گویند روا نیست اشاره بطریق ملامتیه وجهد در عدم ریا یعنے ما را باید که حلال خدا را حلال دانم وحرام را حرام وسائر فرض وواجبات بجا آرم وکسے را نرنجانم ونیز در حصول اخلاص وعدم ریا ساعی باشم وجد وجهد کما ینبغی بجا آرم واگر گویند که درپے عدم ریا نباید شد که مشروط لازم نیست جواب دہم که عوام را بموجب حسنات الابرار کافیست اما خواص را لازم است که بموجب سَیّآتُ المُقَرَّبِیْنَ این طاعت بس نمیکنند تاکه عدم ریا می‌کنند وچون در عالم عجب حالے رو یداده که بروے ریای خود نظر نمیکنند بلکه آنرا از اعمالِ صالح پندارند ومیخواریِ عاشقانرا از معاصی می شمرند چنانچه جاے دیگر خود گفتہ ؎ ریا حلال شمارند وباده را حرام زہے طریقه وملت زہے مذاہب کیش ٭ وچون فی الحقیقت زشت ترین اعمال است که چشم از عیوب خود پوشیدن وعیب جوئی دگران کردن بنابران گوید قوله

چه شود گر من و تو یکدو قدح نوش کنیم	باده از خونِ رزانست نه از خونِ شماست

معنے آنست که اے معترض ومنکر چه شود اگر من وتو یک قدح باده مجازی بخوریم ومرتکب این امر عظیم شویم که نزدیک شما بدترین اعمال است تا دمے از غیبت وعیب جوئی خلاص یابیم ؎ زباده هیچت اگر نیست این نه بس که ترا ٭ دمے ز وسوسه عقل بے خبر دارد ٭ چراکه این باده نوشیِ ما بر اعمالِ شما که روے ریاست فوقیت دارد چراکه باده نبود مگر از خونِ رزان که انگورست نه که از خونِ شما که غیبت اخوان حرام است کما قال الله اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْهِ مَیْتًا فَکَرِهْتُمُوْهُ پس قوله

باده نوشی که درو روے ریائی نبود	بهتر از زهد فروشی که درو روے ریاست

معنے آنست که باده نوشی خواه ظاہری خواه طریقه ملامتیه که عشقبازیست که درو روے ریا را مدخل نباشد بهتر از زهد وصلاح ریائی وچون عاشق را باید که بدو چیز ثابت قدم باشد یکے اشتغال بعشق دوم ترک آزار خلائق بنابران گوید قوله

باده مینوش ومیازار تو کس را حافظ	زانکه آزردنِ مردم همگی عین خطاست

معنے بیت واضح است ٭

[illegible]

غزل

زگریه مردم چشمم نشسته در خونست	ببین که در طلبت حالِ مردمان چونست

معنے آنست اے محبوب من در فراق رویتو از غایتِ گریہ و اشکباری مردمانِ چشم من غرق خون گردیده پس بارے یکره نظر نما که در طلب حالِ مردمان بچه انجامیده که از اشکباری بخونباری مبدل شده چون در هجران محبوب محب را بجز خون خوردن کارے نیست بنابران گوید **قوله**

بیادِ لعلِ تو و چشمِ مستِ میگونت	زجامِ غم مئی لعلے که میخورم خونست

لعل کنایه از لب و مراد ازان لطف و فضل ست لب که شیرین جوے شد لطفِ خداست و مراد از چشم مست میگون تجلے ذاتی مست باعتبار استغنا میگون باعتبار خونریزی و خونریز از انجهت که موجب فنای عاشقانست **معنے** آنست که اے محبوبِ من در جدائی تو بامیدِ حصولِ لعل تو که نا تمناهی است و چشمِ مست میگون تو که تجلے ذاتی قهاریست از جامِ غم بجز خون خوردن کارے نیست یعنی در هجر تو این عمر گرامی خود بخونخواری بسر می برم چون مشاهدهٔ معشوق در حقِ عاشق دولت است عظمی بنابران گوید **قوله**

ز مشرقِ سر کوے آفتاب طلعت تو	اگر طلوع کند طالعم همایونست

معنے آنست که زهے سعادت و نیک بختی طالع من اگر آفتاب طلعت تو که کنایت از تجلے ذاتیست از مشرق سر کوے قلب حزین ما طلوع نماید و یا از مشاهدهٔ خود فرحان و شادان سازد چون کار عاشق بجز از ثنائے محبوب و مقامش سوائے کوے عشق نمیباشد بنابران گوید **قوله**

حکایت لب شیرین کلامِ فرهادست	شکنجِ طرهٔ لیلے مقامِ مجنون است

معنے آنست که کلام فرهاد که کنایه از عاشق است بجز از بیانِ لب شیرین که لطفِ محبوبست نخواهد بود و مقام مجنون که عاشق است بجز از شکنج طرهٔ لیلے که کنایه از جذبهٔ عشق و محبت است نخواهد بود چون عاشق مدام خواهان است که محبوب بغمخواری او کوشد گوید **قوله**

دلم بجو که قدت همچو سرو دلجو یست	سخن بگو که کلامت لطیف و موزونست

معنے آنست کہ اے محبوب من قد تو کہ مراد ازان طول ظہور وجود حق است در مظاہر کہ اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّکَ کَیْفَ مَدَّ الظِّلَّ چون دیدن سرو موجب فرحت خاطر غمزدگان است وے بدلداری ما کوش و مونس ما باش لے بوصل خود رسان واگر این نمیکنی بارے سخن بگو یعنی وحی خفی کہ شامل حال دوستانست بما ارزانی فرما کہ زندگی بخش دل عاشقان گردیدہ چون رفع درد و غم عاشق بجز مشاہدہ محبوب نمیتوان نمود بنابران گوید قولہ

ز دور باده بجان راحتم رسان ساقی	که رنج خاطرم از جور دور گردونست

دور بادہ مشاہدات تجلیات و فیض بخشی ساقی محبوب و مرشد معنی آنست کہ اے محبوب من بجان حزین ما کہ بسبب جفاکاری سپہر بیمہر مبتلاے غم و اندوہ ہجران است از ظہورات تجلیات و مشاہدات انوار خود راحتے بخش و نیز اے مرشد من ازین فیض بخشی کہ شامل حال تست نظرے دربارہ ما کن کہ بسبب جفاکاری سپہر بیمہر مبتلاے غم و الم ہجرانم چون ہجران موجب گریہ و زاریست بنابران گوید قولہ

ازان زمان که ز چشمم برفت یار عزیز	کنار دامن من همچو رود جیحون است

یار عزیز تجلی معنے آنست کہ اے محبوب من ازان روزے کہ تجلی و مشاہدۂ تو از ما رو در نقاب شدہ از غایت گریہ و اشکباری کنار دامن من بمنزلہ رود جیحون گردیدہ چون راحت خاطر عاشق بہجران محبوب ممکن نیست بنابران گوید قولہ

چگونه شاد شود اندرون غمگینم	باختیار که از اختیار بیرون است

معنے آنست کہ اے محبوب من اندرون غمگین من کہ بسبب ہجران تو حصول غم نمودہ چگونہ باختیار یعنے بحیلہ و فریب شاد توان نمود کہ بحدے عنان اختیارش از دست رفتہ و بے اختیارانہ ساختہ چون کار معشوق مدام استغنا است و عاشق با اینہمہ استغنا از طلب باز نمیتوان ماند گوید قولہ

ز بیخودی طلب یار میکند حافظ	چو مفلسے که طلبگار گنج قارونست

معنے حافظ با اینہمہ استغناے معشوق کہ در طلب او سرگردانست محض از بیخودیست کہ کنایہ از غایت شوق است و بکمال اشتیاق مانند مفلسے کہ طلبگار گنج قارون گردد والانہ او کجا و ما کجا کہ ما للتراب و رب الارباب سہ چہ نسبت خاک را با عالم پاک + غزل

زلف آشفته و خوکرده و خندان لب و مست	پیرهن چاک و غزلخوان و صراحی در دست
نرگسش عربده جو و لبش افسوس کنان	نیمشب دوش ببالین من آمد بنشست
سرفرا گوش من آورد بآواز حزین	گفت کای عاشق دیرینهٔ من خوابت هست

آشفته پریشان خوکرده عرقناک پیرهن چاک بیباک افسوس کنان سحر کنان معنی آنست که آن محبوب با زلفے پریشان و روے عرقناک ولب خندان و مست و پیرهن دریده و غزلخوان و صراحی بدست و چشم مخمور و مکحول ولب سحر ساز بوقت نیمشب که اوان مشاهدات عارفانست ه روبرو دل نشین کان دلبر خرگاهی * وقت سحری آید یا نیمشبے باشد * آمده نشسته سر نزدیک گوش من آورده بآواز حزین که آواز معشوقانست فرمود که اے عاشق دیرینه توکه از مدتے دعوی عشق ما می نمائی ولاف محبت مامیزنی خواب تراهست یعنی چگونه مرترا خواب روے داده شده ه عجباً لِلمُحِبِّ کیفَ یَنامُ * کُلُّ نَومٍ عَلَے المُحِبِّ حَرامٌ واین حالت عرفا راگاه در بیداری باشد چون رسول را بمعراج قال، رَأَیتُ رَبِّی لَیلَةَ المِعراجِ فِی صُورَةِ امرَءٍ شَابٍ مُقَطَّطٍ وگاه در واقعه چنانچه در شرح گلشن راز است که اکابر مے بینند که حقتعالے خود ساقی شده بدیشان شراب مینوشاند وگاه بخواب چون کار عاشق مدام طریقهٔ اخلاص و استقبال است بعشق بنابران گوید **قوله**

عارفی را که چنین بادهٔ شبگیر دهند	کافر عشق بود گر نبود باده پرست

عارف کنایه از عاشق بادهٔ شبگیر مشاهدات نیمشبی وسحری کافر عشق عاشق که در جلال مستور گردیده ه کفر در معنے جلال کبریاست * کاندر انجا سالک راه فناست * معنے آنست عاشقے را که اینچنین مشاهدات مذکوره باو دهند واگر در عشق ساعی نباشد و در عدم ریا نکوشد و از جان و دل برنخیزد و از زهد و تقوی نگزیند باید دانست که منکر و ساتر عشق است اے محروم عشق و چون آن سعادت ازلیست گوید **قوله**

برو اے زاهد و بر دُردکشان خورده مگیر	که ندادند جزاین بخشش بما روز الست

معنے آنست که اے واعظ و اے ناصح برو بکار خود باش و بغیبت دردکشان یعنے عاشقان مباش که ازازل جز این بخشش باده پرستی که عشق و رندی و عدم ریاست بما عطا ننموده اند و چون از هیچکس بجز فعل مقدر بظهور نے پیوندد بنابران گوید **قوله**

انچه او ریخت به پیمانۂ ما نوشیدیم	اگر از خمر بہشت ست وراز بادہ مست

پیمانہ اعیان ثابتہ واستعداد خمر بہشت عشق حقیقی و زہد و ورع بادۂ مست عشق مجاز و بادۂ ظاہری معنی آنست کہ انچہ قابلیت مراعیان ثابتہ دیا استعدادات مارا او قبول کردیم اگر عشق حقیقی وگر عشق مجازی واگر زہد و ورع است ویا بادۂ ظاہری وچون نگاہداشت توبہ از عاشقان محال ست بنابران گوید قولہ

خندۂ جام می وزلف گرہ گیر نگار	اے بسا توبہ کہ چون توبۂ حافظ بشکست

خندہ تجلی جام مے روے محبوب زلف گرہ گیر جذبۂ عشق معنے آنست اے حافظ نہ تنہا توبۂ تو رو بشکست آوردہ بلکہ آن تجلے محبوب و جذبۂ او توبہ بسا کس شکستہ و از دائرۂ عصمت بیرون بردہ و رسوائے عالم ساختہ غزل

زلفت ہزار دل بیکے تار مو ببست	راہ ہزار چارہ گر از چار سو ببست

زلف جذبۂ عشق ونیز دنیا بیکے تار مو بجذبۂ از جذبات و بنعمتے از نعمات دنیا چارہ گر عاقل معنے آنست کہ اے محبوب من تنہا من برشتۂ زلف تو کہ جذبات عشق است گرفتارم بجذبہ از جذبات خود ہزار دل را بجو دکشیدہ و والہ ساختہ و ہزاران ہزار عاقلان را چنان گرفتار خود کردہ کہ ہیچ نوع رہائی نمے بیند و راہ بیرون شدن نمی شناسد و نیز آنکہ دنیا ہزار صاحبدل را بنعمتے از نعمتہاے خود بستہ و شیفتہ گردانیدہ و ہمان شیفتگی سد راہ شدہ و راہ ہزار عاقل آن از ہر چار طرف بستہ و از خود گذشتن نمیدہد یعنے ابناے عالم را دیدہ از روے شفقت و تاسف میگوید کہ افسوس ہزار افسوس کہ ہزار عالم و عامل و عاقل و فاضل کہ شیفتہ دنیاے دنی گشتہ اند و از مجاز بحقیقت پے نمی برند و چون مشاہدۂ معشوق بین التجلے والاستتار ست و آن موجب ازدیاد محبت عاشق است بنابران گوید قولہ

تا ہر کسے ببوے نسیمے دہند جان	بکشود نافہ را و در آرزو ببست

نافہ تجلی اجمالی کہ اول بر دل سالک نازل مے شود معنے آنست کہ اے محبوب من اول ظہور تجلی بر دل ما عطا نمودی بعد ازان مخفے ساختہ چنان استغنارا کار فرمودی کہ در آرزو ببست یعنی امید منقطع شد و این ظہور و خفا محض برائے آنست کہ ہر کسے کہ طالب صادق باشد ببوے نسیم کہ کنایہ از ذوق و مشاہدات ست جان شیرین خود را فداے او سازند و از سر جان برخاستہ بطلب آیند چنانچہ قاضی حمید الدین ناگوری در عشقیہ می نگارد کہ آرے نمودگی براے ربودگی بود و بستگی براے کشادگی ازان ربودگی نابودگی

حاصل شد چگونه نابودگی که بودگی رسانید و ازین بستگی خستگی دست داد که شکستگی بار آورد و شکستگی کلید بستگی است وانیهمه از برائے ازدیادِ محبت است ٥ دیدار مینمائی و پرهیز میکنی ❊ بازار خویش آتش ما تیز میکنی - چون اخفای معشوق موجب سرگشتگی عاشق است بنابران گوید **قوله**

شیدا ازان شدم که نگارم چو ماهِ نو	**ابرو نمود و جلوه گری کرد و رو ببست**

معنے آنست که باعث اینهمه شیفتگی من آنست که آن محبوب پری پیکر من مانند ماه نو تجلی خود نمود و اظهار خود کرده باز رو در نقاب گردید و درین ظهور و خفا امرے بکار برد که مارا از ما ربود و اینحال را عاشق دریابد نه هر بوالهوس چنانچه قاضی حمید الدین ناگوری گفته اے عاشق معشوق را با غمزدگانِ عشق کرشمه ایست که اگر شمهٔ ازان بر اهلِ عالم متجلی گردد حقا که همه را روان از تن بر آید شک نیست که زلف لیلے را شکنیست که جز دل مجنون تابِ آن ندارد و بر عذارهٔ عذرا خطے است که جز جان وامق عذرا نکاهد و در لب شیرین نمکے است که سینهٔ فرهاد خستهٔ اوست و در جعد ایاز حلقه ایست که دلِ محمود بستهٔ اوست و میان عاشق و معشوق ماجرائے است که جز بگوشهٔ چشم نتوان دانست و جان و جانان را ماجرائیست که جز بشیوهٔ ابرو نتوان نمود و چون معشوق را بر عاشق ظهور تجلیات متنوعه میباشد بنابران گوید **قوله**

ساقی بچند رنگ می اندر پیاله ریخت	**وین نقشها نگر که چه خوش بر کدو ببست**

ساقی محبوب حقیقی بحکم وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا مے کنایت از تجلے که موجب بیخودی سالک است پیاله کنایه از دل وین اشارت تجلیات کدو اشارت بدل و وجود سالک **معنے** آنست که محبوب من تجلیات متنوعه و انوار متلونه بر دل عاشق شهود نمود واین نقشها که تجلیاتِ متنوعات است بنگر که چه خوش بر کدوے دل و یا وجود سالک نقش بسته و موجب زیبائی و رعنائی او گردیده و نیز مصرعهٔ اول برین نوعست که **ساقی بخنده رنگ مے اندر پیاله ریخت** + ساقی کنایه از ساقی حقیقے و خنده عبارت از تجلی رنگ مے عبارت از پرتو وجود که منبسط شده بر اعیانِ ممکنات پیاله عبارت از اعیان ثابته یعنے ساقی پرتو وجود خود بفیض مقدس بر ماهیاتِ ممکنات منبسط گردانیده و این نقشها و شکلها با حسن و جمال در غایهٔ لطافت و کمال فریبندهٔ دلها و ربایندهٔ جانها و جالب عاشقان و سالب عارفان در عالم ظاهر گشته در پیاله کدو که اعیان ثابته است باید دانست که در ظهور تجلیات و حالت روے دهد چنانچه شیخ فرید الدین عطار فرمانید ٥ در صفت سر زند ازین مستی ❊ بطرازم بصفحه اظهار ❊

یا بکل اللسان شود خاموش ٭ یا بطال اللسان کند گفتار ٭ او خردشان چو بلبلان بهار ٭ او خموشان چو طبلهٔ عطار ٭ لیکه طال اللسان هلاک شود ٭ سر دهد یا و کم کند دستار ٭ آنکه کل اللسان بود چه شود ٭ بسلامت بایستد بکنار ٭ کم نگردد زگاشنش یکبوی ٭ کم نگردد ز خرقه اش یکتار - بنابران از حال کل اللسان خبر میدهد - قوله

یارب چه سحر کرد صراحی که خون چشم ٭ با نغمهاے قلقلش اندر گلو ببست

یارب کلمهٔ تعجب کرد مفعول کرد صراحی و فاعل همان ساقی که در بیت بالا گذشت صراحی وجود سالک خون چشم شراب انگوری کنایت از عشق و محبت نغمه آواز قلقل آواز ریختن شراب از صراحی و مراد از نغمهٔ قلقل فصاحت و بلاغت معنے آنست که نمیدانم که آن محبوب حقیقے و یا عشق آن محبوب مر وجود عاشق را چه نوع سحر کرد که با وجود چنین فصاحت و بلاغت و انواع زبان آوری چون بمرتبهٔ عرفان رسید گنگ گشت و مجال گفتن اسرارش نماند باز همین مضمون را بعبارتے دیگر بیان آورده قوله

مطرب چه نغمه ساخت که در زمرهٔ سماع ٭ بر اهل وجد و حال در هاے هو ببست

مطرب کنایه از محبوب حقیقے و مرشد نغمه ساخت تلقین کرد و بیان نمود اهل وجد عاشقان هاے هو اظهار اسرار عشق معنے آنست که آن محبوب من و یا مرشد من چه تلقین نموده و ارشاد فرمود که در حلقهٔ عشاقان بر عشاقان در هاے هو لبسته شد که سرے از اسرار و انمے نمایند و چون در اظهار اسرار الٰهی خوف و خطر بسیار است بنابران گوید قوله

دانا چو دید بازی این چرخ حقه باز ٭ هنگامه در نوشت و در هاے هو ببست

معنے آن هست که دانا که سالک کل اللسان هست چون تماشاے سپهر شعبده باز را دریافت که هر یکے را با یکدیگر عنادے و عداوتے درمیان است و کمر بخون یکدیگر لبسته لاچار بمضمون مَنْ سَكَتَ سَلِمَ وَمَنْ سَلِمَ نَجَا هنگامهٔ قیل و قال بهم در پیچید و در بیان اسرار الٰهی ببست و مهر سکوت بر درج دهن نهاد مبادا که سخنے سرزند که عقل تاریک گرفتاران عالم ناسوت بگرد او نرسد بجنگ برخیزند و حکم بتکفیر نمایند چون سالک ازینها بر گذشت و حصول معرفت که مشاهدهٔ ذاتی است نمود و آن مقام عجز نمودنست که لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَىٰ نَفْسِكَ بنابران گوید قوله

گفتم که حسن چهرهٔ او را صفت کنیم ٭ او روی خود نمود در گفتگو ببست

معنی آنست که قبل ازین ارادهٔ من متعلق به این بود که خوبی چهرهٔ آن محبوب را در معرض بیان آرم و بمدح وثنای او پردازم اما آن محبوب شیرین کار بمشاهداتِ خود مارا از ما در ربود و در حیرت انداخت و درج دهن را مقفل ساخت که دمی نتوانم زد چنانچه در گلستانست نقلست که یکی از صاحبدلان سر بجیب مراقبه فرو برده و در بحر مکاشفه مستغرق شده چون ازان حالت باز آمد یکی از اصحاب بطریق انبساط گفت درین بوستان که تو بودی مارا چه تحفه کرامت آوردی گفت بخاطر داشتم که چون بدرخت گل رسم دامنی پُر از گل کنم و هدیه اصحاب را برم چون بدرخت گل رسیدم بوی گلم چنان مست کرد که دامنم از دست برفت ؎ گفتم که گلی بچینم از باغ ؛ گل دیدم و مست شد ببوئی ؛ وچون حصول این دولتِ عظمی که مذکور شد بی عشق نمی شود بنابران گوید **قوله**

حافظ هر آنکه عشق نورزید و وصل خواست	احرامِ طوف کعبهٔ دل بی وضو ببست

معنی آنست که ای حافظ هر طالبی که حصول عشق ننمود و درد عشق پیدا نکرد و با اینهمه امید وصل که حصول معرفت است داشت مانند کسی است که از برای طواف کعبه احرام بی وضو بست ای کار لایعنی کرد و طمع خام پیش آورد۔ **غزل**

زان یار دلنوازم شکریست با شکایت	گر نکته دان عشقی خوش بشنو این حکایت

معنی آنست که مرا ازان یار دلنواز خود که از ما اعراض نمود شکریست با شکایت وچون شکر و شکایت از امور متضاده اند و اجتماع اینها محال که اَلضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ بنابران گوید که اگر در دبستان عشق نکته دانی حاصل نمودهٔ این سخن را خوش بشنو یعنی بغور و رس که شکایت ازینجهت که اعراض نمود و شکر ازآن رو که مارا از عاشقان شمرده آنگاه این مواقعات درپیش آورده چنانچه عاشق بمعشوق خود گفته ؎ از زبان تو حدیثی نشنودم هرگز ؛ از تو شرمندهٔ یک حرف نبودم هرگز ؛ معشوق بجواب او گفت ؎ تو نظرباز نهٔ ورنه تغافل نگهست ؛ تو سخن فهم نهٔ ورنه خموشی سخن است ؛ وچون کار معشوق مدام استغنا است بنابران اظهار استغنای محبوب و محرومی خود گوید **قوله**

بی مزد بود و منت هر خدمتی که کردم	یارب مباد کس را مخدوم بی عنایت

معنی آنست یعنی هر خدمتی وطاعتی که بدان جناب نموده ام آن محبوب ازجهة استغنای ذاتی که دارد که اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ هیچ ملتفت بآن نشده واعجبا اینچنین مخدوم بی عنایت کس را مباد

مضمون مصرعۂ ثانی اگرچه ترک ادب است لیکن ازان مراد اظهار محرومی خود و استغنا محبوبست ونیز لَا یُوخَذُ مجنونٌ بِمَا صَدَرَ عَنهُ چون درین زمانه قحط الرجال افتاده واز عاشقان کامل کسی نظر نمی آید بنابران گوید قوله

رندان تشنه لب را جامی نمیدهد کس | گویا ولی شناسان رفتند زین ولایت

رندان تشنه لب عاشقان **جام** فیض و توجه از قبیل ذکر سبب و اراده مسبب **ولی شناسان** ولی بموجب اَلوَلِیُّ یَعرِفُ الوَلِیَّ یعنے تقاضاے جهان چنین رو داده که هیچکس توجهے در حق عاشقان نمی نماید و بمراد ایشان نمیرساند گویا عاشقان کامل ازینجهان ناپدید شدند و عاشق صادق را باید که هرچه از معشوق بدو رسد از جور و عدل و رحمت و لعنت احتمال نماید و دم نزند و بغیر رجوع نکند بنابران گوید قوله

هرچند بردی آبم روا ز درت نتابم | جور از حبیب خوشتر کز مدعی حمایت

معنے آنست که اے محبوب من هرچند که مرا رسواے جهان ساختی و بتشنیع خلق گرفتار کردی ازینجهت که مرا بعشق خود آشنا ساختی و هیچ بحال ما نپرداختی بااینهمه تن برضا دادم و رجوع بهیچکس از زاهد و شیخ نمے آرم و مدد از ایشان نمیخواهم که جور محبوب خوشتر از حمایت مدعیان چراکه چون تو در حق ما اینچنین ستم روا داشتی ما راهم بدان راضی باید بود که اَلاِرَادَۃُ تَرکُ الاِرَادَۃِ بجز تو رو بکه آرم و هم پیش تو از دست تو میخواهم داد ؂ و چون راه عشق پر از محن و بلیات است بنابران گوید **قوله**

در زلف چون کمندش ایدل مپیچ کانجا | سرها بریده بینی بیجرم و بے خیانت

معنے آنست که در زلف مسلسل که راهِ عشق است ایدل درمیا که این راهے است هرکه درین درآمد بے تقصیری و بے گناهی اے بسهل تقصیر و بسهل گناه سرش بباد می دهند و چون دنیا هردم خود را بزینتے و زیبے دگر بچشم عاشقان مے نماید بنابران گوید **قوله**

چشمت بغمزه ما را خون ریخت می پسندی | جانان روا نباشد خونریز را حمایت

چشم مراد عالم شهادت که دنیا است **غمزه** رونق و زیبائی **معنے** آنست که اے محبوب من این دنیای فانی هردم بزیبایشے و آرایشے درچشم می آید و موجب سدِ راهِ ما میگردد و بدینجهت خون ما ریخته و در غم و اندوه افگنده پس تو روا دار این هستی جانمن خونریز سزاوار حمایت نیست می باید که زیبائی او را در نظر ما خوار و پریشان و محقر داری تا بدان ملتفت نگردیم و چون مراد عاشقان رسیدن بمعرفتِ الٰہی است و حصول آن جز بعنایت الٰہی معلوم بنابران گوید **قوله**

اندر شب سیاہم گم گشت راه مقصود — از گوشهٔ برون آی ای کوکب هدایت

شب سیاه عالم کثرت و تفرقه وخودی وخود بینی اے کوکب ہدایت محبوب معنے آنست که اے محبوب من از راه مقصود که حصول وحدت است بسبب استیلای عالمِ کثرت و تفرقه مانده ام پس از گوشه اختفا بدیو انگاه ظهور برآے واز کثرت بوحدت واز تفرقه بجمعیت رہنمائی کن که بے این ره بحصول مدعا محال ونیز از کوکب ہدایت مراد مرشد پس این خطاب بمرشد باشد معنی ظاهر وچون راه عشق که کنایت از معرفت است سراسر حیرت است گوید **قوله**

در هر طرف که رفتم جز حیرتم نیفزود — فریاد ازین بیابان وزین رهِ بی‌نهایت

معنے آنست که در راه عشق که معرفتِ الٰہی است هرچند تگ و دو نمودم وجد وجهد بکار بردم آخر الامر جز حیرتے حصول نشد فریاد ازین بیابانِ خونخوار که عشق است که جز خونخواری حصولے ندارد و فریاد ازین راهِ بی نهایت که معرفت است که انقطاعش ناممکن چنانچه در بیت آئنده میگوید **قوله**

این راه را نهایت مشکل توان بریدن — اکش صد هزار منزل بیشست در بدایت

معنے آنست که این راہے است مشکل لاانقطاع چرا که صد هزار منزل وقتے که طے نمایند گویند هنوز اول قدم است ازینجهت هم گویند که هیچکس بمقام معرفت او نرسد کسے بقدم اول جان داد و کسے بدوم و کسے بسیوم و کسے بدر چون رفع دردِ عاشق بجز از مشاهدهٔ معشوق نمیتوان شد بنابران گوید **قوله**

اے آفتاب خوبان میسوز د اندرونم — یکساعتم بگنجان در سایهٔ سرایت

معنے آنست که اے محبوبِ من بسبب ہجرانِ تو اندرونه من شعله وار میسوزد اگر بوصل مدام نمیتوانی رسانید که از محالات است که ہرگز طمع مدار وصال دوام را یکبارے یکساعت در سراے وصل خود بارده تا رفعِ این غم واین اندوه نمایم چون زهد و ورع پیش نمیرود و بغیر از عشق دستگیریِ سالک نمیتواند کرد بنابران گوید **قوله**

عشقت رسد بفریاد گر خود بسان حافظ — قرآن ز بر بخوانی با چارده روایت

معنے آنست که اے طالبِ صادق اگر بالغرض مانند حافظ قرآن را با چارده روایت یاد بخوانے اے حافظ مرتب باشی و در زهد و ورع کمال کردی این زهد و ورع هیچ بفریاد نخواهد رسید الا عشق میباید که بحصولِ او ساعی باشی واز این زهد و ورع یکسو گردی **غزل**

درحقِ ماہرچہ گوید جاے ہیچ اکراہ نیست	زاہد ظاہر پرست از حالِ ما آگاہ نیست

زاہد طائفہ ایست کہ بنورِ ایمان و ایقان جمالِ آخرت مشاہدہ نمایند و دنیا را در صورتِ قبیح بنابران از دنیا رو گردانند و طالب آخرت شوند و تخلفِ این طائفہ از صوفیہ آنست کہ زاہد بحظِ نفس خود محجوب از حق چہ بہشت مقامِ حظِ نفس است فِیهَا مَا تَشْتَهِي الْأَنْفُسُ وصوفی بمشاہدہ جمالِ ازلی ومحبتِ لم یزلی از ہر دو کون آزاد و این را دو متشبہ اند طائفہ باشند کہ ہنوز رغبتِ ایشان بکلی از دنیا مصروف نشدہ باشد و خواہد کہ بیکبارگی از رغبت گردانند ایشانرا متزہد گویند و این طائفہ را متشبہ محق بزاہد گویند پس صوفی از زاہد برتبہ اعلےٰ باشد و یا آنکہ از زاہد ظاہر پرست متشبہ مبطل بزاہد باشد کہ طائفہ متشبہ دومی زاہد است و آن طائفہ ایست کہ از برائے قبول خلق ترک زینت دنیا کنند وخاطر از جمیع اسباب دنیوی باز گیرند و بدان طلبِ تحصیلِ جاہ کنند درمیانِ مردم وممکن بود کہ بر بعضے حال ایشان متشبہ شود و پندارند کہ از دنیا اعراض کلی کردہ اند و ایشان خود بر ملک و مال وجاہ خریدہ اند کہ تَرْكُ الدُّنْيَا لِلدُّنْيَا این طائفہ را مرائیہ خوانند معنے آنست کہ زاہد ظاہر پرست کہ جبہ ودستار راشعار خود ساختہ و بعصا و تسبیح پرداختہ و بزہد ریائی کہ دام مشیخت است مشتغل واز عدم ریا کہ عشق و بے باکیست و رندی مشتغل ہرچہ از راہِ حسد و انکار گوید و بہ تشنیع و ملامت پیش آید جاے ملول خاطر شدن نیست کہ او بیچارہ گرفتارِ دام بلاست از حالِ ما آگاہ نیست پس قول نابینائی و ناواقفی اعتماد را نشاید و ہم ابن زید روایت کردہ کہ امام غزالی را در خواب دیدم کہ زنجیرے در گردن خوکے کردہ بود و او را میکشید گفتم این خوک چیست گفت این احمد قاضی است کہ خدا مرا برو مسلط کردہ تا بہ بینم کہ بچہ سبب نزد او مستحق لعنت شدہ بودم پس چون عشق راہے است کہ سالک آن بر دوست و دشمن یکسان باشد و بر رد و قبول کسے دل نہند و از جفاء کسے مغموم نگردد بنابران گوید قولہ

گیر و دار و حاجب و دربان بدین درگاہ نیست	ہر کہ خواہد گو بیا و ہرچہ گوید گو بگو

معنے آنست کہ ہر کہ از دوست و دشمن و معرض و منکر ارادہ آمدن دارد گو بیا و ہر کسے از رد و قبول، ومدح وذم ومنع وعطا ودشنام و سلام میتواند گفتن گو بگو چرا کہ امر و نہی وحاجب و دربان بدینجا نیست انجا رد و قبول و مدح و ذم و دوست و دشمن یکسانست نہ از کسے رنجیدن

ونه کسے را رنجانیدن بلکه احتمال جفا کردن و وفا نمودن چنانچه ؎ وفا کنیم و جفا ها کشیم و خوش باشیم ؛ که در طریقت ما کافریست رنجیدن ؛ وچون احوال عاشق مدام بنوعے دگر است گاه قبض گاه بسط گاه تغییر گاه تبدیل و جمعے اینجمله را بگردش چرخ نسبت دارد وچون فے الحقیقت مر او را اختیارے نیست که بیچاره خود محکوم اوست و اختیارے بدست ندارد گوید **قوله**

چیست این سقف بلند ساده بسیار نقش	**زین معما هیچ دانا در جهان آگاه نیست**

سقف بلند آسمان ساده باعتبار آنکه جمله ستارگان در آسمان هفتم و این خود نقشے ندارد و بسیار نقش باعتبار نمود ستارگان که درین ست و یا باعتبار حوادثات یعنی این چرخ بیدار چیست که جمله خیر و شر و نیک و بد و رنج و گنج منسوب باوست وچون بنظر حقیقت دیده میشود این بیچاره محکوم امر اوست شب و روز در گردش است اگر اختیارش بدست او بودی از چه سرگردان شدی وچون بمعرفت آن هر کسے را راه نیست که اینچه و نسبت باو چرا پس میگوید که ازین بگذر که این معماے است که هیچکس را بفهم او راه نیست وچون این خیر و شر در نظر سالک تا آن زمان ست که گرفتار عالم ناسوت است و پرده کثرت از نظر او بر نخاسته وچون عالم وحدة رو نمود جمله خیر و شر یکسانست بنابران گوید **قوله**

در طریقت هر چه پیش سالک آید خیر اوست	**بر صراط مستقیم ای دل کسے گمراه نیست**

معنے آنست که چون سالک از عالم ناسوت رسیده بعالم وحدت و معرفت رسید و حقیقت اشیاء برو مکشوف شد در انوقت هر چه که مکشوف شود بدان عمل نماید خیر اوست و گمراه او را نمیتوان گفت چراکه رو به صراط مستقیم که عالم وحدت و معرفت است رسید انجا کسے گمراه نیست چه خیر و شر درانجا گذر ندارد چه خدا تعالے فرموده وقتے که در عالم بطون بودم که كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا پس خواستم که بعرض ظهور آرم که فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ پس بظاهر تجلے کرد بر جمیع اشیاء موجوده در علم هم بوجود خارجی موجود گشتند و از علم بیقین پیوستند فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ پس هر چه اضافت اطلاق اسم وجود برد توان کرد چون موجود نیست و بحقیقت وجود اوست لَيْسَ فِي الدَّارِ غَيْرُنَا دَيَّارٌ و جمله وجود موجودات مجازیه و بحکم ربوبیت جمله در تحت و تصرف اسم رب جمله بر صراط مستقیم وَمَا مِنْ دَابَّةٍ اِلَّا هُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا میخوان و این سر شریفه میدان اگر در هر ذره بتخانه و بهر موے منے حاجی و کعبه و عاقل و دیوانه جمله موجود موهوب باشند و در راه تربیت مربوب من باشند یکے اسم الهادی دیگرے مظهری اسم المضل

واین اسماء متقابل در قضاء اسماء متعالیه جمله در تحت حیطه الله والله دال بر وجود واحدیه یگانه در ذات ویکتا در صفات در هرگاهے که از حضرت واحدیت خود متجلی گردد از اسم الهادی ظاهر شود هرچه مظهر او باشد صورت او نماید مومنے ومصلحے وعارفے واگر تجلی بر مظهر اسم المضل ظاهر شود چه صورت نماید صورت کبیرے وفاسقے وهرگاه که قطع نظر کنی از مظهر وبنظر عارفان در ان مظهر ناظر گردی در نظر تو هیچ ضلالت نماند چراکه رب صراط المستقیم است وجمله در تربیت اوست وتحمل اے سالک طریقت فیوضات الهیه را طرق مختلف است ومتعدد گاہے فتح الباب از محنت میشود گاہے از راحت در محنت دلتنگی نباید عسٰے ان تکرهوا شیئًا وهو خیر لکم **قوله** **درطریقت هرچه پیش سالک آید**

ساز در پختگی وسوز در خامی تا خامی دارد در جوش است به پختگی که رسد خاموش است بلاے که در مشاهده مُبلے کند عطا است وآنچنین بلا سراسر عطا النصیب اولیا اوائل سلوک سالک را باید که از قبض وبسط و رنج وراحت مذبذب نشود وبر جاده صراط مستقیم فاستقم کما امرت مستقیم باشد وقبض را سبب بسط داند وبر بسط مغرور نگردد که منازل نامنتهی بے منتهی است و غولان بیابان گمراهی در راه افزون از حد احصا وذریات شیطان لا تعد ولا تحصے ولا تتبعوا خطوات الشیطان انه لکم عدو مبین ویوم تبلی السرائر را پیش نظر وارد وذخیره حسنات را از مزرع دنیا براے عقبا بردارد وفرصت را غنیمت شمارد واتقوا یوما لا تجزی نفس عن نفس شیئا ولا یقبل منها شفاعة ولا یوخذ منها عدل ولا هم ینصرون وچون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گوید **قوله**

صاحب دیوان ما گویا نمیداند حساب	کاندرین طغرا نشان حسبة لله نیست

صاحب دیوان محبوب اندرین طغرا اشاره بعشقبازی حسبة لله شفقت ومهربانی معنے آنست که محبوب ما گویا حساب نمیداند که در دیوان عشق ومعشوقی بعاشقان التفات نمیکند ومهربانی نمینماید وحال آنکه اهل حساب وصاحب دیوان را رسمے است که برعایت خاطر رعایا وبرایا چیزے از حساب فروگذاشت نمایند وحسبة لله واشکالة لقلوبهم چنین کنند وچون در بحر عشق احتمال جور وجفا دم بچون وچرا نزدن است بنابران گوید **قوله**

اینچه استغناست یارب وینچه نادر حکمت است	کاینهمه زخم نهانست ومجال آه نیست

معنے آنست کہ وا عجبا نمیدانم کہ چندین استغنا کہ ہیچ نوع التفات بحال عاشقان نیست چیست وانچہ نادر حکمت است کہ با اینہمہ زخم پیاپے و درد دمبدم مجالِ دم زدن نداده چون دردو بیت ما تقدم شکایت محبوب و بیان جور و جفاے او نمود چون زشت ترین عاشقان آنست کہ از معشوق شکوہ و شکایت کند بنابران گوید قوله

هرچه هست از قامتِ ناسازِ بی اندام ماست ‖ ورنه تشریف تو بر بالاے کس کوتاه نیست

بے اندام بے زیب و موزون چه اندام در لغت بمعنے زیبائی و آراستگی است شیخ سعدی گفته ؎ سرِ را باقامت زیبا که هست ٭ پیش اندام تو ہیچ اندام نیست ٭ معنے آنست کہ از جانب مبدا ہیچ بخلے نیست چہ لطف او عام است ؎ برین خوان یغما چه دشمن چه دوست ٭ واین تفاوت زیادتی نقصان و معموری و محرومی و کفر و اسلام و خیر و شر کہ مابین رو یداده است بنا بر استعداد است چنانچہ شپرک را از دید آفتاب پس اضافت نقصان و ملامت بخود عائد میگردد و نہ بدوست کما قال اللہ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِن كَانُوا أَنفُسَهُم يَظْلِمُونَ فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنفُسَكُم چون توجه مرشد مدام شامل حال مسترشد است بنابران گوید قوله

بندهٔ پیر خراباتم که لطفش دائم است ‖ ورنه لطف شیخ و زاهد گاه هست و گاه نیست

معنے آنست کہ من از جان و دل غلام و بندۂ پیر خرابات کہ مرشد کامل است ہستم چراکہ لطف او مدام شامل حالِ مسترشد آنست والا نہ لطف شیخ و زاہد کہ کنایت از نصیحت و ترغیب ایشانست گاہ ہست گاہ نیست گاہ موثر گاہ نہ و چون عاشقِ کامل آنست کہ از ترسانیدن و بیم دادن معرضان و منکران باز نماند و نظر بر لطف و رحمۃ معشوق داشتہ بکارِ خود سرگرم و ساعی باشد بنابران گوید قوله

تا چه بازی رخ نماید بیدقی خواهیم راند ‖ عرصهٔ شطرنج رندان را مجال شاه نیست

معنے آنست کہ بیدق وجود خود را در جولانگاہ عشق خواہیم دوانید بہ بینم تا چہ معاملہ رو دہد واز منع و ترسانیدن کسے باز نخواہم شد کہ عرصۂ شطرنج رندان را یعنے عشق عاشقان صادق را مجال آن نیست کہ کسے شہ دہد و چون براہ عاشقی در آمدن کاریکرنگانست بنابران گوید قوله

بر درِ میخانه رفتن کارِ یکرنگان بود ‖ خودفروشان را بکوی میفروشان راه نیست

معنے آنست کہ بر درِ میخانۂ عشق رفتن و طلب او نمودن کاریکرنگانست یعنی از خودی و خود بینی گذشتہ و از نفاق و ریا مبرا شدہ و بعالم نیستی و عدم یکرنگ گردیدہ و خود پرستان و خود بینان ریائی را بکوے

می فروشان که عشق است راه نیست وچون اظهار کرامات ودعوی خودبینی نمودن لازمهٔ عاشق کامل نیست که ٭ هر که او از کشف خود گوید سخن ٭ کشف او را کفش کن بر سر بزن ٭ بنا بران گوید قوله

عاشق دردکش اندر بندِ مال و جاه نیست	حافظ ار بر صدر ننشیند ز عالی همتیست

معنے آنست که حافظ اگر بر صدر مشیخت نمی نشیند و اظهار تلقین ودعوی کشف وکرامت نمیکند دلیل نقصان او نیست بلکه محض عالی همتی اوست که عاشق دردکش است وعاشق دردکش درپے حصول مال وجاه که مشیخت است نیست غزل

که هرچه بر سر ما میرود ارادت اوست	سر ارادت ما و آستان حضرتِ دوست

معنے بیت ظاهر است اما مشتمل بر مضمون سُبْحَانَ مَنْ لَا یَجْرِیْ فِیْ مُلْکِهٖ اِلَّا مَنْ یَّشَآءُ پس عاشق را باید که هرچه از دوست رسد از رد وقبول ومدح وذم وعطا وقبض وبسط ورضا دهد و دم نزند که کمال عاشقے در تفویض وتسلیم است اگر صاحب تسلیم را مثل ابلیس طوق لعنت در گردن افگنند وکوچه بکوچه بگردانند باید که چنان از معشوق خود راضی بود که مومن از ایمان خود باید دانست که محبوب حقیقی را تشبیه بماه ومهر داده اند اما چون او از ینها منزه است میگوید قوله

نهادم آئینها در مقابل رخ دوست	نظیر دوست ندیدیم گرچه از ماه ومهر

معنے آنست که بیان آن محبوب از تشبیه وتمثیل مبرا ومعرا اما کسے را که تشنگی عقل غالب آمده واز غایهٔ فرط طلب چشم عقل او را تیره کرده اینچنین کس چه کند که دوست را به تشبیه وتمثیل ذکر نمکند چون پریشانی عاشق از تحریر وتقریر مبرا است بنا بران گوید قوله

که چون شکنج ورق غنچهای تو بر توست	صبا ز حالِ دلِ ریش ما چه شرح دهد

معنے آنست صبا که کنایت از واعظ ولائم است پریشان کنندهٔ دلِ عاشقان است از حالِ دلِ ریشِ ما گرفتار هجران چه در معرض بیان توان آورد که حالِ دلِ ما بدین غایت رسیده که مانند شکنج برگ غنچه ته بته است یعنی بیرون از احاطهٔ تقریر وچون عاشقی را هیست هر که درین در آمد گرفتار بلیات شد بنا بران گوید قوله

بسا سرے که درین کارخانه سنگ سبوست	نه من سبوکش این دیرِ رندسوزم وبس

سبوکش محنت کشنده دیر رندسوز عشق که سوزندهٔ عاشقان است سنگ سبو سنگے که سبو بران

دارند معنے آنست که تنها نمن گرفتار بلیات عشق و اسیر حوادثات محبتم وبس بلکه هزاران هزار درین کارخانه عشق سنگ سبو شده اندلے گرفتار غموم و هموم و چون هرچه عاشقان راست بلطف اوست بنابران گوید قوله

مگر تو شانه زدی زلف عنبر افشان را | که باد غالیه سا گشت و خاک عنبر بوست

معنے آنست که اے محبوب من آن زلف عنبر افشان را که کنایت از وجود ماست باعتبار ساتر روی حقیقت چنانچه جاے دگر گفته ؎ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ بتحقیق تو بشانهٔ لطف وفضل خود آراسته گردانیده واینهمه نتیجه اوست که باد انفاس ما بوے غالیه عشق حاصل نموده وخاک وجود ما بوے عنبر معرفت بدست آورده و چون جملگی محبوبان و شکمویان خاک راه محبوب حقیقے اند بنابران گوید قوله

نثار روی تو هر برگ گل که در چمن است | فداے قد تو هر سروبن که بر لب جوست

برگ گل محبوب چمن دنیا سروبن محبوب لب جو دنیا و تو در هر دو مصرع ضمیر بمحبوب است معنی آنست که هر گلروے که در چمن دنیا روبشگفتگے آورده نثار روے تواست و هر سرو قدے که در سروستان جهانست فداے قامت تست که فی الحقیقت معدومان اند و حسن و جمال شان عارضی است و چون کار عاشق بدام تفاؤل نیک بحصول مراد است بنابران گوید قوله

رخ تو در دلم آمد مراد خواهم یافت | چرا که حال نکو در قفاے فال نکوست

معنی آنست که ای محبوب من در عالم تصور و تفکر که در حصول مرادات می نمودم که خیال رخ تو در آئینهٔ دل من روے نمود پس ما را یقین و معلوم گردید که بمراد خود وصال تست فرو خواهم گردید بجهت آنکه فال نیک در نیست و چون وصف معشوق لا یتناهی است بنابران گوید قوله

زبان ناطقه در وصف شوق تو لالست | چه جاے کلک بریده زبان بیهده گوست

معنی آنست که زبان ناطقه که کنایه از رسول علیه السلام است در احصاے وصف شوق تو گنگ گردید که لا اُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ اَنْتَ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلٰى نَفْسِكَ پس چه یارلے کلک بریده زبان بیهده گوی است که دم بمدح و ثناے تو زند و چون عشق از نصیبه ازلی است گوید قوله

نه این زمان دل حافظ بر آتش هوس است | که داغدار ازل همچو لاله خود روست

آتش هوس عشق مراد بجهت تحسر معنی آنست که دل حافظ که سوختهٔ آتش عشق است نه این زمانیه

الیست بلکه موسوم بداغ عشق همچو لاله خودرو از ازل است والله اعلم غزل

ساقی بیا که یار ز رخ پرده برگرفت	کار چراغ خلوتیان باز در گرفت

ساقی کنایه از مرشد است پرده برگرفتن دور نقاب وظهور نمودنست قوله

آن شمع سرگرفته دگر چهره برفروخت	وان پیر سالخورده جوانی ز سر گرفت

شمع سرگرفته تجلی رو در نقاب پیر سالخورده دل افسرده معنے آنست که ای مرشد بیا که باز یار ما از پرده حجاب بر منصهٔ ظهور برآمد و کار چراغ خلوتیان که کنایه از تجلے است باز براوج ورونق گری روشن گردید وآن مشاهدات تجلیات که چند روز رو در نقاب شده بود باز خود را آشکارا ساخت واین پیر سالخورده که کنایه از دل بریان وافسرده است که بسبب هجران فسردگی حاصل نموده بود از سر نوزادگی وجوانی یافت ویا ز پیر سالخورده عشق که درحالت قبض نامش مسدود یعنی عشق از سر جوان گردیده چون در عشق ومحبت تقوی وورع را دخلے وگنجایشے نیست بنابران گوید قوله

آن عشوه داد عشق که تقوی زره گرفت	وان لطف کرد دوست که دشمن حذر گرفت

معنے آنست که عشق بنوعے واله وفریفته خود گردانیده وغالب شد که تقوی از میان رخت یکسو نهاد ولطف دوست بنوعے دامنگیر وقت ما گردید که دشمن ما که منکر ست حذر گرفت وزبان از تشنیع وملامت بربستند وچون رفع غم وهجران بجز وصل محبوب نمیتوان کرد بنابران گوید قوله

بار غمے که خاطر ما خسته کرده بود	عیسی دمے خدا بفرستاد وبرگرفت

معنے آنست که بار غم هجران آن یار پری پیکر که خاطر ما خسته کرده بود باز آن محبوب از روی لطف ومرحمت عیسے دمے که کنایت از مرشد است ونیز مشاهدات تجلیات بر ما رو نمود تا بسبب آن این محنت براحت مبدل گردید وچون غرور وتکبر شر الخصال من النساء والرجال است بنابران گوید قوله

زنهار زین عبارت شیرین ودلفریب	گوئی که پستهٔ تو سخن در شکر گرفت

معنے آنست که خطاب از محبوب است یعنے اے طالب صادق بسبب این شیرین زبانی وفصیح گوئی وبلاغت عبارت زنهار گوئی که پسته دهن با سخن در شکر گرفت یعنی بدین شیرین زبانی غره نگردی ونگوئی که شیرین سخنم وسخنان شیرین بمعرض بیان آرم که اینهمه از لطف اینجانب ست چون در چشم عاشق ظهور محبوبان مجازتا آن زمان است که آفتاب حقیقت طالع نشده بنابران گوید قوله

هر حوروش که بر مه وخور حسن میفروخت ‖ چون تو در آمدی پی کار دگر گرفت

معنے آنست که اے محبوب من هر حوروش که عبارت از محبوب مجازو یا تجلیات آثاری واسمائی و صفاتی که بر مه وخور تفاخر میکرد و مارا بدان جهت بخود ملتفت میساخت اینهمه تا آن وقت بود که ظهور ذات خود نکرده بودی وچون تجلے ذاتی خود کردی آنها پی کار دگر گرفت از پیش چشم چون انجم از پرتو شعاع ناپدید شد ؎ چو سلطان عزت علم در کشد ۞ جهان سر بجیب عدم در کشد ۞ وچون هیچ جا از غلغلهٔ عشق خالی نخواهی دید بنابران گوید قوله

زین قصه هفت گنبد افلاک پر صداست ‖ کوته نظر نگر که سخن مختصر گرفت

معنے آنست که از قصهٔ عشق هفت گنبد افلاک پر غلغله است کوته نظری ما نگر که سخن مختصر کردم و منحصر بر هفت گنبد داشتم هفت گنبد چه بلکه هرچه در تحت کن آمده است چه از انس وجن وملائکه وپری وکوه وشجر وسما وارض وکرسی وعرش ولوح وقلم وغیره از غلغلهٔ عشق خالی نیست چون کلام حافظ مقبول درگاه ایزدی وجناب الٰهی است واینهمه از لطف اوست بنابران از راه تعجب خطاب بخود کند وگوید قوله

حافظ تو این دعا زکه آموختی که یار ‖ تعویذ کرد شعر ترا و بزر گرفت

دعا سخن معنے آنست که اے حافظ تو چنین سخن دلپذیر وبنظیر از که آموختی بجاے که یار شعر ترا بزر گرفته چون تعویذ بر خود معزز داشت یعنے مقبول لطف الٰهی گردید غزل

ساقیا آمدن عید مبارکبادت ‖ وان مواعید که کردی مرواد ازیادت

ساقی محبوب حقیقے ونیز مرشد یعنے اے محبوب من واے مرشد من آمدن عید که آوان مشاهدات تجلیات است مبارکباد ترا وآن وعدها که بما نمودی فراموش مباد بلکه باید که بموجب اَلْکَرِیْمُ اِذَا وَعَدَ وَفَا بوفاے آن کوش چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گوید قوله

در شگفتم که درین مدت ایام فراق ‖ برگرفتم ز حریفان دل ودل میدادت

معنے آنست که اے محبوب من واے مرشد من درین عجبم که درین ایام هجران وجدائی که از عاشقان دل برگرفتی وبداغ سوختی واِیچ بمدا واے آن نپرداختی ودلت بدین رضا میداد چون مراد عاشق همه معشوق است گوید قوله

برسان بندگی دختر رز گو بدر آے ‖ که دم همت ما کرد ز بند آزادت

برسان مخاطب مرشد است وآن در بیت بالا است ومفعول محذوف وآن معشوق وگو خطاب بمعشوق دختر رز شراب انگوری مراد عشق ومحبت یعنی اے مرشد بندگی عشق ومحبت ما بآن محبوب برسان و بگو که چندین ناز واعراض تا کے از کاشانهٔ اختفا بر منصهٔ اظهار جلوه نما که دم همت ترا از اختفا آزاده کرده یعنی کمال عشق ومحبت ما اقتضا همین نمود که خود را از مکان اختفا بیرون آری وچون بمشاهدهٔ محبوب شادی عاشقان معلوم بنابران گوید قوله

شادی مجلسیان در قدم و مقدم تست　　جای غم باد هر آن دل که نخواهد شادت

مخاطب محبوب که در بیت بالا گذشت ونیز مرشد آنگاه این بیت به بیت بالا قطعه بند است یعنی آن چه به بیت بالا مذکور شد بگو بعده این هم بگو معنی آنست که اے محبوب من شادی عاشقان وفرحت دلدادگان موقوف بقدوم وپیش آمدن تست وبس وهر دل که طالب وخواهان جلوه تو نباشد پس هر آئینه آن دل بغم هجران وجدائی گرفتار وچون در عشق عاشق کامل نقصانے وتغیرے راه نمی یابد بنابران گوید قوله

شکر ایزد که ازین باد خزان رخنه نیافت　　بوستان سمن و سرو و گل و شمشادت

سرو وگل وشمشاد کنایه از عاشقان که بعضے ازان در عشق در مقام محبوبیت اند وبعضے در مقام محبت اند یعنی شکر خدائے را که ازین باد خزان هجران وجدائی در بوستان دل طالبان وعاشقان رخنه رو نداد وتغیر وتبدل وکاهشے وزوالے در عشق شان ونقصے رو ننمود وچون بوصل رسیدن دولت عظمی است بنابران از چشم زخم پناه می جوید ومی گوید قوله

چشم بد دور کزان تفرقه خوش باز آورد　　طالع نامور و دولت مادر زادت

تا خطاب بخود است معنی آنست که اے سالک عاشق طالع سعید ودولت مادر زاد تو ترا ازان تفرقهٔ هجران وجدائی خوش باز آورد وبجمعیت وصل رسانید پس چشم حاسدان ازین دور باد وچون عشق بهترین شغلها وباعث وصول حق است بنابران گوید قوله

حافظ از دست مده صحبت این کشتی نوح　　ورنه طوفان حوادث ببرد بنیادت

کشتی نوح کنایه از پیاله معنی آنست که اے حافظ تا توانی صحبت این کشتی نوح که عشق است از دست مده یعنی بے عشق مباش ودرپے حصول او شو وگرنه طوفان حوادثات روزے بنیاد ترا برباد دهنده است پس مبادا که ازین سعادت عظمی محروم مانی غزل

ساقی بیار باده که ماهِ صیام رفت ❊ درده قدح که موسم ناموس و نام رفت

معنے آنست که اے مرشد ویا اے وعدہ ایزدی بادۂ عشق ومحبت بما ارزانی فرما که ماه صیام که کنایه از زمان زہد وپارسائی است رفت وایام بہار که آوان ظہور عشقست رو بداده پس قدح بادۂ محبت عطا فرما وہیچ اندیشه مدار که موسم نام وننگ که ایام عظمت ووفا وخود بینی است مرتفع شده وچون از عشق بہترین شغلے نیست بنابران گوید قوله

وقت عزیز رفته بیا تا قضا کنیم ❊ عمرے که در حضور صراحی وجام رفت

صراحی وجام شراب ذکر سبب واراده مسبب مراد عشق یعنے اے وعدۂ ایزدی بیا وہمدم ما باش ومونس شو تا وقت عزیز که کنایه از جوانی است ببطالت رفته وعمرے که بحصول عشق ومحبت از دست داده قضاے آن کنیم وتلافی آن نمائیم وچون از توبه که لوازم زہد است کشودی نمیشود بنابران گوید قوله

در تاب توبه چند توان سوخت ہمچو عود ❊ مے ده که عمر در سر سودای خام رفت

معنے آنست که اے وعدۂ ایزدی تا کے در آتش توبه که لوازم زہد است ہمچو عود بسوزم که ازین کارے پیش نمیرود دمے محبت بموجب وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا عطا نما که عمر عزیز خود را در خیال سودائے خام که حصول وصال بزہد وپارسائی است از دست دادم وہیچ بکوے مقصود ره نبردم وچون ره بکوے وصال میسر نیست تا که محو مطلق نگردد بنابران گوید قوله

مستم کن آنچنان که ندانم ز بیخودی ❊ در عرصۂ خیال که آمد کدام رفت

معنے آنست که اے وعدۂ ایزدی بادۂ محبت عطا نما وازان مرا چنان سرمست کن که از غایت بیخودی چندان خبر ندارم که در خیال کدام کس آمد وکدام کس رفت یعنے محو مطلق گردان وچون عاشق مدام طالب فیض دوست است بنابران گوید قوله

بر بوے آنکه جرعۂ جامے بما رسد ❊ در مصطبه دعاے تو ہر صبح وشام رفت

معنے آنست که اے وعدۂ ایزدی مدام در مصطبه که کنایه از مقام خلوتست ویا عشقست بدعاگوئی تو اشتغالی داشته ام بہمین امید که جرعۂ فیض وکرمت از تو رسد وچون عشق بمعشوق باعث حیات عاشق است بنابران گوید قوله

دل را که مرده بود حیاتے بجان رسید ❊ تا بوے از نسیم میش در مشام رفت

[illegible]

معنے آنست کہ دل راکہ بسبب زہد وتقوے افسردہ وپژمردہ بود حیاتے حصول شد ازان وقتے کہ بوے از نسیم میش کہ کنایہ از محبت اوست در مشام ما راہ یافتہ وچون زاد راہ عاشق عجز ومسکینی است نہ غرور وخود بینی بنا بران گوید قولہ

زاہد غرور داشت سلامت نبرد راہ	رند از رہِ نیاز بدار السّلام رفت

معنے آنست کہ زاہد بسبب غرور کہ شر الخصال من النساء والرجال است رہ بسلامت بدوست نبرد وبداغ ہجران مبتلا ماند وعاشق از راہ عجز ومسکینی بدار السلام وصال کہ اِنَّ لِلّٰہِ جَنَّۃً لَیْسَ فِیْہَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا رسید ونیز زاہد کہ کنایہ از شیطان کہ ریاضات شاقہ کردہ بسبب غرور کہ اَنَا خَیْرٌ مِّنْہُ خَلَقْتَنِیْ مِنْ نَّارٍ وَّخَلَقْتَہٗ مِنْ طِیْنٍ راہ بسلامت نبرد آخر الامر بداغ لعنتی الی یوم الدین موسوم شد ورند کہ کنایہ از آدم است از راہ نیاز کہ رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا نمودہ بدار السلام اصطفا برد کہ ثُمَّ اصْطَفَاہُ وچون عاشق مدام بعشق مستغرق است بنا بران گوید قولہ

زاہد تو دان وخلوت وتنہائی و بلا	عشاق را حوالہ بعیش مدام رفت

معنے آنست کہ اے زاہد تو وتنہائی ورنج والم وزہد وورع کہ نصیبہ تو ہمین است وما را حوالہ بعشق کہ عیش مدام است رفتہ یعنی نصیبہ ما ہمین گردیدہ وچون ہر دلے کہ قلب وناسرہ بود بجز از کوے عشق رواجے نیابد بنا بران گوید قولہ

نقد دلی کہ بود مرا صرف بادہ شد	قلب سیاہ بود ازان بر حرام رفت

نقد دل اضافہ بیانیہ بادہ عشق مجاز قلب سیاہ نقد ناسرہ حرام کنایہ از عشق ومحبت است معنے آنست کہ دل من در باز ار شریعت رواجے نیافت آخر الامر بباز ار عشق شتافت آنجا رواج یافت آرے چرا رواجے نیابد کہ نقد قلب بود خود در حرام رفت چون فخر الدین عراقی ؎ بطواف کعبہ رفتم بحرم رہم ندادند کہ درون درچہ کردی کہ درون خانہ آئی ؛ در دیر میزدم من ز درون ندا بر آمد ؛ کہ در آ در آ عراقی کہ زخاصگان مائی ۔ سوال اگر از شراب محبت مراد داشتہ پس حرام بچہ معنی جواب آنکہ تا محبت حق آمیختہ بمحبت غیر است در نظر صاف خواران حرام کہ قَلْبُ الْمُؤْمِنِ حَرَامُ اللّٰہِ وَحَرَامٌ عَلٰی حَرَمِ اللّٰہِ اَنْ یَّلِجَ فِیْہِ غَیْرُ اللّٰہِ ونیز مراد عشق مجاز حرام ازان رو کہ پردہ حقیقت است وحلال ازان رو کہ قنطرہ حقیقت است وچون نصیحت بعاشق سودے نمے بخشد بنا بران گوید قولہ

دیگر بگو نصیحت حافظ که ره نیافت　　گم گشته را که بادهٔ لعلش بکام رفت

گم گشته عاشق که از خود گذشته باده لعل شراب وکنایت ازان عشق است معنے آنست که اے زاهد بار دیگر بحافظ بنصیحت پیش میاکه عاشقے که بخلعت عشق سزاوار شد بسوے نصیحت راه نیافت سه
پند پدر مانع نشد رسولے ما ورداو را رہ واللہ اعلم

غزل

سینه ام زآتش دل از غم جانانه بسوخت　　آتشے بود درین خانه که کاشانه بسوخت

معنے آنست که سینه من از آتش دل که از غم آن یار سنگین دل رو یداده بود بسوخت پس درینخانه دل ما آتشے بود اما عجب آتشے که ہم کاشانه را بسوخت ونیز آرے چرا نسوزد که آتش اندوه ہجران در کاشانه دل ما بمنزلهٔ آتش بود آخر الامر بتقاضاے خود رو داد وچون جدائی محبوب موجب سوختگی آتش عاشق است بنابران گوید قوله

تنم از واسطه دوری دلبر بگداخت　　جانم از آتش مهر رخ جانانه بسوخت

معنی بیت اظہر است چون راه عشق ہمگی شدائد وبلیاتست گوید قوله

ہر که زنجیر سر زلف پریرویم دید　　دل سودازده اش برمن دیوانه بسوخت

معنی آنست ہر عاشقے که زنجیر سر زلف پریروے من که کنایت از شدائد بلیات است معلوم نمود دل دیوانهٔ او برمن سودازده بسوخت که احوال آن بیچاره بچه طور خواہد بود چون احوال عاشق موجب رحم مے باشد بنابران گوید قوله

سوز دل بین که زبس آتش واشکم دل شمع　　دوش برمن زسر مهر چه پروانه بسوخت

آتش مراد ازان سوختگی از ذکر سبب واراده مسبب اشک مراد گریه شمع مراد عاشقی که شمع وار میسوزد ویا معاندے که در آتش حسد میسوزد معنے آنست که سوز دل ما را معاینه کن که دل شمع از بسیارے سوختگی وگریه ما از روے شفقت مانند پروانه بسوخت چون شمع قوله

آشناے نه غریبست که دلسوز منست　　چون من از خویش برفتم دل بیگانه بسوخت

آن شمع که دلش از روے شفقت برما بسوخت نه آشنای منست بلکه او ہم غریبست که بموجب اَلْغَرِیْبُ اِلَی الْغَرِیْبِ نَسِیْبٌ دلسوز منست واین شمع اگرچه بیگانه است اما چون من از خویش رفتم یعنی سرگردان بادیه حیرانی وپریشانی شدم دل بیگانه ہم بسوخت وچون زہد وعشق باہم صورت نه بندد که اَلضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ

بنابران گوید **قوله**

خرقهٔ زهد مرا آب خرابات ببرد　　**خانهٔ عقل مرا آتش خمخانه بسوخت**

خرقهٔ زهد پارسائی و زهد آب خرابات شراب مراد عشق خانهٔ عقل اضافة بیانیه آتش خمخانه شراب کنایه از عشق معنے بیت اظہرست وچون توبه را در عشق گنجایشے نیست گوید **قوله**

چون پیاله دلم از توبه که کردم بشکست　　**ہمچو لاله جگرم بے مئے و پیمانه بسوخت**

معنے آنست که دل من بسبب از توبه که از عشق کرده بودم آخر الامر چون پیاله بشکست و ریزه ریزه شد وآن توبه ہیچ سودمند نگردید چراکه جگرم ہمچو لاله بے مے و پیمانه بسوخت لیے داغدار ازلی که آنجا نه مے بود ونه پیمانه وچون در راهِ عشق خودی وخود بینی راگذر نیست گوید **قوله**

ماجرا کم کن و باز آ که مرا مردم چشم　　**خرقه از سر بدر آورد و بشکرانه بسوخت**

ماجرا گفتگو مراد نصائح از بدی به نیکی واعظ است مردم چشم را دانایان بحیا تعبیر نموده اند معنے آنست که گفت گو کم نما واز نصیحت گوئی باز آ و مراد در سلوک عشق حاجب مانع مباش وخاطر خود را ازین اندیشه مخراش که مردم چشم من خرقهٔ خویش را که عبارت از حیا است در شکرانه حصول محبت سوخته وباقبال مطلوب دیده بر دوخته **وجه** ونیز اگر مخاطب درینجا معشوق بود تصویر معنی چنین باید نمود که معشوق از تیز نگریستن عاشق بجانب خود رنجیده باشد وچون طریق مصالحت درمیان آمده شکوه حالت گذشته که موجب رنجش بود درپیش آورد بنابران گوید که ذکر حالت گذشته کم نما و باز درین خانه بیا ذکر آن که مرا مردم چشم من تیز بینی از سر بدر آورد و بشکرانه که تو سر مصالح داری آن خرقه را سوخته برین تقدیر این بیت قریب بمضمون امیر خسرو است ؎ نگرم ترا زنجشم تر دشوار می آید نظر ؛ بیرون کنم دیده زسر آسان کنم دشوار تو ؛ ونیز میگویند که شخصے با خواجه و معشوق ایشان ہم صحبت بود وازین که خواجه خرقه از سر بر آورده آئین خرقه پوشان گرفته آن شخص از صحبت خواجه دوری گزیده وچون گفتگوے صلح درمیان آمد آن شخص در بیان دوری خود از صحبت ذکر خرقه درمیان آورد لاجرم میفرماید که آنچه گذشته ذکر آن درمیان میار و باز درینجا بیا و ذکر آن مکن که مرا مردم چشم من یعنی معشوق من خرقه از سر من بدر آورد و بشکرانه آنکه تو میل آمدن اینجانب داری آنخرقه را بسوخت **وجه** ونیز مردم چشم کنایه از مرشد کامل که آدم از عالم بمنزلهٔ مردمک چشم از چشم است ومراد از آدم فرزندان کاملند

وخرقه کنایه از خودی وخودبینی وخودپرستی یعنی آنچه گذشت آنرا کم کن واز ذکر آن باز آئی یعنی آن حالات که در خودی وخودپرستی که داشتی یاد آن مکن زیرا که آن مرشد کامل من خرقه خودی وخودپرستی از سر حقیقت من بیرون کرد یعنی مردم چشم یعنی روح من تربیت مرشد کامل خرقه خودی وخودپرستی بشکرانه آنکه حقیقت من این قابلیت داشت سوخت **وجه** ونیز معنی آنست که اے محبوب من قیل وقال را بگذار وباز آ که مردم چشم ما خرقه خودبینی وخودپرستی از سر بدر آورد وبشکرانهٔ محبت تو بسوخت **وجه** ونیز معنے آنست که اینجا عارف بعد از کشف وحدت خطاب بالنفس خود میکند یعنی اکنون تو لباسے دربر گرفته که در منزل مائی ومنی نمے گنجد وماجرائے که در عالم ناسوت داشتی آن را بگذار واز آن باز آئی که مرا مردم چشم ما لباس اول که عبارت از من وماست از سر بدر آورد ودر پے شکرانهٔ عرفان محبوب بسوخت **سوال** سوختن بشکرانه چه مناسبت دارد **جواب** مناسبت دارد چون عزیزے بخانهٔ عزیزے نزول کند وصاحب منزل برائے عرس مفرش فاخر بگسترد وعطریات بسوزد ومشعلها افروزد وهنگام ملاقات بجهة دفع چشم زخم اسپند بسوزد وچون ازین قیل وقال هیچ حصولے نیست گوید **قوله**

ترک افسانه بگو حافظ ومینوش دمے	که نخوردیم می وشمع بافسانه بسوخت

معنے آنست که ترک قیل وقال کن ودمے نوشتی اشتغال نما واے صد واے که تا هنوز حصول محبت نکردیم وشمع زندگی ما بقیل وقال بر باد رفت **غزل**

ساقیم خضر ست ومے آب حیات	توبه از مے چون کنم هیهات هات

ساقی نوشانندهٔ می **خضر** کنایه از محبوب حقیقی ومرشد **هات** مختصر هیهات معنی آنست که هادی ورهبر من مرشد من است یا الله تعالیٰ وآبحیات می که عشق است بمنزلهٔ مے است هرگاه معامله چنین است که مصاحب خضرم وهمدم عشقم پس هیهات هیهات درچنین هنگامے توبه از عشق چگونه بوقوع آید وچون سخنان تلخ که زجر وعتاب ودشنام است از زبان معشوق بسیار شیرین ودلربا است بنابران گوید **قوله**

بادهٔ تلخ از لب شیرین دهان	خوش لطافت میبرد زابحیات

بادهٔ تلخ سخنان تلخ که دشنام ویا زجر وعتاب باشد ومراد از آن خطاب ظلوما جهولا باشد از زبان محبوب که بر آمده در روح افزائی عاشقان از آبحیات که مراد از آن لطف ورحمت است گوی لطافت برده وچون لطف محبوبان زندگی بخشِ عاشقانست بنابران گوید **قوله**

چون دمِ عیسے نسیم لطفِ او | مردهٔ صد ساله را بخشد نجات

دم عیسے معجزهٔ عیسے که قم باذن الله مرده صد ساله کنایه از عاشقی که از مدتے گرفتار داغ ہجران گردیده و نجات بخشیدن از سر نو زندگی بخشیدن معنی بیت ظاهر است و چون حل مشاکیل عشق جز عشق نمیتوان نمود بنابران گوید قوله

جز بآب آتشین یعنے شراب | حل نمیگردد مرا این مشکلات

آب آتشین شراب که بصورت آب و بصفت آتش است مراد ازان عشق که سوزنده از خودی و باقی کننده بمعشوق است این مشکلات اشارت به مشاکیل عشق معنے ظاهر است و چون عشق نصیبهٔ ازلی است بنابران گوید قوله

روزی ما بین که در دیوانِ عشق | جز مے حمرا نشد ما را برات

روزی رزق دیوان عشق روز ازل مے حمرا عشق و محبت برات نصیب و قسمت معنی ظاهر و چون مردن بعشق سعادت عاشق است بنابران گوید قوله

شاد باد ا روح آن رندے که او | بر سر کوے مغان یابد وفات

رند عاشق کوے مغان مقام عشق و چون بجز عشق و سخنان عشق در جہان قیمتے ندارد بنابران گوید قوله

حاصل عمر تو حافظ در جہان | بادهٔ صاف است و باقی ترہات

یعنے اے حافظ حاصلِ عمر تو در جہان ہمین بس است که بادهٔ صاف که محبت حق است بے آمیزش غیر بنوشی و ورائے ہر چه ہست لایعنی است و جز قیل و قال بیش نه قوله

شگفته شد گل حمرا و گشت بلبل مست | صلاے سرخوشی اے صوفیان باده پرست

گل حمرا ظہورِ مصنوعات و مشاہدات تجلیات معنے آنست که در بہار دین محمدی ہم گل حمرا که عشق و محبت است رو بشگفتگی آورده پس اے صوفیان باده پرست که کنایت از عاشقان و طالبانست صلائے سرخوشی است بیائید و حصول مے محبت نمائید با نه این وقت کو و نیز گل حمرا کنایه از جوانی و بلبل کنایه از دل معنے ظاهر و چون توبه و عشق صورت نه بندد بنابران گوید قوله

اساس توبه که در محکمی چه سنگ نمود | ببین که جام زجاجی چه طرفه اش بشکست

جام صراحی شراب از ذکر سبب و اراده مسبب مراد عشق معنے آنست که توبه من که در محکمی کم از سنگ

نبود هیچ نوع او بشکست نمی آورد ببین که جام زجاجی که کنایت از عشق است چه طرفه اش بشکست اے
بسهلترین انواع بشکست و چون پیش محبوب نگهے از کمال استغنا که دارد و بکسے ملتفت نیست همه
یکسان است بنابران گوید **قوله**

بیار باده که در بارگاهِ استغنا — چه پاسبان و چه سلطان چه هوشیار و چه مست

معنے آنست که اے حافظ در نوشیدنِ مے که کنایت از عشقبازیست ساعی باش و آن خود اگرچه
مجازی باشد و هیچ غم مدار که در پیش استغنای محبوب چه مومن و کافر و مطیع و عاصی و خیر و شر یکسانست
یعنے محتاج بکس نیست اِنَّ اللّٰهَ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ و هر کرامی نوازد من غیر علة می نوازد که قَبِلَ مَنْ
قَبِلَهٗ لَا لِعِلَّةٍ چون عاشق را باید که بنوعے در عشق اشتغال نماید که هیچ اندیشه ماسوائے محبوب در دلش
راه نیابد بنابران گوید **قوله**

بهست و نیست مرنجان ضمیر و خوشدل باش — که نیستی ست سرانجام هر کمال که هست

هست و نیست غنا و فقر و حیات و مرگ ضمیر دل و مصراع ثانی بموجب لِکُلِّ مَا صُعُوْدٌ هُبُوْطٌ و چون وقت
مرگ ازین فقر و غنا حصولے نیست گوید **قوله**

ازین رباطِ دو در چون ضرورتست رحیل — رواق طاق معیشت چه سر بلند و چه پست

رباطِ دو در دنیا باعتبار آمد و شد رواق محل طاق ایوان معنے ظاهر چون حصولِ گنج وصال بے
رنج شدائد و بلیات نمی شود گوید **قوله**

مقام عیش میسر نمیشود بے رنج — بلا بحکم بلے بسته اند روز الست

معنے آنست که مقام عیش که وصلست بے رنج غموم و هموم و یا عشق که العشق تمام المحنة هو البلاء حصول
نمیشود و آن رنج و بلاے مذکوره باقرار قالوا بلےٰ بروز ازل اختیار کرده چون ازین زندگی دو روزه و قیل
و قال حصولے نیست بنابران گوید **قوله**

شکوه آصفی و اسپ باد و منطق طیر — بباد رفت ازو خواجه هیچ طرف نبست

آصف نام وزیر سلیمان اما اینجا سلیمان ؑ یعنے شکوه سلیمانی که اسپ باد و گویای طیر که مراد را بود آخر الامر
اینهمه بباد رفت و خواجه را که سلیمان ؑ است ازان هیچ حصولے نشد پس اے سالک **قوله**

ببال و پر مرو از ره که تیر پرتابی — هوا گرفت زمانے و لے بخاک نشست

معنے آنست که باسباب دنیوی که طالب را سد راهست از دست مرو و معجب مباش و خویش را چیزی متراش که تیر پرتابی هر چند که در هوا رفت باز بخاک اُفتاد حاصل آنکه هر گرا بخاک نشستن است باسباب مستعارش از چه راه چه رفتن است و چون فضل و لطف معشوق از احاطه تقریر مبرا است گوید قوله

زبان کلک تو حافظ چه شکر آن گوید
که گفته سخنت می برند دست بدست

خطاب از جانب محبوب است یعنے اے حافظ زبان کلک تو چه شکر آن میتواند گفتن که ترا قبولے اداٴ ایم که سخن ترا از غایت اعزاز دست بدست مے برند والله اعلم

غزل

شنیده ام سخنے خوش که پیر کنعان گفت
فراق یار نه آن میکند که بتوان گفت

پیر کنعان یعقوب ع و کنایه از عاشق نیز یار یوسف ع کنایه از محبوب معنی مصرعه ثانی آنست که حدیث افتراق و جدائی از احاطهٴ تحریر و تقریر بیرون است قوله

حدیث هول قیامت که گفت واعظ شهر
کنایتی ست که از روزگار هجران گفت

معنے آنست که حدیث روزگار هجران بمنزله الیست که حدیث قیامت از وے کنایتے است و چون هیچکس را بحرم معشوق گذر نباشد بنا بران گوید قوله

نشان یار سفر کرده از که پرسم باز
که هر چه گفت برید صبا پریشان گفت

یار سفر کرده تجلی حق که از نظر ما رو باخفا آورده و نیز رسول ع که ازین عالم رحلت نموده برید صبا علماء و فضلاء معنے آنست که نشان محبوب حقیقی از که پرسم و تفحص احوال او از که نمایم که هر چه علماء و فضلاء گفته مختلف الاحوال بعبارت از انکه ره بسوے او ندارند و محض قال و قیل را بکار برده اند و نیز برید صبا اضافت بیانیه که پیغامبر عاشقانست در شرح نزهته الارواح آورده که عجائب قومے اند که باد صبح را همدم خود ساخته و هر دم با او سخن پرداز ند یعنے این طرفه قومے که فیض قدسی را همدم خود ساخته تا هر چه گویند هم از ان فیض بآن فیض گویند و خلق پندارند که با ایشان میگویند و باو بحکم طبیعت برخاک میگذرد پندارند که سخن ایشان می آرد و می برد یعنے فیض حق سبحانه بحکم طبیعت که طبعش تواتر و ورود است برخاک وجود ایشان متواتر میرسد و ایشان هر دمے متوجه باد میشوند که ورودش بجهت آوردن حالات شوریدگی ایشان مخصص است و آنخود خاصیت اوست که در آید و نیاید آخر سخن یاد آورده را چه اعتبار است که چون باد خود پاینده نیست حالے که از وزاید اعتبار پایندگی را نشاید چون از عاشق

ترک معشوق صورت نه بندد بنابران گوید **قوله**

فغان که آئمهٔ نامهربانِ دشمن دوست … بترکِ صحبتِ یارانِ خود چه آسان گفت

آئمهٔ نامهربان حق تعالی باعتبار استغناء دشمن دوست باعتبار مَنْ اَحَبَّنِیْ قَتَلْتُهٗ یاران خود کنایه از خود چنانچه در محاورهٔ ایشان مینویسند و مراد خود را دارند و مضمون مصرعهٔ ثانی موافق مَنْ لَمْ یَشْکُرْ عَلٰی نَعْمَائِیْ وَلَمْ یَصْبِرْ عَلٰی بَلَائِیْ وَلَمْ یَرْضَ بِقَضَائِیْ فَلْیَخْرُجْ مِنْ تَحْتِ سَمَائِیْ وَلْیَطْلُبْ رَبًّا سِوَائِیْ چون رضا لازمهٔ عاشق است گوید **قوله**

من و مقام رضا بعد ازین و شکر رقیب … که دل بدرد تو خو کرد و ترکِ درمان گفت

معنے آنست که الحال من و مقام رضا که هرچه از دستِ محبوب رسد بآن راضی باشم تا بحدے که شکر گزاری رقیب هم نمائیم زیرا که هرچه از دستِ رقیب آید هم باراده اوست ازینجهت جورِ دشمن چه کند گر نه کشد طالب دوست ٭ و اینهمه از انست که دل بدرد تو که عشق است خو گر شده بود و ترک درمان که سلامتی و عافیت است نمود چون لازم است که حکم محبوب را اطاعت نماید و دم بچون و چرا نزند بنابران گوید **قوله**

مزن ز چون و چرا دم که بندهٔ مقبل … قبول کرد بجان هر سخن که جانان گفت

بندهٔ مقبل عاشق صادق معنے بیت خود ظاهر است چون عاشق را باید که بدین زندگی دو روزه غره نشود و در حصولِ عشق تکاهل نورزد بنابران گوید **قوله**

گره بباد مزن گرچه بر مراد وزد … که این سخن بمثل باد با سلیمان گفت

معنے آنست که نفس که ودیعت حق است بران اعتماد نباید کرد و اگرچه بصحت و عافیت مے رود و دم واپسین رائگاه باید داشت که این سخن بر وجه مثل باد که بردارندهٔ وجود تست از و نیز همچنان باید شنفت و چون رفع غم بغیر از عشق نمیتواند شد گوید **قوله**

غمِ کهن بمیِ سالخورده دفع کنید … که تخم خوشدلی اینست که پیر دهقان گفت

معنے آنست که مرا از ان غم عمر بطالت رفته بنوشیدن مے سالخورده که کنایه از عشق و محبت حق است دفع نمائید که تخم خوشدلی همین است که پیر دهقان که کنایت از عاشق کامل است گفت و آن مضمون مصرع اولیست و چون بعشوهٔ این دنیای مکاره مغرور نباید شد گوید **قوله**

بعشوهٔ که سپهرت دهد ز راه مرو | تراکه گفت که این زال ترک دستان گفت

معنی آنست که بعشوهٔ سپهر که روزے چند برمراد تو رفته و بمشاهدهٔ معشوق مغرور ساخته از ره مرو و مغرور مباش تراکه گفت که این زال ترک مکر و فریب نمود آخر الامر ترا بدام مکر خود خواهد کشید۔ چون فضل محبوب شامل حال عاشقانست گوید قوله

بیار باده بخور زانکه پیر میکده دوش | بسے حدیث غفور و رحیم و رحمان گفت

معنے آنست که اے طالب بیا و بعشق مستغرق باش اگر خود مجازی باشد از آن که پیر میکده که کنایه از رسول ؐ است و نیز مرشد است بسے فضل الٰهی را در معرض بیان آورده که اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ اِنَّ اللّٰهَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوْفٌ رَّحِیْمٌ چون بازگشت عاشق از عشق نوعے از محالاتست بنابران گوید قوله

که گفت حافظ از اندیشهٔ تو باز آید | من این نگفتم و آنکس که گفت بهتان گفت

معنے آنست که اے محبوب من بتو کدام کس گفت که حافظ از عشق تو معرض شده باشد من هرگز این نگفته ام و آن کسے که گفته است محض بهتان بکار برده غزل

شربتے از لب لعلش نچشیدیم و برفت | روے مه پیکر او سیر ندیدیم و برفت

این غزل هنگام جدائی مرشد و یا در حالت قبض فرموده که هنوز شربت فیض از لب لعل او که کنایت از فضل و لطف اوست حصول ننموده بودم و فیض حصول کردن چه که روے ماه پیکر او نیز بسیری ندیدیم و برفت و باقی معنے غزل واضح است قوله

گوئی از صحبت او نیک تبنگ آمده بود | بار بربست و بگردش نرسیدیم و برفت

یعنے بجدے گریزان رفت که به نشان او هم نرسیدیم قوله

صورت او بلطافت اثر صنع خداست | بازرویش نظرے سیر ندیدیم و برفت

لطافت پاکیزگی صنع قدرت قوله

گلے از باغ وصالش که مرا روزی بود | آه دردا و دریغا نشمیدیم و برفت

روزی بود میسر شده بود نشمیدیم بهره حصول ننمودیم قوله

بسکه ما فاتحه و حرز یمانی خواندیم | وز پیش سورهٔ اخلاص دمیدیم و برفت

فاتحہ الحمد حرز یمانی نام دعائے سورہ اخلاص قل ہواللہ وانیہار ابرائے حصول مطلب میخوانند
مطلبش اینست کہ خواندن این ہم نفعے نبخشید قولہ

عشوہ میداد کہ از کوے ارادت نروم	دیدی آخر کہ چنان عشوہ خریدیم و برفت

عشوہ فریب از کوے ارادت نروم یعنے از محبت تو معرض نگردم چنان عشوہ خریدیم مفتون
آن عشوہ شدیم و اعتبار آن نمودیم قولہ

شد چمان در چمن حسن و لطافت لیکن	در گلستان وصالش نچمیدیم و برفت

چمان رقصان نچمیدیم نرقصیدیم قولہ

گفت از خود برود ہر کہ وصالم طلبد	ما بامید وے از خویش بریدیم و برفت

از خود برود سرگشتہ و پریشان در کوے فنا جا یابد از خویش بریدیم بفنا رسیدیم و از خود گذشتیم قولہ

ہمچو حافظ ہمہ شب نالہ و زاری کردیم	کاے دریغا بوصالش نرسیدیم و برفت

این بیت خطاب بروحشت حافظ مراد دل یا سخن ۔ غزل

صبا اگر گذرے افتدت بکشور دوست	بیار نفحۂ از گیسوے معنبر دوست

صبا کنایت از مرشد معنے آنست کہ اے مرشد ما اگر ترا بکشور دوست کہ عالم وحدتست و مشاہدات
تجلیات گذر افتد و بوصل او رسی پس باید کہ نفحہ از گیسوے معنبر دوست کہ بیان حقائق و معارف
است بما رسانی و اگر پیام آن محبوب بما رسانی قولہ

بجان او کہ بشکرانہ جان بر افشانیم	اگر بسوے من آری پیامی از بر دوست

سوگند بجان محبوب کہ بشکرانہ این آوردن پیام جان شیرین خود را نثار تو سازم چنانچہ در بیت
آئندہ گوید قولہ

وگر چنان کہ در آنحضرتت نباشد بار	برائے دیدہ بیاور غباری از در دوست

معنے آنست و اگر چنان نباشد کہ در آن حضرتت باریابی پس غبارے از در دوست کہ کنایت از
نشان در دوست بیار تا آنرا در نظر داشتہ رہ بکوے مقصود برم و چون در شکستگی و پستی خود و عظمت
و جلال حق نظر میکند میداند کہ این بیچارہ را با آن حضرت چہ نسبت وقتے کہ سیر الی اللہ تمام میشود و
سیر فی اللہ پیش می آید باعتبار بے نہایتی مطلوب خود را پیشتر می بیند میداند کہ در اول منزل

پا نہادہ ایم تشنہ این دریا ہرگز سیر نمے شود وچون ادراک کنہ امکان ندارد گوید **قوله**

من گدا و تمنائے وصل او ہیہات	**مگر بخواب بہ بینم جمال منظر دوست**

خواب کنایت از مواقعہ وحالۂ محویت معنے ظاہر اما اشکال این بیت آنست کہ ازین بیت مفہوم میشود کہ وصال میسر نیست چنانچہ جاے دیگر نیز فرمودہ ؎ وصل او جز بخواب نتوان دید ؛ پس ازین ہردو بیت وامثال آن بوضوح مے یابد کہ رویت حق سبحانہ در دنیا نیست مگر بخواب وجاے دیگر فرمودہ کہ ؎ مردم دیدہ باخر برخت ناظر نیست ؛ ونیز گفتہ اند کہ ؎ کہ امروز چون جمال تو بے پردہ ظاہر است ؛ ازینجا معلوم میشود کہ رویت در دنیا میسر است جواب آنست کہ رویت دیگر وشہود دیگر کہ آنرا مشاہدہ گویند رویت بآنجہان موعود است ومشاہدہ قلبی درینجہان ہم بعارفان حاصل میشود ودر تعرف آوردہ وَاَجْمَعُوْا اَنَّہٗ لَا یُرٰی فِی الدُّنْیَا بِالْاَبْصَارِ وَلَا بِالْقُلُوْبِ اِلَّا مِنْ جِھَۃِ الْاَیْقَانِ ودر شرح تعرف اگرچہ در معنی این کلمات تفصیل دادہ واجماعست کہ خداے عز وجل را بدنیا نشاید دیدن بہ بصرو بچشم ونہ بدل واین ازبہر آن گفت کہ گروہے روا داشتہ اند کہ بندہ مر خداے خویش را ببیند معاینہ بچشم یا بدل وہمہ اہل سنت وجماعت را اجماعست کہ آن گروہ ضالند بانیعنے کہ بیقین بدل بدانند کہ ہست وچون یقین بندہ مر بندہ را درست گردد ہمچنان گردد چون دیدار واین دلیلے است کہ دیدار اندر دنیا نباشد زیراکہ دیدار فاضلترین نعمتہا است وروا نباشد کہ آن بود مگر در فاضلترین مکانہا واگر درینجا دیدار یافتندے پس فرق درمیان دنیاے فانی وعقبے باقی نبودی واگر گویند کہ ایمان ہم فاضلترین نعمتہا است پس چرا در دنیا باشد گوئیم کہ ایمان جزو است وجز بغیب درست آید ونیز چرا چیزے کہ پیغمبران در دنیا نیافتہ دیگرے چگونہ یابند ونیز دنیا دار فنا است روا نباشد کہ باقی را درسراے فانی ببینند واگر گویند چون باقی را درسراے فانی مے پرستند گوئیم پرستیدن امید دیدن است وچون دیدار آمد پرستیدن چہ کار وغیرہ بسیار دلائل اما مجملا جواب آنست کہ خدا تعالے خبر کرد کہ دیدار اندر آنجہان باشد وخبر نداد کہ درین جہان باشد ودر رسالہ **روضۃ الارواح** آوردہ کہ اہم مطالب دانستن تفرقہ است کہ میان دیدن خدا تعالے در آخرۃ ودنیا است وآن آنست کہ در آخرت دیدہ سر ودیدہ سر یکے شود لقاء اللہ ہمچو ماہ می بینند مومنان برفع حجاب درحالتے کہ بیچون وبیچگون بود وبخلاف دنیا کہ بعینہ نمودہ نمی شود بلکہ تجلے بحجاب

می بینند عارفان نه حجابے که مانع دیدن باشد بلکه مثل عینک پرده لطیف پس در آخرت رویت ست
بے پرده ودر دنیا تجلی است در پرده خواه بدیدهٔ سر خواه بدیدهٔ سر وانچه که در دنیا باشد همه مشاهده گویند
ودر رساله شیخ محمد صادق گنگوهی چنین مذکور است که روزے سخن در صفاے حجاب ورفع حجاب مذکور
شد فقیر از راه صوفیه بعضے الفاظ ظاهر کرده که بعضے بفهم آن نرسید وبعض جا مذکور کردند که فلانے
در دنیا رویت میکند وخیال نکردند اگرچه رویت الله تعالے بآنجهان موعود است اما خواص را مشاهده قلبی
جمال الله هم درینجهان منقود بود وموعود را منقود خواهد وهر که امروز کار خود نساخت فردا چه خواهد یافت
مَن کَانَ فِی هٰذِهٖ اَعمٰی فَهُوَ فِی الاٰخِرَةِ اَعمٰی اما هر کسے را برین سر اطلاع نبود بنا بران در خاطر بگذشت
وچون درویش را سیر در مقامات بود در هر مرتبه نظرے دیگر وبصارتے دیگر کشاید که مَا رَاَیتُ شَیئًا
اِلَّا وَرَاَیتُ اللهَ اما رویت نگویند ورویت نبود که رویت موقوف است بموت صوری وموعود است بجنت
فَاعرِف وَاَنصِف وَلَا تَجزَم وچون بیقراری نصیبه عاشق است بنا بران گوید **قوله**

دل صنوبریم همچو بید لرزانست — ز عشق آن قد وبالای چون صنوبر دوست

معنے آنست که از عشق آن رخ که مشاهده وحدتست وقد چون صنوبر یعنے امتداد ظهورات او که بر همگی موجودات
سایه انداخته که اَلَم تَرَ اِلٰی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ دل پاره پاره من مانند بید لرزانست چگونه نه بدان برم
وچون عاشق بماسواے معشوق ملتفت نمیشود بنا بران گوید **قوله**

اگرچه دوست بچیزے نمیخرد ما را — بعالمے نفروشیم موی از سر دوست

معنے بیت ظاهر است وچون زبان از احصاے لطف معشوق لال است هیچ وقرے نمی نهد بنا بران گوید **قوله**

چه عذرها ز سگ کوی تو توانم خواست — اگر شبے بتوانیم بود بر در دوست

معنے آنست که اے محبوب من اگر شبے بر در تو جا یابم تا قیامت از عهده شکر رقیب تو بیرون آمدن
نتوانم چه جاے تو **قوله**

چه باشد ار شود از بند غم دلش آزاد — چو هست حافظ کمتر غلام چاکر دوست

معنے آنست که حافظ چون کمترین غلامان وچاکران دوست است اگر از بند غم هجران خلاص یابد و
بجمعیت وصل سرفراز گردد چه باشد اے جاے تعجب نیست **غزل**

صبحدم مرغ چمن با گل نوخاسته گفت — ناز کم کن که درین باغ بسے چون تو شگفت

باید دانست که الله تعالی بعضی از سالکان را اول بمقام محبوبیت در آورده بعده بمقام محبت می اندازد و بعضی را بر عکس این بنابران از حالت سالک اول خبر میدهد یعنی وقت صبح که ابتداء احوال است مرغ چمن لاهوتی که کنایت از ذات واجب الوجود است بموجب یَا عَبْدِی اَنْتَ فِی عِشْقِی وَمَحَبَّتِی وَاَنَا عَاشِقٌ وَمُحِبٌّ لَکَ باگل نوخاسته که سالک نوآموز است گفت نازکم کن و برخودی خود غره مباش که درین باغ دنیا همچو تو بسی گل شگفته و آخر الامر بباد خزان مرگ همه بخاک عدم یکسان شده اند و چون سخن سخت گفتن بمعشوق شایان عاشق نیست بنابران گوید قوله

گل بخندید که از راست نرنجیم ولی	هیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفت

معنی آنست که گل کنایة از سالک است بخندید و گفت که ازین سخن راست که گفتی رنجیده نمیشود که فی الواقع همچنین ست اما وقتی که مارا المحبوبیت خود سرفراز ساختی پس هیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفته چون سالک از محبوبیت بر آمده بمقام محبت رسید کار محبت بگریه و زاریست گوید قوله

گر طمع داری از آن جام مرصع می لعل	دُر و یاقوت بنوک مژه ات باید سفت

از جام مرصع معشوق می خوردن عبارت از قرب حاصل نمودن است چه نوشیدن شراب از جام دوست کار مقربان است یعنی ای دل من اگر طمع وصال محبوب داری در و یاقوت بنوک مژه ات مر ترا باید سفت یعنی گریه بسیار باید کرد بحدیکه خون باید گریست که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ و نیز از جام مرصع روی معشوق و می از آن خوردن مشاهدهٔ جمال محبوب رو نمودن معنی اظهر چون در مقام عشق در آمده به گوناگون آلام و رنج مبتلا شده حالت اصلیه ابتدائیه خود یعنی حالت معشوقیه خود یاد میکند قوله

در گلستان ارم دوش چو از لطف هوا	زلف سنبل بنسیم سحری می آشفت

معنی آنست که دوش در زمانه گذشته در گلستان ارم که مقام محبوبیت وجود ما چون زلف سنبل که از لطف هوا می آشوبد بنسیم سحری می آشفت یعنی می رنجید و احتمال آن نمینمود و چون عاشق هردم با دل خود در سخن میباشد بنابران گوید قوله

گفتم ای مسند جم جام جهان بینت کو	گفت افسوس که آن دولت بیدار بخفت

معنی آنست که با دل خود گفتم که ای مسند جم بموجب وَلَا یَسَعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِنْ یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِی الْمُؤْمِنِ جام جهان بین تو کو یعنی آن مقام محبوبیت تو کجا رفت گفت افسوس که آن دولت بیدا

که کنایه از مقام محبوبیت است از دست رفت و بمقام محبیت که سراسر رنج و الم است افتادم باز تسلی دل خود مینماید **قوله**

تا ابد بوے محبت بمشامش نرسد | هر که خاک در میخانه برخساره نرفت

معنے آنست یعنی تا قیامت هرگز بوے محبت و معرفت بمشام او نرسد و حصول او نگردد هر که خاک در میخانه که کنایه از عشقست برخساره نرفت یعنے حصول ننمود و چون سخن عشق از تحریر و تقریر بیرونست گوید **قوله**

سخن عشق نه آنست که گوید بزبان | ساقیا می ده و کوتاه کن این گفت و شنفت

معنے آنست که سخن عشق از بیان مبرا است زیرا که حدیث عشق نه بر سبیل اسناد و نقل کرده اند تا بر طریق تعلیم فرا گیرند و بر طریق تعلیم بیان کنند بلکه اسنادش از دل بدلست و تعلیمش از مواهب الٰهی پس اے ساقی که کنایت از وعدهٔ ازلی است و مرشد مے محبت بنوشان تا بدان ره بمقصد اصلی برم و کوتاه کن این گفت و شنفت یعنے ازین قال و قیل باز آئی و چون اضطرابی لازمهٔ عاشقست گوید **قوله**

اشک حافظ خرد و صبر بدریا انداخت | چکند سوز غم عشق نیارست نهفت

معنے آنست که اشکباری حافظ خرد و صبر حافظ را بدریا انداخت لے بیخرد و بے صبر گردانید و بعشق بازی مشهور و بے پرستی رسواے عالم ساخت آرے حافظ چه کند که سوز عشق نتوانست نهفته ماندن آخر الامر بتقاضا خود آوردند۔

غزل

صحن بستان ذوق بخش و صحبت یاران خوش است | وقت گل خوش باد کز وی وقت میخواران خوش است

صحن بستان دنیا **میخواران** عاشقان **وقت گل** ایام بهار که در فصل بهار معرفت و محبت که در چمن جهان از ظهور آدم و آدمیان دمیده است و در عهد رسول ما صلعم بکمال طراوت رسیده و موسم شگفتن ازهار مکاشفات و مشاهدات شده در چنین موسم عجب هیچکارے و شیوه نیکوتر از ولولهٔ عشق نیست و نیز دنیا مقامی است که طالب از طفیل آن به مشاهدات عشق رسیده و ذوق وصال مطلوب چشیده یعنی اگرچه روح در ملک عدم بوصل حق مستغرق بود اما قدرش نمی یافت و ذوق نمی نمود بحکم اَلاَشْیَاءُ تُبَیَّنُ بِاَضْدَادِهَا وَالنِّعْمَةُ اِذَا فُقِدَتْ عُرِفَتْ پس بدانکه دنیا مزرعه الیست برای حصول مراتب اولی و اخرے پس دنیا ذوق بخش بطفیل مرشد وقت و وقت مرشد خوش باد که از طفیل وے مسترشدان خوش وقت و چون سخن صحبت مرشد موجب فرحت دل طالبان است

بنابران گوید قوله

از صبا هر دم مشام جان ما خوش می‌شود
آری آری طیب انفاس هواداران خوش است

صبا مرشد طیب خوشی هواداران عاشقان ای بسبب حصول دولت صحبت مرشد و به بیان حقائق و معارف و دلجوئی نمودن او هر دم فرحتی و خوشی رو دهد که صحبت عاشقان فرحت انگیز و غم زدا میباشد و چون کار عاشق مدام گریه و زاریست و آن موجب تحصیل مراد است بنابران گوید قوله

مرغ شبخوان را بشارت باد کاندر راه عشق
دوست را با ناله شبهای بیداران خوش است

مرغ شبخوان عاشق شبخیز. بیداران عاشقان معنی مصرع ثانی بموجب آنکه چشم گریان را دوست دارد و نیز چون گریه و زاری موجب قبول دعاست بنابران گوید قوله

نا گشوده گل نقاب آهنگ رحلت میکند
ناله کن بلبل که فریاد دل افگاران خوش است

نا گشوده هنوز نقاب نگشوده گل کنایت از مرشد آهنگ قصد اراده معنی آنست که هنوز آن محبوب نقاب نا گشوده و کماحقه مشاهده ننموده قصد رحلت می نماید ای عاشق مسکین بنال که فریاد دل افگاران خوش است ای گریه و زاری عاشقان قبول مینماید شاید که رفتن او در توقف افتد کَالْبُکَاءُ تَحْصِیلُ الْمُرَادَاتِ و نیز چنان مسموع است که این بیت در هنگام مرض سخت پیر فرمود قوله

نیست در بازار عالم خوشدلی ور زانکه هست
شیوهٔ رندی و خوش باشی عیاران خوش است

معنی بیت ظاهر است قوله

از زبان سوسن آزاده ام آمد بگوش
کاندرین دیر کهن کار سبکساران خوش است

معنی آنست که از زبان سوسن آزاده که کنایت از عارف کامل است آوازی بگوش من رسید که اندرین دیر کهن که دنیا است جان سبکساران که رندان بی تعلق اند خوش است و چون بهترین کار ترک جهان است بنابران گوید قوله

حافظا ترک جهان گفتن طریق خوشدلیست
تا نه پنداری که احوال جهانداران خوش است

غزل

صبح دولت طلوع طلعت اوست
شام ظلمت نشان ظلمت اوست

طلوع طلعت کنایت از مشاهدات تجلیات او و اشارت بمحبوب شام ظلمت شام تاریک

ناگشوده گل نقاب آهنگ رحلت ساز کرد ۔ ناله کن بلبل که گلبانگ دل افگاران خوش است

دلیل

نشان ظلمت نشان اختفا او اشاره بمحبوب چون همه مخلوقات فیض از آنجناب لهذا بنابران گوید قوله

مهر از خوانِ او نواله رسان
ماهِ نوخم ز بهر خدمت اوست

مهر آفتاب خوان فیض نواله رسان روشنی بخش او اشارت بمحبوب حقیقی معنے آنست که از معاینهٔ
قد او که امتداد ظهورات تمامی موجودات را احاطه نموده قوله

از قدش پاے سرو مانده بگل
لاله را داغ دل ز فرقت اوست

پاے سرو که کنایه از سالک بگل حیرت فرو رفته داغ عاشقان دل سوخته را داغ بسبب هجران او رو نموده
و چون در عالم هرچه از محبوب و محب است اثر ظهور حسن و محبت اوست بنابران گوید قوله

رنگ و بوے گل از رخش بچمن
نالهٔ بلبل از محبت اوست

گل محبوب چمن دنیا بلبل عاشق یعنے هر محبوبے که در عالم کون بخوبی و حسن مغرور گشته از انست که
ظهور رخ یعنے ذات خود در و نموده و هر عاشقے که گریان و نعره زنان است از انست که بسلسلهٔ محبت
خود یا در دام نموده و چون وصف آن محبوب از احاطهٔ تقریر بیرونست بنابران گوید قوله

سوسن ده زبان خموش بباغ
لال مانده ز صنع قدرت اوست

سوسن ده زبان کنایه از عارف کامل و رسول مقبول باعتبار کمال معرفت باغ دنیا یا معرفت ذات
که مقام تحیر و عجز است لال گنگ مضمون مصراع ثانی مَا عَرَفْنَاکَ حَقَّ مَعْرِفَتِکَ سوال گل سوسن را
ده زبان میشود ده چرا گفت جواب باعتبار کثرت چون فقر بموجب اَلْفَقْرُ فَخْرِیْ موجب عزت است
بنابران گوید قوله

فقر گر رنج محنت است اما
گنج عزت بکنج عزلت اوست

فقر مقام محو و نیستی یعنے فنا گنج عزت کنایه از وصل او ضمیر بر فقر است معنی ظاهر است و چون
همگی کار محبوب و نیز مرشد خالی از حکمت نیست بنابران گوید قوله

بدوا جانب طبیب مرو
صحت عاطل از طبابت اوست

بدوا یعنے بطلب عشق و محبت اندوا پیش طلبی نزد طبیب مرو و طلب آن منما که او خود مراقب احوالست
وصحت بیکاره داشتن او مر ترا از عشق و محبت محض از دانائی اوست که ترا استعدادی چنان ندیده باشد
و نیز این بیت چنین دیده شده بدوا جانب طبیب برو؛ صحت عاجل از طبابت اوست

برو
عاجل

طبیب کنایت از مرشد عاجل فی الفور معنے بیت ظاہر وچون در عشق عاشق را ہرچه از دوست رسد
از رنج و گنج از قبول چاره نیست بنا بران گوید قوله

در طریق سلوک سالک را　　ہرچه پیش آید از اراده اوست

وچون بموجب وان من شیء الا یسبح بحمده ہمه بمدح وذکر اوست بنا بران گوید قوله

قمری و عندلیب و حافظ نیز　　ہمه گویا بذکر مدحت اوست

معنے بیت واضح است -

غزل

عارف از پرتو می راز نہانی دانست　　گوہر ہر کس ازین لعل توانی دانست

صوفی

معنے آنست عارف که باطن خود را از ماسوا حق صاف نموده از پرتو شراب محبت راز نہانی
که معرفت نفس خود است حاصل نموده بمقتضاے من عرف نفسه فقد عرف ربه معرفت حق حاصل گردد
وچون بے شراب عشق این دولت حصول نمیشود بنا بران گوید آرے گوہر ہر کس ازین لعل که کنایت
از عشق است توان دانست و معلوم میتوان کرد و نیز صوفی کنایت از منصور است تجلی عشق اسرار
عشق را آگاہی دانست وحوصله او کتمان که موجب رضای حق است نتوانست چون از ان عارف عدم رضای
حق بوجود آمد مقام تعجب رو نمود از جہت دفع تعجب گوید انچه در مصرع ثانی است وچون بمعرفت
محبوب رسیدن کار ہر کسے نیست گوید قوله

قدر مجموعهٔ گل مرغ سحر داند و بس　　نه که ہر کو ورقے خواند و معانی دانست

معنی قدر معرفت مجموعهٔ گل ذات حق مرغ سحر کنایه از عاشق ہر کو ورقے خواند اشاره
بعلمار و فضلا معانی دانست بمعرفت رسید معنی آنست که بمعرفت ذات محبوب حقیقی رسیدن
کار عاشقانست نه علمار و فضلا چه حصول معرفت او موہبی است نه کسبی و وجدانی است نه کتبی چرا که
از اجتماع کتب جز دلائل و براہین حصولے نیست و آنہا را در کوے معرفت راه نیست چنانچه در
بیت آینده گوید قوله

ایکه از دفتر عشق آیت عقل آموزی　　ترسم این نکته که تحقیق ندانی دانست

معنے آنست که اے کسے که گرفتار تدریس و اجتماع کتب مانده و ازین قیل وقال که مقتضاے خود
عقلست تحصیل عشق نمائی و بمعرفت حق رسی می ترسم که این نکته عشق را نخواہی دانست و بکنه او

نخواہی رسید تا کہ ازینہا اعراض ننمائی کہ میان عقل و عشق تضاد است عقل مصلحت آموز عشق سلطنت سوز عقل نشاند عشق بفزود عقل بسازد عشق بسوزد پس حصول عشق از دفتر عقل معاش میسر نمیشود **نقلست** چون شمس الدین راگذر بر مدرسہ مولانا روم افتاد دید کہ مولانا از چہار طرف تودہ کتب دارد شمس الدین پرسید مولانا این چیست گفت این قیل و قال است ترا باین چہ کار شمس الدین آنہمہ کتبہا را در حوض کہ پیش مولانا بود در انداخت مولانا از تحسر دست بر دست زدن گرفت شمس الدین چون اضطراب مولانا بغایت دید دست در آب انداختہ یکیک را ہمہ را از آب بر آورد کہ ہیچ ورقش تر نشدہ بود مولانا گفت اینچہ حاصلیست گفت این ذوق و حالست ترا باین چہ گذر مولانا را جذبہ رسید و ہمہ کتبہا را سوخت و بتصحبت شمس الدین پیوست و حصول مطلب نمود بنابر النست ع عقل در کوے عشق نابیناست ؛ عاقلے کار بوعلی سیناست ؛ و چون عاشق را بغیر از عشق معشوق بکس التفاتے نمیباشد گوید **قولہ**

عرض کردم دو جہان بر دل کار افتادہ	**بجز از عشق تو باقی ہمہ فانی دانست**

معنے آنست اے محبوب من بر دل کار افتادہ خود کونین عرض نمودم کہ کرا اختیار می نمائی دل کار افتادہ واقعہ آزمودہ از راہ تیز بینی بجز از عشق کہ یافت ہمہ را فانی پنداشتہ بہیچکس ملتفت نگردید و بجز عشق تو قبول نکرد و چون نظر کیمیائیست بنابران گوید **قولہ**

سنگ و گل را کند از یمن نظر لعل و عقیق	**ہر کہ قدر نفس باد یمانی دانست**

نفس باد یمانی اِنِّی لَاَجِدُ نَفَسَ الرَّحْمٰنِ مِنْ جَانِبِ الْیَمَنِ مراد مقبولان درگاہ حق است **معنی** یعنے ہر کہ قدر مقبولان درگاہ حق بداند و خود را بدیشان رساند و یا ہر کہ انفاس خویش را قدر و قیمت دانستہ رایگان و ضائع نکرد و ہیچ نفس از یاد معشوق غافل نگشتہ بغیر نپرداخت او را آن کرامت حاصل آید کہ بیک نظر انسان ناقص را کہ بمنزلہ سنگ و گل اند بمرتبہ لعل و عقیق کہ کنایہ از عاشقان کامل است رساند و چون عشق کمال را اندیشہ از انبار جہان نمیباشد گوید **قولہ**

آن شد اکنون کہ ز انبار عموم اندیشم	**محتسب نیز ازین عیش نہانی دانست**

معنے آنست کہ آنوقت از دست رفت کہ از انبار عموم اندیشہ می نمودم و اخفاے این راز میکردم الحال این کار بجاے رسید و شہرت بجدے رسید کہ ازین عیش نہانی کہ میخوارلیست و یا طریقہ رندیست محتسب نیز کہ کنایہ از مرشد است واقف گردید اکنون اندیشہ را چہ گذر و چون ہرچہ از دوست پیش آید

از منع و عطا عین حکمت است بنابران گوید قوله

دلبر آسایش ما مصلحت وقت ندید ورنه از جانب ما دل نگرانی دانست

معنی آنست که آن محبوب حقیقی من که در دنیا وصال خود بما کرامت ننمود یا آن که بمشاهدات تجلیات ما را سرافراز نساخته و تا حال همچنان سرگردان تیه هجران نگردانیده مصلحت وقت همدرین دید و گرنه نگرانی دل و اشتیاق تمام و توجه ما لا کلام از ما معلوم نمود و هیچ نقصانی ندیده و چون آن موجب حسرت و ندامت و دلبستگی این جهان است بنابران گوید قوله

می بیاور که ننازد بگل باغ جهان هر که غارتگری باد خزانی دانست

معنی آنکه می بنوش و در یاد الهی ساعی باش که هر که عاقلست و در دانش بهره دارد و غارتگری باد خزانی که پیری و مرگیست دریافته که هیچکس را نخواهد گذاشت هرگز بگل باغ جهان که کنایه از محبوبان مجاز است فخر نکند و دلبستگی ننماید و چون هر چه که حصول مستر شد است همه از توجه مرشد است بنابران میگوید قوله

حافظا از گوهر منظوم که از طبع انگیخت اثر تربیت آصف ثانی دانست

گوهر منظوم سخن آصف ثانی مرشد که نائب رسالت مآب است غزل

بعیب رندان مکن ای زاهد پاکیزه سرشت که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت

پاکیزه سرشت باعتبار زهد یا بتمسخر چون شیخ پاکدامن معنی آنست که ای زاهد پاکیزه سرشت بعیب رندان که کنایت از عاشقانست نظر مکن و از اعتراض این بکار خانهٔ الهی زبان بر بند که گناه دیگران بر تو نخواهند نوشت و ترا مواخذه نخواهد شد قال الله وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ یعنی بر نمیدارد هیچ بردارنده گناه دیگرے را یعنی مواخذه بگناه دیگری نمیشود بلکه بگناه خویش چون هر کسی مواخذ بگناه خویش گوید قوله

من اگر نیکم و گر بد تو برو خود را باش هر کسے آن درود عاقبت کار که کشت

معنی آنست که ای زاهد من اگر صالح هستم وگر طالح و اگر صادقم و رفاسق ترا از ما چه که عوض ما تو مواخذ نخواهی شد و چون فضل الهی همه کس را شامل حال ست و نومیدی از آن و بالست بنابران گوید قوله

نا امیدم مکن از سابقهٔ روز ازل تو چه دانی که پس پرده که خوبست که زشت

معنی آنست که از سابقهٔ روز ازل که کنایه از قول نبی اُمَّةٌ مُذْنِبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ است نومید مکن زیرا که تو از باطن کسے چه خبر داری که کدام خوبست و کدام زشت است و چون تکیه بر اعمال نمودن زشت ترین

اعمال است بنابران گوید **قوله**

بر عمل تکیه مکن زان که دران لطف ازل | **تو چه دانی قلم صنع بنامت چه نوشت**

معنے آنست کہ اے زاہد برین طاعت وعبادت خود مغرور مشو چون از خاتمہ خود خبرے نداری کہ بنام تو چہ رقم زدہ اند ونیز ناجی وناری شدن موقوف بعمل نیست کما قال علیہ السلام لَا یُدْخِلُ اَحَدًا مِنْکُمْ عَمَلُہُ الْجَنَّۃَ وَلَا یُجِیْرُہُ مِنَ النَّارِ وَلَا اَنَا اِلَّا بِرَحْمَۃِ اللّٰہِ یعنے در نخواہد آورد ہیچ یکے را از شما عمل شما در بہشت و نہ نجات خواہد داد ہیچ یکے را از شما عمل شما از دوزخ چہ من کہ نبی برحقم در نخواہم آمد بہشت بعمل خود مگر برحمت او وچون حصول عشق از جملہ مغتنمات است بنابران گوید **قوله**

باغ فردوس لطیف است ولیکن زنہار | **تو غنیمت شمر این سایۂ بید ولب کشت**

معنے آنست کہ اے زاہد اگرچہ باغ فردوس کہ تو در طلب آنی وہر دم در زہد میکوشی لطیف است ولیکن این سایہ بید ولب کشت کہ مقام عشق کہ مایۂ سرور وفرحت است اگر بدست تو آید غنیمت پندار وتمتعے از و بردار یعنی حصول معرفت بنما کہ مَنْ کَانَ فِیْ ہٰذِہٖ اَعْمٰی فَہُوَ فِی الْاٰخِرَۃِ اَعْمٰی ونیز از سایۂ بید ولب کشت دنیا باشد معنے آن باشد کہ حیات دنیا را غنیمت شمار واز ان تمتعے بردار وچون دانی حصول عشق بودن موجب سعادت اخرویست بنابران گوید **قوله**

گر نہادت ہمہ اینست زہے نیک نہاد | **ور سرشتت ہمہ اینست زہے نیک سرشت**

معنے آنست کہ اگر نہادت این است کہ درپے حصول عشق ومحبت میکوشی کہ موجب وصول ایزد متعال است ویا آنکہ حیات دنیا را از ان میخواہی کہ سبب قرب من لایزال ست زہے نیکذات واگر سرشت تو ہمہ اینست کہ مذکور شد زہے نیک سرشت وچون عشق موجب اعراض از زہد وباعث رسوائی است شاید کہ زاہد لطعنہ پیش آمدہ باشد بنابران بجوابش می پردازند **قوله**

نہ من از خلوت وتقوی بدر افتادم وبس | **پدرم نیز بہشت ابد از دست بہشت**

معنے آنست کہ اے زاہد من تنہا از زہد اعراض ننمودہ ام وترک طلب بہشت نکردہ ام بلکہ پدر ما کہ آدم علیہ السلام است او نیز بہشت را از دست دادہ چون نصیحت در دل زاہد راہ نیافت گوید **قوله**

سر تسلیم من وخشت در میکدہا | **مدعی گر نکند فہم سخن گو سر وخشت**

معنے آنست کہ سر من ودر میکدہ کہ عشق است ہرگز این اعراض کردنی نہ ام واگر مدعی کہ زاہد ظاہر

ظاهر پرست است فهم این سخن ننماید کو سر و دستار و حشمت لفظے است که در محلی که یکسے از روی مهربانی نصیحت کنند و او نشنود استعمال کنند و چون فی الحقیقت دید که همه کس چه از مطیع و عاصی و مومن و کافر همه طالب اوست چراکه در نظر عاشق در هر فعل فاعل اوست و همه جا ظهور اوست بنا بران تسلی خود میکند قوله

همه کس طالب یار اند چه هشیار و چه مست	همه جا خانهٔ عشق است چه مسجد چه کنشت

عشق ذات مطلقه یعنے اگر زاهد سخن ما قبول ننمود و از طریقهٔ خود برنگردید چرا با او بجنگ و جدل پیش آییم و یحتمل این مقام اشاره بمرتبه ایست از منازل محبت که چون سالک بدانجا رسد فنای مطلقش حاصل آید در همه ظهور محبوب حقیقے بیند و در هر فعل فاعل حقیقیش رونماید و چون فی الحقیقة مقدمه برین نوع است که در وجه اولے گذشت این همگی نصیحت ما با او از روی شفقت بود نه از روی عناد چون مدار کار و خاتمه بخیر است بنا بران گوید قوله

حافظا روز ازل گر بکف آری جامے	مست از کوی خرابات برندت بهشت

معنے آنست که اے حافظ تو هم برین عشقبازی خود نازان و غره مباش اگر دم واپسین جام عشق را از دست ندهی و قائم باشی مست ازین عالم البته ترا باقی برند و داخل بهشت اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَیسَ فِیهَا حُورٌ وَّلَا قُصُورٌ یَتَجَلّٰے رَبُّنَا ضَاحِکًا سازند و الا نه هیچ نفعے نمی بخشد مرترا این عشق تو غزل

غمش تا در دلم ماوا گرفت است	سرم چون زلف او سودا گرفت است

معنے آنست که از ان روزے که غم عشق او در دل ما متمکن گردید مانند زلف او سرگردان و پریشان بادیهٔ محن و بلا شده ام و چون آن عاشق مدام خواهان فنا است بنا بران گوید قوله

لبش چون آتش و آب حیات است	ز آتش آتشے در ما گرفت است

لب کنایت از اسم متکلم و آتش باعتبار خونریز چون اسم متکلم که بر منصور تجلے کرد قائل به انا الحق شد کشته گردید و آبحیات باعتبار آن که موجب بقای جاوید است و آتش که در مصرعهٔ ثانی است اشاره بلب یعنے تجلی اسم متکلم که چون آتش و آب حیات است یعنی موجب فنا و بقای سالک است شعله در سینه ما رونموده و ما را بحالت فنا رسانیده و چون عشق از نصیبهٔ ازلی است گوید قوله

همای همتم عمریست کز جان	هوای آن قد رعنا گرفت است

معنے آنست که همای همت ما از جان و دل عشق و محبت آن محبوب حقیقی که قد رعنای او

یعنی امتداد ظہور او برہمگی مخلوقات سایہ انداختہ حصول کردہ عمریست یعنی ازلیہ است وچون ہیچکس
بمرتبۂ عاشقان نمیرسد بنابران گوید **قولہ**

شدم عاشق ببالاے بلندش | کہ کار عاشقان بالا گرفتست

بالا مراد ذات محبوب وبلند باعتبار امتداد ظہور کہ ہمہ مخلوقات را محیط است یعنی از کونین اعراض
نمودہ وگرفتار آن ذات کہ شدہ ام ازانست کہ دیدم کہ ہیچکس را بمرتبۂ عاشقان دست رسی نیست
وچون کار معشوقان مدام استغنا است گوید **قولہ**

چو ما در سایۂ الطاف اوئیم | چرا او سایہ از ما واگرفتست

معنی آنست کہ ماچون در سایۂ الطاف عشق اوئیم ویکے از عاشقان پس نمیدانیم کہ چرا سایہ
از ما باز گرفتہ والتفاتے نمے نماید شاید کہ مصلحتے ہمدرین باشد چون اعراض معشوق موجب
گریۂ عاشق است گوید **قولہ**

ز دریاے دو چشم گوہر اشک | جہان در لولوے لالا گرفتست

معنی آنست کہ در ہجران واعراض آن محبوب دو چشم من چندان گہر ریزی کردند کہ کنایت از اشکباریست
کہ جہان پر از گہرہای درخشان شدہ وچون سخن عاشق از سر معرفت میباشد بنابران گوید **قولہ**

نسیم صبح عنبر بوست امروز | مگر یارم رہ صحرا گرفتست

نسیم صبح کنایہ از انفاس ومراد سخن عنبر مراد معرفت صحرا کنایہ از دل یعنی امروز کہ سخنان من
پر از حقائق ومعارف اند تحقیق سببش آنست کہ ظہور محبوب حقیقی بر دل ما شدہ وگرنہ ما کجا و
این سخن کجا وچون رفع غم بغیر از عشق صورت نہ بندد بنابران گوید **قولہ**

دواے غم بجز مے نیست عاشق | ازان رو ساغر صہبا گرفتست

عاشق کنایہ از خود صہبا شراب کنایہ از عشق یعنی ماکہ در عشقبازی از جان ودل مقیدیم سببش
آنست کہ رفع غموم وہموم دنیوی بجز از عشق نمیتوان کرد وچون سخن حافظ مقبول دلہا گردیدہ
بنابران گوید **قولہ**

حدیث حافظ اے سرو سمن بر | بوصف قد تو بالا گرفتست

سرو سمن بر محبوب بالا اشتہار ورونق یعنی اے محبوب من سخن حافظ کہ رواجے یافتہ واشتہارے

حاصل نموده بسبب وصف قد تو یعنی ذکر تو که دران درج کرده

غزل

کنون که میدمد از بوستان نسیم بهشت	من و شراب فرح بخش و یار حورسرشت

معنی آنست که الحال که از بوستان وجود نسیم بهشت که کنایت از انفاس ست در وجاری وساریست یعنی در عالم حیاتم پس درین هنگام من و شراب فرح بخش که کنایت از عشق و محبت است و یار حورسرشت که کنایت از محبوب و مرشد است و چون عاشق را بهتر از سعادت حصول دولت ملازمت مرشد نیست گوید قوله

گدا چرا نزند لاف سلطنت امروز	که خیمه سایهٔ ابرست و بزمگه لب کشت

معنی آنست گدا که عاشق است امروز چرا لاف سلطنت نزند و دعوی شاهی ننماید که سایهٔ ابر که ملازمت دوست یا مرشد بجاے چتر است و لب کشت که دنیا است بزمگه او و چون عاشق را باید که بموجب مَنْ كَانَ فِیْ هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی کار امروز بفردا نفگند بنابران گوید قوله

چمن حکایت اردی بهشت میگوید	نه عاقلست که نسیه خرید و نقد بهشت

چمن دنیا اردی بهشت نام ماهے از ماهہاے بہار ہشتن گذاشتن یعنی دنیا بسبب ظهور محبت و معرفت رو نموده پس عاقل نیست کسے که وعدهٔ زاهد را که نسیه است باور نموده و نقد که مشاہدات تجلیاتست از دست داد و کار امروز بفردا افگند چون عاشق را محبت ارباب دنیا زهر قاتلست گوید قوله

وفا مجوے ز دشمن که پرتوی ندهد	چو شمع صومعه افروزی از چراغ کنشت

دشمن کنایه از نفس و شیطان و اهل دنیا صومعه عبادتگاه اهل اسلام بسبب مقابلهٔ اهل کنشت والا بمعنی عبادتگاه زهاد نصاری ست و کنشت عبادتگاه اهل کفر معنی آنست که از دنیا و اهل آن وفا مجوے و اسپ توجه بسوے آن میدو خاطر از محبت او مخراش که در حالت عرفان توجه باو نمودن و از دوست گذشته باو بودن شمع صومعه بچراغ کنشت افروختن است و هم و غم اندوختن یعنی دلی که شایسته ذکر و فکر حضرت مولے بود و در خور درجات عالیات سزد و چون او را بحظوظ دنیوی پروری بدان بماند که شمع صومعه بچراغ کنشت افروزی بر ضمیر منیر اصحاب ذکا پوشیده نماند که این بیت بجوامع الکلم میماند که از سرور عالم ورود یافته و آفتاب وار ازان مطلع هدی بر تافته وَهُوَ اِیَّاکُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ یعنی بپرهیزید از سبزیهای گلخن و این حدیث را در بعضے کتب هزار وجه موجه ساخته اند ازان ده وجه اختیار نموده شد و صاحب ادراک چون برین وجوه عشره مطلع گردد بر وجوه دیگر قادر شود وجه اول آنکه از خضراء الدمن

زن صاحب جمال از اصل ناشایسته چون سبزهٔ خاکدان بوجود آمده باشد اگرچه در منظر خوب نماید عاقبت باصل خود گراید ؎ چو خوے نگارے خوش و اصل زشت ❊ مبین نقشِ مار و نگر در سرشت وجه دوم آنکه مراد از خضرای دمن دنیا بود و ازان که در آرایش اگرچه زیبا می نماید ازانجا که بے مدار است از سستی بیخ دیر نپاید ؎ حاصل دنیا ز کهن تا بنو ❊ چون گذرنده است نیرزد بجو وجه سیوم آنکه مراد از خضرای دمن کلمهٔ نفاق باشد که از خباثتِ نفس برخاسته اگرچه در ظاهر چون سبزهٔ خاکدان زیبا می نماید اما فی الحقیقت از و سم قاتل زاید ؎ گفت دشمن را مبین شیرین و چرب ❊ زهر باشد نیز در حلوائے خوش ❊ وجه چهارم آنکه مراد ازو مال حرام بود که از مظلومان و یتیمان حاصل شود که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید اما چون از منشای اخبث است اہل معنی را منقوض آید ؎ لوثِ مالِ حرام در شکمت ❊ همه اعمال را بباد دهد ❊ وجه پنجم پند احمق و نصیحت نادان که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید اما چون از غیر موقع آید عاقبت بزشتی گراید ؎ دشمنِ دانا که پئے جان بود ❊ بهتر ازان دوست که نادان بود ❊ وجه ششم عطای لئیم و احسان ناکس که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان از غیر موقع زاید در ظاهر خوش و زیبا نماید آخر بمن و اذی گراید ؎ کت زنا جا خدا امید دهد ❊ ناامیدی ازان بود بهتر ❊ وجه هفتم پارسائی ریا که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان اگرچه زیبا می نماید اما چون منشای نیست لاجرم نتائج اُخروی را نمی شاید ؎ صلاحے ریائی فلاحے ندارد ❊ که خضر و من را قرارے نباشد ❊ وجه هشتم صنعت کیمیا که بظاهر چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید آخر جز قلب کاری نتیجه نمے بخشد ؎ هر کجا در جهان فلک زده ایست ❊ یا فرومانده ایست از تزویر ❊ فن او فلسفه ست یا تنجیم ❊ کار او شعبده است یا اکسیر ❊ وجه نهم آنکه آرایش سیمیا باشد که چون سبزهٔ خاکدان خوش مینماید اما چون اصلے ندارد دیر نپاید دلبستگی را نشاید ؎ اگر سیمیای بجاے سد او ❊ چنان دان که سفیان بازیگر است ❊ وجه دهم آنکه مراد خوارق و کرامات که بر سبیل استدراج باشد چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید اما چون از منشای حقانی نیست نزد اہل دل ناپسندیده است ؎ غرامت بر آنکس که از بے تمیزی ❊ طلسم نمایش کرامت شمارد ❊ و چون در اینجهان فانی به از مینوشی شغلے نیست بنابران گوید قوله

بمی عمارتِ دل کن که اینجهان خراب	برانسر است که از خاکِ ما بسازد خشت

معنے آنست که این جهان فانی در پے آنست که ما را خاک سازد و در عالمِ نیستی اندازد پس بهتر آنست

که از خوردن مے عمارت محبت ایزدی آبادان کن وبحیاتِ ابدی رسان وچون آخر هر کسے امر یست موهوم بنابران گوید قوله

که آگه است که تقدیر بر سرش چه نوشت	مکن بنامه سیاهی ملامت من مست

معنے آنست که اے منکر من مست را بگنهگاری ملامت منما چون از تقدیر ما واقف نه چون خاتمه عاشق اکثر بخیر وخوبی ست بنابران گوید قوله

اگرچه غرق گناهست میرود بهشت	قدم دریغ مدار از جنازه حافظ

قدم مراد تجلے ذاتی جنازه وجود بحکم آنکه مَنْ لَا یَغْفِرُ اللّٰهُ فَهُوَ مَیِّتٌ گناه اَنَانِیَّةٌ وُجُوْدُكَ ذَنْبٌ لَا یُقَاسُ بِهَا ذَنْبٌ معنے آنست که تجلے ذاتی ازین وجود فانی باز مدار هرچند که غرق بحر معصیت انا الحق وسبحانیست لیکن بسبب این تجلے میرود بهشت که ذَاتِهِ جَنَّةٌ لَیْسَ فِیْهَا حُوْرٌ وَلَا قُصُوْرٌ تجلے رَبُّنَا ضَاحِكًا وصوفی که مقید را مطلق پنداشته دم انا الحق میزند مثل درختیست که از وی آواز اِنِّیْ اَنَا اللّٰهُ بر آید ؎ عکس رویتو چو در آینۂ جام افتاد ؛ عارف از خنده مے در طمع خام افتاد ؛ یا خطاب بمرشد یا خطاب بهر سالک یا خطاب بمعشوق حقیقے مراد از قدم اقدام یا در فخریه خود غزل

در رهگذری نیست که دامے زبلا نیست	کس نیست که افتاده آن زلف دو تا نیست

زلف دوتا کنایت از صفات متقابله الٰهیه چون کفر واسلام وهدایة وضلالة معنے آنست که تنها نه من بدام زلفِ تو که جذبه عشق است گرفتار ومقیدم بلکه در عالم وجودے نیست که گرفتار تو نباشد کافران بکفر ومومنان باسلام همه کس طالب یار اند چه هشیار وچه مست وهیچ طریقه وراهے نیست که عشق را در ود خلے نیست همه جا خانه عشق است چه مسجد چه کنشت واین ضد وانکار از مقتضیات قوت وهمیه است که بحقائق امور اطلاع ندارند والا نه حضرت حق را باهر موجودے از موجودات ودر هر تعینے از تعینات نسبتے خاص است وهریک مظهر صفتے خاص اند وذوات را باعتبار صفتے اسمے مے نامند پس هریک اسمے از اسمای الٰهیه باشد وحظ وقسمة هریک ازان حق یافته آن صفت خاصیت که ازان اسم ظهور یافته وبازمعاد هریکے آن اسم خواهد بود کَمَا بَدَاَكُمْ تَعُوْدُوْنَ وذات حق هر چیز را بصفت خاص تربیت میفرماید پس هریکے از صور موجودات انفسی وآفاقی در تسبیح

آن اسم اند که مظہر و مربوب آنند از ان رو ہمیشہ در تسبیح حق اند کہ وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ و ہر یکے
عارفِ حق بہمان اسم اند کہ مظہر آن اسم واقع شدہ اند لاجرم ہر یکے از و شانے دگر یافت و ہر کسے را
با او سریست مخصوص چون عاشق کامل بسبب ورود تجلی صوری کہ آن شہودِ حق است در مظاہر حسینہ
حق را من حیث الصفات در معشوق می بیند بنابران گوید **قولہ**

روے تو مگر آئینۂ صنعِ الٰہی است ۔ حقا کہ چنین است درین روے ریا نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من روے تو مگر آئینۂ الٰہی است از برائے شہودِ ذات حق کہ حق را بجمیع صفات در تو
مشاہدہ می نمایم و چون نے الحقیقت انسان کہ آئینۂ حق است گفت ہمچنین است، و درین سخن ہیچ شکے
و شبہے نیست و نیز چون سالک حق را در خود بیند بنابران خطاب بخود میکند معنے ظاہر است باید دانست
کہ درینجا احوال سالک بدو نوع گردد بعضے بخود قائم میمانند و عبودیت والوہیت را مرعی دارند و بعضے
مغلوب تجلے گشتہ عبودیت را یکسو نہادہ دعوی ہمسری مینمایند گوید **قولہ**

نرگس طلبد شیوۂ چشم تو زہے چشم ۔ مسکین خبرش از سر و در دیدہ حیا نیست

نرگس گلیست معروف کہ بچشم نسبت کنند و فے الحقیقت معرا از بینائی است مراد آن عاشقی کہ بکمال
معرفت نرسیدہ بود و عاشق را بچشم ازان نسبت دادہ کہ ہمہ عالم بمنزلۂ جسم است و وجود عاشق
بمنزلۂ چشم **چشم** مراد ذات حق سـ ہست چشم اینجا بمعنی نقدِ ذات ❊ کو عیان بیند وجودِ کائنات ❊
و چشم ثانی بمعنی بینائی از ذکر سبب و ارادہ مسبب و **زہے** بمعنی مذمت **معنے** آنست کہ سالکے
کہ مغلوب تجلے گشتہ شیوۂ چشم تو طلب میکند اے خور را متشبہ بذاتِ تو مینماید و دم انا الحق میزند زہے
بینائی و کمال او کجا تو و کجا او کہ ما للتراب و رب الارباب و چون عنان اختیارش از دست رفتہ گفتۂ او اعتماد
را نشاید میگوید کہ آن بیچارہ مسکینے است کہ نہ از سر خود خبر دارد و نہ در دیدہ حیا اے مست و لا یعقل چہ از سر
خبر داشتن و حیا بکار آوردن از تقاضاے عقل است و یا آنکہ مسکین از سر خود خبر ندارد یعنے نمیداند کہ سر باد
خواہد رفت و ندر دیدہ حیا چہ نسبت خاک را با عالم پاک و چون این سخن گفتن مناسب حال سالک نیست بنابران گوید **قولہ**

گفتن بر خورشید کہ من چشمۂ نورم ۔ دانند بزرگان کہ سزاوارِ سہا نیست

خورشید ذات حق **سہا** کنایت از سالک یعنی اے سالک دعوی ہمسری بذاتِ حق نمودن و انا الحق و
سبحانی گفتن بر عارفان کامل روشن و مبرہن است کہ این سخن سزاوارِ سالک نیست چہ سالک بمنزلۂ سہا

وذات حق چون خورشید کجا شهاد کجا خورشید چون عاشق بورود تجلی صوری گرفتار بمظاهر حسینه میشود آن موجب اعراض معرضان میشود وچون توبه از عاشقان صورت پذیر نیست بنابران گوید **قوله**

هیچش ز خدا شرم وز روی تو حیا نیست	**زاهد و هر دم توبه ز روی تو زهی روی**

زهے روے باین طریقه وده النش معنے ظاهر دچون ظهور وکثرت تعینات بچشم عاشق موجب خرابی اوست گوید **قوله**

شب نیست که صد عربده با باد صبا نیست	**از بهر خدا زلف میارای که مارا**

معنی آنست که اے محبوب من بر ینحال سرگشته ما رحم نما واز براے خدا زلف خود راکه عالم کثرت و تعینات است میارا یعنے در چشم جلوه منما ومارا گرفتار کثرت وتعینات مدار چراکه ما راهر شب با باد صبا که دم زندگی است صد عربده در پیش است که چرا رفع این حجاب نمی نمائی وبمقصد اصلی نمیرسانی **سوال** چو آراستن زلف که فرو هشتن زلف است موجب افزونی حسن است وآن مطلوب عاشق است پس منع چرا میکند **جواب** بدو نوعست یکے آنکه فرو هشتن زلف اگرچه افزونی حسن است لیکن حجاب هم باعث قتل عاشق است دوم آنکه ازین منع نه که حکم کلی بمنع کرده شود بلکه اظهار درد وبیقراری خود است باید دانست که مشاهده محبوب حقیقی بین الظهور والاخفا چون عاشقان را بے مشاهده محبوب راحتے وآرامے نه بنابران گوید **قوله**

در بزم حریفان اثر نور وصفا نیست	**باز آی که بے روی تو ای شمع دل افروز**

روے کنایت از تجلی **شمع دل افروز** کنایت از محبوب حقیقی **حریفان** عاشقان یعنی اے محبوب من از روے لطف ورحمت باز بر ما گذرے کن ودل غمزدهٔ ما را بمشاهده تجلے خود منور ساز که در بزم عاشقان که کنایت از حواس خمس است هیچ از نور وصفا فرحت وبهجت نیست وچون مدام کار معشوق استغنا است میگوید **قوله**

گفتا غلطی خواجه درین عهد وفا نیست	**دی مے شد وگفتم صنما عهد بجا آر**

دی روز گذشته **صنما** الف ندائیه وصنم بمعنے محبوب **عهد** کنایت ازان که گفته لما تطلبنی تجدنی **گفتا** یعنے المحبوب گفت **غلطی** غلط کردی که برین عهد ما اعتماد نمودی **درین عهد** یعنے درین زمانه ویا درین قول وعهد محبوبان وفا بجا آوردن معنے ظاهر است **قوله**

چون چشم تو دل میبرد از گوشه نشینان　　دنبال تو بودن گنه از جانب ما نیست

چشم کنایت از شهود ذات محبوب حقیقی گوشه نشینان عاشقان معنی ظاهر باید دانست که خاصهٔ معشوق است که تهمت حرام بر عاشق نهادن وخود را ازین معرض ساختن گوید که اے محبوب من چرا بمن التفات نمیکنی گناه چیست که سوے منست نگاه تو نیست مگر که دل بتو دادم همین گناه منست وگر بالتحقیق همین گناه است پس دران هم تقصیرے نیست چراکه موجب دلدهی ما مشاهده تست وچون هر کسے بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْهِمْ فَرِحُونَ بچیزے که نزد اوست فرحت کننده است بنابران گوید قوله

گر پیر مغان مرشد ما شد چه تفاوت　　در هیچ سری نیست که سری ز خدا نیست

معنے آنست که اگر ما از زهد وورع اعراض نمودیم ودست بیعت به پیر مغان که عاشق کامل باشد دادیم چه نقصان چون هر سرے خالی از سرے نیست که حق را با هر شے نسبتے خاصست ویک طریق مخصوص در عالم نیست که اَلطُّرُقُ اِلَی اللّٰهِ بِعَدَدِ اَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ چنانچه میگوید قوله

عابد

در صومعهٔ زاهد ودر خلوت صوفی　　جز گوشهٔ ابروی تو محراب دعا نیست

یعنی زاهد را بصومعه وصوفی را بخلوة بجز گوشهٔ ابروی تو محراب دعا نیست یعنے متوجه الیه همه توئی وچون کار عاشق مدام عاشق کشی است بنابران گوید قوله

تیمار غریبان سبب ذکر جمیل است　　جانان مگر این قاعده در شهر شما نیست

تیمار غمخواری ودلداری غریبان عاشقان سبب ذکر جمیل موجب اشتهار نام نیک این قاعده اشاره بغمخواری عاشقان ودلداری مشتاقان در شهر مشهور ونیز کنایت از شهر وجود معنے آنست که اے محبوب من دلداری غریبان نمودن باعث اشتهار نیکست وتو که در دلداری غریبان نمیکوشی مگر ذات تو متصف باین صفت نیست سوال مضمون مصراع ثانی عدم صفات میکند واین درحقیقت روا نیست جواب بسه جهت یکے آنکه عدم صفات بتعین نمیکند لفظ مگر که بمعنی تردید است دال است براین دوم آنکه مراد ازین اظهار محرومی خود است نه عدم صفات سیوم آنکه لَا یُسْئَلُ عَمَّا یَفْعَلُ وَهُمْ یُسْئَلُوْنَ... [illegible] لَا یُسْئَلُ مُجْنُوْنٌ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ وچون حال عاشق محل رحم باشد بنابران گوید قوله

اے شمع سحر گریه بحال من وخود کن　　کاین سوز نهانی که مرا هست ترا نیست

معنے آنست که اے عاشق همدرد من میباید ترا که بحال ما وخود گریه کنی که در سوختن ما و تو

شہر نکیم بلکہ ما از تو در سوختن بیشی گرفتہ ایم کہ این سوزے کہ ما داریم ترا نیست چون کار عاشق اختیار ملامت است بنابران گوید **قوله**

عاشق چہ کند گر نکشد جور ملامت	با ہیچ دلاور سپر تیر قضا نیست

یعنے عاشق بیچارہ چہ کند اگر بار ملامت نکشد و تن برضا ندہد چرا کہ اینہمہ از قضای ازلیست و ہیچ دلاور رد قضا نتوان نمود چون کار عاشق احتمال نمودن و بجاے جفا وفا نمودنست گوید **قوله**

اے چنگ فرو بردہ بخون دل حافظ	فکرت مگر از عزت قرآن خدا نیست

معنی آنست کہ اے ملامت گرمن کہ زبان بملامت کشادہ و در ہلاک ما سعی نمودہ مگر ہیچ فکر از عزت قرآن هم نداری کہ حافظ کلام اللہ ام و در بعضے نسخہ بجاے عزت غیرت دیدہ شدہ معنی آن باشد ہیچ فکر مگر از غیرت قرآن خدا کہ در حق قاتلان فرمودہ کہ مَنْ قَتَلَ مِنكُمْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا نداری **غزل**

کنون کہ بر کف گل جام بادہ صافست	بصد ہزار زبان بلبلش در اوصافست

گل کنایہ از سالک جام بادہ کنایہ از ہستی مستعار بلبل کنایہ از دوستان معنی آنست کہ اکنون کہ در بدن سالک حیاتست از ہر طرف خوشامد گویان بصد زبان می ستایند چون مناسب این حال آنست کہ اشتغال بعشق نماید بنابران گوید **قوله**

بخواہ دفتر اشعار و راہ صحرا گیر	چہ وقت مدرسہ و بحث کشف کشافست

دفتر اشعار کتبہای بیان معارف و نسخہ احوال عرفا **کشف** نام شرح کشاف است **معنی آنست** کہ در ینحال قدم بصحرای عشق بنہی و کتبہاے کہ دران بیان حقائق و معارف و احوال عارفانست اشتغال نمائی و دوری از ابنای خلایق گرفتی نہ وقت درس و بحث کشف کشاف است چرا کہ طالب لسعلے باید بود نہ اسفل کہ متوجہ بودن باسفل لمیدون ہمتیست و چون بتوجہ ایزدی بمقام عشق رسد زبان بربندد و درون خود باظہار نیک و بد بنخراشد کہ حکم باظہار آن نیست بنابران گوید **قوله**

بدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش	کہ ہرچہ ساقی ما داد عین الطافست

درد و صاف بد و نیک ساقی قضا و قدر معنی آنست کہ ہیچ باظہار نیک و بد ما کش و خموش باش

که هرچه قضا و قدر وارد وقت ما ساخت عین لطف و کرم است چه قیل و قال کار علمانه کار عشاق
که خموشی لازمهٔ ایشان است و چون عاشق را باید که مجرد و منفرد باشد گوید **قوله**

ببر ز خلق و ز عنقا قیاس کار بکن	**که صیت گوشه نشینان ز قاف تا قاف است**

معنے آنست که از خلق مجرد و منفرد باش بطور عنقا که چگونه از خلق بریده و بکوہے خزیده و ہمه عالم پُراز
شہرت اوست و اینہمه از انست که آوازهٔ عزلت گزینان از قاف تا قاف رسیده چون نزد عاشق
بہتر از عشق کارے نیست گوید **قوله**

فقیه مدرسه دی مست بود و فتوی داد	**که مے حرام ولے به ز مال اوقاف است**

مراد از مست مستی عشق است که ؎ مستی عشق نیست در سر تو ؛ رو که تو مست آب انگوری ؛ یعنی فقیه
مدرسهٔ عشاق که کنایت از مرشد است دیروز که از شراب عشق سرمست بود از جوش عشق فتوے داد
اے حکم داد که مال وقف بدتر از میست زیرا که میخوار چون میداند که مے حرام است گنجایش دارد که توبه کند
و خورندهٔ مال وقف را حلال میداند و از اختلاف علما که درین باب است ہرگز توبه نخواہد کرد بلکه خود را بر
میخوارگان تفوق خواہد داد و ہمین قسم گفتگوے درین بیت خواجه ہم راه دارد ؎ بیا که خرقهٔ من گرچه
رہن میکدہاست ؛ ز مال وقف نه بینی بنام من چیزے ؛ و حجت عوام اینجا که فتوی مست درست نیست
دخلے ندارد چه در حق مستان فتوی مست منظور است نه عاقل و نیز بعض جا مضمون ظاہر بیت مراد
نیست چنانچه درین بیت ؎ مباش در پے آزار ہرچه خواہی کن ؛ که در شریعت ما غیر ازین گناہے
نیست ؛ یعنے کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و در افعال ناشایسته از زنا کردن و خمر
خوردن خاطر صلحا و عبا و آزرده میگردد پس میگوید که ازین قسم کارے مکن که در آنہا رنجش کسے باشد
و سوا۔ے آن از افعالے که موجب رنجش کسے نباشد ہرچه خواہی کن ترا مباحست و آنچه مضمون ظاہر
این بیت است مراد نیست چنانچه جاے دیگر گفته ؎ میخور و مصحف بسوز و آتش اندر کعبه زن ؛
ساکن بتخانه باش و مردم آزاری مکن ؛ و نیز چنانچه درین بیت ؎ من آن نگین سلیمان بہیچ نستانم ؛ که گاه
گاه برو دست اہرمن باشد ؛ که در ظاہر سراسر ترک ادب و مخالف شرعست مگر به تکلف معنی مراد انست
که من آن شے نفیس که گاه برو دست تصرف خسیسی دراز شود بہیچ نستانم پس در مراد خلل نباشد و
نیز چنانچه خواجه گفته ؎ اگر شراب خوری جرعهٔ فشان بر خاک ؛ از ان گناه که نفعے رسد بغیر چه باک ؛

واگر مراد از مے محبت مجاز است حرام ازین روکه پردهٔ حقیقة است وحلال باعتبار قنطرة الحقیقة و اگر مراد از مے محبت ومعرفت حرام ازین روتا که محبت غیر آمیخته است حرام است یعنی فقیه مدرسه وقتیکه مستی عشق ومحبت اورا دریافت وبرسر نفس ومحبت اطلاع بخشید لاچار فتوی داد که محبت هرچند مجاز باشد از مال وقف بچندمرتبه بهتر زیرا که آنجا تفرقه واینجا جمعیت آنجا شهرت اینجا خمول آنجا کبر ونخوت اینجا عجز ومسکنت آنجا خودی اینجا بیخودی همچنین بچندمرتبه محبت برمال وقف فضل دارد ۵ زیاده هیچت اگر نیست این نه بس که ترا ٭ دمے زوسوسهٔ عقل بیخبر دارد ٭ قوله

حدیث مدعیان وخیال همکاران	همان حکایت زردوز وبوریاباف ست

مدعیان زاهدان همکاران عاشقان مجاز یعنی که گفتار زاهدان وخیال عاشقان مجاز که باتو نمیزیبد مینمایند همان حکایت زردوز وبوریاباف ست که بایکدیگر دعوی همسری مینمودند وقصه زردوز وبوریاباف اینچنین است که هردو باهم یار بودند زردوز فراخور حصول خود همتے بلند داشت واز وسعت عیشی علم مے افراشت وبوریاباف از تنگ حوصلگی که داشت سقه عیش اوراگران می پنداشت واسراف و مبذری می انگاشت واین نصوص درحق او میخواند که اِنَّ الْمُبَذِّرِیْنَ کَانُوْا اِخْوَانَ الشَّیَاطِیْنِ غرضکه اصحاب ظواهر واهل عرفان راهمین معامله دربیش وهریکے از تعنت ویگرے دلریش وچون مقلدان شایان آن نه اند که اسرار الٰهی باایشان درمیان نهاده آید بنابران گوید قوله

خموش حافظ واین نکتهاچون زرسرخ	نگاهدار که قلاب شهر صرافست

معنے آنست که اے حافظ خموش واین نکتها چون زرسرخ که سخنان حقائق ومعارف وکلمات عشق ومحبت اند نگاهدار از کسیکه از علم الٰهی ودانش بهره ندارد وبرمسند ارشاد ومشیخت نشسته غزل

گل دربر مے برکف ومعشوق بکام است	سلطان جهانم بچنین روز غلام است

گل دربر کنایت از حصول مشاهدات تجلیات مے برکف کنایت از حصول عشق ومحبت معشوق بکام محبوب ویامرشد متوجه بحال میم جهانم بمعنے مراچه میم ساکن ضمیر مفعول۔ سعدی ۵ چومولام خوانند صدر وکبیر ٭ معنے بیت ظاهر است وچون مشاهدات عاشقان محتاج بشمع وچراغ نیست سعدی گفته ۵ شب مردان خدا روز جهان افروز است ٭ دوستان را بحقیقت شب ظلمانی نیست ۔ گوید قوله

گو شمع میارید درین بزم که امشب ۔ در مجلس ما ماہ رخ دوست تمام است

میارید خطاب بدوستان یعنے بدوستان من گوئید که امشب در مجلس ما شمع میارید که شب ما محتاج بشمع افروزی نیست چراکه رخ دوست که مشاهدات تجلیاتست محفل افروز ما گردیده وچون عاشق را بزهد وورع کارے پیش نمیرود گوید **قوله**

در مجلس ما عطر میارید که جان را ۔ هر لحظه ز گیسوے تو خشبوے مشام است

معنے آنست که امشب در مجلس ما عطر زهد میارید لے سخن از زهد وورع مگوئید که دمبدم که مرا از گیسوے تو که جذبهٔ عشق است روائح عطر آمیز وفوائح عنبر بیز در مشام میرسد یعنی الحال کار ما از زهد گذشته بمقام عشق رسیده بزهد وورع کارے نمانده چنانچه در بیت آینده میگوید **قوله**

در مذهب ما باده حلال است ولیکن ۔ بیروے تو اے سرو گل اندام حرام است

باده عشق مجاز **معنے** ایمحبوب من در زمرهٔ مذهب ما که عاشقانیم دیدن مظاهر حسینه حلال ست که در آن معاینه آثار اسماء وصفات وذات او مینمایم ازینجاست که ۵ من که در صورت خوبان همه اومی بینم ٭ تو مپندار که من روے نکومی بینم ٭ ولیکن اگر دیدن این مظاهر حسینه بیروے تو اے بے مشاهدهٔ تو باشد ومحض باغراض نفسانی وهواے جسمانی باشد حرام مطلق ونیز از باده سرود مراد است ۵ از مے همه آب لعل وزر فهم مکن ٭ هر چیز ترا از تو ستاند مے است ٭ ودر باب السماع اختلاف بسیار است نزد بعضے حرام ونزد بعضے حلال ونزد بعضے مباح اگر کل سامع را دل کل به مجاز است حرام است واگر نه بمجاز است ونه بحق مباح واگر کل بحق دارد حلال وچون دست آویز بجز سخن عشق ومنظور او بجز محبوب نمی باشد گوید

قوله **از چاشنی قند مگوے هیچ وز شکر ۔ زان رو که مرا با لب شیرین تو کام است**

قند وشکر کنایت از زهد وورع لب شیرین لطف الٰهی مراد عشق یعنے اے محبوب من الحال سخن از فضیلت زهد وورع در پیش ما میار از انجهت که مرا کار به عشق تو افتاده ودر انجا اینها راه نگذرند ونیز از قند وشکر نعمتهاے دنیوی معنی ظاهر ونیز لب شیرین کلام بیواسطه مراد وحی **معنے** آنست که از قند وشکر وسائر حظوظ ما حضر مگوئید وتوجهم بدان مجوئید مرا کار بکلام قدس ووحی خفی افتاده وآنکه در مصرع اول این هر دو بیت جمع آورده ودر مصرع آخر هر دو بیت بوحدت تحریر کرده جهت اظهار التفات ونمودار توجه بمطلوب از بیگانگی به یگانگی واز کثرت بوحدت وچون مشاهده بجمال مظاهر حسینه نمودن بعاشقان کامل درست ست گوید **قوله**

گوشم همه بر قول نی و نغمهٔ چنگ است	چشمم همه بر لعل لب و گردش جام است

قول و نغمه سخن نی و چنگ عاشق کامل لعل لب و گردش جام کنایه از مشاهدات **معنی**
آنست که گوش من همه بر سخنان عاشقان که بیان عشق است و چشم من همه بر مشاهدات تجلیات محبوب
چنانچه عارفی گوید ؎ بر سر خار سوی هر شهری ٭ کردم امروز هر طرف نظری ٭ کافرم گر بجز خدا بینم ٭
که درآید بچشم من دگری ٭ و تحتمل که از مصرع اول سماع سرود و از مصرعهٔ دوم شاهد بازی و میخواری مراد
باشد تا باید دانست که احوال عاشقان موجب رسوائی میگردد و چون عاشق کامل را از ان بیمی نه بلکه رسوائی
را موجب فخر خود می پندارند بنابران گوید **قوله**

از ننگ چه پرسی که مرا نام ز ننگ است	وز نام چه پرسی که مرا ننگ ز نام است

معنی آنست که از عار چه پرسی که مرا بزرگی و اشتهار با وست و از بزرگی و اشتهار چه پرسی که مرا عار از وست
و چون عاشق را بجز از خرابات که مقام فنای صفات بشری است مقامی نیست بنابران گوید **قوله**

تا گنج غمت در دل ویرانه مقیم است	همواره مرا کنج خرابات مقام است

گنج غم مراد عشق کنج خرابات مقام محو و فنا معنی ظاهر است و چون همه کس بوجهی عاشق آن محبوب
اند بنابران گوید **قوله**

میخواره و سرگشته و رندیم و نظرباز	آنکس که چو ما نیست درین شهر کدام است

معنی بیت ظاهر است و چون عشق مر عاشق را غائب نمی باشد بنابران گوید **قوله**

با محتسبم عیب مگوئید و زمستی	کو نیز چو ما در طلب شرب مدام است

محتسب مرشد که مانع از طرف معصیت است مستی مراد میخواری شرب مدام نوشیدن شراب
یعنی با مرشد عیب از میخواری که کنایه از عشقبازیست مگوئید که او مارا هیچ نخواهد گفت چرا که او هم
مشغول این میخواریست چون عاشق را بهتر از میخواری و مصاحبت محبوب کاری نیست گوید **قوله**

حافظ منشین بی می و معشوق زمانی	کایام گل و یاسمن و عید صیام است

گل مشاهدات تجلیات عید صیام اوان عشق که بعد از انقراض ایام زهد رو مینماید یعنی ای حافظ
درین اوان عشق و مشاهدات تجلیات که بتور و نموده می باید که دمی بی عشق و محبت الهی و بی
ملازمت صحبت مرشد نمانی و این وقت را غنیمت دانی **غزل**

گر ز دست زلفِ مشکینت خطای رفت رفت | ور ز هندوی شما بر من جفای رفت رفت

زلف مشکین کنایه از جذبهٔ عشق و نیز تجلی قهاری **خطاے رفت** اینکه دعاگو را قتل نمود و سرگردان بادیه حیرانی و پریشانی ساخت و مبداوا ے آن نپرداخت **هندو** اشاره همان زلف جفا رنج و الم و چون این معامله درمیان عاشق و معشوق باکے ندارد گوید **قوله**

برق عشق ار خرمن پشمینه پوشے سوخت سوخت | جور شاه کامران گر بر گدا ے رفت رفت

برق عشق اضافه بیانیه **خرمن** وجود هستی ستعار **پشمینه پوش** عاشق **شاه کامران** معشوق معنی آنست که اگر آتش عشق وجود عاشق را بباد داد عجبے نیست و جور محبوبے که کنایه از استغنا و بے التفاتی محبوبست بر عاشق رفت باکے ندارد و چون تجلی محبوب بظهور و اخفاست و آن اگرچه موجب خرابی عاشق است اما جاے دم زدن نیست بنابران گوید **قوله**

گر دلم از غمزهٔ دلدار تابے بُرد بُرد | درمیانِ جان و جانان ماجرا ے رفت رفت

غمزه کنایت از ظهور و خفا **تاب** غصه دارد یعنے اگر دل من بسبب ظهور و اخفاے محبوب برنج و درد مبتلا گردید جاے اعراض و گفتگو نیست چرا که درمیان عاشق و معشوق اگر ماجرا ے رفت رفت و چون ملامت از مدعیان و سخن چینان روحی نماید نه از دوستان بنابران گوید **قوله**

از سخن چینان ملامتها پدید آید و لے | درمیانِ همنشینان ناسزا ے رفت رفت

همنشینان دوستان **ناسزا** قول و فعل بیجا معنی بیت ظاهر است چون عاشق را تحمل بباید که باندک آثار ملول نگردد و اعتراض نکند بنابران گوید **قوله**

عشقبازی را تحمل باید اے دل پایدار | گر ملالے بود بود و ور خطای رفت رفت

سوال۔ لفظ خطا درحقیقت از ادب دور است **جواب** آنست که خطا فی الواقع مراد نیست بلکه از انجهت که اعراض و بے التفاتی معشوق اگرچه خالی از حکمت نیست اما چون موافق خواهش نیست بنابران در چشم عاشق خطا می نماید و باید دانست که کدورت را در دل سالک تا آن زمان راه است که محبت ره نیافته و چون محبت ره یافت کدورت از میان رفت بنابران گوید

در طریقت رنجش خاطر نباشد مے بیار | هر کدورت را که بینی چون صفاے رفت رفت

معنے آنست که هر کدورت را که می بینی در خاطر روید اچون صفائی دران خاطر رفت آن کدورت

مرتفع شد اشکال آنست که رنجش خاطر امریست طبعی که بغرض مکروهے رسد پس در طریقت بچه معنی رنجش نباشد جواب آنست که در رشحات در فصل دوم نقلست که اکابر طریقت گفته اند هر دشنام و مذمت که از کسے در حق تو واقع شود باید باو گفت که بحقیقت دانی توانی و چون سگ و خوک و امثال آن گویند یقین کنی که در تو ازان صفاتست چنانچه صفات ملکی داری و صفات سبعی و بهیمی نیز پس باید که ازین رنجش نیارد وہم در رشحات مذکور است کمال مسلمانی در تفویض و تسلیم است اگر صاحب تسلیم را ابلیس وار طوق لعنت کنند باید که چنان از فعل حق سبحانه راضی بود که مومن از ایمان خود و بنده صادق از قضای حق راضی است نه از فعل خود و سیفر موودند که چون مکروهے بیند اگر تفاوت نکند بنده خدا است و اگر تفاوت کند بنده خود است که ؎ مدح و ذمت گر تفاوت میکند ٭ بتگرے باشی که او بت میکند ٭ و نیز پیچکس نیست که او را مدح خوش نیاید و ذم بد نیاید اما می تواند که مراد آن باشد که اگر مدح سبب سرور و خوشحالی و ذم سبب بغض و عداوت باشد پس باید دانست که مراد ازان قول که بنده خداست تفاوت نکند آن خواهد بود که بنده خدا جمیع امور را از حق میداند و رضا بقضای الهی پیشه خود سازد و همین است هم در رشحات و معنی اَلْکَاسِبُ حَبِیْبُ اللهِ مراد از کسب رضا است و معنی این حدیث آنست باید که کسب کند این معنی را که راضی باشد هر چه حق سبحانه کند و حصول اینمعنی بحقیقة وقتے میسر گردد که بنده فانی گردد پس معنی بیت آن باشد که در طریقت رنجش خاطر نمیباشد می بیار تا مست شویم و صفائی حاصل کنیم و بقوت آن مستی و صفا بر مکروه خواه مذمت و دشنام و خواه مکروهے دیگر که مخالف مزاج باشد تحمل کنیم و رضا بقضا دهیم چنانچه خود فرموده ؎ وفا کنیم و جفا ها کشیم و خوش باشیم ٭ که در طریقت ما کافریست رنجیدن ٭ و نیز واقع شده که مراد ازین دو بیت آنست که اہل طریق عاشق حق سبحانه و عاشق جمیع فعال معشوق را دوست میدارد و چون عاشق از زہد اعراض نمود جاے عجب نیست بنابران گوید قوله

عیب حافظ گو مکن زاهد که رفت از خانقاه	پاے آزادی که بند و گر بجای رفت رفت

خانقه مراد زهد و ورع از ذکر سبب و اراده مسبب گو خطاب بزاهد یعنی زاهد را بگو که حافظ اگر از زهد و ورع اعراض نمود عیبش مکن که حافظ آزادے بود از کفر و اسلام و خیر و شر یعنی عاشق که مقید باینها نیست پس عاشق را که مانع میتواند شد غزل

لعل سیراب بخون تشنه لب یار منست	وز پئے دیدن او دادن جان کار منست

لب کنایه از اسم متکلم که انا الحق لعل سیراب باعتبار خونریزی چون اسم متکلم بر منصور تجلی کرد وقائل به انا الحق شد کشته شد ونیز لب اشارة بفیض شامل رحمانی که بلطف کامل عاشق را از میان سرگشتگی ودوری بکنار قبول می آرد ونمیگذارد و نَفَخْتُ فِیهِ مِن رُّوحِی کنایت از دست لعل سیراب باعتبار خونریزی وآن کنایت از مبتلا ساختن بکمال شدائد ومحنت ورنج والم است وز پے دیدن یعنے در پے حصول کردن وچون اکثر زبان طاعنان بر عاشقان دراز میگردد بنابران گوید قوله

شرم زان چشم سیه بادش ومژگان دراز	هر که دل بردن او دید ودر انکار منست

چشم مراد ذات ست ٥ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ٭ کو عیان بیند وجود کائنات ٭ ضمیر شین بلفظ هر که راجع واین را اضمار قبل الذکر گویند مژگان صفات از انرو که مژگان حاجب چشم وصفات حاجب ذات معنے آنست که هر کسے که دلربائی آنمحبوب را دریافته وباوجود این در انکار منست پس شرمے بادمر او را از ان چشم سیه ومژگان دراز آن محبوب یعنی زبان او کوتاه باد که ازین چشم سیه یعنی ازین ذات باکمال حسن ولطافت وملاحت وازین صفات متنوعه چگونه کسے جان خود را بسلامت بر دو در دام نیفتد وچون عشق را از دل عاشق تحولے ونقلے نمیباشد واین را موجب فخر خود میشمرد بنابران گوید قوله

بندهٔ طالع خویشم که درین عهد وفا	عشق آن لولی سرمست وفادار منست

لولی کنایه از شاخ نبات که قوم لولی معشوقهٔ حافظ بود مراد معشوق حقیقے ومرشد معنی ظاهر است وچون عاشق بمرتبهٔ تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللهِ رسید وجود او درین مقام طبلهٔ عطر گل ودرج عبیر افشان شود و چون اینهمه از فیض محبوب حقیقی است بنابران گوید قوله

طبلهٔ عطر گل ودرج عبیر افشانش	فیض یکشمه ز بوی خوش عطار منست

گل سالک ضمیر شین افشانش بر گل عطار کنایه از ذات رسول ومرشد حقیقی ومعشوق مجازی طبلهٔ عطر گل ودرج عبیر افشان مراد وجود عاشق وضمیر شین بر طبلهٔ گل عطار محبوب حقیقی یعنے این نسمات شریفه ونفحات لطیفه که در وجود عاشق رونموده وجود او را معطر ساخته شمهٔ از داستان حقیقه است چه هیچ موجود وجود از خود ندارد وبوے از کجا داشته باشد ونیز از طبلهٔ عطر گل ودرج عنبر افشان محبوب مجاز است معنی آنکه هر محبوبے با حسن وجمال وکمال که در چمن دنیا رونموده واینهمه از آثار پرتو آن محبوب حقیقی است چون لازمهٔ عاشق است که خطرات ماسوی محبوب را در دل جا ندهد گوید قوله

ساربان رخت بدروازهٔ مبر کان سر کوی — شاهراهیست که منزلگه دلدار منست

ساربان سالک **معنے** آنست که اے سالک صادق رختِ خطرات وخیالات ماسوی محبوب بدروازهٔ دل مبر که آن شاهراه است اما چگونه شاهراهست که منزلگه دلدار منست بموجب لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ ویحتمل که **رخت** هستی موهوم یعنے کشندهٔ مهار من هستی موهوم یا نمایش اعمال شوم منظور بصیرتم مساز که آن مقام تجلیات دلدار هست ویحتمل که هنگام وصال دوستان دیده را از گریه محفوظ دارد اگرچه از شادیست اما سرمایهٔ پشیمانی است **سوال** چون دروازهٔ دل را بشاهراه تعبیر کرد پس منع چرا کرد که در شاهراه کسے مانع نمیتواند شد. **جواب** آنست که بسا شاهراه اند که بسبب ورود سلطان آنجا مانع مے آیند واین اکثر درمعاینه مے آید ویا آنکه بمعنے استفهام گفته شود یعنے شاهراهے است اے شاهراهے نیست بلکه منزلگه دلدار منست ویحتمل که این درعرف اگرچه لفظ شاهراهے اطلاق میکنند که از خواص وعوام را همه آنجا گذر باشد اما اینجا معنے اضافی توان گفت یعنی راه شاه است -

سوال دوم که شاهراه منزلگه نمیباشد **جواب** آنست که اے ساربان رخت بدروازهٔ دل مبر باین زعم که این سرکوے که پیش دروازه است شاهراهیست تا هر که خواهد بدان راه رود زیرا که آن سرکوے نزول گاه دلدار منست آنجا بحکم نباید رفت **سوال** سوم آنکه منزل بمعنی جاے نزول است پس لفظ گه درمنزلگه چه معنی دارد **جواب** آنکه منزل مصدر میمی است بمعنی نزول وچون معشوق باعتبار اظهار محتاج عاشق است چرا که بے وجود عاشق ظهور معشوق صورت نه بندد بنابران گوید **قوله**

باغبان همچو نسیم ز درِ باغ مران — کاب گلزار تو از اشک چو گلنار منست

باغبان معشوق حقیقے که صانع تمام عالم است یعنی اے محبوب من مارا نسیم وار از باغ وجود خود بے بهره مدار که معشوقیتِ تو بعشقِ من پیدا است چه خالقیت بے مخلوق ورازقیت بے مرزوق وربوبیت بے مربوب صورت نه بندد واگرچه از نسبت اینمعنے ذات حق پاکست اما صوفیه چون شیخ محی الدین عربے واتباع او بلکه صوفیه باجماع مظهر اینمعنی است کما قال صاحب الفصوص فیحمدنی واحمده ویعبدنی واعبده یعنے حق حمد میگوید مراد من حمد میگویم حق را وحق عبادت میکند مراد من عبادت میکنم حق را بدانکه چون احکام اسما وصفات جلال وجمال وکمالات حق از من نابران حمد میگوید حق مراد از ین ره که افاضه وجود من ووجود کمالات من از حق باشد پس حمد میگویم حق را باظهار احکام واسما وبقبول

نمودن سلطنت و تصرف و در حق خدمت و عبادت میکند مرا که رجوع میکند در اظهار حکومت اسما و صفات خود بسوے اعیان او متجلی میشود بوجود من چه اگر بسوے عین عاصی توجه و رجوع نکند و متجلی بوجود او نشود حکومت اسم غفور و منتقم بظهور نیاید و رجوع بچیزے و توجه بسوے آن خدمت و عبادت آن چیز باشد و ازین ره که در وجود هر کارے رجوع میکنم و متوجه میشویم بحقتعالے چه اگر حق متجلی بکار من نشود و افاضهٔ وجود آن نکند مقصود حاصل نشود عبادت میکنم مر حق را و حق را عابد و عبد گفتن اگرچه سوء ادب است اما شورش عشق و حکم کشف بران اراده کند چه ترک ادب عین ادب است دیوانه بدست خویشتن نیست وچون ناظم از زمرهٔ ایشان بوده باشد و چون بے لطف محبوب کار محبت سرانجام نمے یابد بنابران گوید **قوله**

شربت قند و گلاب از لب یارم فرمود	**نرگس او که طبیب دل بیمار منست**

لب کنایت از لطف ؎ لب که شیرین جوے شد لطف خداست ٭ باغ جان را زاب او نشو و نماست **نرگس** چشم مراد و مراد ازان مرد عارف کامل که مرشد باشد که باقی بذات حق گردیده یعنے مرشد طریقهٔ ما که طبیب دل بیمار ماست دفع این بیماری حواله بلطف او نمود یعنے بجز لطف محبوب که نفخت فیه من روحی کنایت از دست کسے نیست که عاشق را از میان سرگشتگی و دوری بکنار قبول می آرد و چون سخن خوش و دلچسپ بغیر از حصول عشق صورت نه بندد بنابران گوید **قوله**

آنکه در طرز غزل نکته بحافظ آموخت	**یار شیرین دهن و نادره گفتار منست**

معنے آنست که این نکته سرائی و خوش گوئی حافظ محض توجه آن محبوبست که بسبب عشق او از ما سر میزند۔ **غزل**

مطلب طاعت و پیمان صلاح از من مست	**که بپیمانه کشی شهره شدم روز الست**

معنے من که بمیخواری و عشقبازی رسواے ازلی شده ام امید زهد و صلاح و ورع از ما مدار و چون عاشق را بما سواے معشوق کارے نباشد بنابران گوید **قوله**

من همان دم که وضو ساختم از چشمهٔ عشق	**چار تکبیر زدم یکسره بر هر چه که هست**

چشمهٔ عشق اضافة بیانیه **چار تکبیر زدن** ترک کلی کردن **یکسره** تمام **معنے** آنست که من همان دم که وضو از چشمهٔ عشق ساختم یعنے اختیار عشق نمودم یعنے از ازل غیر از عشق دوست هرچه که بود از زهد و صلاح از لوح دل بشستم و ترک آن نمودم باید دانست که در عالم هرچه هست اگر عاشق

واگر معشوق اوست ما و تو جز بهانه بیش نه وچون بیان این سخن بحصول عشق ومحبت وحالت محویت نمی
توان کرد که بسا آفات در پیش دارد بنا بران خطاب بمرشد میکند **قوله**

که بروی که شدم عاشق واز بوی که مست	می بده تا دهمت آگهی از سرّ قضا

یعنی ای مرشد من می عشق حواله نما تا بنوشیم واز نوشیدن آن بیخود گردیم آنگاه اسرار قضا پیش تو
بیان نمائیم وآن آنست که بروی که عاشق شدم واز عشق که مستم استفهام بمعنی انکاریه یعنی من هیچ
نه ام وبکس عاشق نیستم هرچه هست اوست چراکه عاشقی فعلی است وفعل بی وجود فاعل صورت نه بندد
پس چون وجود از خود نه دارم ودر وجود محتاجم خود را در معرض هستی چون نشانم وچرا نسبت عاشقی بخود نمائیم
چون هرچه هست اوست واین هستی ما وتو جز پردهٔ پندار ووهم بیش نیست وآن که در پس آن پردهٔ خیال عاشقی
ومعشوقی می بازد ه تو درمیانه هیچ نه هرچه هست اوست * هم خود الست گوید وهم خود کند بلی *
بدانکه الله تعالی گنج مخفی بود که کُنتُ کَنزاً مَخفِیّاً چون خواست که تماشای حسن وجمال خود نماید
خود را خود دیدن محال الا بآئینه پس هستی انسان را بمثل آئینه ساخت وتجلیات متنوعه وانوار متلونه
خود را در وظاهر کرد پس در هر انسان چه عاشق ومعشوق متجلی اوست وخود بر خود عاشق است ه در چشم
لیلی بودهٔ مجنون شده نمودهٔ * لیلی کجا مجنون کجا خود بودهٔ خود بودهٔ * وانیهم اندکی برمز وایما بیان
نمود بالمشافهه آن را بالعطای می حواله نمود چون عاشق را باید اگرچه خود را غرق دریای عصیان بیند
با اینهمه دست از حبل المتین رحمت او باز ندارد گوید **قوله**

ناامید از در رحمت مشو ای باده پرست	کمر کوه کم است از کمر مور اینجا

کمر بمعنی بلندی اینجا اشاره برحمت باده پرست عاشق معنی آنست که ای عاشق اگرچه غرق عصیانی
با اینهمه از رحمت او ناامید مباش که خود فرموده لَا تَقنَطُوا مِن رَّحمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ یَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعًا وعصیان
خود بنظر میندازکه گناهان تو اگرچه مثل کوه اند اما پیش دریای رحمت او چون مور اند وچون از دست
وزبان خلق رستن وبفرحت وخوشی گذرانیدن درجهان کسی را میسر نیست الا بعاشق کامل که رو از
ماسوای معشوق برتافته وبکنج عزلت وگوشهٔ خلوت نشسته بنا بران گوید **قوله**

زیر این طارم فیروزه کسی خوش ننشست	بجز آن نرگس مستانه که چشمش مرساد

نرگس چشم ومراد عاشق کامل که رو از عالم برتافته وبکنج عزلت خزیده ه اگر درجهان از جهان رسته است

ورا از خلق برخویشتن لبته است چشمش مرساد حادثه وآفت دامنگیر وقت او مباد ایطارم فیروزه
کنایه از دنیا خوش ننشست آزار از هموم وغموم دنیوی نگردید معنے بیت ظاهر ست چون این سخنان
خوش وکلمات دلکش از زبان حافظ سر زد بنابران بفخر خود میگراید قوله

جانفدای دهنت باد که در باغ نظر	چمن آرای جهان خوشتر ازین غنچه نبست

باغ نظر وجود چمن آرای جهان حق تعالے غنچه اشاره بدهن ودرین بیت خطاب بوجود معنے
آنست که اے وجود من جانمن فدای دهنت باد که حق تعالے درچمن وجود تو اے در تو خوشتر ازین غنچه نیافرید
و هیچ عضوے باینچنین خوبی ومرغوبی درمعرض ظهور نیاورده که منظهر اینچنین سخنان خوش وکلمات دلکش گردیده
وچون اقلیم سخن را بتصرف خود یافت ولسبب لطف محبوب یافت بنابرآن گوید قوله

حافظ از دولت وصل تو سلیمانی یافت	یعنی از وصل توش هست کنون باد بدست

معنے آنست که اے محبوب من لسبب حصول وصل تو حافظ بمرتبۂ سلیمان علیه السلام رسید وآن آنست که کارفرمائی اقلیم
سخن گردیده وسخن که فی الحقیقة باد است تابع اوست غزل

ما را در آرزوی تو پروای خواب نیست	بی روی دلفریب تو بودن صواب نیست

مضمون مصراع اول عَجَبًا لِلْمُحِبِّ کَیْفَ یَنَامُ ٭ کُلُّ نَوْمٍ عَلَی الْمُحِبِّ حَرَامُ ومصراع ثانی مشعر است
برین که عاشق را باید که بموجب مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی مشاهدهٔ محبوب دراینجا
حاصل نماید وموقوف فردا ندارد وچون ظهور محبوب موجب فنای عاشقست بنابران گوید قوله

در دور چشم مست تو هشیار کس ندید	کو دیده کز تصور چشمت بخواب نیست

دور گردش مراد ظهور چشم مراد ذات ست هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات کو عیان بیند وجود کائنات
ومست باعتبار استغنا که اِنَّ اللّٰهَ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ خواب فنا ومحو معنے آنست که اے محبوب من
درحین ظهور ذات تو کسے هشیار بنظر نیامده یعنے اینچنین کسے ندیده شده که بخود مانده باشد بلکه بهر که تجلی
ذاتی خود کرامت نمودی او را درمعرض نیستی وفنا آوردی واینچنین دیده کو که از خیال چشم تو اے
از دیدن ذات تو بفنا نرسیده چه کوه طور با آن سنگدلی که داشت پیش تجلی تو خاک وخاکستر گردید
وموسی با آن کمال نبوت بیهوش افتاد کقوله تعالے فَلَمَّا تَجَلّٰی رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ جَعَلَهٗ دَکًّا وَّخَرَّ
مُوْسٰی صَعِقًا چون هرچه می بینی از مسلم وکافر وعاشق وفاسق وکاذب وصادق وعاصی

ومطیع وعالم وجاہل وخوب وزشت وعاقل ومجنون ونباتات وحیوانات وجمادات ہمہ در عشق اوست وذکر او ے بذکرش ہرچہ بینی در خروش است ٭ ولے داند درینمعنی کہ گوش است ٭ نہ بلبل بر گلش تسبیح خوانست ٭ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانست ٭ بنابران گوید قوله

در ہر کہ بنگرم بغمے از تو مبتلاست	یکدل ندیدہ ام کہ ز عشقت خراب نیست

معنی ظاہر است بموجب وَاِنْ مِّنْ شَیْئٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ وَلٰکِنْ لَّا تَفْقَھُوْنَ تَسْبِیْحَھُمْ وچون شہید عشق را روز حشر سوال وجواب نیست بنابران گوید قوله

ہر کو بدست عشق تو شد کشتہ روز حشر	او را در آنحساب سوال وجواب نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من ہر کہ مقتول تیغ عشق تو گردید او را روز محشر در انحساب کہ بروز حشر خلائق را خواہد بود پرسشے نیست چون عاشق مدام گرفتار درد واندوہ است واین موجب ازدیاد مرتبت اوست کما قال اِنَّ الْبَلَاءَ کَنْزٌ لَا یُعْطِیْھَا اِلَّا لِوَلِیِّ اللہِ بنابران گوید قوله

حافظ چو زر ببوتہ در افتاد تاب یافت	عاشق نباشد آنکہ چو زر او بتاب نیست

تاب در مصرع اول روشنی وقدر ودر مصرعہ ثانی بمعنے سوزش معنے ظاہر است قال علیہ السلام اِنَّ اَشَدَّ الْبَلَاءِ عَلَی الْاَنْبِیَاءِ ثُمَّ الْاَوْلِیَاءِ ثُمَّ الْاَمْثَلِ فَالْاَمْثَلِ غزل

مردم دیدہ ما جز برخت ناظر نیست	دل سرگشتہ ما غیر ترا ذاکر نیست

ناظر بمعنے بینندہ معنی ظاہر است امامصرع اول مشعر برین کہ مَا رَاَیْتُ شَیْئًا اِلَّا وَرَاَیْتُ اللہَ فِیْہِ ودرین بیت تقاضای حصول رویت میکند وحصول آن ناممکن است کہ لَا یُدْرِکُہُ الْاَبْصَارُ جواب آن در بیت ے من گدا وتمنائے وصل او ہیہات الخ مرقوم شد وچون کار عاشق مدام بگریہ است گوید۔ قوله

اشکم احرام طواف حرمت می بندد	اگرچہ از خون دل خویش دمی ظاہر نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من ماشک را اگرچہ از خون دل خود خون ظاہر نیست یعنی از غایت اشکباری بحد خونریزی نرسیدہ باوجود این نیت طواف حریم حرم توے بندد یعنے اشکباری من بحدے رسید کہ عنقریب گرد خانہ تو بر آید واین کنایت از بسیاری گریہ وزاریست چون دل عاشق مدام مشغول بخیال معشوقست بنابران گوید قوله

عاشق مفلس اگر قلب دلت کرد نثار	مکنش عیب که بر نقد روان قادر نیست

قلب ناسره نقد روان نقد خالص ونیز اضافه معنے آنست که اے محبوب من عاشق مفلس که از خودی خود گذشته این دل ناسره خود نثار تو کرد عیبش مکن که بر نقد رائج که زر وسیم است قادر نیست ویحتمل که قلب دل توجه دل وسراد که قلب القلب عبارت ازوست روان بمعنی جان معنے آنست که اگر عاشق مفلس توجه دل را بهیچ نپرداخت وهمگی همت مصروف تو ساخت عیبش مکن که بر نقد جان قادر نیست که آنرا فدای تو سازد که آن نیست جز قبضه قدرت تو وبر آنچه قادر بود نثار تو کرد وقبولش فرما باید دانست که گاه گاه عاشق بسبب غایة سوزش وبیقراری بتقاضای بشریت آهے ونعره سر میزند ودر آن اظهار درد وجفای معشوق می شود بنابران گوید قوله

من که در آتش سودای تو آهے نکنم	کے توان گفت که بر داغ دلم صابر نیست

معنے آنست که اے محبوب من اگر سبب آتش عشق تو که در اندرون ما سرزده آهی ونعره زند این میتوان گفت که بر داغ دلے که من او را داده ام صابر نیست چه کنم که غایت بیقراری وضعف بشریت برین مے آرد والا حاشا وکلا که از ما آهے ونعره بظهور آید ونیز داغ دل کنایت از جفا است چون عاشق را باید که در طلب معشوق خود ساعی باشد وهمتے بلند دارد که موجب حصول مقصود است که همة الرجال تقلع الجبال ؎ کار نه این گنبد گردان کند ٭ هر چه کند همت مردان کند ٭ بنابران گوید قوله

عاقبت دست بدان سرو بلندش برسد	هر که را در طلبش همت او قاصر نیست

معنے آنست که هر سالکے در طلب آنمحبوب خود همت او قاصر نیست که بموجب اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ المَعَالِی الهِمَمِ همت عالی دارد ودر طلبش ساعی وجاهد باشد عاقبت الامر بموجب مَنْ طَلَبَ شَیْئًا وَجَدَ وَجَدَّ مراورا حصول وصل محبوب میسر گردد وهر که قاصر همت بود وساعی وجاهد نباشد گرفتار هجران باو چنانچه در بیت آینده گوید قوله

بسته دام قفص باد چو مرغ وحشی	طائر سدره اگر در طلبت طائر نیست

طائر سدره جبرئیل واینجا کنایه از سالک یعنے اے محبوب من هر سالکے که در طلب تو ساعی وجاهد نیست وهمتش قاصر است مانند مرغ وحشی بسته دام وقفص هجران وپابے بند قالب ناسوتیه باد واز سفل بعلو عروجش مباد واگر آن سالک خود جبرئیل باشد وچون هیچ محبوب بدان محبوب حقیقی همسری

نمی تواند کرد گوید قوله

زانکه در روح فزائی چو لبت ماهر نیست	از روان بخشی عیسے نزنم پیش تو دم

روان بخشی احیاء اموات که معجزه عیسے بود لب مراد لطف کنایه از عشق ماهر استاد مصرع ثانی علة مصرع اول است معنے آنست که از احیای اموات که معجزه عیسے بود پیش تو دم نزنم وسخن ازان نمیکنم زیراکه در جان بخشی همچو لبت ماهر نیست که عیسے آنچهار کس راکه زنده ساخت زود بمرحله بیماری در راه عدم گشتند و آنها که بعشق تو زنده شده اند باقی وپاینده خواهد ماند که اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَا یَمُوْتُوْنَ بَلْ یَنْقَلِبُوْنَ مِنَ الدَّارِ اِلَی الدَّارِ ونیز این بیت در نعت حضرت می زیبد وچون عشق سراسر رنج وپریشانی است که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ بنابران گوید قوله

که پریشانی این سلسله را آخر نیست	روز اول که سر زلف تو دیدم گفتم

روز اول ابتدای عشق وروز ازل سر زلف اشاره بجذبهٔ عشق این سلسله اشاره بسر زلف یعنی ای محبوب من همان روز که جذبهٔ عشق ترا دریافتم ودرین راه درآمدم تفهیم نمودم که بلیات وحوادثات این را آخر نیست ای لانهایت است وچون ناظم شدائد وبلیات عشق را به بیان آورد وشاید که بمحبوب از راه استغنا گفته باشد که چون شدائد این راه دریافته بودی چرا اختیار این نمودی بنابران گوید قوله

کیست آن کو سر پیوند تو در خاطر نیست	سر پیوند تو تنها نه دل حافظ راست

پیوند دوستی مراد محبت وعشق معنے آنکه ای محبوب من تنها نه من بدام عشق تو مقید م کیست آنکس که مقید بعشق تو نیست یعنی همه مقید بعشق تو اند ۔ غزل

خم گو سر خود گیر که خم خانه خرابست	ما را ز خیال تو چه پروای شرابست

خیال بفتح خا صورتے که در خواب نمایان شود اینجا کنایه از وصل که در مقام مستی دست دهد شراب عشق ومحبت خم کنایه از مرشد خمخانه کنایت از وجود سالک است یعنی ای محبوب من ما را بسبب وصال دائمی تو پروا العشق ومحبت نمانده ومرشد را بگوئید که راه خود گیرد که وجود ما در معرض نیستی درآمده محتاج تو نیست زیراکه عشق ومرشد بمنزلهٔ دلاله است وچون دلاله طالب را بمطلوب رسانید بدلاله جاز حاجت نه وچون عاشقے را هر عملے که دران مشاهده محبوب نباشد موجب وبال اوست گوید قوله

هر شربت عذبم که دهی عین عذابست	گر خمر بهشتست بریزید که بیدوست

ثمر بهشت زهد و ورع و نیز عشق **معنے** آنست که هر عشقے که در حصول مشاهدهٔ دوست نبود اگرچه
عشق است ازو تجنب باید کرد زیرا که بے مشاهدهٔ معشوق هر عشقے که باشد موجب وبال وست چرا که مراد
از عشق حصول مشاهدهٔ دوست نه عشق ویا آنکه طاعتے وعباداتے که در و نیت حصول رضای محبوب نبود
همین موجب خسران و وبال است وچون مشاهدهٔ عاشق بین التجلی والاستتار است بنابران از حالت استتار خبر میدهد **قوله**

افسوس که شد دلبر و در دیدهٔ گریان
تحریر خیال خط او نقش بر آبست

معنے آنست که افسوس مشاهدات غائب شد و در دیدهٔ گریان آن صورت مشاهدات نقش بسته و دلم
را به تیر محبت خود خسته و نقش بر آب سریع الزوال میباشد چون نگاهداشت آن لازم بنابران گوید **قوله**

بیدار شو اے دیده که ایمن نتوان بود
از سیل دمادم که درین منزل خوابست

یعنی اے دیده بیدار باش و ایمن نتوان بود و در بستر هجران نتوان غنود و از حوادثات دمبدم که در دنیا
حادث میشود جهانیانرا می برد مباد این نقش از تو زائل شود و ترا ندامت بسیار دهد **معنے** آنست که بیدار
شو اے دیده که ایمن نتوان بود و در بستر هجر بغفلت نتوان غنود از ان آب جاری که ازین چشمهای تو میخزد
مباد اکه این نقش در تو نوشته زائل گردد وچون هجران موجب سوختگی عاشق است بنابران گوید **قوله**

باز آے که بے روے تو اے شمع دل افروز
دل رقص کنان بر سر آتش چو کبابست

شمع دل افروز معشوق معنے بیت ظاهر است چون ظهور محبوب بنظر عاشق کامل ظاهر است اگرچه
باعتبار ظاهر در خفاست گوید **قوله**

معشوق عیان میگذرد بر تو ولیکن
اغیار همی بیند ازان بسته نقابست

معنے آنست که ظهور معشوق حقیقے بنسبت عارفان سرفرازه عاشقان جانبازه عیان و آشکار است ؎
مغربی انچه تواش میطلبی در خلوت ؛ من عیان بر سر هر کوچه و کوی بینم ؛ اما بسبب اغیار بسته نقابست
تا ایشانرا نظر بران نیفتد وچون هیچکس بکنه معرفت او نتواند رسید بنابران گوید **قوله**

در بزم دل از روی تو صد شمع برافروخت
وین طرفه که خود روی تو بر بسته نقابست

بزم دل اضافه بیانیه یعنے در عالم دل از روی تو صد وجه مشاهده ظهور کرد و این طرفه که هنوز روی تو در
حجابست شیخ بایزید گوید سی سال خدایرا در معبودیت پرستیدم و سی سال در الوهیت و سی سال
در معرفت وچون نیکو نگرستم همه من بودم انچه دیدم **قوله**

گل بر رخ رنگین تو تا لطف عرق دید	در آتش رشک از غم دل غرق گلابست

گل سالک عرق بر رخ رنگین ذات یا جمال وکمال ومصرع ثانی مشعر بمعنی لو قُلتُ سُبحانی ما اعظم شانی فانا مجوسیٌ فاقطع زُناری وا قول اشهد ان لا اله الا الله قوله

سبز است در و دشت بیا تا نگذاریم	دست از سر آبی که جهان جمله سرابست

در و دشت کنایه از وجود سالک سراب کنایه از مقصودات عالم فانی سراب خیالی که محض نمود بی بود بود یعنی ایدل ما بوزیدن باد فضل وعنایت خس وخاشاک غیریت وانانیت از چمن وجود ما یکسو شده وبارش ابر آزاری لطف ورحمت گلشن وجود ما تری وتازگی یافته وبسبب ظهور مشاهدات بهاری دیگر پیدا آورده پس بیا وهمدم باش تا یکدگر متفق گشته در تماشای آن مشغول باشیم دست از مقصودات عالم فانی برهم نهیم که جهان جز خیالی بیش نیست ونیز معنی آنست که ایدل ما سبز است در و دشت ای ایام بهار است که کنایت از طلوع دین محمدیست اگرچه در عصر هر پیغمبری بهاری از دین بود لیکن در زمان پیغمبر ما بهاری دیگر آمده بود که در عهد دیگران نبود پس دمی ازین غفلت بخود ای تا دست ازین مقصودات عالم فانی که هوس وهواست برهم نهیم وترک آن نمائیم زیرا که جهان محض خیالی بیش نیست ونیز نگذاریم بنون باشد وآب کنایت از حصول مشاهدات باشد معنی آنست که ایدل ایام بهارست که کنایت از طلوع دین نبویست ویا حصول عشق ومحبت است پس بیا تا دست از سراب که کنایت از حصول مشاهدات است برهم نه نهیم بلکه در حصول آن ساعی باشیم چرا که هر که بموجب مَن کانَ فی هٰذِهٖ اَعمیٰ فَهُوَ فی الاٰخرةِ اَعمیٰ امروز کار خود نشناخت فردا چه خواهد یافت واعراض ازین جهان فانی نمائیم که جز خیالی نیست وچون جناب معشوق بس بلند است بنابران از راه تعجب گوید قوله

راه توچه راهیست که در غایت تعظیم	دریای محیط فلکش عین حبابست

معنی آنست که ای محبوب من راه تو عجب راهی است که از غایت تعظیم او فلک با این علو شان جز خیالی بیش نیست وچون نصیحت را در گوش عاشق راه نیست بنابران گوید قوله

در کنج دماغم مطلب جای نصیحت	کین حجره پر از زمزمهٔ چنگ ورباب است

این حجره اشاره بدماغ زمزمه سخن چنگ ورباب نام سازها مراد عاشقان کامل معنی آنست

که اے منکر نصیحتِ ترا در دماغ من هیچ راهے نیست چراکه دماغ من پر از سخنان عارفان واصل اصل و عاشقان کامل است واگر از چنگ و رباب ساز متعارف مراد باشد پس معنی مشتمل بر سرود باشد مخفی نماند که علماے اهل سنت و جماعت چار قسم اند متکلمین و فقها و محدثان و صوفیان فقها محدثان را اصحاب ظواهر میگویند ازان که اعتماد شان مجرد بر خبر و تصحیح اسناد است و محدثان فقها را اصحاب رأے میگویند که عمل بر اے میکنند و ترک خبر واحد مینمایند و صوفیه اشرف همه فریقند که توجه ایشان بخدا و ترک ماسوی الله و عمل ایشان بنور و کشف و قبول مذهب معین ندارند الصوفی لا مذهب له و اختیار طریق بر طریق دیگر بے ذوقے و کشفے نمی کنند و تمسک ایشان بحدیث اِخْتِلَافُ اُمَّتِیْ سَعَةٌ فِی الدِّیْنِ پس ازین معلوم شد که روایات فقها که در حق سماع وغیره واقعند بر ایشان حجت نیست بدانکه اهل ظواهر را در سماع اقوال است بعضے مطلق حرام میگویند و اکثر ایشان حرمت بنا اهل مقید میکنند زیرا که پیغمبرؐ در زمان نبوت شنیده اند و این مضمون در باب صلوة العیدین از مشکوة میتوان یافت اما اگر سماع داعی بحقیقت بود یا تقرب الٰهی مثل ترک و تجرید و فنا و انکسار حلال و مستحسن و اگر داعی بمجاز و یا بفجور و فسق حرام و مستقبح و اگر ازین هر دو طرف هیچ یک نیست گر اید مباح است و درین اقوال است السماع سلطان وارد من الله اذا نزل فی القلب ینهزل وجود البشریة و ینهدم الرعونات النفسانیة السماع سوط یسوق المحب الی المحبوب السماع ذریعة لوصول القلب الی قرب المحبوب السماع رمز من رموز الرحمن لا ینکشف بالبیان و لا یقدر احد ان یتکلم باللسان السماع ستر بین الله و عبده لا یطلع علیه غیره ﴿ز نغمه تا خدا یک کوچه راه است﴾ **قوله**

حافظ چه شد ار عاشق و رند است و نظرباز	بس طور عجب لازم ایام شباب است

شباب جوانی معنی بیت ظاهر

غزل

ماهم این هفته شد از شهر و بچشمم سالیست	حال هجران تو چه دانی که چه مشکل حالیست

این غزل در هنگام فراق تسوید نموده یعنے از غایت شدت هجران هفته بر من بمنزله ماه و ماه بمنزله سال اے منکر این حال حال هجران را تو چه دانی که چه مشکل حالت است چون استغنا لازمه معشوق است بنا بران گوید **قوله**

آنکه انگشت نمائی بکرم در همه شهر	وه که در کار غریبان عجبت اهمالیست

انگشت نما مشهور بکرم یعنے بصفت اکرم الاکرمین **شهر** تمام عالم وه افسوس **غریبان** عاشقان **اہمال** فروگذاشت وتاخیر **معنے** آنست کہ اے محبوب من در تمام عالم بصفت اکرم الاکرمین معروف ومشہوره هستی افسوس کہ در کار عاشقان عجب تاخیر بیست کہ ہیچ نوع بمداوے آن نمے پردازی باید دانست کہ ذات حق از احاطۂ ادراک بیرون ست کما قال الله لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ ونیز لَا يُدْرِكُهُ اَحَدٌ مِّنَ الْعَالَمِيْنَ وانچہ عارفان را در تجلیات نموده میشود آن عین عکس وجود ایشان است کما قال صاحب شرح الفصوص فهو مرآةٌ فی رؤیة نفسك یعنی حق آئینہ تست برائے دیدن تو مر ذات خود را پس اے برادر ذات حق در مقابلۂ بنده چون آئینہ باشد ودر مقابلۂ شاہد چہ وقتیکہ بینی صور اشیاء را در آئینہ یا صورت خود نمی بینی آئینہ را باوجود آن کہ میدانی کہ صور اشیا را یا صورت خود می بینی مگر در آئینہ حاصل آنست کہ انچہ دیده میشود در آئینہ صور اشیا صورائی است نہ صورت آئینہ کہ آئینہ خود صورتے ندارد ہمچنین حق تعالے صورتے معین ندارد وچہ دیدن مطلق محال است در دنیا پس تو ندیده مگر خود را بنابران گوید **قوله**

مردم دیده ز لطف رخ او در رخ او	**عکس خود دید گمان برد کہ مشکین خالیست**

مردم دیده کنایہ از عارف کامل **رخ** تجلیات **مشکین خال** کنایہ از ذات حق **معنے** آنست کہ عارف کامل در تجلیات از بس صفا ولطف او عکس خود را معاینہ نموده آن را ذات حق پنداشت ودم معرفت زد وفی الحقیقت چنین نہ کہ ما للتراب ورب الارباب باید دانست کہ چون انچہ دیده میشود اینہمہ عکس خود است نہ ذات حق پس ذات حق در معرض نیست باشد ونیستے اہست چون گویند چہ ہست نیست نما نباشد باید دانست کہ نابود شدن دیگر و نادیدن دیگر نمی بینی کہ چون آئینہ را در پیش کنی وصورت خود را در و بینی ومستغرق جمال او شوی از آئینہ خبر نداری نگوئی کہ آئینہ نیست بلکہ فی الحقیقت ہست اما نیست نما پس ہست نیست نمامی باشد بنابران گوید **قوله**

بعد از نیم نبود شائبہ در جوہر فرد	**کہ دہان تو بران نکتہ خوش استدلالیست**

جوہر فرد کہ عبارت از جزویست کہ آنرا متکلمین جزء لایتجزی گویند وترکیب اجسام از اجزاے لایتجزی قرار میدہند وبر وجود آن جزو دلائل وبراہین می آرند وچون آن جزو نزدیک حکمای مشائین باطل است وایشان ترکیب اجسام از ہیولات وصور مقرر مینمایند وبر بطلان آن قسم جزو دلائل وبراہین اقامت میکنند وآن موجب اشتباه در جوہر فرد میشود پس میگوید بعد از نیم نبود الخ وقیل جوہر فرد جزویست کہ آنرا جزء لایتجزی میگویند وحکما گویند

اینچنین جزو باطل است چه جز بحالت عدم رسیده باشد و بهیچ موسوم گشته لائق تقسیم نباشد نه عقلاً نه نظراً و نه وہماً نه خیالاً و متکلمین قائلند بر وجود آن جزو میگویند که اینچنین جزوے که بحالت عدم رسیده باشد لائق تقسیم باشد اگرچه از روے نظر تقسیمش نتوان کرد لیکن بتعقل و توہم و بتخیل توانکرد مثلاً موے اگرچه بنظر تقسیمش محالست لیکن بتعقل توانکرد چنانچه ؎ میانش موے بلکه از موی نیمے ٭ پس این ضد یکدیگر موجب اشتباه میشود بنا بران ناظم میگوید که اے محبوب من چون دہان تنگ تو می بینم مرا در وجود جوہر فرد شائبه آمیزش و اشتباه نمیشود زیراکه دہان تو که در عدم متجزی بودن مانند جوہر فرد است و در حالت خنده منقسم مے شود - استدلالے خوبست که شائبه عدم صحت ندارد و ؎ کردی بخنده نقطهٔ موہوم را دو نیم ٭ پس مبطل کلام حکیمان دہان تست معنے حقیقی آنست که مطلب حکما از بطلان جوہر فرد نفی ذات حق است چه بر وقتے که بر وجود جوہر فرد قائل شوند و بر تقسیم او مقر گردند دلیل شود برین که ہست نیست نما میباشد چه لائق جزئے باشد که وجود دارد پس اثبات ذات حق میگردد و ایشان منکر ذات حق اند که او را بجمیع صفات منکر اند و بجز بسلب صفات او را وصف نمیکنند گویند که ما موجودیم او را موجود نتوان گفت ما عالمیم او را عالم نتوان گفت ما قادریم او را قادر نتوان گفت ہمچنین جمله صفت را چون صفات بے موصوف صورت نه بندد لاجرم ذات را نیز منکر شدند و صوفیه مقر اند او را بجمیع صفات عالم اوست دیگران جاہل قادر اوست دیگران عاجز موجود اوست دیگران معدوم چون صفت بے موصوف صورت نه بندد لاجرم او را نیز مقر شدند و ہر یکے ازینها بر قول خود دلائل و براہین می آرد و این ضد یکدگر موجب اشتباه میگردد و بنا بران گوید بعد از نیم نبود شائبه در جوہر فرد وجه دیگر جوہر فرد ذات مطلق باطلاق حقیقے که بہیچ وجه قید ندارد و چنانکه جوہر فرد جز ندارد و دہان صفات مجمل انسانیه که بصفات الٰہیه موسوم اند و در ذات انسان مضمر تا که انسان وجود خود را از ظلام بشریت پاک و مصفا نسازد صفات الٰہیه بظہور نیاید بر آن نکته اشارت بوجود جوہر فرد معنی آنست که اے محبوب من الحال چون نور شہود تو بر ما تجلی کرد و بسبب آن جمله صفات الوہیت در خود معاینه نمودم بعد ازین مرا شکے و شبه در ذات او نماند که آرے ہست نیست نما میباشد و طلب دلیل برین قول ہمین دہان تو کنایت از صفات الوہیته است خوش دلیلے چراکه چون این صفات که در وجود ما مخفی بودند وقتے که ہستی میداشتند آنگاه بظہور آمدند و الا نه اگر فی الحقیقت معدوم بودندے چگونه در معرض ہستی آمدے که عدم موجود گردد این محال است وجه دیگر دہان اشاره بنقطهٔ وحدت که جامع احدیت و واحدیت است

باعتبار جامعیت بوحدت موسوم است و در حقیقت نقطهٔ الیست موهوم و به اعتبار خنده که عبارت از ظهور تجلی اوست دو نیم گشت یعنی احدیت و واحدیت را اعتبار و امتیاز پیدا شد و او از میان دو نیم گشت ۵ کردی بخنده نقطهٔ موهوم را دو نیم ٭ بس مبطل کلام حکیمان دهان تست ٭ معنی آنست که مراد در اثبات ذات شکی و شبهه نیست که هست نیست نما میباشد و طلب تاویل برین نقطه وحدت است که بسبب بے نشانی ز هیچ عدم موسوم ست و باعتبار تجلی و ظهور منقسم میشود و بهست موسوم میگردد چه لائق تقسیم همان شے باشد که فی الحقیقت وجودے داشته باشد و چون طالب بموجب من طلب شیئا وجد وجد عاقبت بمطلب خود می رسد گوید قوله

مژده دادند که بر ما گذری خواهی کرد	نیت خیر مگردان که مبارک فالیست

معنی آنست که اے محبوب من مرا مژده وصل خود خواهی رسانید و بموجب اِنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ مبتلاے هجران نخواهی گذاشت اما چون استغنا لازمه تست بنابران میترسم و ملتمس میمانیم که نیت خیر که کنایه از التفات بحال غریبانست و رسیدن بفریاد ایشان مگردان اے فسخ مکن که این نیت بهترین نیتهاست و چون ذات محبوب مجمع لطف و رحمت است گوید قوله

میچکد شیر هنوز از لب همچون شکرش	گرچه در شیوه گری هر مژه اش قتالیست

شیر لطف و رحمت شیوه گری کمال استغنا قتال کشنده معنی آنست که شیر لطف و رحمت از لب همچون شکرش میچکد اے بظهور مے آید که اِنَّ اللّٰهَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَاِنَّ اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُوْرٌ وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ وَسَبَقَتْ رَحْمَتِيْ عَلٰى غَضَبِيْ اگرچه در کمال استغنا هر مژه اش هر صفت او قتالیست یعنی با آنکه هر یک از اشارت او دلالت بفنای سالک میکند اِنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ وَاللّٰهُ شَدِيْدُ الْعَذَابِ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ عَنِ الْعٰلَمِيْنَ وَاللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ اینهمه کمال لطف و مهربانی اوست و این بیت در وصف رسول است نیز میتوان بردمراد از شیر هدایت که پرورش طفلان زاده بدو است و آن شیر هدایت از لب چون شکرش میچکد یعنی بشیرین زبان و شکر ریز لبان شهد حکمت و موعظهٔ حسنه آمیخته و شربت رحمت و رافت و حسن خلق درو ریخته میچکد یعنی اگرچه در کمالیت کار هر یک از اشارت و دلالت بهدایت مُغنی و مهلک سالکانست مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا لیکن اینهمه شیرین زبانی مهربانی اوست بر امت و چون هجران سخت ترین عذابیست گوید قوله

گوه اندوه فراقت بچه حیله بکشد | حافظ خسته که از ناله تنش چون نالیست

ناله چیزے کہ از میان خالی باشد معنے ظاهر است غزل

مدتے شد کالتش سودا بتو در جان ماست | زان تمنا ے که دارم در دل ویران ماست

سودا خیال مراد عشق تمنا مراد آرزوے وصال قوله

مردم چشمم بخوناب جگر غرقند ازان | چشمهٔ مهر رخش در سینهٔ نالان ماست

مردم چشم مردمک قوله

آب حیوان قطرهٔ از لعل همچون شکرش | قرص خور عکسے ز روے آن مهِ تابان ماست

لعل همچون شکر لب معشوق خور آفتاب قوله

تا نفختُ فیهِ مِن رُوحی شنیدم شد یقین | بر من اینمعنی که ما زان وَیم وی زان ماست

نفختُ فیه من روحی دمیدم من در واز روح خود قوله

هر دلے را اطلاعے نیست بر اسرار غیب | مونس این سر معنی دار علوی جان ماست

اطلاع وقوف مونس الفت دهنده

چند گوئی ای مذکر شرح دین خاموش باش | دین ما در هر دو عالم صحبت جانان ماست

حافظا تا روز آخر شکر این نعمت گزار | کان صنم از روز اول وار وے درمان ماست

غزل

مدامم مست میدارد نسیم جعد گیسویت | خرابم میکند هر دم فریب چشم جادویت

خراب مست ولا یعقل فریب کنایت از ظهور و خفای دلربائی

پس از چندین شکیبائی شبی یارب توان دیدن | که شمع دیده افروزیم در محراب ابرویت

شکیبائی صبر شمع دیده اضافة بیانیه قوله

من از لطف صبا دارم سپاس نگهت جانان | وگرنه کے گذر بودی سحر گاهان زین سویت

نگهت خوشبوے قوله

سواد لوح بینش را عزیز از بهر آن دارم | که جانرا النسخه باشد ز نقش خال هندویت

لوح بینش مردمک چشم

تو گر خواهی که جاوید آنجهان یکسر بیارائی | صبا را گو که بردارد زمانے برقع از رویت

وگر رسم فنا خواهی که از عالم براندازی | ببفشان زلف تا ریزد هزاران جان ز هر مویت

من و باد صبا مسکین دو سرگردان بیحاصل — من از افسون چشمت مست و او از بوی گیسویت
سواد دیده بهر وقتی بخون دل همی دیدم — عزیزش دارم این ساعت بیاد خال هندویت
زهی همت که حافظ رست از دنیا و از عقبی — نیاید هیچ در چشمش بجز خاک سر کویت

غزل

میر من خوش میروی کاندر سر و پا میرمت — ترک من خوش میخرامی پیش بالا میرمت
گفته بودی کی بمیری پیش من تعجیل چیست — خوش تقاضا میکنی پیش تقاضا میرمت
عاشق مهجور مخمورم بت ساقی کجاست — گو خرامان شو که پیش قد رعنا میرمت
ایکه عمری شد که تا بیمارم از مژگان تو — تو نگاهی کن که پیش چشم شهلا میرمت
گفته لعل منت هم درد بخشد هم شفا — گاه پیش درد گه پیش مداوا میرمت
خوش خرامان میروی چشم بد از روی تو دور — دارم اندر سر خیال آنکه در پا میرمت
گرچه جای حافظ اندر خلوت وصل تو نیست — ای همه جای تو خوش پیش تو هر جا میرمت

لغات این غزل چندان دقتی ندارند

غزل

منم که گوشهٔ میخانه خانقاه منست — دعای پیر مغان ورد صبحگاه منست

ای رفیق اگر سرمهٔ معرفت اشیای کماهی در چشم بصیرتت نور افزا شود صومعه و کلیسا جباد تخانه آن یگانه شود بنا بران گوید منم که گوشهٔ میخانه الخ میخانه عالم عشق پیر مغان مرشد کامل معنی آنست که منم از زهد و ورع ریائی اعراض نموده و از خانقاه که لوازمهٔ ظاهر است رخت کشیده رو به عالم عشق آورده ام و میخانه را خانقه شمرده در و سکونت ورزیده ام و از وظائف و اوراد بدینجا پرداخته بدعا گوئی مرشد کامل اشتغال نموده ام که بتوجه او ره بدینجا برده ام و چون روز محشر عذرخواه عاشق آه سحرگاهی اوست گوید قوله

گرم ترانهٔ چنگ صبوح نیست چه باک — نوای من بسحر آه عذرخواه منست
ز پادشاه و گدا فارغم بحمد الله — گدای خاک در دوست پادشاه منست

ترانهٔ چنگ آواز چنگ و مراد ازین زهد و ورع معنی آنست که اگر ظاهر من روز محشر عذرخواه من است
ع چو مجنون شد بخلوتخانهٔ خاک ❊ ندا آمد برو از حضرت پاک ❊ که ای مجنون چه آوردی بدرگاه ❊ برآمد از دل مجنون یکی آه ❊ که چندان شور لیلی در سرم بود ❊ کجا پروای کاری دیگرم بود ❊ رخ لیلی بمن ننمود

آستانست چون غرض عاشق بغیر از وصال محبوب نیست گوید قوله

غرض ز مسجد و میخانه ام وصال شماست | جز این خیال ندارم خدا گواه منست

مسجد زہد و عزت میخانه عشق و رسوائی معنی آنست که اگر وابسته بزہد و ورع بودیم و اگر مشتغل عشق و محبت ہستیم غیر از وصال شما غرضے نداریم و عمل بریا نمیکنیم چنانچه خود گفته ؎ تو خانقاه و خرابات در میانه مبین ✽ خدا گواست که ہر جا که ہست با اویم ✽ و نیز در عشق عزت و رسوائی برابر است نه عزت بخدا میرساند و نه خواری از درِ او میراند پس طالب را باید که در عشق او باشد و کوشش نماید و در عزت و خواری ننگرد و چون عاشق صادق است که عالی ہمت باشد یعنی جز شوق و رضا و لقای معشوق را در دل جا ندہد و لوح ضمیر از غیر خدا تعالے پاک دارد و مرغ ہمت را از کونین بپراند و بمکون رساند ازینجا است که ان الله یحب المعالی الهمم بنا بران گوید قوله

کلاه دولت خسرو کجا بچشم آید | ز خاک کوی تو چون عزت کلاه منست

معنے آنست که چون در عشق تو خود را با خاک یکسان کرده ام و خاک کوے ترا افسر خود پنداشته و رقم غیر را از صفحه دل خود تراشیده ام پس کلاه دولت خسروان کے در چشم من در آید و ملتفت بغیر گردم چون عاشق را بما سوائے معشوق تعلقے نیست و بجز عاشقان صحبتے نه گوید قوله

از آن زمان که بدین آستان نهادم سر | فراز مسند جمشید تکیه گاه منست

یعنے از آن زمان که طوق بندگی آن محبوب در گردن افگنده ام و سر را بر آستان آن نهادم پشت بر مسند جمشید کرده ام و آنرا در چشم نمے آرم چون نزد عاشق گدائی در محبوب بهتر از سلطنت عالم است گوید قوله

مرا گدائے تو بودن ز سلطنت بہتر | که ذل جور و جفائے تو عز و جاه منست

معنے آنست که اے محبوب من نزد من گدائی نمودن بر در تو و خواری کشیدن در عشق تو خوشتر از سلطنت عالم و بہتر از عز و جاه دنیاست و چون اعراض از جناب محبوبان مر عاشقان را صورت نمی بندد بنا بران گوید قوله

مگر بہ تیغ اجل خیمه بر کنم ورنه | رمیدن از درِ دولت نه رسم و راه منست

معنے آنست تا وقتے که پابند این قالب عنصری ام ازین جناب معرض شدنی نه ام چرا که اعراض نمودن از جناب معشوقان طریقهٔ عاشقان نیست مگر وقتے که تیغ اجل حبائل عناصر ما را از یکدگر منقطع گرداند و خیمهٔ وجود ما را زیر و زبر سازد و مرغ روح ما از قفس قالب پرواز نماید و زمام اختیار ما از دست رود

چرا که آنوقت کار باختیار ربانیست وچون لازمۀ عاشق آنست که تقصیر بر ذمۀ خود نهد بنابران گوید **قوله**

تو بر طریق ادب باش گو گناهِ منست	گناه اگرچه نبود اختیارِ ما حافظ

معنی این بیت در بیت کوے نیکنامی مرقوم شد **غزل**

تا کنم جان از سر رغبت فدائے نامِ دوست	مرحبا اے پیک مشتاقان بده پیغامِ دوست

پیک مشتاقان مراد از وارد غیبی و یا مرشد یعنی اے پیک مشتاقان خوش آمدی بده پیغام دوست را که در حق ما چه فرموده و کے بر ما گذر خواهد کرد تا جان از رغبت تمام فدائے نام دوست کنم اے خود را در عشق او فانی سازم چون کار عاشق مدام اضطراب است بنابران گوید **قوله**

طوطیِ طبعم ز عشق شکر و بادامِ دوست	واله و شیداست دائم همچو بلبل در قفص

طوطی طبع اضافه بیانیه و نیز روح و دل **شکر** کنایه از لب مراد لطف ؎ لب که شیرین جرے شد لطفِ خداست ؛ باغ جان را ز آبِ او نشو و نماست ؛ **بادام** کنایت از چشم مراد مشاهدات که ؎ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ؛ کو عیان بیند وجودِ کائنات ؛ **معنی** آنست که این دل من بیادِ لطف محبوب و مشاهدۀ ذات که در عالم اطلاق داشت چون بلبل در قفص قالب واله و شیداست که کے ازین قفص رهائی یابم و بگلشن اصلی پرواز نمایم و چون گرفتاری دام عشق بسبب حصول وصال است گوید **قوله**

بر امید دانۀ افتاده ام در دامِ دوست	زلف تو دام است و خالش دانه و من ناگهان

زلف مراد جذبه ؎ زلف نام جذبۀ ذات حق است ؛ دل که قیدش گشت جان مطلق است ؛ **دانه خال** اضافت بیانیه مراد ازان نور شهود و کنایه ازان وصال **معنے** آنست که اے محبوب من این جذبۀ عشق تو دامے است استوار و نور شهود تو دران دام دانه است آشکار پس چون حصول دانه بے گرفتاری دام میسر نیست بنابران بحصول دانه شهود تو گرفتار دام عشق تو گردیدم و نیز زلف کنایه از قالب عنصری باشد که زلف حجاب رویست و وجود نیز حجاب ذاتست و مانع عاشق از معشوق ؎ نقاب و پرده ندارد نگار دلکش ما ؛ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ و نیز خال کنایت از ذات باعتبار سیاهی که مشابه بهویۀ غیب است که از ادراک و شعور اغیار مخفی است که لا یعرف الله غیر الله ؎ سیاهی چون به بینی عین ذاتست ؛ درو چاهے پر از آب حیاتست ؛ **معنے** آنست که اے محبوب من این وجود عنصری دامے است روشن و نور شهود تو دران دانه ایست

اشکار من بحصول معرفت و مشاہدہ ذات تو گرفتار این دام شدم چنانچہ قاضی حمید الدین ناگوری گوید آرے
مرغ جان در صحرائے لامکان پرواز بے نشان داشت چنانچہ بہیچ قید مقید نمی شد و بدانہ کونین التفات
نمینمودم ازین جہتہ از دام اجسام مطلق آزاد بود و از دانہ احتیاج محض بے نیاز لیکن ناز حسنش میل بر نیاز
خود داشت خواست کہ محتاج و مشتاق جمال خود سازد ناگاہ صیاد قضا دانہ نور شہود خود در صحن محبت کہ قالب
عنصریست انداخت و دام معشوقی بران فراز کرد نظرش برین دانہ و دام افتاد نخستہ قدم در خام نہاد اگرچہ
از قید دام ہشیار را ماکرشمہای یار بہ بیطاقت نمود یکایک آن آزاد در بحلقہ شاد در آمد و بہ بندگی گرفتار گشت
پچون عشق عاشق را بضیبہ ازلی است و این ہستی از وے رفتنی نہ بنا بران گوید **قولہ**

ہر کہ چون من در ازل یکجرعہ خورد از جام دوست	سر ز مستی بر نگیرد تا بہ صبح روز حشر

ازل روز الست جرعہ کنایت از ذوق مشاہدہ جام روئے محبوب **معنے** آنست کہ ہر کسے در ازل مانند
ما مشاہدہ روئے محبوب حقیقی نمود و ذوق آزاد ریافت تا قیام قیامت ازین ہستی کہ عشق است سر بر نگیرد
یعنے ازین اعراض نماید و بزہد و تقوے از نجہت کہ لازمہ ہستی است نگراید باید دانست کہ عاشق آنست
کہ ارادہ محبوب را بر ارادہ خود مقدم دارد بنا بران گوید **قولہ**

ترک کام خود گرفتم تا بر آید کام دوست	میل من سوئے وصال و قصد او سوئے فراق

معنے آنست کہ میل من ہمگی بوصل او کہ در عالم اطلاق داشتیم متعلق بود نمیخواستیم کہ مقید دام شویم و قصد
او بفراق ماکہ اختیار قالب ست متعلق گردید پس چون شرط عاشق ترک ارادہ خود کہ وصلست کردم و اختیار
ارادۂ او کہ قبول قالب عنصریست نمودم تا ارادہ محبوب فوت نشود چہ شرط عاشق آنست کہ ہرچہ دوست
دوست دارد یعنے مرضی وے شود او نیز دوست دارد اگرچہ بعد و فراق غالباً محبوب بعد و فراق محب خواہد
کہ مصلحت او درین است و بعضے از شارحین معنے بیت چنین نوشتہ اند کہ حاصل این بیت آنست کہ چون
عاشق در خلوت بمراقبہ مشغول باشد و لذتے بمشاہدہ داشتہ باشد در آنوقت موذن اذان بگوید باید کہ
از خلوت بدر آید و شرائط آن اشتغال نماید پس لذت مشاہدہ و مراقبہ کہ بمنزلۂ وصال است باید گذاشت
و بنماز و لوازم آن کہ بمشابہ بعد و فراق است مشغول باید گشت و در شرح لمعات مذکور است کہ فراق
را بعینہ دوست ندارد یعنے موجب شہود دانستہ یا کہ برائے مرضی محبوب چنانچہ عابدان کہ عبادت
برائے بہشت میکنند اگر محض برائے او کنند بہتر بود پس باید کہ فراق را دوست تر از وصال دارد

وبعدش خوشتر از قرب آید چون داند که دوست آن دوست دارد خود بعدش مقرب تر از قرب بود وهجرش
سودمندتر از وصال زیرا که در وصال وقرب بصفت مراد خود است ودر بعد وفراق محبوب بصفت مراد محبوب
ما را نه از برای آن آورد که از و مراد خود گیریم بلکه برای آنکه تا او مراد خود از ما بردارد دقبل بعد وفراق عاشق در
شهود وست یعنے عاشق چون در شهود مستغرق است از طاعت وریاضت ومجاهده باز ماند وشهود عاشق در بعد
وفراق یعنے تا در بعد وفراق است البته در ریاضت است وآن موجب شهود است پس بضرورت ترک
وصال که کار ماست باید کرد که مصلحت درین است **قوله**

می نوشتم نامهٔ از شرح شوق خود ولے	**من نمیخواهم نمودن بعد ازین ابرام دوست**

معنے آنست که حدیث کثرت شوق واشتیاق وسوز ودرد در معرض بیان می آرم اما چون باعث شکوه
موجب ملال طبع دوست دانستم که ؎ بیهوده گفتگو نه کنی پیش چشم یار * دانی که طبع مردم بیمار نازک است
بنابران اعراض نمودم نمیخواهم که دوست را بستوه آرم وچون عاشق را باید که صحبت بعاشقان دارد نه بزاهد
خودبین ؎ با عاشقان نشین وهمه عاشقی گزین * با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین * بنابران گوید **قوله**

گر دهد دستم کشم در دیده همچون توتیا	**خاک راهی کان مشرف گردد از اقدام دوست**

خاکراه کنایه از عاشق اقدام مراد فضل یعنے عاشقی که به فضل محبوب سرفراز گشته وبوصل او معزز
گشته اگر اینچنین عاشق بنظر آید مانند توتیا در دیده خود جایش دهم ودمے از صحبت او دوری نگزینم
وچون عشق دردیست لا دوا بنابران گوید **قوله**

حافظ اندر درد او می سوز و با درمان مساز	**زانکه درمانے ندارد درد بے آرام دوست**

معنے آنست که اے حافظ بدرد عشق او بسوز یعنے احتمال شدائد وبلیات واندوه وغم نما وطلب دوا منما
اے امید راحت مدار زیرا که درد بے درمان دوست که عشق است العشق داء لا دواء له ؎ بعالم هر
کجا درد وبلا بود * بهم بردند وعشقش نام کردند * **درمانے ندارد** اے راحت را در وے خلے نیست پس
طلب دوا درین درد نمودن یعنے طلب رحمت وآسایش در عشق نمودن بر روے دریا پل بستن
است وجوز برگنبد انداختن است. **غزل**

نمیدانم دل بلبل ز عشق روی گل چون است	**ولے در غنچه می بینم به پیکانهاش در خون است**

بلبل کنایه از عاشق گل کنایه از محبوب **قوله**

عجب باشد که بلبل را قرار و صبر گم گردد — ریاحین را چو هر ساعت جمال و حسن افزونست

بلبل عاشق ریاحین گلها مراد معشوقان چون هر دم و هر ساعت حسنے و جمالے بہم رسانند عاشقان را امر محالست که بشکیبائی گراید **قوله**

نظر کن بر گل رعنا که شکل او چه افتاده — چه جرم بلبل شیدا اگر بیچاره مفتونست

یعنے بران گل رعنا که کنایت از محبوبست بدین رعنائی و زیبائی جلوه گر گردیده نظرے کن و انصاف ده اگر بلبل بیچاره که عاشق غریب ست مفتون آن رو و مشغوف آن موے گردد گناہی بدو عائد میگردد **قوله**

چو از پرده برون آمد گل از نگه بلبل مسکین — اگر در پرده می نالد دلش از پرده بیرونست

معنے آنست وقتے که آن محبوب از احتجاب دیوانگاه ظهور برآید عاشق بیچاره اگر در خلوت به بکا و زاری میگذارد باکے ندارد و محل تعجب نیست چه دلش در حیطهٔ اختیار او نیست **قوله**

اگر مستی کند بلبل درین موسم روا باشد — که بر هر شاخ از گلها هزاران جام میگونست

مستی بیباکی و سخن عاشقانه گفتن درین موسم اشارت بهنگام که آن در مصرع ثانی مذکور است و آن کنایه از ایام بهار است و مراد از ان آوان مشاهدات تجلیات **قوله**

درین موسم که بوے عیش از عالم نمی آید — تو خود دانی نگارینا که حال عاشقان چونست

درین اوان که صرصر عموم و هموم از هر سو رو نموده و بوے عیش از عالم مفقود گشته اے محبوب من تو خود دانی که حال عاشقان بچه انجامیده باشد **قوله**

زمان عشرت و شادی که میجستی بجان حافظ — غنیمت دان کنون عشرت که وقت عیش اکنونست

کنون اشاره بزمانے که ظهور محبوب رو نموده **غزل**

هر آن خجسته نظر کز پئے سعادت رفت — بکنج میکده از خانهٔ ارادت رفت

خجسته نظر کنایه از عاشق میکده عشق و محبت خانهٔ ارادت حظوظ نفسانیه و گوشهٔ زهد معنے آنست که هر مبارک نظرے که طالب سعادت گردید از زهد معرض گردید و بمقام عشق در آمد و چون عشق کاشف اسرار نهانی است گوید **قوله**

برطل نیمشبی کشف کرد سالک راه — رموز غیب که در عالم شهادت رفت

رطل نیمشبی کنایه از مشاهدات تجلی که در نیم شب میباشد و نیز کنایه از عبادات شاقه معنے آنست که

مران خجسته نظر را هرچه در عالم شهادة جاری بود بمشاهده نمیشی طاری شد باید دانست که عاشقان را مشاهده گاہے ظهور وگاہے خفا وچون خفا موجب بیقراری عاشق است بنابران گوید **قوله**

زبامداد بمستی دگر بر آمده آه	وظیفهٔ مئ دوشین مگر زیادت رفت

درین بیت خطاب بمعشوق میکند مستی بیقراری وظیفهٔ مے دوشین مشاهدات تجلیات معنی آنست که اے محبوب من حال عاشق مسکین امروز از بامداد باز به بیقراری کشید افسوس مگر مشاهدات تجلیات که بران عاشق مسکین مینمود از یاد تو رفت و آنرا محروم داشتی و بهجر مبتلا گردانیدی و چون درد هجران بغایت صعب است و علاج او بجز عشق نمیتوان کرد بنابران گوید **قوله**

مگر بمعجزه کوشد طبیب عیسے دم	چراکه کارِ من خسته از عیادت رفت

معنے آنست که بسبب هجران آن محبوب کار من از عیادت رفت چراکه بمرگ رسیده ام واز حد علاج تجاوز نموده مگر همان طبیب عیسے دم که محبوب است بمعجزه کوشد یعنے روے خود را بما نماید و مارا از سر نو زنده سازد که معجزهٔ عیسے احیای اموات بود وچون از هر کسے بجز فعل مقدر بظهور نیاید گوید **قوله**

مجوز طالعِ مولودِ من بجز رندی	که این معامله با کوکبِ ولادت رفت

معنے آنست که از طالع ولادت من بجز از رندی که کنایه از عشق است مجو چراکه اثر کوکب ولادت من همین است که هر که درین هنگام ودرین طالع زاید از و بجز عشق رو ننماید وچون سخن معرفت بغیر از فیض روح القدس نباشد بنابران گو **قوله**

بیا و معرفت از ما شنو که در سخنم	زفیضِ روحِ قدس نکتهٔ سعادت رفت

معنے آنست که اے طالب بیا و سخن معرفت از ما شنو اگرچه دیگران در میدان سخنوری اسپ فصاحت را جولان داده اند اما از بوے معرفت مبرا که آلودهٔ اغراض نفسانی وهواهاے جسمانی بوده اند وسخنان ما فیض از روح القدس که ارواح مقدسه ویا عشق مراد است وچون در نظر عاشق بهتر از عشق کارے نیست بنابران گوید **قوله**

هزار شکر که حافظ براهِ میکده دوش	زکنج زاویه طاعت و عبادت رفت

معنے آنست که هزاران هزار شکر که دوش حافظ براه میکده که عشق است از کنج زاویه وعبادت که عبارت از زهد وورع است در آمد یعنے از زهد وورع اعراض نموده بعشق در آمد ونیز این بیت

چنین دیده شده هزار شکر که حافظ زراه میکده دوش ٭ بکنج زاویهٔ طاعت و عبادت رفت معنی آنست که هزار شکر که حافظ از راه عشق و اخلاص دوش بگوشهٔ طاعت و عبادت نشست که دوگانه بعشق بجا آوردن بهتر از عبادت چهل ساله بار یا نقلست که جنیدؒ چون رحلت نمود شخصے او را بخواب دید پرسید که چه حالت انجامید فرمود که همگی طاعت من حبط شد مگر دو رکعت که از روے عشق بجا آورده بودم **غزل**

یارب سببے ساز که یارم بسلامت ٭ باز آید و برهاندم از چنگ ملامت

یار کنایه از مشاهدهٔ حق **باز آید** ظهور کند **چنگ** دست عاشق حزین از غم هجران یار نازنین بشکایت بدرگاه رب الارباب که برآرنده کارها است مناجات میکند که یارب سببے ساز که آن تجلی رو در نقاب شده بے کم و کاست همچنان باز برما تجلی گردد و مارا از دست ملامت خلق که در جدائی او شده ام خلاصی دهد **قوله**

خاک رهٔ آن یار سفر کرده بیارید ٭ تا چشم جهان بین کنمش جاے اقامت

خاک ره کنایه از خبر و نشان یار سفر کرده تجلے محجوب شده و نیز جناب رسول صلعم و مرشد و معنی مصرع ثانی آنکه تا در چشم جاے آن سازم **قوله**

فریاد که از شش جهتم راه ببستند ٭ آن خال و خط و زلف و رخ و عارض و قامت

از شش جهتم راه ببستند از همه سو راه من مسدود ساختند **خال** اشارت بنقطهٔ وحدت من حیث الخفا که مبدا و منتها کثرات است که منه بدا و الیه یرجع الامر کله و نیز عبارت از ظلمت و معصیت که در میان انوار طاعات بود و چون نیک اندک بود او را خال گویند اگر خوبرو را ذره بدخوی باشد خال گویند و سبب زینت شمرند و نیز نقطه روح انسانی ـه خال دانی چیست یعنی اصل روح ٭ نور او مر قلب را گردد فتوح ٭ و نیز خطرات انسانی و نیز نقطه سیاهی که از خطرات دنیاوی و نفسانی در دل بود و نیز فنای ذاتی و نیز تجلی نور عزازیل که بر رخساره جمعیت مظاهر صفات است و نیز تجلی جلالی و نیز اسم مضل و بشریت **خط** سائر عصیان که بر آئینه دل سالک ببستند و نیز عالم غیب که برزخ گویند و نیز اشاره بظهور آن حقیقة و مظاهر روحانی و نیز عالم ارواح و نیز عالم شهادت و نیز قلب انسان **زلف** جذبهٔ ذات و نیز موجودات و تعینات و نیز تجلی جلالی و نیز اسمای جلالی که تعینات مطلقه علمی و غیبی ساتر جمال حقیقی و باعث دلبستگی و سرگشتگی عاشقان و نیز راه حق و کثرة احکام **رخ و عارض** ظهور جمالی که سبب وجود اعیان و سبب بمبدأ واحد گردد و نیز محض تجلے و نیز ذات و نیز وجه الله و نیز صفات لطف مثل نور و لطیف و هادی و رازق **قامت**

سزاواری پرستش ونیز استیلاے آلہی وچون عاجزی ونیاز لازمۂ عاشقست از سر عجز ونیاز بآن ماہ مہر افروز گفت قوله

امروز که در دست توام مرحمتے کن
فردا که شوم خاک چه سود اشک ندامت

یعنی امروز که بنوازش جمال جہان افروز احیاے این تن مردہ میتوانی کرد مرحمتے نما واز سر نو این تن مردہ را جان بخشی کن فردا که ازین منزل فانی سفر کنم وساکن منزل لحد گردم ندامت حصولے ندارد واحیاے ثانی بعد مرگ درین سراے فانی دوبارہ معلوم ارباب سلوک گفته که عشق گوہر لیست از دریاے معرفت الٰہی ومحض از حضرت حق بتکلف راست نمی آید و بزور بر خود نمیتوان بست قوله

ای آنکه بتقریر وزبان دم زنی از عشق
ما با تو نداریم سخنے خیر وسلامت

براے دریافت سخنان عشق شنودن لا ینفع وبیان سخنان عشق را زبانے دگر باید وراے بیان ناسوتیه قصه سوزش دل پروانه از شمع مپرس که شرح این آتش نداند زبان سوخته چون خوبرویان بادشاہان ولایت جان ودل اند وحاکم مطلق عاشقانرا مجال چون وچرا نیست ہرچه خواہند کنند بنابران گوید قوله

درویش مکن ناله ز شمشیر احبا
کین طائفه از کشته ستانند غرامت

درویش عاشقان که از دنیا ومافیها مفلس احبا معشوقان کین طائفه اشاره بمعشوقان کشته اشارت بعاشقان که کشتگان معشوق اند غرامت تاوان قوله

در خرقه زن آتش که خم ابروی ساقی
بر می شکند گوشه محراب امامت

خرقه وجود خم کجی مراد زیبائی چه زیبائی ابرو کجی است ابرو کنایت از انوار تجلیات ساقی معشوق حقیقی ونیز خرقه عبارت از لباس ہستی است دران آتش زن وبسوز یعنے محو ومتلاشی کن وچون محو شد وبدان مقام که وقت تحریمه بر جمال پاک حق نظر میکند دران زمان نظر بر محراب نمی افتد بضرورت گوشۂ محراب بلکه تمامی محراب شکسته میشود چون بموجب فِعْلُ الْحَبِیْبِ مَحْبُوْبٌ وَضَرْبُ الْحَبِیْبِ زَبِیْبٌ است گوید قوله

حاشا که من از جور وجفاے تو بنالم
بیداد لطیفان ہمه لطف است وکرامت

حاشا دور می باد لطیفان معشوقان معنی ظاہر است عمرے دل سوداے من در تحقیق انتہاے سلسله تبدلات تعینات خود روزے بشبے وشبے بروز می آورد ناگاه نداے بگوشم رسید قوله

کوته نکند بحث سر زلف تو حافظ
پیوسته شد این سلسله تا روز قیامت

زلف اشارت بتعینات و نیز بیان عشق و نیز طاعت و بندگی یعنی حافظ ذکر عشق ترا مختصر نمیکند چه ذکر این تا قیامت گفته نشود بل صد قیامت بگذرد و این ناتمام

غزل

یار مه چهرهٔ من بادل گریان میرفت	متنفر شده وز بنده گریزان میرفت

متنفر گریزان قوله

چون همی گفتمش ای مونس دیرینهٔ من	سخت میگفت دل آزرده پریشان میرفت

مونس الفت دهنده دیرینه قدیم قوله

گفتم اکنون بسخن خوش که بگوید با ما	کان شکر لهجهٔ خوش گوی سخندان میرفت

لهجه آواز قوله

نقش خوارزم و خیال لب جیحون می بست	با هزاران گله از ملک سلیمان میرفت

خوارزم نام شهر جیحون نام جوے ملک سلیمان شیراز چاره علاج قوله

میشد آنکس که چه او جان سخن کس نشناخت	من همی دیدم و از کالبدم جان میرفت

کالبد بدن قوله

لابه بسیار نمودم که مرو سود نداشت	زانکه کار از نظر رحمت سلطان میرفت

لابه تملق قوله

باد شاها ز کرم از سر جرمش بگذر	چه کند سوخته از غایت حرمان میرفت

جرم گناه قوله

چون بشد آن صنم از دیدهٔ حافظ غائب	اشک همواره ز رخسار بدامان میرفت

صنم محبوب -

غزل

یارب آن شمع شب افروز ز کاشانهٔ کیست	جان ما سوخت بپرسید که دیوانهٔ کیست

شمع شب افروز محبوب کنایه از تجلی کاشانه محل جانانه محبوب قوله

آن می لعل که ناخورده مرا کرد خراب	همنشین که و همکاسه و پیمانهٔ کیست

آن مے لعل اشارت به تجلے - قوله

حالیا خانه برانداز دل و دین منست	تا هم آغوش که میباشد و همخانهٔ کیست

حالیا الحال خانه برانداز غارت گر قوله

باده لعل لبش کز لب ما دور مباد	راح روح که و پیمان ده پیمانه کیست

بادهٔ لعل لب اضافت بیانیه یعنی لب و مراد ازان لطف و عشق راح شراب پیمان ده کنایه از جاگیرنده قوله

دولت صحبت آن شمع سعادت پرتو	باز پرسید خدارا که پروانه کیست

شمع سعادت پرتو محبوب و تجلی خدارا بواسطهٔ خدا پروانه بازائده و پروانه مراد عاشق و طالب قوله

میدهد هر کسش افسونے و معلوم نشد	که دل نازک او مائل افسانه کیست

هر کس اشارت بمومن و کافر و صالح و فاسق و عاشق و زاهد افسون کنایت از خدمت و طاعت او ضمیر محبوب مائل خواهان افسانه طاعت و بندگی قوله

یارب آن شاه وش ماه رخ زهره جبین	دریکتاے که و گوهر یکدانه کیست

آن شاه وش محبوب و تجلے قوله

گفتم آه از دل دیوانهٔ حافظ بے تو	زیر لب خنده زنان گفت که دیوانه کیست

آه افسوس بے تو در جدائی محبوب۔

ردیف الثاء

الغیاث اے مایهٔ جان الغیاث	کفر زلفت برد ایمان الغیاث

الغیاث فریاد مایهٔ جان محبوب حقیقی کفر زلف کنایت از لذت و تعلقات دنیا و نیز غلبه جذبهٔ عشق ایمان مشاهده حق و نیز دریافت حق معنے آنست که فریاد اے محبوب من فریاد که لذات این دنیاے فانی و تعلقات نشاۂ اینجهانی مشاهدهٔ جمال باکمال ترا از ما دور نقاب ساخت و یحتمل که غلبه جذبهٔ عشق تو ایمان مرا که کنایت از زهد و صلاح و تقوی ست یکسو ساخت قوله

ما همی لب تشنه لب از تشنگی	در لبانت آب حیوان الغیاث

لب تشنگی محرومی و جدائی لب کنایت از لطف و فضل که موجب زندگی عاشقانست آب حیوان آب حیات اینجا مراد موجب زندگی قوله

وه کجا شد شربت دیدار تو	مے کشد تلخی هجران الغیاث

وه کجا شد افسوس کجا رفت که هیچ نوع بنظر نمے آید قوله

ما ز گریه غرق در خون گشته ایم
لعل تو پیوسته خندان الغیاث

لعل تو پیوسته خندان لعل کنایه از لب یعنی تو شادان و خندان و از ما بے پروا قوله

چشم بیمارت مرا بیمار کرد
جز لبانت نیست درمان الغیاث

چشم بیمار یعنے چشم بیمار را خاصه ایست که هیچ سو نمیگراید کنایت از عدم التفات لب کنایت از لطف و کرم و فضل و این مصرع با مضمون آن بیت متحد است ٥ مریض عشق بتان را دوائی باشد ؛ اگر دواست نگاهے نهان دلدار است ؛ قوله

غمزهٔ شوخ تو از راه اجل
میزند در دیده پیکان الغیاث

غمزهٔ شوخ کنایه از ظهور و خفاے محبوب و نیز استغنا و بے نیازی و تجلیٔ قهاری از راه اجل از برائے کشتن میزند بر سینه پیکان اے در معرض هلاکت می اندازد قوله

چون دو زلفت کرد سرگردان مرا
گردش گردون گردان الغیاث

سرگردان پریشان و زلف را پریشان میگویند گردون گردان فلک گردنده قوله

از خدنگ ناوک مژگان تو
زخمها افتاد در جان الغیاث

ناوک مژگان کنایه از عشق که پرده ایست بر ذات و مراد از مصرع تمام از تصدیعات و بلیات عشق تو قوله

همچو گوے از زخم چوگان فلک
هر طرف گشتیم غلطان الغیاث

از زخم چوگان فلک از سبب گردش فلکی قوله

پیچش زلف تو در جانم فتاد
رشتهٔ تن گشت پیچان الغیاث

پیچش زلفت جذبهٔ جلیه ذاتیه علیهٔ تو قوله

با طناب زلف حافظ را بکش
مانده در چاه زنخدان الغیاث

طناب زلف جذبهٔ محبت چاه زنخدان اشاره بطور تقدیر که در و تو عمل کردن جائز نیست و نیز مشکلات اسرار مشاهده و نیز تجلی واحد القهاری و نیز تعینات که مظهر حسن معنویست چون چاه زنخدان که زیب ده حسن صوری است غزل

باز م هواے آن گل رعناست الغیاث
دیگر دلم رمیده و شیداست الغیاث

آن گل رعنا اشاره بمحبوب دیگر باز رمیده گریزان شیدا دیوانه قوله

صوفی که جام صاف دمادم همیکشد	حیران کوی او شده سودا ست الغیاث

صوفی کنایت از خود باعتبار بحالت ابتدائیه یا صوفی مقلد جام صاف کنایت از جام عشق قوله

آندل که کنج عافیتے برگزیده بود	ایندم بعزم درد و بلا هاست الغیاث

آندل اشارت بدل خود که کنج عافیت برگزیده بود که قبل ازین مبتلاے زهد و ورع بود ایندم الحال بعزم درد و بلا گرفتار عشق که العشق تمام المحنة والبلاء قوله

عارف که غرق بود بناموس ننگ و نام	افتاده در ملامت سوداست الغیاث

عارف کنایت از خود که غرق بود بناموس ننگ و نام که غرق بحر نام و ننگ بود افتاده ملامت و سودا گرفتار ملامت و سودا قوله

از جان زار حافظ و سرگشتگان شوق	فریاد و شور و ولوله برخاست الغیاث

زار ضعیف و لاغر سرگشتگان شوق عاشقان ولوله بیقراری غزل

درد مار انیست درمان الغیاث	هجر مار انیست پایان الغیاث

یعنی دردے دارم لادوا که العشق داء لادواء له و بهجرے مبتلا شده ام که پایان پذیر نیست قوله

دین و دل بردند و قصد جان کنند	الغیاث از جور خوبان الغیاث

دین زهد فاعل بردند و کنند خوبان بوسه حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری و معنوی و نیز کلام منزل که اولیا را بوحی خفی میشود و این نمیشود مگر بفتاد نیز بوسه جذبه که موجب تجلیات میباشد قوله

در بهاے بوسهٔ جانے طلب	میکنند این دلستانان الغیاث

دلستانان محبوبان ذکر جمع و مفرد قوله

خون ماخوردند این کافردلان	اے مسلمانان چه درمان الغیاث

خون ماخوردند گرفتار غم والم ساختند و بمعرض فنا رسانیدند کافردلان معشوقان بسبب سخت دلی و بے رحمی که کافر سخت دل میباشد فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً و گفتن این اگرچه سوء ادب است لیکن در مراد داشتن جائز است و نیز لَا يُؤْخَذُ الْمَجْنُوْنُ بِمَا صَدَقَ فِيْ حَقِّهِ و نیز لَا يُؤَاخَذُ الْعُشَّاقُ بِمَا يَقُوْلُوْنَ وَيَفْعَلُوْنَ درمان علاج زلف تجلی جلالی و تعینات خط عالم اسماء و صفات خال مظهر اسم المضل و نقطهٔ وحدت لب تجلی جمالی و فیض رحمانی و از چشم مست ذات سراسر استغنا مژگان صفات قهریه

زین حریفان اشارت بزلف و خال و خط و لب و چشم داد مسکینان بده یعنی عاشقان را بداد ایشان رسان و این اشارت بطلب وصل روز وصل اضافت بیانیه شب یلدا هجران اضافه بیانیه و یلدا شبی است تاریک بغایت دراز که در تمام سال یک میباشد همچو حافظ مقوله جانانست و مراد از حافظ تن۔

ردیف الجیم غزل

این غزل در نعت است

سزد که از همه دلبران ستانی باج ۔ چرا که بر سر خوبان عالمی چون تاج

سزد لائق و برجاست همه دلبران اشاره همگی انبیا باج خراج و پیشکش و خراج ستدن کنایه از محکوم و منقاد ساختن است چه خراج دادن خاصهٔ رعایا و زیر دستان است خوبان کنایه از رسل چون تاج اشارت بسید المرسلین آشوب پریشان کننده ترکستان ولایتی است که ترکان بدان منسوب اند و ترکان بدو صفت موصوف اند یکی بخوبروی دوم بخونخواری قوله

دو چشم شوخ تو برهم زده خطا و ختن ۔ بچین زلف تو ماچین و هند داده خراج

چین زلف اشاره بشکن زلف ماچین نام ولایت و کذا الهند خراج حاصل و آنچه متغلب بر جاجنه مقرر کنند و آنچه از تجار بر سر کالا بستاند خراج دادن زیر دست شدن قوله

ازین مرض بحقیقت کجا شفا یابم ۔ که از تو درد دل من نمیرسد بعلاج

ازین مرض کنایه از عشق درد دل من نمیرسد بعلاج علاج درد دل من نمیشود قوله

چرا همی شکنی جان من ز سنگدلی ۔ دل ضعیف که هست او بنازکی چو زجاج

سنگدلی بیرحمی زجاج شیشه۔ قوله

بیاض روی تو روشن چو عارض خورشید ۔ سواد زلف تو تاریکتر ز ظلمت داج

بیاض سفیدی رخ روز اضافه بیانیه سواد سیاهی ظلمت تاریکی داج شب تاریک قوله

لب تو خضر و دهان تو آب حیوانست ۔ قد تو سرو و میان تو موی و گردن عاج

خضر نام پیغمبر آب حیوان آب حیات سرو درختی است مشهور منسوب بقد شاهدان و آن سه نوع آزاد و سهی و ناز عاج دندان فیل قوله

یکشاخه است

دو شاخه ناز که راست و دو شاخه متمایل

دهان تنگ تو داده بآب خضر بقا ۔ لب چو قند تو برد از نبات مصر رواج

آب خضر آب حیات بقا زندگی مصر نام شهر لعل لب اضافه بیانیه مسیح عیسی علیه السلام لعل کنایت

از لب مراد از ان فضل و لطف قوله

فتاده در دل حافظ هوای چون تو شهی
کمینه بندهٔ خاک در تو بودے کاج

چون تو شهے یعنے که همه شاهان خاکراه تو اند بودی یعنے داخل و در شمار بودی کاج کاشکے غزل

از من دل شده آن یار نمی پرسد هیچ
خبری زین دل بیمار نمی پرسد هیچ

دلشده عاشق دلداده بیمار هم کننده مراد مریض قوله

او طبیب من و من خستهٔ و بیمار غمش
چه طبیبیست که بیمار نمی پرسد هیچ

غم مراد عشق چه طبیبیست عجب طبیبے است۔ قوله

دی طبیبی بسرم آمد و احوالم دید
گفت چونست ترا یار نمی پرسد هیچ

دی روز گذشته طبیب عاشق کامل چونست عجب است قوله

گفتمش بخت من و طالع شوریدهٔ من
خفته می بینم و بیدار نمی پرسد هیچ

بخت من و طالع شوریدهٔ من این همه برگشتگی بخت و شوریدگی طالع ما است که دلدار ما را خسته می بیند
و نمی پرسد قوله

جانم از فرقت رویش بلب آمد صد بار
که ازین دل شده آن یار نمی پرسد هیچ

فرقت جدای جان بلب آمدن بهلاک رسیدن از ان جهت که ازین دلشده اشارت بخود که دل
از دست رفته قوله

ای طبیب ازلی یک نظری کن ما را
حافظ سوخته را یار نمی پرسد هیچ

طبیب ازلی کنایه از مرشد و محبوب حقیقی یا کنایت از محبوب حقیقی و مرشد غزل ردیف الحاء

اگر بمذهب تو خون عاشقانست مباح
صلاح ما همه آنست کان تراست صلاح

یعنے ای محبوب من اگر نزد تو خون عاشقان ریختن مباح است پس در انچه مرضی تست ما نیز بجان و دل راضی ایم قوله

سواد موی تو بنموده جاعل الظلمات
بیاض روی تو بگشوده فالق الاصباح

اے موی تو نیست بلکه جاعل الظلمات است اے شبے است که تاریک کننده جهانست و روشنی روی تو فالق الاصباح
است یعنے آفتاب است که پدید آرندهٔ صبح ست و اصباح بکسر الف بمعنی مفرد و بفتح الف جمع صبح قوله

ز دیده ام شده صد چشمه در کنار روان
که خود شناکنند در میان آن ملاح

چشمه کنایه است از کثرت گریه آشنا شناوری ملاح شناور **قوله**

نداد لعل لبش بوسه بصد تلبیس	**نیافت کام دل من ازو بصد الحاح**

لعل لب اضافه بیانیه مراد صفت متکلمی **بوسه** کنایت از کلام **بصد تلبیس** ای هزاران تملق و عجز نمودم **الحاح** عاجزی **قوله**

بیا که خون دل خویشتن بحل کردم	**اگر بمذهب تو خون عاشقست مباح**

بحل عفو **قوله**

پیاله چیست که بر یاد تو کشیم مدام	**و نحن نشرب شربا کذلک الاقداح**

پیاله جام صغیر عبارت از قلة محبت نحن نشرب شربا کذلک الاقداح ما می نوشیم نوشیدنی همچون قدحها **قوله**

صلاح و توبه و تقوی ز ما مجو زاهد	**ز رند و عاشق و مجنون کسی نجست صلاح**

صلاح پارسائی **توبه** توبة العوام من الذنوب و توبة الخواص من الفضلة والتوبة النصوح هو الندم بالقلب والاستغفار باللسان واضمار ان لا یعود الیه ابدا و فی الاحیاء ینبغی للتائب ان یعقد مع الله عقدا مؤکدا و یعاهد العهد عهدا وثیقا ان لا یعود الی الذنب فیعزم عزما فی الحال وان کان یتصور ان یغلبه الشهوة ثانیا لانه لا یکون تائبا ما لم یتاکد عزمه فی الحال **تقوی** پرهیزگاری اعلم ان التقوی کنز عزیز فلئن ظفرت به بخوت و کم تجد فیه من جوهر شریف و علق نفیس و خیر کثیر و رزق کریم و فوز کبیر و غنم جسیم و ملک عظیم و حق تعالی جمیع خیرات کونین جمع کرد در تقوی و در قرآن بسیار خیرها متعلق ساخت و بسا وعده کرد بآ موعود و بسا سعادت باو اضافه کرد الاول الحراسة من الاعداء فان تصبروا و تتقوا لا یضرکم کیدهم شیئا والثانی التائید والنصر ان الله مع الذین اتقوا والذین هم محسنون والثالث النجاة من الشدائد والرزق من الحلال و من یتق الله یجعل له مخرجا و یرزقه من حیث لا یحتسب والرابع للمدح والثناء و ان تصبروا و تتقوا فان ذلک من عزم الامور والخامس اصلاح العمل یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و قولوا قولا سدیدا یصلح لکم اعمالکم و السادس غفران الذنوب یغفر لکم ذنوبکم والسابع المحبة والله یحب المتقین والثامن القبول انما یتقبل الله من المتقین والتاسع الاکرام والاعزاز ان اکرمکم عند الله اتقکم والعاشر البشارة عند الموت و کانوا یتقون لهم البشری فی الحیوة الدنیا و فی الآخرة والحادی العشر النجاة

من النار ثمّ ننجّی الّذین اتّقوا والثانی عشر الخلود فی الجنة أعدّت للمتّقین والتقوی اتقاء ک الشرّ ثم اتقاء المعاصی والسّیآت ثم اتقاء الشبهات ثم تدرع الفضلات وقال للتقوی ظاهر و باطن ظاهره محافظة الحدود و باطنه النیة والاخلاص و در قرآن بسه معنی اطلاق یافته اول بمعنی ترس و ہیبت کہ اتقوا یوما ترجعون دوم بمعنی طاعت یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاته قال ابن عباس اطیعوا اللہ حق اطاعته سیوم بمعنی تنزیه القلب عن الذنوب فہذه حقیقة التقوی وقال امام محمد غزالی کل ما تخاف منه ضررا فی ذہنک ہو معصیة و حرام و فضول و اسراف من حلال رند منکر کہ انکار او از زیرکی و کیاست بود نہ از سر جہل و حماقت و در عالم تصوف قطع نظر از اعمال و طاعات و نیز عالم بیباکی ه رندی اینجا عالم بیباکی است ٭ در طریقت چستی و چالاکی است ٭ وانکہ رندی ساز و اور ا ارجمند ٭ رسم و عاداتش نسازد پیوند ٭ رند عالم سوز کے باشد بذات ٭ پاے بند رشتۂ صوم و صلوة ٭ گاه جانش سوے کعبہ کرده سیر ٭ گاه عازم گشتہ بر اقصاے دیر ٭ کعبہ و میخانہ او را ہیچ شکے ٭ در رہ رندی ہمیگردد یکے ٭ آنکہ در کعبہ مناجاتش بود ٭ پیش ازان اندر خراباتش بود ٭ ظاهر و باطن خلا و در ملا ٭ رند باشد غرقۂ نور خدا ٭ جانش از رندی بو احد شاہد است ٭ نعمت و رحمت بنزدش واحد است ٭ نہ ز راحت خاطر او را سرور ٭ نہ ز لعنت در کمال او قصور ٭ پیش او یکسان بود حلوا و زہر ٭ خواه لطف از دوست بیند خواه قہر ٭ ہرچہ محبوبش بدست خود دہد ٭ گیرد و بر ہر دو چشم خود نہد ٭ و نیز قطع نظر از اعمال و اخلاق و رسوم خلائق فلاح خوبی قوله

ز چنگ زلف کمندت کسی نیافت خلاص — نہ از کمانچۂ ابرو و تیر غمزہ نجاح

چنگ دست زلف کمند یعنے زلفے کہ کمندوش است مراد جذبۂ عشق کمانچہ ابرو یعنے ابروے کمانچہ شکل مراد ازان تجلی صفاتی تیر چشم تجلی قہاری نجاح رہائی و خلاصی قوله

لب چو آبحیات تو ہست قوت روح — وجود خاکی ما را ازوست قوت راح

لب چو آب حیات لب مراد لطف کہ چون آبحیات زندگی بخش عاشقانست قوت روح باعث تقویت جان وجود خاک مراد بدن خاکی مرا راح شراب مجمع البحرین جاے جمع دو دریا دل چو آتشم دل سوزان قوله

دعای جان تو ورد زبان حافظ باد	مدام تا که بود گردش مسا و صباح

مسا شبانگاه صباح صبح مراد ازین مصراع تا قیام قیامت که ظهور شب و روز الی یوم القیام است غزل [له]

اگرچه دلبر من همچو یوسفست صبیح	ولیکن از سر تا پا فتاده است ملیح

این غزل در نعت محمد رسول الله صلعم یوسف نام پیغمبر ع صبیح اشارت بحدیث قال علیه السلام هو اخی صبیح و انا ملیح و ملیح سبز رنگ و نمکین حسن طلعت صورت مه پیکر تا کشاده ایم نظر تا بدیده ایم قبیح زشت خیال صورتے که در دل آید و در نظر آید نشسته تا در چشم از انوقتے که در چشم جا گرفته حضور او مستغرق بخیال ابروے خمدار برهم نزدیک من مسیح عیسی علیه السلام که معجزهٔ او احیاے اموات است خضر نام پیغمبر که قدمش سبزی و تازگی بخش زمین مرده است کشان کشنده گل ریحان مراد روے و وجود ریح باد شهیدان غمزه چشمش اشاره بعاشقان آمد یعنے آن معشوق آن یعنے آنحالت نطق گویائی فصیح خوشگو غزل

ببین هلال محرم بخواه ساغر راح	که ماه امن و امانست و سال صلح و صلاح

هلال ماه نو ساغر پیاله راح شراب محرم نام ماهے سر سال و اینجا کنایت از ابتداء حالت و ابتدای عمر ساغر راح عشق و کمال شوق ماه امن کنایه از محرم است که دران ماه جنگ و جدل نمیکنند و در ابتداے سلوک ترک خصومت و عداوت میکنند و بخوشنودی خصمان میکوشند معنے آنست که از بدایت عشق ساغر کمال شوق بدست آر که ظهور عشق با کمال شوق موجب امن و امان ست و سرمایهٔ صلح و صلاح و دوستانست قوله

عزیز دار زمان وصال را که آندم	مقابل شب قدرست و روز استفتاح

عزیز بندگی کا آندم اشاره بزمان وصال شب قدر بیست و هفتم رمضان استفتاح پانزدهم رجب قوله

بیار باده که روزش بخیر خواهد بود	هر آنکه جام صبوحش نهد چراغ صباح

روزش روز زندگانی دنیا و یا روز حشر و ضمیر شین بر هر آنکه در مصراع آینده است اضمار ما قبل الذکر جام صبوح کنایت از عشق و محبت نهد چراغ صباح چراغ صبح او گردد و چراغ صبح آفتاب قوله

کدام طاعت شایسته آید از من مست	که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح

که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح چنین بیخود و محو شده ام که شام را از صبح نمیدانم قوله

دلا تو فارغی از کار خویش و می ترسم	که کس درت نگشاید چو گم کنی مفتاح

له این غزل در نسخ موجوده دیوان نیست ۱۲

از کار خویش اشاره بعرفان که نزول درین دار دنیا از برای آنست مفتاح کلید مراد عمر معنی آنست
که ای دل تو فارغی از کار خود و از اندیشهٔ عاقبت غافل ترسم که عمرت سپری شود و از برای مقصود که
آمده حاصل نگردد و پشیمان شوی و تمنای بازگشت نمائی رَبَّنَا اَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَیْرَ الَّذِی کُنَّا نَعْمَلُ
وَیَا لَیْتَنَا نُرَدُّ فَنَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰىهُ فَاِنَّا مُوقِنُونَ و نگذارند که درین جهان دوباره آئی قوله

زمانِ شاه شجاع است و دورِ حکمت شرع ‖ براحت ای دل و جان کوش در مسا و صباح

زمان شاه شجاع شجاع نام بادشاه اینجا کنایت از محمد ؐ و یا مرشد دور حکمت و شرع دور شریعت
صباح در رواح صبح و شام قوله

ببوی صبح چو حافظ شبی بروز آور ‖ که بشگفد گلِ عیشت ز شعلهٔ مصباح

ببوی صبح بامید وصل شبی بروز آور شب هجران بگذران درین مصراع خطاب از تن است
بدل مصباح چراغ آفتاب غزل

مگر ز نزد کوی تو آمد نسیم وقتِ صباح ‖ که زنده گشت ببوی لطیف او ارواح

مگر بمعنی شاید و تحقیق نسیم باد خنک اینجا کنایه از رائحهٔ فیض صباح صبح که وقت فیض سالکان است
لطیف پاکیزه آشوب شور و آشوبنده ترکستان نام ولایت گشت گردندگی سیاح مسافر فتاده
کشتی قالب میان خشکی ماند یعنی وجود ما مانند کشتی است که درمیان خشکی افتاده باشد و راه رفتن
ندارد و سیل آب مراد توجه و فضل ملاح مراد سالک و مرشد خمار از سر ما کی فرو دمی آرد ای
مستی عشق و محبت ما قابل الرفع نیست که ازلی است نه امروزی الست روز ازل راح شراب تفلح سیب
صبوح شراب صبحی باده شراب صباح علی الصبوح اسم اعظم حق عشق و مرشد کامل مفتاح
کلید ایشان کنایه از عاشقان زجاجی شیشه وش نازک مصباح چراغ معنی این بیت آنست
که موجب روشنی دل عاشقان نور شمع روی تست کشاد کار کشایش کار غزل ردیف الخاء

دل من در هوای روی فرخ ‖ بود آشفته همچون موی فرخ

هوا محبت و آرزوی نفس وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى فرخ نام شخصی است که حافظ با او
نظری داشت آشفته پریشان قوله

بجز هندوی زلفش هیچکس نیست ‖ که برخوردار شد از روی فرخ

ہندو ساکن ہند و بندہ و سیاہ و ہندوے زلف اضافہ بیانیہ برخوردار فیضیاب قولہ

بود ہمراز و ہمزانوے فرخ	سیاہے نیک بخت است آنکہ دائم

سیاہ اشارہ بزلف ہمراز رفیق و ہمزانو مصاحب قولہ

بیاد نرگس جادوے فرخ	بدہ ساقی شراب ارغوانی

شراب ارغوانی شراب انگوری سرخ رنگ نرگس کنایت از چشم جادو ساحر قولہ

اگر بیند قد دلجوے فرخ	شود چون بید لرزان سرو آزاد

بید نام درخت بے بر کہ آن ہفدہ نوعند و دلجوے جوئندۂ دل اے خوش و موزون قولہ

زغم پیوستہ چون ابروے فرخ	دو تا شد قامتم ہمچون کمانے

دو تا نگون چون ابروے فرخ مثال ابروے پیوستہ فرخ قولہ

شمیم موے عنبر بوے فرخ	نسیم مشک تاتاری خجل کرد

نسیم مشک تاتاری اے نسیم مشک تاتاری را قولہ

بود میل دل من سوے فرخ	اگر میل دل ہر کس بجائے ست

میل دل محبت و شوق بجاے بطرفے و بشخصے است قولہ

چو حافظ چاکر ہندوے فرخ	غلام خاطر آنم کہ باشد

آنم یعنے آنکسے ام ہندو غلام۔ ردیف الدال۔ غزل

آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند	آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند

آنان اشارہ بعرفاے کامل خاک وجود ناقصان و ناہمواران بنظر یعنے بنگاہے کیمیا زر خالص آیا حرف تمناست کہ سلطان ازین روزہ آیا چہ خواست آیا بود آرزو دارم گوشۂ چشم نگاہے بما برما و بطرف معنے آنست آنانکہ وجود ناقصانرا بیک نظر زر خالص میگردانند آرزو دارم کہ نگاہے برما کنند قولہ

باشد کہ از خزانۂ غیبش دوا کنند	دردم نہفتہ بہ ز طبیبان مدعی

درد عشق و شوق طبیبان مدعی شیخان مقلد یعنے بیعت بشیخان کامل باید کرد نہ با مقلدان اگر شیخ کامل بدست نیاید پس بخلوت و عزلت بسر باید برد و نظر بر لطف حق باید گماشت تا حق تعالے بموجب اِنَّ اللّٰہَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِیْنَ از عالم غیب مرشدے بسر وقت او رساند تا او را بمطلب رساند قولہ

چون حسن عاقبت نه برندی و زاهدیست　　آن به که کار خود بعنایت رها کنند

یعنی چون خاتمه بخیر موقوف نه بطاعت و معصیت است که بسا صالح و متقی در آخر بکفر مرده اند و بسا گبر و فاسق در وقت آخر با ایمان مرده اند پس نظر بر لطف او باید داشت و چشم از طاعت و معصیت باید دوخت وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسْبُهُ هر که بر خود دید او محروم شد **قوله**

معشوق چون نقاب زرخ بر نمیکشد　　هر کس حکایتی بتصور چرا کنند

نقاب از رخ بر نمیکشد ظهور بی پرده نمیکند **بتصور** از روی خیال یعنی چون معشوق خود را عیان و آشکارا نمی کند بلکه متجلی در پرده پس هر کسی حکایات مختلف از روی خیال چرا به بیان آرند که او از اینها منزه است حاصل آنکه هر کسی بفهم و قابلیت خود که فکر هر کس بقدر همت اوست بیان میکند اما هیچکس بکنه ادراک او نمیرسد که لَا يُدْرِكُهُ أَحَدٌ مِنَ الْعَالَمِينَ **قوله**

بی معرفت مباش که در من یزید عشق　　اهل نظر معامله با آشنا کنند

من یزید مراد بازار در عرب رسمی است که چون کالای قیمت کنند و صاحب کالا بران قرار نگیرد گویند هل من یزید هست کسی که زیاده کند برین چیزی **اهل نظر** عارفان صاحب نظر و عاشقان باخبر **معامله** خرید و فروخت و داد و ستد **آشنا** آشنای خویش و یا آشنای عشق **معنی** آنست که بمعرفت قدم همت از حد امکانیت خویش پیشتر مزن که در عالم معرفت بیگانگان بمعرفت را در صف آشنایان مجال پیش آمدن نیست **قوله**

گر سنگ این حدیث بنالد عجب مدار　　صاحبدلان حکایت دلخوش ادا کنند

زین حدیث اشارت بسخنان عشق و محبت **صاحبدلان** گویند **نقلست** روزی سمنون محب جماعتی را در مسجد وعظ میفرمود و در هر پرده قولی میگفت و در هر نغمه دری می سفت تفرقه از غفلت آن جمع بدل او رسید و هیچ یک را از ایشان مستمع ندید رو بسوی قندیلهای مسجد کرد و گفت که با شما میگویم آتش نفس او در قندیلها افتاد و همه برهم زدند و از درشتی سخن آن بزرگ خورد بشکستند حاصل آنست که سبحان الله اگر یک اهل معنی و اهل دل دمی از معرفت برون زند در آهن و سنگها تاثیر کند و در سنگدلان بی معنی اثر نمیکند فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً از ینجاست که گر سنگ زین حدیث بنالد الخ **قوله**

پنهان ز حاسدان بخود م خوان که منعمان   خیر نهان برای رضای خدا کنند

پنهان پوشیده حاسدان درویشان مقلد و زاهدان ریائی بخودم خوان یعنے نزدیک خود مرا بخوان منعمان صاحبدولتان خیر نهان صدقۂ مخفی برائے رضائے خدا اِن تُبدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَاِن تُخفُوهَا وَتُؤتُوهَا الفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيرٌ لَّكُم قوله

بگذر بکوے صومعۂ تا زمرۂ حضور   اوقات خود ز بهر تو صرف دعا کنند

درین بیت خطاب بمعشوق زمرۂ حضور عاشقان باخبر اوقات خود ز بهر تو صرف دعا کنند فی آناءِ اللَّيلِ وَاَطرَافِ النَّهَارِ بدعا گوئی اشتغال نماید قوله

حالے درون پرده بسے فتنه میرود   تا آنزمان که پرده برافتد چها کنند

حالے الحال درون پرده یعنے محبوب درون پردہ اے مخفی و محتجب بسے فتنه میرود هزاران مفتون آن روے اند و یار روے ریا و تذویر میکنند تا آنزمان آنوقت دیار روز حشر پرده برافتد عیان و آشکار گردد یا جزائے هر اعمال هر یکے عیان شود چه حیله کنند قوله

مے خور که صد گناه ز اغیار در حجاب   بهتر ز طاعتے که بروے و ریا کنند

مے عبادت مخفی چنانچه طریقۂ ملامتیه ز اغیار از خلق در حجاب مخفی و نیز هر عبادتے که خالصاً لله نیست نزد اهل الله بغایت مستکره پس میباید که عبادتے خالصاً لله بجا باید آورد وازین طاعت ریائی یکسو باید شد که گناه کردن پنهان به از عبادت فاش که ما مول بعفو است قوله

پیراهنے که آید از و بوے یوسفم   ترسم برادران غیورش قبا کنند

پیراهن ایمان و عرفان که لباس عرفان است یوسف حقتعالے برادران غیور زمرۂ شیاطین و هواے نفسانی و ضمیر شین به پیراهن قبا بمعنی چاک معنے آنست که ایمان و عرفان که بمن دست داده و دلم از تائید او بیاد حق افتاده مے ترسم که هواهاے نفسانی که در آنکه بودن بحق شریک اند اَفَرَأَيتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوَاهُ وبر من غالب آیند و از پیش سلب نمایند قوله

حافظ بدام وصل میسر نمیشود   شاهان کم التفات بحال گدا کنند

وصل کنایت از مشاهدات تجلیات شاهان معشوقان گدا عاشق غزل

اے پستۂ تو خنده زده بر حدیث قند   مشتاقم از براے خدا یک شکر بخند

پستہ نام میوۂ معروف و استعارہ بدہن معشوق کند و شکر کنایت از خندہ یعنے اے محبوب من دہن تو از روے شیرینی و لطافت بر قند خندہ میکند مشتاقم کہ از براے خدا یک خندہ شکرین بخند **قولہ**

خواہی کہ برنخیزدت از دیدہ رود خون	دل در ہواے صحبت رود کسان مبند

برنخیزد برنیاید رود خون کنایت از خونباری رود دانا خردمند اینجا مراد فرزند **قولہ**

طوبے ز قامت تو نیارد کہ دم زند	زین قصہ بگذرم کہ سخن میشود بلند

طوبے درختیست در بہشت اینجا مراد سالک طال اللسان قامت مراد وجود چیست قامت فے المثل یعنے وجود یعنے سالک را چہ تاب و یارا کہ باذات تو دعوی ہمسری کند و دم انا الحق زند زین قصہ اشارت بدعوی ہمسری باذات بگذرم یکسو شوم سخن میشود بلند اشارت بآنکہ چہ نسبت خاک را با عالم پاک **قولہ**

گہ طرہ مینمائی و گہ طنز میزنی	ما نیستیم معتقد مرد خود پسند

طنز افسون و ناز **قولہ**

ز آشفتگی حال من آگاہ کے شود	آنرا کہ دل نگشت گرفتار این کمند

آشفتگی پریشانی آگاہ واقف این کمند بکمند عشق **قولہ**

بازار شوق گرم شد آن شمع رخ کجاست	تا جان خود بر آتش رویش کنم سپند

بازار شوق گرم شد سلطان عشق غلبہ نمود آن شمع رخ اشارہ بمعشوق سپند گردن فدا نمودن **قولہ**

جاے کہ یار ما بشکر خندہ دم زند	اے پستہ کیستی تو خدارا دگر مخند

شکر خندہ خندہ شیرین و تبسم و خندہ کہ از خوشی باطن آید و دم زدن بشکر خندہ کنایہ از خندیدن و مراد ازان متجلے شدن پستہ نام میوہ کہ دہن او کشادہ باشد اینجا مراد سالک دہن دریدہ خدارا براے خدا بخود مخند اظہار عظمت و لاف خودی مزن **قولہ**

حافظ چو ترک غمزۂ خوبان نمیکنی	دانی کجاست جاے تو خوارزم یا خجند

چو ترک غمزہ خوبان نمیکنی چون از نظر بازی باز نمی آئی خوارزم نام شہرے خجند نام شہرے در بلاد ماوراء النہر

غزل

آنرا کہ جام صافی صہباش میدہند	میدان کہ در حریم حرم جاش میدہند

صهبا شراب معنے آنست کہ آنکسے راکہ جام شراب محبت حقیقی عطا نمایند یعنی بعشق آشنا گردانند البتہ و بالیقین بدان کہ بمقام معرفت مراورا بار دہند **قولہ**

صوفی مباش منکر رندان کہ راہ عشق	روز ازل بمردم قلاش میدہند

صوفی مقلد و زاہد رندان عاشقان مردم قلاش عاشق بیباک یعنی عارف اسرار عشق غیر از عاشق نمی تواند شد **قولہ**

از لذت حیات ندارد تمتعے	امروز ہر کہ وعدہ بفرداش میدہند

از لذت حیات معنی این بیت آنست کہ از لذت دنیا ہیچ سودے نیست مرا ورا کہ بموجب مَنْ كَانَ فِي هٰذِهٖ أَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ أَعْمٰى امروز مشاہدۂ محبوب حقیقی حاصل ننمود و بوعدۂ فردا راضی شد **ساقی** مرشد و وعدۂ ایزدی ؎ مرا ساقی از وعدۂ ایزدیست **بادہ گلرنگ مشکبوئی** شراب محبت حقیقی **زحمت او باش** تصدیع کمال و بے محابا **مطرب** مراد مرشد کہ کلامش طرب افزای مستر شدانست **پردۂ عشاق** پردۂ سرود و پردہ ازان گویند کہ ماہیت آن از نا اہلان مخفی است کہ السماع سر بین اللہ وعبدہ لا یطلع علیہ غیرہ و اصل ہمہ دوازدہ پردہ یکے را عشاق نامست اینجا سخنان عشق و محبت **بینوا** فقیر و مفلس **نوا** توشہ یعنی در احوال عاشقان سازش کن و سخنان عشق از ایشان دریغ مدار و بغمخواری درویشان کوش کہ تیمارداری بینوایان اجریست عظیم و رسمے است قدیم **ترک جنت و فردوس میکنند** یعنی استفہام است اے ترک جنت و فردوس میکنند اگر بوصل محبوب مقرر سازند **غزل**

از سر کوے تو ہر کو بملامت برود	نرود کارش و آخر بخجالت برود

از سر کوے تو یعنے از سر عشق تو بملامت برود بسبب توقف ملول شدہ باز گردد **نرود کارش** کار او پیش نرود و بحصول مدعا نرسد **آخر بخجالت برود** آخر الامر بخجالت باز گردد کہ جز سر کوے تو جاے نیست یا آنکہ شرمندہ شود **قولہ**

سالک از نور ہدایت طلبد راہ بدوست	کہ بجاے نرسد گر بضلالت برود

معنی این بیت آنست کہ سالک با ہوش طلب راہ بردن بدوست از نور ہدایت می طلبد کہ مَنْ يُضْلِلْهُ فَلَا هَادِيَ لَهٗ ؎ نشاید ترا جز بتو یافتن ٭ و کسے کہ بخودی خود خواہد کہ راہ بدوست برد ہرگز بجاے نرسد بل بضلالت افتد **قولہ**

لہ ابیات باقی این غزل در نسخ موجودہ یافتہ نشد ۱۲

گردی آخر عمر از می و معشوق بگیر — حیف اوقات که یکسر بطالت برود

آخر عمر عمر ما بقی حیف افسوس یکسر سراسر معنے این بیت آنست که بسیاری از عمر بلهو و لعب بسر بردی اکنون عمر ما بقی را در عشق و محبت الٰهی و مشاهدهٔ محبوب حقیقی صرف کن و لذت عمر بچش افسوس کلی باشد که همگی عمر مصروف بلهو و لعب گردد و لذت عمر که مشاهدهٔ محبوب است چشیده نگردد قوله

ای دلیل دل گم گشته خدارا مددی — که غریب ار نبرد ره بدلالت برود

دلیل راهبر دلالت رهنمائی مراد مرشد و فضل حقیقی غریب سالک که از وطن مالوفه که عالم اطلاقست دور افتاده و یا بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابری سبیل معنے این بیت آنست که ای مرشد و ای فضل ازلی حسبةً للّٰه توجهی نما و مددی فرما و این گم گشته را راهی نما که غریبی راه گم کرده ام و از گم گشتگی ره بسوی نیاورده و غریب چون راه گم کند برهنمائی رهنما بمقصد رسد قوله

حکم مستوری و مستی همه بر خاتمه است — کس ندانست که آخر بچه حالت برود

مستوری کنایت از طاعت مستی معصیت خاتمه عاقبت بخیر کس ندانست معلوم کسی نیست آخر بچه حالت برود سر انجام چون شود بخیر یا بدی قوله

سالکانی که بود بدرقه اش لطف خدا — بتجمل بنشینند بجلالت برود

سالک طالب حق بدرقه راهبر و رفیق بتجمل بنشینند نشستن بتجمل باشد بجلالت برود و رفتن او بسرعت باشد حاصل آنست اگر عوارضی و توقفی پیش آید سکونت ورزند و تحمل کنند و چون از انجا برآمدند بیک لمحه راه صد ساله طی نمایند قوله

حافظ از چشمهٔ حکمت بکف آور آبی — بو که از لوح دلت نقش جهالت برود

چشمهٔ حکمت عشق و محبت آبی کنایه از عجز و شکستگی بو باشد جهالت خود بینی و خود پرستی غزل

آن کس که بدست جام دارد — سلطانی جم مدام دارد

آنکس که بدست جام دارد یعنے هر که در مشاهدهٔ محبوب حقیقی است سلطانی جم مدام دارد او را مدام سلطانی جم است و اطلاع بر مغیبات جام روی محبوب که ــ ساغر انداز در عارضش کردیم باده خوردیم و این ترانه زدیم ٭ و نیز کنایت از صفائی جم جمشید که چون مغلوب دارا شد جام ساخت که دران احوال ملک دارا معلوم شد تا هر مصلحتی که او می کرد این در دفع آن میکوشید و نزد بعضی کتابی ساخت

جائی دسته

در علم تنجیم نامش جام جم نہادچون بعد از جم سکندر رسید جام را شکست آئینہ ساخت معنی آنست کہ
ہر کس کہ صفائی دل حاصل نمود بر جم سلطانست زیرا کہ جم از جام احوال ملک دارا معلوم میکرد و سالک از صفائے
دل احوال تمام عالم در مے یابد قولہ

آبے کہ خضر حیات زو یافت	در میکدہ جو کہ جام دارد

میکدہ عالم عشق و قلوب انبیا کہ منشاء محبت اند جام دل و دل مرشد معنے آنست کہ اگر طالب
آن آب ہستی کہ خضر علیہ السلام زندگی جاوید یافت پس آنرا در عالم عشق بجو و آن خود در دل تست قولہ

سررشتہ جان بجام بگذار	کین رشتہ ازو نظام دارد

جام مرادمے عشق از ذکر سبب و ارادہ مسبب لے جان را سرمست بادۂ ازلی ساز و این رشتہ
اشارہ بجان ازو اشارہ بمے نظام جمعیت و آراستگی قولہ

ما و مے و زاہدان و تقوے	تا یار سر کدام دارد

یعنے ما و میخواری کہ کنایت از عشقبازیست یا اختیار طریقۂ ملامت و زاہدان و صلاح و تقوے یا
اختیار طریقہ مشیخت باید دید کہ محبوب بملتفت بکیست و لطف او شامل حال کہ قولہ

بیرون زلب تو ساقیا نیست	در دور کسے کہ کام دارد

بیرون سوائے لب مراد لطف ساقی تو شاہد کسے کہ کام دارد یعنے کسے کہ مستغرق می نوشی
است یعنے نوشیدن شراب مشاہدۂ جمال تو مشغول است ساقیش بغیر از لطف تو نیست و نخواہد بود قولہ

نرگس ہمہ شیوہ ہائے مستی	از چشم خوشش تو وام دارد

نرگس مراد عاشق و سالک طال اللسان شیوہائے مستی شوخی و بے باکی و شطحیات از چشم
خوش تو وام دارد از مشاہدۂ ذات تو حاصل نمودہ حاصل بیت آنست عاشق اینہمہ جوش و خروش
از مشاہدۂ ذات سراسر استغنای تو حاصل نمودہ قولہ

ذکر رخ و زلف تو دلم را	وردیست کہ صبح و شام دارد

رخ ذات و وحدت زلف صفات و کثرت حاصل بیت آنکہ یعنے دلم را ورد شبانگاہ بیان ذات
و صفات و وحدت و کثرت توائے مدام در یاد تو قولہ

بر سینۂ ریش دردمندان	لعلت نمکے تمام دارد

دردمندان عاشقان لعل کنایت از لب مراد صفت متکلمی نمک کنایت از عتاب الشارہ بکریمہ

اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا قوله

در چاهِ زنخ چو حافظ ای جان	حسن تو دو صد غلام دارد

چاهِ زنخ اشارت بتعینات چنانچه چاه زنخ زیب دهٔ حسن صوریست همین تعین مظهر حسن معنویست مراد از تعین معشوق مجازی ای جان یعنے اے محبوب غلام عاشق غزل

آنکه از سنبل او غالیه تابے دارد	باز با دلشدگان ناز و عتابے دارد

یعنے آن محبوبے که از خوشبوے سنبل زلف او غالیه تاب میخورد باز با عاشقان دلداده نازے و عتابے دارد لے اعراض و استغنا قوله

از سر کشتهٔ خود میگذرد همچون باد	چه توان کرد که عمر ست و شتابے دارد

از سر کشتهٔ خود از نزدیک عاشقان خود که کشتهٔ تیغ عشق اند میگذرد همچون باد بسرعت تمام میگذرد و متوجه نمیشود چه توان کرد مانعش نمیتوان شد و علاج آن چه توان نمود عمر یست شتابی دارد مانند عمر عزیز ست اما وفاے ندارد و بسرعت تمام گذرانست قوله

ماه خورشید نمایش ز پس پردهٔ زلف	آفتابے ست که در پیش سحابے دارد

ماه خورشید نمایش ذات خورشید مثال محبوب ز پس پردهٔ زلف در اشباح تعینات آفتابیست که در پیش سحابے دارد و بمنزله آفتابیست که در ابر در آید قوله

آبحیوان اگر اینست که دارد لب یار	روشنست اینکه خضر بهره سرابی دارد

آبحیوان آب حیات که موجب بقاست سراب دهوکه حاصل بیت آنست آبحیات سرچشمهٔ معرفت است نه چشمهٔ آب خضر علیه السلام که چشمهٔ آبخضر پیش چشمهٔ آب معرفت همچون سرابیست نمود بے بود اے لا ینفع و هیچ اے عزیز حیات از عشق دان و ممات بے عشق مے شناس هر که بچشمهٔ عشق رسید زندهٔ ابد گشت فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً اشاره بدین حیوة است و سائر حیاتها دیگر مضبوط قبضهٔ اجل باشد كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ قوله

چشم من کرد بهر گوشه روان سیل سرشک	تا سهی سرو ترا تازه بآبے دارد

سیل سرشک کثرت گریه سهی سرو کنایت از قامت مراد وجود سے چیست قامت فی المثل یعنی وجود و حاصل این بیت بمضمون این مصراع متحد است که سے بے تقاضای نظر احسن تو افزون نشود قوله

غمزهٔ شوخ تو خونم بخطا مے ریزد | فرصتش باد که خوش فکر صوابے دارد

فکر

غمزهٔ شوخ کنایت از اخفا و نیز تجلی قہاری خونم بخطا مے ریزد بغلط خون ما ریزد چرا که دوستدار را کشتن محض خطاست فرصتش باد هیچ مزاحمتے مرا ورا مباد و هیچ متعرض نشیوم الارادة ترک الارادة فکر صوابے دارد چه ملک ملک اوست و فرمان فرمان اوست قوله

چشم مخمور تو دارد ز دلم قصد جگر | ترک مستست مگر میل کبابے دارد

چشم مخمور تجلی ذاتی سراسر استغنا - قوله

جان بیمار مرا نیست ز تو روے سوال | اے خوشا آن خسته که از دوست جوابے دارد

خوشنا

جان بیمار جان فریفته روے طاقت خوشا بسیار خوش از دوست جوابے دارد با دوست ہمکلام باشد قوله

کے کند سوے دل خستهٔ حافظ نظرے | چشم مستت که بهر گوشه خرابے دارد

چشم مستت ذات سراسر استغنا غزل

از دیده خون دل همه بر روی ما رود | بر روے ما ز دیده چگویم چها رود

معنے آنست که اندوه غم من بجاے رسید که از دیده همگی خون دل مے بارم و آنچه ازین کثرت زاری و خونباری بر روے من روے مید هد عرا ازبیان است قوله

ما در درون سینه هواے نهفته ایم | بر باد اگر رود سر ما زان هوا رود

هواے نهفته ایم محبتے داریم نهان زان هوا رود یعنے غیر از ان محبت که در سینه داریم نخواهد بود قوله

بر خاک راه یار نهادیم روے خویش | بر روے ما رواست اگر آشنا رود

یعنی روے خود را فرش راه محبوب ساخته ایم اگر آن محبوب بر روے ما قدم نهد عین لطف است قوله

سیلیست آب چشم بر و هر که بگذرد | گر خود دلش ز سنگ بود هم ز جا رود

سیلست آب چشم من بمنزلهٔ سیل است بر و هر که بگذرد هر که آنرا معاینه کند گر خود دلش ز سنگ بود اگر دل او خود سنگ ره بود هم ز جا رود جنبش کند اے مهربان شود قوله

ما را بآب دیده شب و روز ماجراست | زان رهگذر که بر سر کویش چرا رود

با آب دیده گریه و زاری ما جرا گفتگو و جنگ زان رهگذر براے آنکه بر سر کویش چرا رود مبادا که

غبار خاطر و بار دلش شود قوله

خورشید خاوری کند از رشک جامه چاک	اگر ماه مهر پرور من در قبا رود

خورشید خاوری خورشید که طلوعش از شرق است جامه چاک کند گرفتار غم والم گردد ماه مهر پرور معشوق در قبا رود اے با آرایش و زیبایش در آید قوله

حافظ بگوی میکده دائم بصدق دل	چون صوفیان بصومعهٔ دار الصفا رود

میکده عشق صومعهٔ دار الصفا صومعه که دار الصفا و خانهٔ ها دست رو و متعلق بگوے میکده غزل

اگر آن طائر قدسی ز درم باز آید	عمر بگذشته به پیرانه سرم باز آید

طائر قدسی محبوب حقیقی ز درم باز آید بر ما ظهور کند و جلوه نماید معنے مصرع ثانی آنکه از سر نو جوان گردم قوله

دارم امید بدین اشک چو باران که دگر	برق دولت که برفت از نظرم باز آید

یعنے ازین گریه که بمنزلهٔ باران شده امید قوی دارم که آن برق دولت که مشاهدهٔ محبوب است واز مدتے از نظر ما رفته اے از چشم ما نهان گردیده باز رو نماید چرا که هر جا که بارانست البته نمایش برق آنجاست قوله

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید	پادشاهی بکنم گر بسرم باز آید

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید یعنے آن محبوبے که خورشید پیش او بنده الیست ذلیل بادشاهی بکنم کوس سلطنت زنم اگر بسرم باز آید اگر بر ما کرم کند و متجلی شود قوله

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز	شخصم ار باز نیاید خبرم باز آید

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز در طلب او خواهم رفت منتهم بآن یار عزیز شخصم ار باز نیاید اگر بمطلوب خود فیروز نگردم خبرم باز آید نام من جاری گردد و باقی ماند قوله

گر نثار قدم یار گرامی نکنم	گوهر جان بچه کار دگرم باز آید

گوهر جان اضافه بیانیه بچه کار دگرم باز آید که بهتر ازین کار کارے نیست قوله

مانعش غلغل چنگ است و شکر خواب صبوح	ورنه گر بشنود آه سحرم باز آید

چنگ مراد عارف که آوازش راحت افزاے عاشقانست شکر خواب خوابے که بعد صبوح کنند و خوابخوش معنے آنست که مانع ارتفاع حجب از میان طالب و مطلوب دو چیز است یکے

گفتگوے عارفان دوم غفلتِ غافلان وگرنہ طلب بجاے میرسید وسر از دریچہ برمیکشید یعنی مردم دو طائفہ اند از انام یکے خاص دوم عام خواص را گفتگوے شان مانع گشتہ وعوام را غفلت شان قولہ

کوس نو دولتی از بامِ سعادت بزنم — گر بہ بینم مہ نو از سفرم باز آید

مہ نو محبوب باعتبار حسن روز افزون یعنی از روے سعادت کوس نو دولتی زنم کہ از سر نو بدولت رسیدم اگر آن ماہ نو از اخفاء بظہور آید قولہ

آرزومندِ رُخِ شاہ چو ماہم حافظ — ہمتے تا بسلامت ز درم باز آید

حافظ خطاب بدل یعنے اے دلِ من آرزومند رُخ آن شاہ کہ در حسن وجمال چون ماہ است ہستم ہمتے توجہے خطاب بدل یا بمرشد - غزل

اگر روم ز پیش فتنہا بر انگیزد — ور از طلب بنشینم بکینہ برخیزد

اگر در طلبِ او دایم ودم از محبت زنم نزول بلاہا وآفتہا بر ما نماید اذا احب اللہ عبدا ابتلاہ واگر از طلب باز آیم ولتفت بدیگرے گردم بعداوت برخیزد وبخصومت پیش آید قولہ

وگر برہگذرے یکدم از وفاداری — چو گرد در رہش افتم چو باد بگریزد

ہوا داری دوستداری چو باد بگریزد متنفر شود قولہ

وگر کنم طلب نیم بوسہ صد افسوس — ز حقۂ دہنش چون شکر فرو ریزد

بوسہ عبارت از حصولِ استعداد وقبول کیفیت کلام صوری ومعنوی ونیم بوسہ یکے ازین ہر دو ونیز بوسہ عبارت از وصل کہ از مقتضیاتِ اوست ونیم عبارت از قلۃ بموجب محاورہ چون گویند فلان نیم خر مہرہ نمیدہد ز حقہ دہن اضافہ بیانیہ ومراد ازان کلام وصفت متکلمی صد شکر صد عتاب وصد سخن خشم آلود کہ بر عاشقان بمنزلۂ شکر است یا آنکہ مراد ور اشیرین است ؎ جواب تلخ می زیبد لبِ لعل شکرخارا قولہ

من آن فریب کہ در نرگسِ تو مے بینم — بس آبروے کہ بر خاکِ رہ فرو ریزد

فریب مراد غمزہ وحرکات چشم کہ فریبندۂ عاشقان است نرگس چشم مراد ذات چون حرکات چشم تو کہ شیوۂ حسن است بیک چشم زدنے عالمے را برہم میزند ملامت کردن درین باب حاجت نیست بضرورت چون تو چشم ما را بدین ظرافت بگردانی وغلغلہ در ملکوت اندازی چہ جاے توبہ وتقوے وزہد است وسلامت جانِ مسکینِ من است قولہ

چه گویمش که چرا با کسان بیامیزی	چنان کند که سرشکم بخون بیامیزد

چندان عتاب وخطاب کند و دوری گزیند که بجاے اشک خون گریم قوله

فراز وشیب بیابان عشق دام بلاست	کجاست شیردلے کز بلا نپرهیزد

فراز ونشیب بلند وپست مراد تصدیعات وآفات دام بلاست موجب گرفتاری ومحبت شیردلی عاشق لا ابالی کز بلا نپرهیزد که ترک اندیشهٔ این بلاها نماید قوله

تو عمر خواه وصبوری که چرخ شعبده باز	هزار بازی ازین طرفه تر برانگیزد

شعبده باز بازیگر طرفه تر نادر ازین اشاره باین که اول نبوید لطف بعشق خود آشنا ساختن بعدهٔ از روی استغنا به بلای هجران مبتلا کردن حاصل بیت آنست که تو زندگی خواه وصابر باش که اگر زنده خواهی ماند اینچنین هزار طرفه خواهی دید قوله

بر آستانهٔ تسلیم سر بنه حافظ	که گر ستیزه کنی روزگار بستیزد

آستانهٔ تسلیم اضافه بیانیه یعنی بمقام تسلیم وتسلیم رضا دادن بحکم حق ستیزه کنی دم بچون وچرا زنی روزگار بستیزد زمانه ترا هلاک کند وترا از محبوب دور اندازد غزل

اگر بادهٔ مشکین دلم کشد شاید	که بوے خیر ز زهد وریا نمے آید

بادهٔ مشکین عشق که رائحهٔ او دماغ عاشقانرا معطر دارد دلم کشد مائل شود شاید بجاست معنی مصراع ثانی آن که هیچ ازین زهد ریائی هیچ حصول نمیتوان نمود جهانیان خلائق من آن کنم که خداوندگار فرماید که والذین آمنوا اشد حبا لله خلق کریم که خلق حق تعالے گنه بخشد ان الله غفور رحیم مقیم ساکن حلقهٔ زلف اشاره بوجود یا مقام عشق که حلقهٔ ز سر زلف یار بگشاید بمجاهدات تمام حجاب از روے نگار بگشاید وبے حجاب روے جانان مطالعه نماید ترا خطاب بمعشوق ونیز بجود حسن خداداد ازلی ونیز اوصاف جمیله وکمالات جلیله مشاطه ات بیاراید وصافی بمدح موصوف کند محتاج آرایشے ووصف صافی نیستی چمن مراد دنیا ووجود هوا موسم جوانی وزندگی دلکش فرح بخش می بغیش است محبت خالص از آمیختگی غیر کیفون بجز دل خوش در نظر نمی آید الحال بهتر همین است که دلرا خوش باید داشت واز غیر معرض ساخته باو مشغول باید ساخت این چمن ونیا از سرو مراد عاشقان آزاد لاله محبوبان گلرو جمیله عورتے صاحب جمال عروس جهان اضافه بیانیه هشدار بهوش باش این مخدره اشاره

بعروسِ جهان ومخدره مکار وغدار وبیوفا لا به تملق ماه رُخ محبوب کرشمه ظهور تجلی دلخسته عاشق
درے بزن درحالق بزن و در زدن طلب فتح باب کردن بوسۂ تو رُخ ماه را بیالاید یعنی وصل
تو وملاقاتِ تو که گرفتار صفاتِ بشریه هستی تیرگی بر ما آرد واین از جهت کبریائی ست چنانچه در عرف گویند
که دست بدامن ما مزن که دامن آلوده گردد والا نه ذات حق از قبول تیرگی منزه است غزل

اے دولت گوے که بمیدانِ تو یابند	فرخنده سرے آنکه بچوگانِ تو یابند

گوی مراد عاشقی که گوے وار سرگردانست میدان اشارت بصحرائے محبت چوگان مراد عشق باد
کنایه از مرشد وفضل ازلی تن آتش زده سوخته گورا اشارت به باد است گذری بر سر ایوان
تو یابند مراد از ایوان خلوتِ تو با شد گم شده دلها دلهایِ عاشقان که در عشق گم شده اند شبستان
جاے شب باشی مراد محل درهم شده سرگشتۂ وخراب زلف پریشان که جذبۂ محبت هر کس یعنی
هر عاشقے در ایامِ تو در دورِ محبوبیت تو خاکش شده در وادی هجران تو یابند علة جانسپاری
او غیر از جدائی تو نباشد هر دل که جنون از سرِ گیسوے تو گیرد۔ گیسو مراد راه وطریق یعنی هر دلے
که جنون از راه طلب تو پیدا کرد در سلسلۂ زلفِ گره سان تو یابند۔ سان مانند یعنی مقید
وگرفتار جذبۂ محبت تو یابند آنان اشاره بعاشقان طلعتِ خورشید چهرۂ تو واین خطاب
بمحبوب است طالع شده از عطفِ گریبانِ تو یابند از گریبانِ تو یعنی از پردۂ حجب ظاهر نمایان
مشاهده کنند کسے یعنی عاشقی اقبال جمالت بتوجه مشاهدۂ جمالِ تو افتاده سحر گه
بشبستانِ تو یابند سحرگاهان افتاده درگاهِ تو یابند اے مستغرق مشاهدۂ جمالِ تو هر خون
که در ایامِ همایونِ تو ریزند هر عاشقے که در دورِ تو کشته شود جوشان بدل ساغر ومیدان
تو یابند جوشنده در محبت وخروشنده در عشق تو میدان خانۂ مے چون قلمدان کنایت از خم
وصراحی واز ساغر چیزے که در و مشاهدۂ انوار غیبی کنند ونیز روے معشوق و از خم وصراحی وجود معشوق
هر دل که کبابش ز تمناے تو سازند هر دلے را که در عشق تو کباب کنند وغرق خون سازند بریان
چو کبابش بسرِ خوانِ تو یابند سرانجام همچون کباب بریان وسوزان بر خوانِ محبت تو یابند فردا روز حشر
شهیدانِ تو یعنی عاشقانِ تو که کشتۂ تیغ عشق تو اند قال علیه السلام من عشق وعف وکتم ومات فمات شهیدا
دربان کنایه از ابلیس که حاجب خلوتسراے وحدت است یکران اسپ سمند یکران جذبۂ اسپ عشق

ه این غزل [illegible] ۱۲

ه جانب ۱۲

غزل- اے بسرِ دولتِ باقی یادب یافته اند * درطلب باش که آنها به طلب یافته اند *
اے برادر تصوف که طریقۂ درویشی است سراسر ادبست ابوحفص گوید التصوف کلها ادب
لکل وقت ادب ولکل مقام ادب ولکل حال ادب فمن لزم آداب الاوقات بلغ
مبلغ الرجال ومن ضیّع الادب فهو بعید من حیث یظن القبول تصوف جمله آداب است
که هر وقتے و مقامے و حالے را ادبست هر که ملازمت ادب اوقات کند بدرجۂ مرادات رسد و هر که آداب
ضائع کند او دور باشد از پندار نزدیکی و مردود باشد از گمان بدبردن لقبول حق تعالے و ادب کار
مردان دنیست قال الله تعالیٰ والحافظون لحدود الله و آداب بر دو نوعست ظاهری و باطنی ظاهری
ترک معصیت زیرا که اگر کسے در نظر مردمان معصیت میکند و شرم ندارد و چون نظر مخلوقان مساوی میکند او را
بے ادب گویند پس هر که در نظر خالق که آفریدگار همه است معصیت کند بے ادبی بود پس آنکه ترک معصیت
نمیکند از دو وجه خالی نیست یا اعتقاد او اینست که خدا او را نمی بیند و این اعتقاد کفر است و اگر میداند که
خدا مے بیند باوجود این ترک معصیت نمیکند نهایت بے خوفی و بے ادبی بود اکنون بدانکه ادب دو نوع است
ظاهری و باطنی ظاهری ترک معصیت یعنی جمله اعضا و جوارح خود را در حفظ شریعت دارد و حواس خود را
مامور امور شرعی داند و ادب باطنی صفائے باطن از جمیع صفات ذمیمه ظاهر و باطن و سرًا و علانیةً بحق
مشغول باشد که اَلْاَدَبُ مَعَ اللهِ فِی السِّرِّ وَالْعَلَانِیَةِ و ادب طریقۂ نبویست که قال عم ادبنی ربی فاحسن
تادیبی پس تحقیق هر که بے ادب باشد بخدا بار نیابد چنانچه نقلست که روزے بایزید بسطامی گفت قدس سرہ بعضے
از اصحاب خود را که برخیز و بیا که برویم بدیدن مردے که خود را بولایت و زهد شهرت داده و مردم قصد زیارت
او مے کنند چون رفتند آن مرد از خانه برون آمد و بمسجد اندر آمد و آب دهن خود بسوے قبله انداخت
سلطان چون آن حال بدید سلام ناکرده بازگشت و گفت این مرد را ادبے از ادب رسول امین نیست
و این ادب رعایت نکرد پس چگونه امین باشد بر دعوی زهد و ولایت و معرفت این دعوی او باطلست
ابجد عشق تختۂ عشق اب پدر و اپ و جد اسلاف حسب شرافت کسے چون علم و زهد و تقوے
و عشق تاتوانی در حصول عشق سعی نما و از یاد خدا جدا مباش هر که درین راه بمراتب رسید بدولت عشق
رسید و عجب و خودبینی را ترک ده که این سعادت موقوف به خویشی و نسب نیست ازینجاست ص
چو کنعان ز طبیعت بے هنر بود * پیمبر زادگی قدرش نیفزود * هنر بنما اگر داری نه گوهر * گل از خارست

ابراهیم زآذر بود م از خویش مرن خود بینی بگذار مست غفلت مشولے گرفتار غفلت مباش واگر مبتلا مرض
غفلت مانده که فی قلوبهم مرض باید که بدوا آن کوشی که اِنَّ العِلاَجَ بِاَضْدَادِهَا یعنی ذکر کردن حق بشمار
اُذْكُرُوا اللهَ ذِكْرًا كَثِيْرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ فَاذْكُرُوا اللهَ قِيَامًا وَّقُعُوْدًا وَّعَلٰى جُنُوْبِكُمْ - قال ابن عباس
انت بالذکر اللیل والنهار فی البر والبحر والسفر والحضر والغنا والفقر والمرض والصحة
والسر والعلانیة وذکر بر سه نوعست لسانی وقلبی وروحی که ذکر اللسان وسوسة وذکر القلب وسوسة وذکر الروح
راحة وبرای ذکر وقت مخصوص نیست هر وقت که خواهد کند اما بهترین اوقات شب است بچند نوع اول
فراغت دل از مشغولی کارها - دویم دوری از ریا - سیوم شب بیداری که یَا اَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ قُمِ اللَّیْلَ و
هر فیضے که دوستان حق را شده است بشب یا بسحر که اید وست خطاب عاشق ارباب حضور عاشقان روشنائی صفا
مشاهدهٔ معشوق که صفا بخش دل عاشقانست دل شب نیم شب منزلت مرتبهٔ قرب غزل

بر جای بد کاری چو من یکدم نکو کاری کند	آن کیست کز روے کرم با ما وفاداری کند

یعنے آنست که کیست آن کسے که از روے لطف وکرم درین حالتِ پر ملالت رفاقتِ ما نماید و بر چو من همچو من
پر معصیت رحمے نماید - و ما را بمراد و رساند که ع ما للغریب سوی الغریب انیس قوله

وانگه بیک پیمانه می با من هوا داری کند	اول ببانگ چنگ و نے آرد بدل پیغام وے

گوید لبمن

اول ببانگ چنگ مے نے اول بآیات واخبار واقوال سلف که مشتمل بر نوید باشد آرد بدل پیغام
وے مژده بما رساند و تسکین دل حزین این مسکین نماید وانگه بیک پیمانه مے بعده بیک جامِ عشق
با ما وفاداری کند ما را مددے نماید قوله

تو میدنتوان بود ازو باشد که دلداری کند	دلبر که جان فرسود ازو کام دلم نکشود ازو

دلبر که جان فرسود ازو یعنی محبوبے که جانِ این بیچاره غمین در شدائد وبلیات عشقِ او بفرسود
کار دلم نکشود ازو وهیچ کشایشے ازان بکارِ من رو ننمود نومید نتوان بود ازو وبا اینهمه از جناب
محبوب اُمید منقطع نتوان کرد باشد که دلداری کند شاید که روزے بدلداری این دلداده کوشد
ورحمے نماید که لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ قوله

گفتا منش فرموده ام تا با تو طراری کند	گفتم گره نکشوده ام زین طره تا من بوده ام

طره بپریشانی وشدائد عشق یعنی روزے بآن محبوب عرض نمودم که لے دلدار غمگسار ازان روزی

که گرفتار دام عشق تو گردیده ام تا حال بنوعے روے خلاصی ازین شدائد و بلیات نیافته ام گفتا منش فرموده ام تا با تو طراری کند گفت اے محبوب من این شدائد و محن را بنام تو نامزد کرده ام تا با تو عیاری و چالاکی کند — قوله

پشمینه پوش تندخو کز عشق نشنیده است بو	از مستیش رمزے بگو تا ترک هشیاری کند

پشمینه پوش تند خو زاهد مرائی گرفتار بحث و جدال اشاره بمنکر کز عشق نشنیده است بو که از عطر عشق بوے بمشامش نرفته یعنی محروم العشق است از مستیش رمزے بگو از مستی شراب عشق اندکے باو بگو تا ترک هشیاری کند تا ازین زهد وریائی باز آید قوله

چون من گدای بے نشان مشکل بود یاری چنان	سلطان کجا عیش نهان با رند بازاری کند

یار بشنوی فلان

گدای بے نشان مفلس بے سروسامان یاری چنان یعنی سرور محبوبان و سراسر استغنا سلطان کجا عیش نهان با رند بازاری کند اے بادشاه که با رند بازاری عیش نهان کند و او را در خلوت خاصش بار دهد قوله

زان طرهٔ پرپیچ و خم سهلست اگر بینم ستم	از بند و زنجیرش چه غم آنکس که عیاری کند

زان طرهٔ پرپیچ و خم اے جذبهٔ عشق تو که سراسر شدائد و بلیات است سهلست گر ببینم ستم اگر جفا ها دیدم و ستمها متواتر بما میرسد بر ما آسان است ای ملول نمیگردم و به تنگ نمی آیم چرا که از بند و زنجیرش چه غم آنکس که عیاری کند که هر عاشق را ازین تحمل شدائد و بلیات غمی نیست که ٥ عاشقی رنجیست مردانرا البینه راحتست ✤ سلسله بند است و شیرانرا بگردن زیور است ✤ قوله

شد لشکر غم بیعدد از بخت میخواهم مدد	تا فخر دین عبد الصمد باشد که غمخواری کند

بیعدد بے نهایت عبد الصمد کنایه از مرشد که بحق باقی باشد قوله

با چشم پرنیرنگ او حافظ مکن آهنگ او	کان چشم شوخ و شنگ او بسیار مکاری کند

یعنی اے حافظ خیال و عشق آنچشم جادو وانه او مکن که آن چشم جادو وانه شوخ و بیباک او سراسر مکار است که شیوهٔ او همین است که هر کسے که پیش او آید اول بنگاه آشنا دل او بر باید بعده بنظر قهر بخاک یکسان کند

غزل

آن یار کز و خانهٔ ما رشک پری بود	سر تا قدمش چون پری از عیب بری بود

سله این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

ضمیر شین بران یار فروکش کنم این شهر درهمین شهر اقامت کنم وشهر کنایه از دنیا و وجود بنویس
لذت شاهد او بیچاره اشاره بدل یارش سفری بود که آن تجلی نمودار گردید و مخفی شد تنهانه زراز دل ما
پرده برافتاد یعنے تنهانه این راز دل ما که کنایه از عشق است اشتهار یافت ومشهور گردید بلکه شیوهٔ فلک
از ابتدائے پرده دریست که عاشقانرا رسوا میکند و درمعرض اختفائی گزارد حسن جمال صوری ادب حسن اخلاق
صاحب نظری معرفت نیک و بد و دوست و دشمن وصادق و کاذب معنی بیت آنست یعنی آنماه
خردمند که منظور من ست با وجود حسن صوری وحسن اخلاق ممیز نیک و بد دوست و دشمن و صادق و کاذب است چنگ
دست مش ضمیر شین بر محبوب اختر بدمهر طالع نافرجام بدر برد جدا ساخت آرے چکنم گردش دورقمری بود
اے رفع گردش فلکی نتوانستم کرد قوله عذرش بنه معنی آنست که اے دل من چون تو غریب و بینوا و مفلس
هستی اگر محبوب باحوال تو ملتفت نشد معذورش دار که او سلطان کشور حسن است و تو گدا و بادشاهان را
بگدایان کجا پروا باشد ه بادشاهے کامران بود از گدایان عار داشت اوقات خوش آن بود که با دوست بسر رفت
وعمر فرخنده آن بود که با دوست بسر رفت درمشاهدهٔ دوست گذشت. بیجا صلی لاینفع در دسری
تصدیع و رنج لب آب و گل و سبزه مقام دنیا که چون لب آب محل عبرت است که ه بنشین
برلب جوی و گذر عمر ببین + و گلهای مصنوعات در وشگفته و چون سبزه فرحت افزاے نظارگیان است
این گنج گهر اشاره بمشاهدهٔ محبوب بارهگذرے بود ثباتے و قرارے نداشت قوله

خود را بکشد بلبل ازین غصه که گل را	با بادِ صبا وقت سحر جلوه گری بود

بلبل عاشق گل محبوب باد صبا ملک الموت وقت سحر آخر شب مراد دم واپسین یعنے از غیرت آنکه
دم واپسین میان طالب و مطلوب ملک الموت واسطه میشود عاشق خود را میکشد چه باشد پیش ازین
از جلوهٔ معشوق دیگرے بهره ور گردد ه دهقان نچشنده میوهٔ باغ + خواهد که برایگان خورد زاغ + گنج
سعادت مشاهدهٔ عرفان تمین برکت غزل

آنکه رخسار ترا رنگ گل نسرین داد	صبر و آرام تواند بمن مسکین داد

نسرین نام گلے خوشبو و سفید گیسوے قسم است از موبهاے زلف و مراد عشق تطاول
دست درازی داد من غمگین داد مرا بانصاف توان رسانید فرهاد نام پهلوان کیکاوس شاه ایران
زمین و نام سنگتراشی که عاشق شیرین معشوقهٔ خسرو شده بود چون آن بمیعاد یافتن شیرین

له در صحبت دوست ۱۲

در میان کوه راه بر دو کس را فرستاد که دروغ با او گفت که شیرین بمرد و شنیدن این خبر خود را از کوه انداخت
و جان شیرین داد، کنج قناعت القناعة کنز لا یفنی القناعة الاکتفاء بالموجود و ترک طلب المفقود آن
اشاره بگنج زر این اشاره بقناعت از ره صوت نظر فظاهر پیوست مستغرق لذات او شد
عمر خودش کابین داد عمر خود را مراد او در وجه کابین یعنی برای ادای خود داده بجست بعد از این الحال آنسر و بلند
محبوب حقیقی مغرور دی تمام ماه بهار معنی این مصرع آنست خصوصاً اکنون که آب پاشی لطف و
فضل الٰهی چمن دل طراوت و تازگی گرفته و گلهای مشاهدات در ور و نموده قوله در غم و غصه الخ
یعنی ای قوام الدین از تو داد می طلبم که فراق رویتو دل ما را در غم و غصهٔ دوران انداخت
که از آن خون گردید۔

غزل

ابر آزاری بر آمد باد نوروزی وزید — وجه می میخواهم و مطرب که میگوید رسید

آزار نام ماهی است ابر آزاری ابر بهاری وجه خرج مطرب که میگوید ای مطرب کرد میکند قوله

شاهدان در جلوه و من شرمسار کیسه ام — ای فلک این شرمساری تا بچه خواهم کشید

شاهدان تجلیات جلوه ظهور من شرمسار کیسه ام چیزی نیست که نثار ایشان کنم قوله

قحط جودست آبروی خود نمی باید فروخت — باده و گل از بهای خرقه می باید خرید

جود یعنی بخشش و نیکی معنی بیت آنست که درین زمانه که قحط الرجال است و صاحب کرمی
که عارف کامل است در نظر نمی آید بهر کس التجا نباید کرد و خود را بی آبرو و رسوا نباید ساخت مگر
همین که خرقهٔ زهد و تقوی را باید فروخت و شراب عشق و مشاهدهٔ معشوق باز خرید۔ قوله

غالبا خواهد گشود از دولتم کاری که دوش — من همی کردم دعا و صبح آمین میدمید

غالبا اکثر و البته دولت مساعدت بخت و گشودن کار کنایت از حصول مطلب چرا که من دست بدعا
بر آورده بودم و صبح که هنگام استجابت دعاست امید میداد و این دلیل است حمیده و فال است
پسندیده بر حصول مطلب قوله

دامنم گر چاک شد در عالم رندی چه باک — جامه در نیکنامی نیز می باید درید

یعنی اگر در رندی که کنایت از میخواریست رسوای عالم شدم باکی نیست اما باید که الحال در نیکنامی
نیز مشهور باید شد۔ قوله۔ با لبی و صد هزاران خنده گل آید بباغ + یعنی محبوب من

دیگر بخاطر متراش که عشق رہبری گری را برہم زد و آن ملک را غارت کرد و اہل خود را مستی اشارت کرد بس مستانه وادن راه در آ قوله

ثواب روزه و حج قبول آن کس برد | که خاک میکدهٔ عشق را زیارت کرد

آن کس برد آن کسے را حاصل شد که خاک میکدهٔ عشق را زیارت کرد کسے که حصول عشق نمود - قوله

مقام اصلی ما گوشهٔ خرابات است | خداش خیر دهاد آنکه این عمارت کرد

خرابات فنای صفات بشری هر کو بخرابات نشد بدین سبب و نیز مقام توحید یعنی مقام اصلی ما فناست خداش خیر دهاد و آن کسے که او ما را بمقام فنا رسانید و نیز مقام اصلی ما مقام توحید است که آنجا دوئی را گذر نیست خدا امر در اخیر داد که او ما را بمقام خود رسانید و از دوئی رهاند قوله

امام شهر که سجاده میکشید بدوش | بخون دختر رز جامه را قصارت کرد

سجاده میکشید بدوش در زهد و پارسائی میکوشید دختر رز شراب انگور مراد عشق قصارت داغ نهادن و نشان کردن چنانچه گازران بر جامهاے کنند قوله

نماز در خم آن ابروان محرابی | کسے کند که بخون جگر طهارت کرد

یعنی نماز مشاهده که اَلَّذِیْنَ هُمْ فِیْ صَلوٰتِهِمْ دَائِمُوْنَ در حق اوست کسیکه از چشمهٔ عشق وضو ساز د و از ماسوا پرهیز د بخون جگر بمجاهدهٔ تمام و نیز کنایه از کثرت گریه و خونخواری طهارت وضو و پاکی قوله بر روے یار نظر کن ز دیده منت دار یعنی بر روے محبوب نگاه کن و ممنون دیدها باش که دیدهٔ این کار از راه بصیرت کرده که مفتون ایچنین روے گردیده ز حلقهٔ زلفش جذبهٔ عشق بجان خرید آشوب بطوع و رغبت و جانفشانی حصول این پریشانی نمود که این تجارت کرد اشاره بجان دادن و اختیار پریشانی نمودن قوله

بهاے بادهٔ چون لعل چیست جوهر عقل | بیا که سود کسے برد کاین تجارت کرد

حاصل این بیت آنست یعنی تا وقتیکه جوهر عقل را از دست نه دهی حصول شراب عشق و محبت نخواهی کرد سود کسے برد حصول فائده کسے نمود کاین تجارت کرد عقل داد و عشق خرید قوله

فغان که نرگس جماش شیخ شهر امروز | نظر بدرد کشان از سر حقارت کرد

جماش بفتح کثیر الفحش و جمش بازی است بلغت تازی و نیز بمعنے جاد و سیت و دیگر شوخ مین ابراهیم شاهی شیخ شهر شیخ شهر دردکشان عاشقان چه هر چه صاف بود سلف خورند حریفان را دُرد ها خورند نظر از سر حقارت کرد حقیر دانست و سهل پنداشت قوله

حدیث عشق ز حافظ شنو نه از واعظ | اگرچه صنعت بسیار در عبارت کرد

حدیث عشق بیان عشق اگرچه صنعت بسیار در عبارت کرد یعنے اگرچه در بیان بسیار عبارت آرائی کرد اما بلطف سخن یا مغز سخن نرسید غزل

بستر جام جم آنگه نظر توانی کرد | که خاک میکده کحل بصر توانی کرد

جام جم یعنی پیالهٔ جمشید که ساخته حکما بود و راز هفت فلک در و معاینه مے نمود و آنرا جام جهان نماے و جام کنهان نیز مے گفتند و از ینجا مراد از دل نیز دل عارف میکده خمخانه معنے آنست که اے طالب

گنجینۂ اسرار آلہی اگر با خبر و آگاہی بدان ما دام کہ این دیدۂ ظاہر بین ابخاک در میخانۂ محبت کہ سرمہ چشم عاشقان بلند پرواز است مکحل نگردانی ہر آئینہ قلب انسان کہ جام جہان نمائے حق است بینائی نتوان یافت قولہ

مباش بے مے و مطرب بزیر چرخ کبود کزین ترانہ غم از دل بدر توانی کرد

ترانہ سرود مراد تلقین مرشد معنے آنست یکدم بے حصول مے محبت و مصاحبت مرشد مباش کہ در دنیا جز بدین دو چیز رفع غموم و ہموم و اندیشہای لایعنی نتوان نمود کہ سہ چارہ در رفع خواطر صحبت پیر است و بس + رخنہ بر ماجوج بستن خاصۂ اسکندر است - قولہ

گل مراد تو آنگہ نقاب بکشاید کہ خدمتش چو نسیم سحر توانی کرد

یعنے آن وقت بمراد خود کہ حصول معرفت است فیروز گردی خدمتش اے خدمت آن مرشد کامل چون نسیم سحر توانی کرد و مسا و صباح بملازمت او باشی و لحظہ از و جدائی نہ نوازی قولہ

گدائی در میخانہ طرفہ اکسیر است گر این عمل بکنی خاک زر توانی کرد

در میخانہ آستانۂ مرشد و مقام عشق طرفہ اکسیر است عجب کیمیائی است کہ خاک را زر میگرداند بخلاف کیمیائے معروف چنانچہ در مصرعۂ لاحق گوید این عمل اشارہ بگدای در مرشد قولہ

جمال یار ندارد نقاب و پردہ و لے غبار رہ بنشان تا نظر توانی کرد

معنے آنست کہ جمال یار حقیقی پردہ ندارد و لے غبار ہستی تو پردہ در پیش مے آرد آن غبار را نہ پیش بنشان یعنی خود را ہیچ مدان تا بجمال او نظر کردن توانی و خویش را بمقصود رسانے - قولہ

تو کز سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

تا وقتیکہ از قید خودی و بند بشریت رہائی نہ یابی و فانی نمیشوی کجا بکوے طریقت گذر توانی کرد در عالم عشق کے گذر یابی قولہ

بعزم مرحلۂ عشق پیش نہ قدمے کہ سودہا بری ار این سفر توانی کرد

اے متوجہ منزل عشق باش و حصول آن نما سودہا کنی بسیار فائدہا بتو رسد این سفر اشارہ بسفر عشق قولہ

بیا کہ چارۂ ذوق حضور و نظم آموز بہ فیض بخشی اہل نظر توانی کرد

بیا خطاب بدل چارۂ ذوق و حضور نظم آموز دریافتن حلاوت عشق و بیان کردن کلمات محبت اہل نظر عاشقان کامل قولہ

دلا ز نور ریاضت گر آگهی یابے	چو شمع خندہ زنان ترکِ سر توانی کرد

ز نور ریاضت گر آگهی یابی وقتیکہ نور ریاضت بر تو تابد چو شمع خندہ زنان ترکِ سر توانی کرد آن وقت خندان و فرحان سر را فدائے راہِ عشق گردانی قولہ

و لے تو تا لب معشوق و جام مے خواہی	طمع مدار کہ کارِ دگر توانے کرد

یعنے تا تو لبِ معشوق و جام صوری میخواہی طمع مدار کہ با وجود این بحقیقة توانی رسید و لذتے و حلاوتے توانی چشید قولہ۔ اگر چو صبح برآری نفس بصدق و صفا * اگر در عشقِ صادق باشی رخ مراد بخوبی قمر توانی کرد * بمراد خواہی فیروز گردی قولہ۔ دوائے غصۂ دوران گرت خیال بود * اگر رفع غموم و ہموم دنیوی میخواہی بدور۔ بادۂ گلگون مگر توانی کرد * جز بحصول عشق و محبت نتوانی نمود۔ قولہ

اگر این نصیحت شاہانہ بشنوی حافظ	بشاہراہِ حقیقت گذر توانی کرد

این نصیحت شاہانہ اشارت بمضمونِ ابیاتِ این غزل یا تنہا بہ بیت ماسبق شاہراہ حقیقت اضافۃ بیانیہ و نیز معرفۃ سفر گذر غزل

ا بلبلے خون جگر خورد و گلے حاصل کرد	بادِ غیرت بصدش خارِ پریشان دل کرد

بلبل کنایہ از خود گل کنایہ از فرزند بادِ غیرت اضافۃ بیانیہ بصدش خار اے بصد تصدیع و رنج او را اے آن بلبل را و این غزل در مرثیہ انشا کردہ قولہ

طوطی را بہوائے شکرے دل خوش بود	ناگہش سیل فنا نقشِ امل باطل کرد

طوطی کنایہ از خود شکر کنایہ از فرزند خوش گفتار نقشِ امل اضافۃ بیانیہ مراد فرزند سیلِ فنا اضافۃ بیانیہ مراد اجل قولہ

قرة العین من آن میوۂ دل یادش باد	کہ خود آسان بشد و کارِ مرا مشکل کرد

قرة العین فرزند ضمیر شین یادش بفرزند آسان بشد پاک آمد و پاک رفت کار مرا مشکل کرد مارا گرفتار غم و الم ساخت قولہ

ساربان رخت من افتاد خدارا مددے	کہ امید کرمم ہمرہ این محمل کرد

ساربان دارندۂ شتر چون پیلبان مراد مرشد رختِ من افتاد و عاجز و متفکرم چون کسے کہ رخت

او افتاده باشد وقتِ مدد است خدارا حسبةً لله که امید کرمم که اُمید کرم تو مرا همراه این محمل کرد از تابعانِ تو ساخته اے دامنت گرفته ام قوله

آه و فریاد که از چشمِ حسودِ مه و مهر
در لحد ماهِ کمان ابرومِ منزل کرد

لحد قبر ماهِ کمان ابروے من کنایت از فرزند قوله

روے خاکی و نم اشک مرا خوار مدار
چرخ فیروزه طربخانه ازین کهگل کرد

معنے آنست که روے خاکی و نم اشک مرا خوار مدار که چرخ فیروزه طربخانه بدین روے خاکی و نم اشک کهگل کرده و خاکیان را در بهجت و سرور کشیده پس مارا خوار مدار و بمدارج علیا برا تا آنچه در قوت ما است بفعل آید و این بیت نیز در مرثیه است و توجه باستعانت مرشد قوله

نزدی شاه رُخ و فوت شد امکان حافظ
چکنم بازی ایام مرا غافل کرد

نزدی شاه رخ کارے نکردی که بدان بمراد ظفر یابی امکان قدرت مراد جوانی و وقت فرصت بازی ایام فریب گردش زمانه غزل

باشد اے دل که درِ میکده را بگشایند
گره از کار فروبستهٔ ما بگشایند

ایدل باشد که این قبض به بسط مبدل باشد و کار بستهٔ ما گشایشے یابد قوله

اگر از بهرِ دلِ زاهدِ خودبین بستند
دل قوی دار که از بهرِ خدا بگشایند

اگر بسبب شامت زاهد خودبین که نفس است قبض وارد شده دل قوی دار جمع دار که از بهر خدا بگشایند حسبةً لله به بسط مبدل کنند قوله

بصفائے دل رندان صبوحی زدگان
بس درِ بسته بمفتاح دعا بگشایند

بصفائے دل ببرکت و توجه بطفیل رندان صبوحی زدگان عاشقان بس در بسته بسا کار مشکل بمفتاح دعا اضافه بیانیه دعا بگشایند بر آیت که اُدعُونی اَستَجِب لَکُم قوله

در میخانه ببستند خدایا مپسند
که درِ خانهٔ تزویر و ریا بگشایند

در میخانه ببستند بستگی در میخانه مراد حالت قبض انقطاع شهود و تجلیات روے داد مپسند روا مدار در خانه تزویر و ریا بگشایند گرفتار عبادات ریائی شوم قوله

گیسوے چنگ ببرید بمرگ مے ناب
تا همه مغبچگان زلفِ دوتا بگشایند

قطع مشاهدات تجلیات ۱۲

معنے آنست کہ اے ہمنشینان من از حالت قبض من بمرشد عرض کنید تا او گفتار باز ماند و درمعالجہ من شود و درین ماتم زدگی شریک من باشد تا ہمہ سالکان بمقتضاے پس رویش در ماتم آیند و امداد ہمت نمایند تا قبض بہ بسط مبدل شود و نیز اسباب طرب از پیشم دور کنید و حریفان را ازین معنی آگہی دہید تا درین ماتم بمن شریک شوند و امداد ہمت کنید تا بمراد رسم ۔ قولہ

نامہ تعزیت دختر رز بنویسید * تا حریفان ہمہ خون از مژہا بگشایند

و واقعۂ قبض من چون نامۂ تعزیت بسالکان نویسید تا از حال من آگہی یابند و در گریہ و زاری درآیند و دست دعا برکشایند و نیز دعای ایشان بہدف مراد من رسد سوال این گستاخی بمرید چگونہ نمود جواب ہنگام استمالت و یگانگی رواست کہ عمرؓ با حضرت علیؓ کراست و مرات نمودہ و حضرت ہیچ ناخوشی نفرمودہ قولہ

حافظ این خرقۂ پشمینہ بہ بینی فردا * کہ چہ زنارہ ز زیرش بجفا بگشایند

این خرقہ طاعت و عبادت زنار علامت کفر مراد عدم اخلاص کہ موجب نامقبولیت است بجفا بجبر و قہر بکشایند آشکار و ظاہر سازند غزل

برید باد صبا دوشم آگہی آورد * کہ روز محنت و غم رو بکوتہی آورد

برید قاصد برید باد صبا اضافہ بیانیہ مراد وارد و مرشد آگہی خبر و پیغام معنے مصراع ثانی آنکہ این محنت و غم آخر رسید قولہ

بمطربان صبوحی دہیم جامۂ چاک * بدین نوید کہ باد سحرگہی آورد

مطربان صبوحی کنایت از عاشقان سرمست جامہ چاک خرقہ و پیراہن کہ اطراف دامنش چاک کردہ باشد بدین نوید کہ مصراع ثانی بیت سابق باد سحرگہی ہمون وارد و مرشد شیراز نام شہر کہ او را معمورہ عمر و لیث گویند چہ او بانی است و قیل آباد کردہ سلیمان ع است و حافظ متوطن آن بودہ اینجا مراد از شیراز مقام قرب کہ مقام اصلی است دلیل راہبر دلیل عشق اضافہ بیانیہ قولہ

نسیم زلف تو شد خضر راہم اندر عشق * زہے رفیق کہ بختم بہمرہی آورد

خضر پیشوا و رہنما رہے راہی شدم یعنی در سفر قولہ

بجبر خاطر ما کوش کین کلاہ نمد * بسے شکست کہ برافسر شہی آورد

لہ ابیات این شرح یافتہ نشد ۱۲

جبر لفظ اضداد اللغة است بمعنی شکستن وشکسته را بستن واینجا بمعنے اخیر بجبر خاطر ما کوش یعنی بسوے ما بحقارت منگر وبخاطرداری ما کوش معنے مصراع ثانی آنکه افسر شاهان را قدری نمی نهد قوله

بیا بیا که تو حور بهشت را رضوان	درینجهان زبراے دل رهی آورد

که تو حور بهشت را که چون تو ئی را که مانند حور بهشت هستی رضوان نشاننده بهشت اینجا حق تعالے رهی بنده کنایت از خود قوله

چه آهها که رسید از دلم بخرگه ماه	چو یاد عارض آن ماه خرگهی آورد

چه آهها چه معنے بسیار آن ماه خرگهی معشوق پرده نشین قوله

رساند رایت منصور بر فلک حافظ	چو التجا بجناب شهنشهی آورد

حافظ منصور را بعلو درجه رسانید بسبب آنکه حافظ التجا بجناب منصور نمود **غزل**

بعد ازین دست من و دامن آن سر بلند	که ببالای چمان از بن و بیخم برکند

بعد ازین الحال من و دامن آن محبوب اگذاشتنی نه ام که بدین قامت خرامان مارا از پا در آورد گویند که حافظ با شاهزاده نجبند نظرے داشت واو هیچ حال حافظ نمیپرداخت حافظ بطریق رقعه این غزل نوشته قوله

حاجت مطرب و می نیست تو برقع بگشاے	که برقص آورد م آتش رویت چو سپند

رقص و فرحت ما موقوف بمطرب و مے صوری نیست تو حجاب از روے خود بردار و جمال خود بنما که تا آتش جمال روے تو سپند وار مارا برقص آرد قوله

هیچ روے نشود آئینه چهره بخت	مگر آن روے که مالند بران سم سمند

هیچ روے لایق مشاهده روے تو نشود قوله

گفتم اسرار غمت هرچه بود گو میباش	صبر ازین بیش ندارم چکنم تا کے و چند

گفتم بیان کردم اسرار غم اسرار عشق گو مباش که متنفر وملول نشوم چند چه مقدار قوله

مکش آن آهوی مشکین مرا ای صیاد	شرم از آن چشم سیه دار و ببندش مبند

آهوے مشکین مراد خود که انسان صورت حق است خلق الانسان علی صورته چنانچه چشم آهو که بچشم لیلے مانست صیاد کنایه از مرشد و محبوب حقیقی آن چشم سیه مراد ذات که مشبه بادست

من خاکی که ازین در نتوانم برخاست	از کجا بوسه زنم بر لب آن قصر بلند

خاکی سست و ضعیف نتوانم برخاست طاقت برخاستن ندارم از کجا بوسه زنم بر لب آن قصر بلند از کجا بمقام قرب و علو درجات توانم رسید قوله

باز مستان دل ازان گیسوی مشکین حافظ	زانکه دیوانه همان به که بماند در بند

گیسوے عشق آن محبوب حقیقی و یا صحبت مرشد غزل

بر سر[له] بازار جانبازان منادی بشنوید	بشنوید اے ساکنان کوی رندی بشنوید

جانبازان عاشقان منادی ندا کننده ساکنان کوے رندی عاشقان باید دانست که ارباب عرفان را گاہے قبض پیش مے آید تا دیرے می پاید خواجه این غزل دران هنگام فرموده ندا کننده کنایه از خود دختر رز شراب سر خیال سر خود گرفتن رفتن و مطلق العنان شدن یعنی اے زمرهٔ عاشقان دخترے که از ما گم شد علاماتش این دارد جامه نثار در لعل جامهٔ سرخ دارد در بر نیمتاجی از حباب نوعے است از تاج که مخصوص بفرنگیان است حباب بر سر آن چون تاجی است بر سر عقل و دانش مے برد رهزن عقل و دانش است و طالبان را بخود مے فریبد تا ایمن ازوی نخسپید یعنے این علامتهاے مذکوره براے آن بیان کردم تا ایمن نباشید و جستجوے او کما ینبغی نمائید قوله

هر که زان تلخم دهد حلوا بها جانش دهم	ور بود پوشیده و پنهان بدوزخ در روید

یعنے آنست که هر که ازان تلخ که خمر است مراد عشق مرا حلوای شیرین دهد که نزد ما چون حلوا شیرین است یعنے هر مرشدے که بیان معارف کلام فصیح کند به بهاے بیان آن نسزد جز جان دادن و اگر آن تلخ باشد بدوزخ پوشیده و پنهان اے سالکان کوے رندی در روید و هر جا که باشد او را جستجو کنید و از طلب آن غافل نمانید و علامتهاے آن بالا بیان کردم و دیگر علامات مے گویم و آن در بیت آخر است -

غزل

بتے دارم که گرد گل ز سنبل سایبان دارد	بهار عارضش خطی بخون ارغوان دارد

گل رخساره سنبل زلف سایبان حجاب بهار عارض حسن ارغوان کنایت از عاشق یعنی بتے دارم که ذات خود را در اسماء و صفات پوشیده میدارد و چون همه ظهور ذات اوست و جز تجلی ذات در عالم چیزے دگر نیست بضرورت در وجود مجاز محو و متلاشی شده و افزونی حسن ذات او

له این غزل تمام و کمال در نسخ موجوده [illegible] ۱۲

بعشق عاشقانست ۵ بے تقاضای نظر حسن تو افزون نشود ❊ تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

غبار خط بپوشانید خورشید رخش یارب
بقائے جاودانش دہ کہ حسن جاودان دارد

غبار خط پردۂ اسماء وصفات کہ تعینات اند خورشید رخ کنایت از ذات بقاے جاودانش دہ مدام در نظر ما دار حسن جاودان حسن لا نہایت قوله

ز چشمت جان نشاید برد کز ہر سو کہ می بینم
کمین از گوشۂ کردست و تیر اندر کمان دارد

جان نشاید برد جان بسلامت نتوان برد تیر اندر کمان دارد مستعد قتل است قوله

خدا را داد من بستان ازو ای شحنۂ مجلس
کہ مے با دیگران خوردست و با من سر گران دارد

خدا را برائے خدا شحنۂ مجلس کنایت از مرشد مے با دیگران خوردست لطف وکرم با دیگران کردہ با ما سر گران دارد کنایت از استغنا وعدم التفات قوله

چو عاشق مے شدم گفتم کہ بردم گوہر مقصود
ندانستم کہ این دریا چہ موج خونفشان دارد

چو عاشق مے شدم وقتے کہ قدم در طریق عشق نہادم بردم گوہر مقصود بمطلب رسیدم این دریا اشارہ بعشق چہ موج خون فشان دارد یعنی حوادث وشدائد دارد قوله

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را
بدین سرچشمہ اش بنشان کہ خوش آب روان دارد

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را امرا از قد وجود چیست قامت فی المثل یعنی وجود ❊ یعنی از مشاہدۂ ذات خود چشم ما را محروم مدار سرچشمہ کنایہ از چشم آب روان اشارت بگریہ قوله

چہ افتادست درین رہ کہ ہر سلطان معنی را
درین درگاہ می بینم کہ سر بر آستان دارد

چہ افتادہ است چہ واقع شد این رہ عاشقی سلطان معنی عاشق عارف سر بر آستان دارد در عاجزی وزاریست قوله

ز خوف ہجر ایمن کن اگر امید آن داری
کہ از چشم بد اندیشان خدایت در امان دارد

زخوف ہجر ایمن کن بمشاہدۂ حقیقی رسان واین خطاب بمرشد دارد امید آن داری خطاب بمرشد ز کوۃ لعل شیرین لب کنایت از بوسہ گفتا آن محبوب گفت ہوا گرمست ایام تیزی عشق است وبکمال نرسیدہ واعتدالے بہم نرسانیدہ محروری گرم مزاج ہستی شکر کنایہ از وصل قوله

حیات

بیکران

له آن بیت که شرح حرف زلفش نیست باندازه نشد ۱۲

بفتراک اگر همی نبندی خدا را زود صیدم کن ... که آفتهاست در تاخیر و طالب را زیان دارد

فتراک شکاربند زود صیدم کن تغافلی روا مدار چه که طالب را زیان دارد و طالب را از مطلب باز میدارد قوله

چو دام طره افشاند زگرد خاطر عاشق ... بغماز صبا گوید که راز من نهان دارد

چو دام طره افشاند زگرد خاطر عاشق چون طره دام مثال را از بس که خاطر عشاقان گرد وار بران نشسته برفشاند قوله

چو در رو بیت بخندد گل مشو در دامش ای بلبل ... که بر گل اعتمادی نیست گر حسن جهان دارد

چو در رو بیت بخندد گل چون محبوب مقابل تو بخندد ای مشاهد خود بتو راز نماید ای بلبل عاشق بر گل اعتمادی نیست مشاهده محبوب را اعتمادی نیست که بقا ارزی شاید که مشاهدها الابرار بین التجلی و الاستتار گو حسن جهان دارد و بسیار دلربا است قوله

بیفشان جرعه بر خاک و حال اهل شوکت پرس ... که از جمشید و کیخسرو هزاران داستان دارد

یعنی بر محتاجان فیضی رسان و بر حشمت خود غره مشو که چون جمشید و کیخسرو مراد اولیای سلف بخاک عدم رفته اند قوله

چه عذر از بخت خود گویم که آن عیار شهر آشوب ... بتلخی کشت حافظ را و شکر در دهان دارد

عیار که هر وا زنشاط رود آشوب پریشان کننده عیار شهر آشوب کنایه از آن محبوب تلخی شدائد و هجران شکر در زبان دارد بوصل رسانیدن هم قادر است غزل

بوی خوش تو هر که ز باد صبا شنید ... از یار آشنا نفس آشنا شنید

بوی مراد ذکر اوصاف و مدح باد صبا مرشد وار دشنید بمعنی بوئیدن حاصل گوش کرد یار آشنا کنایه از مرشد نفس آشنا ذکر محبوب قوله

سر خدا که عارف سالک بکس نگفت ... در حیرتم که باده فروش از کجا شنید

سر خدا اسرار الهی سالک عارف رسول علیه السلام باده فروش کنایه از خود گفته اند که چون رسول علیه السلام بمعراج در خلوتسرای خاص رسید حق تعالی نود هزار سخن گفت بمحمد علیه السلام سی هزار امر مطلق نمود که بهر خاص و عام بگوی و سی هزار مختار ساخت که با اهل آن بگو و از نا اهل مخفی دار و سی هزار نهی مطلق نمود که با هیچکس از خواص و عوام نگوی حافظ از آن سی هزار منهی میگوید من نمیدانم که بحافظ که میگوید بلکه حافظ خود حیران است که بما که میگوید چنانچه مصرع ثانی مشعر بر آنست حاصل آنست که اینهمه از الهامات است نه بخودی خود است

چنانچه خود گفته ست ﴿ بارها گفته ام و بار دگر مے گویم * که من گم شده این ره نه بخودی پویم * در پس آئینه طوطی صفتم داشته اند * انچه اُستاد ازل گفت بگو مے گویم قوله

اے بادشاه حسن سایه زدرویش وا مگیر ۔ کین گوش بس حکایت شاه و گدا شنید

بادشاه محبوب حقیقی سایه زدرویش وا مگیر از ما که درویشم اعراض مکن حکایت شاه و گدا شنید که شاهان بگدایان ملتفت شده اند و مهربانیها نموده اند قوله

خوش میکنم بباده مشکین مشام جان ۔ از دلق پوش صومعه بوے ریا شنید

یعنی مشام جان را از عشق فرشتے بهم میرسانم و از صحبت زاهدان مرائی بوی ریا معلوم شد قوله

اینش سزا نبود دل حق گذار من ۔ کز غمگسار خود سخن ناسزا شنید

ضمیر شین بر دل حق گذار بطریق اضمار قبل الذکر یعنی لائق دل حق گذار من نه آن بود ۔ کز یار غمگسار خود که از ان یار غمگسار خود سخن ناسزا دشنام و عتاب قوله ۔ محروم گر شدم ز سر کوے او اگر بمطلب خود فائز نشدم چه شد * عجب نیست از گلشن زمانه که بوے وفا شنید * زمانه با که وفا نموده او بمطلب رسانید قوله ۔ هر صبح ماجراے من و او شمال گفت قصه وفاداری من و بیوفای محبوب هر صبح باد شمال که مرشد است خود بیان میکند احتیاج گفتن با نیست هر شام گفتگوے من و او صبا شنید * عجز و نیاز من و خطاب عتاب آن محبوب مسموع مرشد است یعنی او واقف است احتیاج اظهار نیست شنید هر چه گفتم استماع نمود و گوش نداشت قول مرا بگذاشت رفت و التفات نمود قوله ساقی بیا که عشق ندا مے کند بلند با آواز بلند مے گوید کان کس که گفت قصه ما هم ز ما شنید یعنے آن کس که سخنان ما گفت ای سخنان عشق در معرض بیان آورد از ما شنید یعنی بسبب ما است قوله

ما باده زیر خرقه نه امروز مے کشیم ۔ صد بار پیر میکده این ماجرا شنید

باده زیر خرقه طاعت مخفی چون ملامتیه نه امروز مے کشیم امروزے نیست بپیر میکده مرشد این ماجرا قصد اخفاے طاعت قوله

ما مے بیانگ چنگ نه امروز مے خوریم ۔ بس دیر شد که گنبد چرخ این صدا شنید

ما مے بیانگ چنگ نه امروز مے خوریم عشقبازی ما به تلقین مرشد امروزی نیست بس دیر شد

از تدبیت گنبد چرخ این صدا شنید این آوازه بفلک رسید قوله

یارب کجاست محرم رازے که یک زمان
دل شرح آن دهد که چه دید و چها شنید

محرم راز عاشق دل شرح آن دهد دل باین و نماید چه گفت و چها شنید در میان محبوب ما چه سخنها رفت قوله

پند حکیم عین صواب است و محض خیر
فرخنده بخت آنکه به سمع رضا شنید

پند حکیم نصیحت مرشد محض سراسر عین خیر خیر کلی به سمع رضا شنید قبول کرد و بعمل آورد قوله

حافظ وظیفهٔ تو دعا گفتن است و بس
در بند آن مباش که نشنید یا شنید

دعا گفتن بندگی کردن و اظهار احوال نمودن بند خیال نشنید یا شنید قبول نمود یا نه غزل

بر سر آنم که گر ز دست بر آید
دست بکارے زنم که غصه سر آید

سر آید بپایان رسد یعنی اراده آن دارم که اگر میسر آید بکارے اشتغال نمایم که رفع این غموم و هموم دنیوی نماید و آن نباشد مگر عشق قوله

منظر دل نیست جاے صحبت اغیار
دیو چو بیرون رود فرشته در آید

منظر دل اضافه بیانیه صحبت اغیار اندیشهای ماسوے الله دیو چو بیرون رود چون اندیشهٔ غیر از دل بدر رود فرشته در آید فرسته در اصل فرسته بمعنی فرستاده یعنی نزد دل محبوب روی دهد قوله

صحبت حکام ظلمت شب یلدا است
نور ز خورشید خواه بو که بر آید

حکام اهل دنیا و زاهدان و واعظان ظلمت شب[۱] یلدا است بمنزلهٔ شب تاریک است که روشنی ندارد نور ز خورشید خواه طلب فیض از عاشق کامل نما بو که بر آید البته حاصل بر آید قوله

ترک گدائی مکن که گنج بیابی
از نظر رهروے که از گذر آید

گدائی التجاے حصول فیض گنج بیابی بگنج وصل رسی از نظر رهروے بهمین نظر عارفے دعا شیخ قوله

صالح و طالح متاع خویش نمودند
تا که قبول او فتد چه در نظر آید

صالح زاهد باعتبار سیرت طالح عاشق باعتبار حقارت متاع زهد و عشق نمودند عرض کردند اما باید دید تا چه قبول او فتد مقبول که شود که در نظر آید منظور نظر چه شود زهد یا عشق توکل الاعتماد علی الله والانقطاع عما سوے الله تا که عمر شان بسر آید مرگ ایشان را دریابد آنوقت خود معلوم نمایند قوله

[۱] شب تاریک نهایت دراز در تمام سال یک ۱۲

بلبل عاشق تو عمر خواه که آخر
باغ شود سبز و سرخ گل بر آید

آخر آخر الامر باغ کنایه از دل سبز تر و تازه گل بر آید مشاهدهٔ محبوب حاصل نمائی قوله

غفلت حافظ درین سراچه عجب نیست
هر که بمیخانه رفت بے خبر آید

درین سراچه اشاره بدنیا میخانه دنیا که محل معصیت و غفلت است بیخبر آید گرفتار غفلت گردد غزل

بخت از دهان دوست نشانم نمیدهد
دولت خبر ز راز نهانم نمیدهد

دهان صفت حیات متکلمی و سر مخفی که میم احمد هم اشارت بر دهانست زانکه او ذات احد را درمیانست و نقطه واحدیه قوله

از بهر بوسهٔ ز لبش جان همیدهم
اینم نمی ستاند و آنم نمی دهد

بوسه حصول آن سر مخفی و حیات جان بخش اینم یعنی جان من آنم نمیدهد بوسه نمیدهد و یحتمل از بهر حصول استعداد و قبول کیفیت کلامے که حیوٰة بخش است جان میدهم و خود را بمقام فنا و نیستی میکشم اما آن دوست من جان نمی ستاند و استعداد قبول آن کلام نمیرساند که حصول آن بر نیستی است و این بر طریق شذوذ و ندرا شیا است تا سالکے را آن دست ندهد و این میسر نشود قوله

مردم ز انتظار درین پرده راه نیست
یا هست پرده دار نشانم نمیدهد

درین پرده راه نیست بدریافت سر مخفی احدیه نمیتوان رسید پرده دار حاجب و مانع یک بوسه اشاره بیک مرتبه همچنین دو بوسه و سه بوسه بیشتر چه جزویات فنا غیر محصور ست روان شتاب دنی الحال روانم نمیدهد جان بخشی نمیکند اے بوسه نمیدهد قوله

زلفش کشید باد صبا چرخ سفله بین
کانجا مجال باد وزانم نمیدهد

زلفش کشیده باد صبا زلف را پریشان کرده و عالم تعینات را جلوه داده و خود زیر آن مخفی شده چرخ سفله بین ببین این چرخ سفله را مجال قدرت قوله

چندانکه بر کنار چو پرگار میروم
دوران چو نقطه ره بمیانم نمیدهد

بر کنار سو بسو چو پرگار میرویم سرگردان می شویم دوران زمانه گردش فلکی قوله

شکر بصبر دست دهد عاقبت ولے
بد عهدی زمانه امانم نمے دهد

شکر وصل دست دهد میسر آید عاقبت آخر الامر امانم نمیدهد بعرض فنا مے کشد غزل

بکوی میکده یارب سحر چه مشغله بود	که جوش شاهد و ساقی و شمع و مشعله بود

کوی میکده گوشهٔ دل سحر آخر جوانی و ابتدای عمر اول دریافت مشاهدهٔ ساقی نقش الله که هنگام ذکر آن نظرگاه است شمع تابش انوار الٰهی و نزول فیض یعنی در گوشهٔ دلم هنگام سحر چه مشغله بود دلم بذکر حق بچه ذوق مے بود که نقش الله در دل جوش حضور میزد و مشاهدات تجلیات و نزول فیض نامتناهی بانگ سرور میزد قوله

حدیث عشق که از حرف و صوت مستغنی است	بناله دف و نے در خروش و غلغله بود

از حرف و صوت مستغنی است از تحریر و تقریر مبرا است دف نام سازے نے نیز نام سازیست خروش و غلغله فریاد و شور و کنایه از ذکر ذاکران و شوریدن بیدلان قوله

قیاس کردم ازان چشم جادوانه مست	هزار ساحر چون سامریش در گله بود

قیاس کردم اندازه کردم و معلوم نمودم جادوانه انه لفظ نسبت است یعنی مانند جادو چون نفرزان منسوب بفرزان که حکمت است و دیوانه منسوب بدیوان سامری نام او موسیٰ بن ظفر قریب قربت موسیٰ بود و او گوساله زرین مرصع بجواهر ساخته و خاک نعل براق جبرئیل که در روز غرق فرعون بدست آورده بود دراندرون آن دمیده و هر چه بانگے که ملائم گاو است از و برآمده پس گفته انچه گفته بدین احتیال او شه و نیم سبط گوساله پرست شده - و در تفسیر زاهدی مرقوم است که سامری تا قیامت زنده خواهد بود چون بنزدیک او آدمی شود در اندامش آتش خیز د لامساس گویان بگریزد و این از دعاے موسیٰ بود من ابراهیم شاهی در گله نالنده قوله

مباحثے که دران حلقهٔ جنون میرفت	وراے مدرسه و قیل و قال و مسئله بود

مباحث بحث حلقهٔ جنون مجلس عشاق قوله

دل از کرشمهٔ ساقی بشکر بود ولے	ز نامساعدت بخش اندکے گله بود

کرشمهٔ ساقی تجلیات و مشاهدات معشوق حقیقی و عمر شد نامساعدت یعنی دل من از کرشمهٔ مشاهدات تجلی در شکر گزاری حضرت باری بود و لیکن از ناموافقی طالع اندکے گله بود و ازین عمر قدری خاطر خراش مے شد قوله

بگفتمش بلبم بوسهٔ حوالت کن	بخنده گفت کیست با من این معامله بود

حوالت تا یعنی خود کیست که ترا این معامله داد و ستد قوله

زاخترم نظر سعد در ہست کہ دوش	میان ماہ و رخ یار من مقابلہ بود

اختر فال نیک و نام فرشتہ آمین گوے ؎ بتازید کا مد نبرد سیاہ ٭ چو تر کان ہبید ند اختر براہ ٭ چنین گفت ہامون کہ این اختر است ٭ کہ نیروے ایران بدان اندر است ٭ نکو اخترانی کہ دخترش نیست ؎ چو دختر بود روشن اخترش نیست نظر سعد در ہست توقفے نیک در پیش است مقابلہ روی قولہ

دہان یار کہ درمان درد حافظ داشت	فغان کہ وقت مروت چہ تنگ حوصلہ بود

فغان فریاد -

غزل

بحسن خلق و وفا کس بیار ما نرسد	ترا درین سخن انکار کار ما نرسد

یار مظاہر حقیقۃ محمدیست کہ نبی حقیقی و قطب ازلی و ابدیست کہ کُنتُ نَبِیًّا وَّ اٰدَمُ بَیْنَ المَاءِ وَالطِّیْنِ اٰدَمُ وَمَنْ دُوْنَہٗ تَحْتَ لِوَائِیْ اَنَا سَیِّدُ وُلْدِ اٰدَمَ وَلَا فَخْرَ درین سخن اشارت بمضمون مصراع ماسبق قولہ

اگرچہ حسن فروشان بجلوہ آمدہ اند	کسے بحسن و لطافت بیار ما نرسد

حسن فروشان محبوبان انبیا و رسل بجلوہ اند حسن صوری بیان تناسب اعضا صاحب شرح گلشن راز مے نویسد کہ انچہ تسخیر دلہاے عاشقان شیدا می نماید وانچہ آن فریبندگی و ربایندگی دارد و تصرف مینماید تنہا نہ آن حسن صوری ست چہ حسن صوری کہ آن عبارت از تناسب اعضاست آن دلبیاری از افراد انسانی یافتہ مے شود و حال آنکہ ربایندگی دارد پس معلوم باید کرد کہ در ہر صورت کہ ہست ربایندگی خلاصہ ملاحتست و غیر ملاحت بالک لہا نمے تواند شد و منبع و معدن عشق ہمین ملاحتست نہ صباحت کہ عشق طالب حسن ملاحت است نہ صباحت زیرا کہ صباحت نقشے برروے دیوار و ملاحت شیوہ ایست از عین کار ندانستہ کہ شور از نمک ہیخیزد و گرمی از شیرینی صباحت را ملاحت میباید اما ملاحت از صباحت مستغنی است و این ملاحت اکثر در سبز رنگ میباشد ازینجاست کہ قال علیہ السلام اخی صبیح و انا ملیح معنے بیت آنست اگرچہ انبیا و رسل جواہر خویش بجلوہ آوردہ و حسن فروشی کردہ اند وہیچکس در خوبی بآن سرور نمے رسید و کسے را درین معنی نزاع باو نمے سزد قولہ

بحق صحبت دیرین کہ ہیچ محرم راز	بیار یک جہت حق گذار ما نرسد

صحبت دیرین کہ در عالم اطلاق بود یار یکجہت حق گذار رسول علیہ السلام قولہ

ہزار نقد ببازار کائنات آرند	یکے بسکہ صاحب عیار ما نرسد

هزار نقد کنایه از انبیا و رسل و اولیا بازار کائنات دنیا سکه کنایت از طرح و نقش صاحب عیار ما
رسول علیه السلام قوله

دریغ قافلهٔ امن آنچنان رفتند ❊ که گرد شان بهواے دیار ما نرسد

قافلهٔ امن صحابهٔ کرام و تابعین معنے آنکه افسوس که هنگام امن و امان که وقت صحابهٔ کرام و تابعین
بود در رفت و صحبت ایشان را نیافتم اثرے و علامتے از ایشان نمانده و در زمانه چندان فتنه و فساد رو
نموده و اثرے از افعال آنها دیده نمی شود که کسے تواند خود را با ایشان رساند قوله

دلا ز خبث حسودان مرنج و واثق باش ❊ که بد بخاطر امیدوار ما نرسد

خبث بدگوئی دشمنان و ایذا رسانی ایشان واثق استوار بد بخاطر امیدوار ما نرسد
بد را بخاطر ما راه نیست قوله

چنان بزی که اگر خاک ره شوی کس را ❊ غبار خاطرے از رهگذار ما نرسد

یعنے در عالم چنان زندگانی نما که از تو بخاطر کسے غبارے نرسد درین بیت نصیحت است هم بخود
و هم بهمه که زندگانی چنان کن که اگر بمیری و خاک شوی و باد هر طرف خاکِ ترا برد هیچکس را بخاطر
غبار و بطبع آزار نرسد یعنی بعد از مردن هم تحسین کنند قوله

هزار نقش بر آید ز کلک صنع یکے ❊ بدلپذیری نقش نگار ما نرسد

هزاران وجود از عدم بوجود آیند نقش نگار ما بصورت محبوب ما که رسول ع است قوله

بسوخت حافظ و ترسم که شرح قصهٔ او ❊ بسمع پادشه کامگار ما نرسد

شرح بیان و ذکر سمع گوش کامگار خداوند کام چون خدمتگار و گنهگار غزل

بیا که رایت منصور پادشاه رسید ❊ نوید فتح و بشارت بمهر و ماه رسید

رایت نشان منصور نام پادشاه اینجا مرشد نوید آگاهی ضیافت قوله

کجاست صوفی دجال وضع ملحد شکل ❊ بگو بسوز که مهدی دین پناه رسید

صوفی دجال وضع ملحد شکل آنکه ظاهر خود را آراید کنایه از هواے نفس مهدی دین پناه
امام مهدی و عیسے ع که لا مهدی الا عیسے مراد مرشد معنے آنست کجا است هواے نفس که
خود را با غواے شیطان الٰه سے گویانند و بر خود تسلطے دارند گو بحسرت بسوز که مرد دین پناه رسید

و مارا با نابت کشید اکنون خود بدو سپردیم واز گمرہی براہ آمدیم قولہ

صبا بگو کہ چہا بر سرم درین غم عشق
ز آتش دل سوزان و دود آہ رسید

یعنی اے مرشد بجناب آن محبوب عرض دار کہ درین غم عشق از آتش دل سوزندہ دود آہ چہ حالتہا برمن وارد شد قولہ

جمال بخت ز روے ظفر نقاب انداخت
کمال عدل بفریاد داد خواہ رسید

یعنی علو بخت ظفر را از معرض اختفا بمنصۂ ظہور جلوہ گر گردانید داد خواہ کنایہ از خود قولہ

سپہر دور خوش اکنون زند کہ ماہ آمد
جہان بکام دل اکنون رسد کہ شاہ رسید

سپہر فلک دور زمانہ کنون الحال جہان بکام دل اکنون رسد بمراد رسم قولہ

ز قاطعان طریق آن زمان شوند ایمن
قوافل دل و دانش کہ مرد راہ رسید

قاطعان طریق نفس و شیاطین و خطرات نفسانی مرد راہ مرشد قولہ

عزیز مصر برغم برادران غیور
ز قعر چاہ بر آمد باوج ماہ رسید

عزیز مصر محبوب حقیقی مقصود و مراد مرشد رغم برادران غیور زاہدان مرائی و صوفیان مقلد قعر چاہ محل اختفا اوج ماہ بمنصۂ اظہار و طلوع قولہ

ز شوق روے تو شاہا برین اسیر فراق
ہمان رسید کز آتش ببرگ کاہ رسید

شاہا خطاب بمعشوق و الف ندائیہ بدین اسیر فراق کنایہ از خود ببرگ کاہ رسید محو و منعدم گردید قولہ

مرو بخواب کہ حافظ ببارگاہ قبول
ز ورد نیمشب و درس صبحگاہ رسید

مرو بخواب خواب غفلت بیکبار یعنی برکت ورد و ظیفہ درس خواندن صبحگاہ سحری غزل

بنفشہ دوش بگل گفت خوش نشانے داد
کہ تاب من بجہان طرۂ فلانے داد

بنفشہ عاشقی بنفشہ نام گلے کہ در آب روید سبز و کبود ماند کہ بسیاہی زند بر کوع و خم و پیچ نسبت کنند گل اگر تنہا افتد گل لعل مراد بود و اگر باشد البعہ آن وقت گل دیگر مراد بود ۔ گل محبوب نشانے بیانے تاب روشنی پیچ و توانائی طرہ مراد عشق فلانے کنایہ از محبوب قولہ ۔ دلم خزانہ اسرار بود و دست قضا یعنی پر از اسرار ہا است اما دست قضا درش ببست و کلیدش بدلستانے داد بے امداد دم نتوانم زد قولہ

که نسخه

گذشت بر من مسکین و با رقیبان گفت	دریغ عاشق مسکین من نخچه جانی داد

کنایه از لطف و مرحمت نمودن چه این مقتضی رحمت است قوله

شکسته وار بدرگاهت آمدم که طبیب	بمومیائی لطف توام نشانی داد

یعنی چون عاجزان ملتجی بجناب تو آمده ام چرا که مرشد ما که طبیب عاشقانست علاج این زخم ما و مرهم جراحت بمومیائی لطف تو نشان داد که غیر از لطف تو علاج این زخم نتوان کرد و مومیائی باسیوم موقوف دوای است چون استخوان کسے شکند بخورانند درد ساکن شود و التیام پذیرد و آن بر دو نوع است یکے کانی دوم فرنگی که آن عملی میشود و ترکیب آن چنانست که بچه سرخ روئی و موی حاصل کنند و می پرورند چون سال عمرش درون سی میشود کنده سنگین پر است میکنند و آن را بشهد پر میکنند و آن مرد را میان آن مے اندازند و آن را بشهد پر میکنند و آن کنده را مهر میکنند تا صد و بیست سال سر بمهر میدارند بعده مے کشایند هر چه از آن شهد و آدمی ماند آن همه مومیائی مے شود و این مومیائی از کانی بغایت مفید تر میشود اما در ولایت کمتر مے رسد مگر براهیم شاهی قوله نقش درست دلش شاد باد و خاطر خوش درست از لغات صحیح و سالم از دولت لطف و رحمت که دستیاری درویش ناتوانی داد یعنی همچو من درویش ناتوانی را مدد داد و بسوی این در رهنمائی کرد قوله

برو معالجهٔ خود کن ای نصیحت گو	شراب و شاهد و ساقی کرا زیانی داد

معالجه علاج میل خواهش بیدلان عاشقان روائے فی الحال قوله

خزینهٔ دل حافظ ز گوهر اسرار	به یمن عشق تو سرمایهٔ جهانی داد

غزل

بازم مه رخسار کسے در نظر آمد	مهرے بدل از طلعت آن ماه در آمد

کسے معشوق مهرے شوق و کششے آن ماه محبوب دل سودا زده مجنون هوائی بے اختیار از قید ما بیرون وز کار خود و بار خود آن باز بر آمده ترک کار و بار خود داشت نمودم ابرو مراد حسن تجلی طرفه نادر از دست غم هجر تو بسبب هجران تو از پاے در آمد عاجز و درمانده شد غزل

با آب روشن مے عارفے طهارت کرد	علی الصباح که میخانه را زیارت کرد

آب روشن مے اضافهٔ بیانیه کنایه از عشق و محبت طهارت پاکی میخانه مقام ام الخبائث دنیا معنی آنست که روز ازل که عارفان بالعد توجه دنیا آوردند بچشمهٔ عشق طهارت کردند آنگاه توجه بدنیا انداختند یعنی طالبان حق را عشق نه امروز دست داده بلکه ساقیان قضا و قدر ساغرهاے آن شراب در آن عشق در درون شان ریخته و مشک و عنبر و کافور در نهاد شان همچنه اکنون بر منصهٔ ظهور بجلوه در آمده و عاشق در این مقام بسر آمده قوله

له بعض از نسخ الاصل ۱۲ ع له این شعر با نور نسخه ۱۲

همین که ساغر زرین خور نهان کردند | هلال ابروے ساقی بمے اشارت کرد

ساغر زرین خور تجلی ذات که در عالم عدم بر ممکنات مشهود بود چون بوجود آمدند تجلی خورشید ذات را قدرت کامله پوشید هلال ابرو عبارت از مشاهدات تجلیات معنے آنست که عارفان حق را همان لحظه که از عدم بوجود آوردند و ساغر زرین خود از ایشان نهان کردند هلال ابروے ساقی بمے یعنی مے نوشی اے عشق و محبت اشاره نمود یعنی همین که روح از قالب عارف بر آمد شوقے که در قالب و تنست و ذوقے که در دلش متمکن به وصال جاودانی اشاره نماید و ذوق عارف از قوة بفعل آید قوله

بیا بمیکده و وضع و قرب جا هم بین | اگرچه چشم بما واعظ از حقارت کرد

میکده عالم عشق و عالم جبروت که بعد از ان لاهوتست معنے آنست که در عالم عشق و مقام جبروت بیا تا قرب و منزلت مارا معاینه کنی که این ممر ناسوت است اگرچه زاهد ظاهر بین بما چشم حقارت دارد و مارا از جملۂ عاصیان و مردود مے شمارد قوله

اگر امام جماعت بخواندش امروز | خبر دهید که حافظ بمے طهارت کرد

یعنے در عالم استغراق شد و از تکلیف رفت غزل

بوے مشک ختن از باد صبا مے آید | اینچه بادیست کزو بوے شما مے آید

ختن شهریست مشک خیز منسوب بخوبرویان باد صبا وارد شما اشارت بمحبوب نکهت باد خوشبو نسیم باد خنک - وارد خطا نیز شهریست مشک خیز منسوب بخوبان تیر غم تیر عشق هیر از سینه بساز یعنی سینه را بجا سپر کن ابروی پیوسته باید دانست که ابرو دو نوعست متصل و منفصل بعضے بهم پیوسته و بعضے از هم گسسته و از روی لطف پیوسته خوشتر و درین بیت بین المصرعین لفظ آرے مقدریست پای بگل فرو رفتن عبارت از عاجز شدن است و اینجا کثرت مراد است یعنی از بسیاری گریه و زاری از باد و سپر هیز از حادثه و تصدیعات گل مشاهده باغ دل بعد مرگ و نوا بعد طراوت و تازگی غزل

پیرانه سرم عشق جوانے بسر افتاد | وان راز که در دل بنهفتم بدر افتاد

پیرانه سرم در وقت پیری مرا جوانے کنایه از ماهروے راز عشق بدر افتاد ظاهر شد قوله

از راه نظر مرغ دلم گشت هواگیر | اے دیده نظر کن که بدام که در افتاد

از راه نظر بسبب نظر گشت هواگیر از دست رفت و بے اختیار شد که کدام که در افتاد در دام کدام کس افتاد قوله

دردا که از آن آهوی مشکین سیه چشم	چون نافه بسی خون دلم در جگر افتاد

دردا که افسوس که از آن آهوی مشکین سیه چشم سیه چشم بی مروت و بخیل که در عشق آن دلبر سیه چشم که کنایه از تجلی ذاتی بسی خون دلم در جگر افتاد سراسر خون گردید قوله

از رهگذر خاک سر کوی شما بود	هر نافه که در دست نسیم سحر افتاد

از رهگذر خاک سر کوی شما بود و بسبب گذر نمودن بر خاک سر کوی شما است نافه کنایه از حقائق و معارف نسیم سحر کنایه از مرشد و بدست افتادن حاصل شدن قوله

مژگان تو تا تیغ جهانگیر بر آورد	بس کشته دل زنده که بر یکدگر افتاد

مژگان کنایه از عشق صوری و نیز تعینات که عارضیست و اسم مضل چون دنیا تیغ جهانگیر بر آورد در پی قتل شد و مستعد خونریزی گردید دل زنده کنایه از عاشق قوله

گر جان بدهد سنگ سیه لعل نگردد	با طینت اصلی چه کند بد گهر افتاد

سنگ سیه بد طینت لعل گوهریست قیمتی درخشان بدین حد و ذیفتد مگر ببر اندیشه آنرا گاو می آرد از ظلمات در دهن گیرد و بصحرا نهد بروشنائی آن علف خورد و مردم کمین کنند گل بزیر سرش زنند گاو بانگ و زاری کنان باز بدریا در آید و مردم آنرا بر آرند و بمعنی سرخ و لب معشوق طینت اصلی خلقت جبلی چه کند چه علاج نماید بد گهر افتاد و بد گهر واقع شده حاصل این مصراع آنست که بد گهر ازلی را علاج نیست آن مرغ سخن سنج کنایت از خود باشد افتاده باشد از راه از راه زهد و صلاح معرض گردید بدام خطر افتاد بدام عشق در افتاد ضمیر شین عاقبتش بر محبوب آتش جانسوز کنایت از عشق و محبت خشک و تر نیک و بد قلیل و کثیر و بر و بحر و حاضر و غائب و اینجا بهمین معنی ست قوله

بس تجربه کردیم درین دیر مکافات	با دردکشان هر که در افتاد بر افتاد

تجربه امتحان دیر مکافات دنیا دردکشان عاشقان و اولیا چه صاف صحابه نوشیده اند هر که در افتاد بعداوت پیش آمد بر افتاد هلاک شد ماحصل این بیت آنست که نخست حق صحبت را که از جمله مکارم اخلاق است بجا آر قال علیه السلام بعثت لاتمم مکارم الاخلاق زندگانی بخلق با خلق نیکو کن تا بدوستی او برسی یعنی هیچ دلی را آزرده جفای مکن که خستگی دل در هر دو جهان اثری کند بلکه موی را هم آزار مده یعنی بار غمی و اندوهی بر کجا که نهی خواه بر ظاهر خواه بر باطن کسی مکافات

له این ابیات در نسخ مطبوعه یافته نشد ۱۲

همانجا بتو رسد و این از جمله مجربات ست خصوصاً با زمرهٔ فقرا و غربا معنی آنست که ای عزیز کم آزاری در قواعد طریقت رکنیست اصلی و شر طلبیست عظیم هر که مردم آزار است خدا از و بیزار است قوله

بار غم او عرض بهر کس که نمودم	عاجز شد و این قرعه بنام من زسر افتاد

بار غم او کنایه از عشق و این مصراع مشعر است بکریمه اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَی السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَیْنَ اَنْ یَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ قوله

این باده که پرورد که خمار خرابات	از بوی بهشتیش ز خود بیخبر افتاد

باده پرورد کنایه از خودکه پرورده شدهٔ باده است خمار می فروش خرابات عشق خمار خرابات مرشد بهشت روی روی تو چون بهشت و لبت حوض کوثر است از بوی بهشت از ذوق مشاهدهٔ روی محبوب است قوله

حافظ که سر زلف بتان دست کشش بود	بس طرفه حریفیست کش اکنون بسر افتاد

سر زلف بتان دست کشش بود عاشق کاردیان بوده طرفه حریفیست نادر محبوبست بسر افتاد بدست آمد

غزل

پیش از نیت بیش ازین اندیشهٔ عشاق بود	مهرورزی تو با ما شهرهٔ آفاق بود

پیش ازین قبل ازین بیش ازین زیاده ازین اندیشهٔ عشاق بود فکر عاشقان مهرورزی محبت و دوستی کردن شهرهٔ آفاق مشهور عالم۔ قوله

یاد باد آن صحبت شبها که با زلف توام	بحث سر عشق و ذکر حلقهٔ عشاق بود

حلقه جماعت قوله

بر در شاهم گدائی نکتهٔ در کار بود	گفت بر هر خوان که بنشستم خدا رزاق کرد

شاهم سیم ساکن یعنی مرا در کار کرد با ما گفت قوله

پیش ازین کین سقف سبز و طاق مینا برکشید	منظر چشم مرا ابروی جانان طاق بود

سقف سبز و طاق مینا برکشید آسمان بلند کرد و بنا نمود مراد ازین مصراع از روز ازل منظر جای نظر معنی این مصراع آنست که جای نظر چشم من طاق ابروی جانان که مشاهدات محبوبست بوده + قوله

از دم صبح ازل تا آخر شام ابد	دوستی و مهر بر یک عهد و یک میثاق بود

از دم صبح ازل از وقت ازل تا آخر شام ابد تا وقت ابد میثاق بود شب[1] قدر اگرچه مختلف الاقوال است اما اصح آنست که بیست و هفتم رمضان است و نزد عاشقان شب قدر کنایه از شب وصال است که هیچ شب عظیم القدر ازان نیست که آن شب قدرے که گویند اهل خلوت امشب است صبوحی شرابے که بصبح نوشند سرخوش مست جامے بر کنار طاق بود شراب عشق در پیش بود۔ قوله

رشتهٔ تسبیح گر بگسست معذورم بدار	دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود

رشتهٔ تسبیح ظاهر پرستی قوله

سایهٔ معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد	ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

سایهٔ معشوق جلوهٔ معشوق عاشق ممکن الوجود یعنی اگرچه رشتهٔ تسبیح گسسته گردانیدم و از ظاهر پرستی بریدم معذورم دار از تعنت من زبان را باز آر که اتفاق من بصحبت رندی افتاد که رخت هستیم بر باد داد و مذهبا و از تقلید شرائع بالاتر است و اگر تجلی معشوق بر عاشق شد چه باکست که ما باو محتاج بودیم و او بما مشتاق اگرچه فی حد ذاته باکست و نسبت اشتیاقش بمانمی زیبد پس اظهار آن از بهر کرامت ما بود و احتیاج ما بدو ظاهر است و اشتیاق او بما از روے لطف و بنده نوازی نیز باهر است قوله

شعر حافظ در زمان آدم اندر باغ خلد	دولت نسرین و گل را زینت اوراق بود

نسرین نام گل۔

غزل

تنت بناز طبیبان نیاز مند مباد	وجود نازکت آزردهٔ گزند مباد

طبیبان معروف و نیز مرشدان نیازمند محتاج گزند بضم حادث و آفت قوله

سلامت همه آفاق در سلامت تست	بهیچ عارضه شخص تو دردمند مباد

دردمند خداوند درد چون مستمند و ارجمند۔ قوله

جمال صورت و معنی بیمن همت تست	که ظاهرت دژم و باطنت نژند مباد

صورت ظاهر معنے باطن یمن برکت که ظاهرت دژم و باطنت نژند مباد۔ دژم بیاے و نالان نژند محزون و غمین این مصرعه دعائیه است چون حال برین نوع است که بالا گفته شد پس مے خواهم که ظاهرت و باطنت غمین مباد قوله

[1] این بیت در نسخه‌ها موجود نیست ۱۲

درین چمن چو درآید خزان بیغمائی | رهش بسرو سهی قامتِ بلند مباد

درین چمن دنیا و نیز وجود خزان پیری و مرگ و حوادثات یغمائی تاراج نمودن رهش ضمیرش بر خزان سرو سهی قامتِ بلند اضافه بیانیه قوله

دران بساط که حسنِ تو جلوه اندازد | مجالِ طعنهٔ بدبینِ بدپسند مباد

بدبین بداندیش یعنے حاسد بدپسند بدخواه قوله

هر آنکه روے چو ماهت بچشمِ بد بیند | بر آتشِ تو بجز چشمِ او سپند مباد

هر آنکه اشارت بحاسد بچشمِ بد بیند بانکار و باحقار قوله

شفا ز گفتهٔ شکّر فشانِ حافظ جوے | که حاجتت بعلاجِ گلاب و قند مباد

شفا فرحت گفته شکر فشان سخن عاشقانه گلاب و قند کنایت از وعظ و نصیحت غزل

اَنا ز میخانه و مے نام و نشان خواهد بود | سرِ ما خاکِ رهِ پیرِ مغان خواهد بود

میخانه دنیا مے زندگی پیرِ مغان مرشد معنے آنست که تا از دنیا و زندگی نامے و نشانے ست سرِ ما خاک راهِ مرشد خواهد بود و نیز میخانه وجود مے عشق و محبت معنی آنست که تا هنگام این هستی ستعار و عشقِ آن دلدار را نام و نشان خواهد بود سرِ ما خاکِ راهِ مرشد خواهد بود یعنے تا زنده ام هستی خود را بمرشد در باز نده ام و خاک راهش نمیگزارم و همیشه براهِ او استوارم قوله

حلقهٔ پیرِ مغانم ز ازل در گوش است | ما همانیم که بودیم و همان خواهد بود

حلقهٔ پیرِ مغانم ماحصل این بیت آنست که بیان اعتقاد خود کرده که بر یک قرار است و هیچ خلل نه پذیرفته و نخواهد پذیرفت پایگه گاه و خران اشارت بمقام خوار سیت قوله

برو اے زاهدِ خودبین که ز چشمِ من و تو | رازِ این پرده نهانست و نهان خواهد بود

برو اے زاهد ماحصل این بیت آنست که همه کس محرم این راز نه اند قابلیتے باید بس بلند که دیده بصیرتش بآن کحل بینائی روشن شود قوله

ترکِ عاشق کشِ من مست برون رفت امروز | تا کران خونِ دلِ امروز روان خواهد بود

تُرکِ عاشق کش کنایه از معشوق مست بیباک و ناپروا برون رفت برآید و درین المصرعین لفظ باید دید مقدر است و معنی مصراعِ ثانی آنست از چشمهاے کدام کدام سیل اشک روان خواهد شد قوله

ه بیچ که دران بلفظ آشنا نشانات شد ۱۲

عیب مستان مکن اے خواجه کزین کهنه رباط — کس ندانست که رحلت بچه سان خواهد بود

مستان رندان و عاشقان ایخواجه اشارت بزاهد کهنه رباط دنیا رحلت بچه سان خواهد بود سرانجام بچه روش خواهد بود قوله

بر سر تربت ما چون گذری همت خواه — که زیارت گه رندان جهان خواهد بود

تربت مراد وجود که نفس را از هوا و هوس مرده چو مردگان در گور کرده زیر قبر گذری اے ورود نمائی رندان جهان عاشقان یعنے اے زاهد ولے طالب چون نزد ما آئی یا بعد از مرگ من بقبر من روی باید که طلب توجه نمائی که زیارتگاه عاشقان کامل خواهد بود قوله

بر زمینی که نشان کف پاے تو بود — سالها سجده صاحب نظران خواهد بود

بر زمینے که نشانے. زمین وجود نشان کف پاے آثار ظهور صاحب نظران عاشقان معنی آنست در هر وجودے که آثار ظهور تو باشد اے محبوب حقیقی آن وجود سالها سجده گاه عاشقان آگاه خواهد بود ترک این دختر رز گر بکنم یعنی اگر ترک عشق نمایم عیش خوش با رخ شیرین یعنے عیش خوش که از مشاهده روے محبوب دارم ضمان ضامن یعنی پذیرفتاری قوله

چشمم آن دم که ز شوق تو نهد سر بلحد — تا دم صبح قیامت نگران خواهد بود

چشمم آندم ماحصل این بیت آنست که عشاق را از مشاهده جمال جانان بر طریقه حضور و غیبت قوت روح ایشان است قوله

بخت حافظ گر ازینگونه مدد خواهد کرد — زلف معشوق بدست دگران خواهد بود

گر ازین گونه اشاره بمضمون ایکه وقتے نکشیده است دلت جانب ما زلف معشوق بدست دگران خواهد بود وصل معشوق نصیبهٔ دیگران خواهد بود غزل

ترسم که اشک در غم ما پرده در شود — وین راز سر بمهر بعالم سمر شود

غم کنایه از عشق پرده در موجب رسوائی راز سر بمهر راز پوشیده کنایت از عشق سمر افسانه این کثرت گریه ما را رسوا میکند واین عشق ما را افسانهٔ عالم سازد قوله

گویند سنگ لعل شود در مقام صبر — آرے شود ولیک بخون جگر شود

سنگ ناقصان و ناهمواران لعل عارف کامل در مقام صبر یعنے بصبر و به مدت مدید که

ه این شعر در [illegible] ۱۲

قرنها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب ۞ لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن ۞ خون جگر ریاضات شاقه قوله

خواهم شدن بمیکده گریان و دادخواه | کز دست غم خلاص من آنجا مگر شود

میکده عالم عشق و مقام پیر پاک خیال دوست مبادا که تر شود مبادا که مانع آمدن خیال محبوب شود قوله

مهر تو در درونم و عشق تو در سرم | با شیر در درون شد و با جان بدر شود

با شیر اندرون شد و با جان بدر شود زائل شدنی نیست قوله

از هر کرانه تیر دعا کرده ام روان | باشد کزین میانه یکی کارگر شود

هر کرانه هر طرف تیر دعا اضافه بیانیه کارگر شود باجابت رسد قوله

ای دل حدیث ما بر دلدار عرض دار | لیکن چنان مگو که صبا را خبر شود

حدیث کنایت از حقیقت دلدار معشوق عرض دار بیان کن لیکن چنان مگو که صبا را خبر شود لیکن بطریقی گو که غیرے واقف نگردد اے مخفی قوله

این سرکشی که در سر سرو بلند تست | کے با تو دست کوته ما در کمر شود

سرکشی تکبر و کبر که در سر سرو بلند تست در ذات عالی صفات تست کے با تو دست کوته من در کمر شود کے با تو دعوی همسری نمایم قوله

از کیمیای مهر تو زر گشت روی من | آرے بیمن لطف شما خاک زر شود

کیمیا عشق زر گشت روی من زرد گشت که علامت عشق است یمن برکت لطف عاشق قوله

در تنگنای حیرتم از نخوت رقیب | یارب مباد آنکه گدا معتبر شود

تنگنای حیرت اضافه بیانیه نخوت غرور و تکبر قوله

روزے اگر غمی رسدت تنگدل مباش | رو شکر کن مباد که از بد بتر شود

شکر لئن شکرتم لازیدنکم قوله

ای دل صبور باش و مخور غم که عاقبت | این صبح روز گردد و این شب سحر شود

ای دل صبور باش فاصبر صبراً جمیلاً واصبر وما صبرک الا بالله این صبح روز گردد و این شب سحر شود آخر الامر بموجب ان مع العسر یسرا این حالت هجران بحالت وصل مبدل گردد قوله

حافظ چو نافهٔ سرِ زلفش بدستِ تست	دم درکش ار نه بادِ صبارا خبر شود

نافه سرِ زلف اضافه بیانیه بدستِ تست حصول آن نیع دم درکش اے خموش باش وسخن برزبان میار قوله

حافظ سر از لحد بدر آر و بپاے بوس	گر خاک او بپاے شمابے سپر شود

گر خاکِ او بپاے شمابے سپر شود - او اشاره بحافظ پے سپر پامال معنے این مصرع آنکه وقتے که بخاک حافظ گذرم غزل

تنم زرنجِ فراوان ہمے نیاساید[1]	دلم ز اندوهِ ہجید ہمی نفرساید

زرنج فراوان از کثرتِ ہجران اندوه غمِ فراق بخار حسرت چون پُر شود ز دل بسرم[+] چون غبار حسرتے از دل بسر متصاعد میگردد ز دیدگان نمِ بارانِ غم فرود آید از راهِ دیدگان سراسر غم فرو میبارد حاجتمند محتاج ژاژ میخاید بیهوده گوئی میکند غمان جمع غم و نیز الف زائد چون بهالان ازین پس انچه نہے پیش ہمی آید الحال انچه پیش من آید بمنزلهٔ قطره است غمین غمناک حی جاویدان حق تعالے درے نه بندد تا دیگرے نه بکشاید مضمون این بیت است ع خداے ار به بند دبحکمت درے ✣ کشاید بفضل و کرم دیگرے غزل[2] نتوانست اے نتوانست دیدازان بواسطهٔ آن بچشم او رخِ من زرد رنگ بنماید یعنی دیگران چه بچشم بدخواه رنگ من زرد نماید قوله

زمانه خود ببرد از من انچه بود مرا	بجز که محنتِ حافظ کزو ہمے ناید

معنے آنست هرچه داشتم از دل و دین و تاب و توانائی در رنگ و روشنائی انچه بود زمانه از من همه بر بود الا که محنت حافظ که از ربودن محنت نمی آید که او محنت ده است نه محنت بر - غزل[3]

ترکِ مه پیکرِ من بین که چسان میگذرد	آفتابے ست بپس پرده نهان میگذرد

چسان اعراض کنان . جوشِ جان اضافه بیانیه برما رسد نزدیک ما آید اشک[4] فشان گریه کنان

غزل

ترک من بر عارضِ رنگین چو کاکل بشکند	لاله را دل خون شود بازار سنبل بشکند

عارض رخساره کاکل قسم زلف است در انیس العاشقین آورده است آنکه در کشور حسن سر آمده ملکِ جمالست موے را گرفته اند و فرق داخل اوست و منقسم بر سه نوع است نوع اول معقد بپهلوے گشن خوانند و آنچنان باشد که موے اتراک که در بند ند و آنرا بپارسی کلپه گوینده گردستِ من

[1] این غزل تمام و کمال در نسخ موجوده پیدا نشد ۱۲
[2] این غزل از نزد در نسخ موجوده نیست ۱۲
[3] بجز در نسخ موجوده نیست ۱۲
[4] فشان فشان شده چون ... خونان خون وکند ۱۲

بدان کله عنبرین رسد + پایم فراز پایۂ چرخ برین رسد نوع دوم مجعد و آن موی دیلم باشد بهلوے
دیرا نغوله خوانند و بفارسی کلاله و مراد از کلاله آنست که بشکن بشکن باشند ٥ بت دیلم مه مشکین کلاله +
بشک چین گرفته روی لاله سیوم آنکه چون موی زنگی در یکدیگر رفته باشد و آنرا بهلوے مرغول
خوانند و بفارسی کاکل ٥ کاکل مشکین بر انداز از رخ چون آفتاب + حیف باشد بر مه وی تو از کاکل نقاب +
و هر یکے در کشورے سرفراز و در مملکتے کارساز اگرچه جمله را موی و طره و گیسو خوانند فاما در میان
این جمع فرقے تمام است و هر یکے را قرارگاہے است و راہے و پناہے انچه در گرد رخسار چون ما
در گلزار حلقه زند وے را زلف گویند ٥ خوبان برائے آنکه بغارت برند دل + زلف آورند بر سر
رخسار کج نهند + وانچه بر بناگوش سرفرو آرد و در گردن محبوب بپیچد وی را گیسو گویند ٥ از بناگوش
ار ندار دار زوے گردنش + بر بناگوشش چرا گردن نهد گیسوے او + وانچه بدوش رسد و از دست
درازی وی را پیوسته باز پس بندند آنرا طره گویند ٥ یا غمزه را بندے بده تا ترکِ غمازی کند +
یا طره را بندے بنه تا ترکِ طراری کند + وانچه کمر وار میانِ معشوق را در کنار گیرد وی را موے گویند
٥ موے تو تا میان و میانِ تو کم ز موے + چون تو که دید موے میان در میان ترک + وانچه
مسلسل در خاک افتد و در پاے معشوق سر انداز شود آن موی دراز است که وی را زلف گویند و این زلف مخصوص
بناز نینان ست ٥ ای دل اگر زلف کجش بینی که در خاک اُفتد + یاران سن در چه مشوکان از سیه کاری بود + قوله

در خرامان سرو گلنارش کند میل چمن　　سرو را از پا در انداز د دل گل بشکند

سرو قد معشوق گلنار باعتبار روے چون گل و ضمیر شین بمعشوق از پا انداختن بخاک انداختن
و بیقدر ساختن دل بشکند متفکر و پریشان سازد و مراد از سرو و گل معروف و نیز معشوقان مجاز
و نیز تجلیات اسمائی و صفاتی قوله

تا خیال ابروے جانان ز چشمم دور شد　　اندرین ره سیلها باشد که صد پل بشکند

ابروے جانان مراد تجلی ز چشمم دور شد اے در نقاب شد و مخفی گردید۔ اندرین ره اشارت
براه عشق سیلها باشد سیلها گریه و بکاء بمنزله رسید که صد پل بشکند۔ قوله

چون نسیم صبحگاهی پردهٔ گل بر درد　　خار غم اندر دل مجروح بلبل بشکند

نسیم صبحگاهی نسیم الطاف لم یزلی پردهٔ گل بر درد مراد از گل مرشد و محبوب و پرده دریدن

خندان وخوش وقت ساختن خار غم اندر دل مجروح بلبل بشکنند از نتیجه که بمن بر وے آن ندارد و اتفاقی نمیکنند قوله

حافظا این سرّ وحدت را ز دست خود مدہ ۔ تا خیال زہد وتقوی را توکل بشکنند

غزل

جان بے جمال جانان میل جنان ندارد ۔ وانکس کہ این ندارد حقا کہ آن ندارد

جنان بہشت این اشارت بہ میل جانان آن اشارت بہ جان ماحصل این بیت مشیر بر آنست کہ ارباب ذوق گفتہ اند کہ ہر چہ ہست عشق است در عالم زندگانی کسے را کہ چاشنی از حلاوت عشق حقیقی دست ندہد بارے دل وجان را اسیر پری پیکرے گرداند قوله

با ہیچکس نشانے زان دلستان ندیدم ۔ یا من خبر ندارم یا او نشان ندارد

ہیچ محبوب را نظیر آن محبوب لانظیر خود نیافتم یا من خبر ندارم یا در نظر من نظیرے ندارد یا او نشان ندارد یا فی الحقیقت نظیرے نیست مرا او را قوله

ہر شبنمے درین رہ صد بحر آتشین است ۔ دردا کہ این معما شرح وبیان ندارد

شبنم مشہور وآن اگرچہ مانع راہ نیست لیکن معنی دارد مراد صغائر وآن اگرچہ مانع سلوک نیست لیکن ہم نمی شاید درین رہ اشارت بعشق معنے آنست کہ ہر گناہ صغیرہ کہ در راہ عشق وعرفان بہ وقوع آید بمنزلہ صد گناہ کبیرہ است بموجب اِنَّ الْمُخْلِصِیْنَ عَلٰی خَطَرٍ عَظِیْمٍ چنانچہ نقل است کہ بایزید بسطامی شبے از شبہا شیر بنوشید در شکم خاست بمقتضائے بشریت بر زبانش رفت کہ این درد بسبب این شیر برخاست پس از ان بخواب دید کہ قیامت قائم شدہ وخلق اولین وآخرین حاضر اند خطاب شنید کہ بایزید مشرک را بیارید گفت خدا وندا چہ شرک آوردہ ام فرمود اُذْکُرْ لَیْلَۃَ اللَّبَنِ پس بدان آگاہ باش وباستغفار باش ونیز معنے آنست کہ بہ صد بحر آتشین شبنمے درین راہ باشد کہ عاشق از عبور آن ہیچ نہ ہراسد افسوس کہ این سخن سربستہ شرح وبیان ندارد یعنی لطف حق ہر کرا شایان است رفتن این راہ بر و آسان است مَنْ سَبَقَتْ لَہُ الْعِنَایَۃُ لَمْ یَضُرَّہُ الْجِنَایَۃُ قوله

سر منزل فراغت نتوان ز دست دادن ۔ اے ساربان فرو کش کین رہ کران ندارد

بہترین طریق درین شیوہ سر بگریبان خویش فرو بردن وپاے در دامن تسلیم پیچیدن وبافکار فاسدہ رفتن غیر از گمراہی نیست پس ملک قناعت کہ سر منزل فراغت است از دست نتوان داد کہ یوم جدید ورزق جدید لے سالک مہار حسبت وجو در کش کہ راہ حرص را نہایتے نیست

چون اینجا گذشتی و بصحراے حرص اُفتادی فائده ندارد اگرچه در سلوک جان سپارد قوله

ذوقے چنان ندارد بیدوست زندگانی | بیدوست زندگانی ذوقے چنان ندارد

ذوقے چنان ندارد یعنے ہیچ ذوقے ندارد قوله

گر خود رقیب شمعست اسرار ازو بپوشان | کان شوخ سر بریده بند زبان ندارد

شمع مراد از عاشق طال اللسان زو بپوشان با او درمیان منه کان شوخ سر بریده اشارت بشمع بند زبان ندارد اخفاے اسرار ازو نتوان شد روح بخش زندگی بخش از غیر دوست معشوق مجاز و غیر مرشد قوله

اے دل طریق رندی از محتسب بیاموز | مستست و درحق او کس این گمان ندارد

رندی عاشقی محتسب عارف کامل مستست غرق نشۂ عشق است این گمان اشارت بگمان مے پرستی قوله

چنگ خمیده قامت میخواندت بعشرت | بشنو که پند پیران ہیچت زیان ندارد

چنگ خمیده قامت مرشد کہن سال بعشرت یعنی بعشق و تجرد از دنیا قوله

احوالِ گنج قارون کایام داد برباد | با غنچه باز گوئید تا زر نهان ندارد

غنچه ممسک و بخیل معنے آنست که حالات گنج قارون که ایامش بباد داد و غنچه اُمید دامنش نگشاده با ممسک و بخیل باز گوئید و ازین آگهیش جوئید که امساک و بخل این نتیجه مے بخشند تا زر را جمع نسازد و در راه خدا بازد غزل

جمالش آفتاب ہر نظر باد | ز خوبی روے خوبش خوبتر باد

مراد از آفتاب روشن ساز و راحت بخش خوبی حسن و جمال قوله

ہماے زلف شاہین شہپرش را | دلِ شاہانِ عالم زیر پر باد

ہماے زلف اضافه بیانیه مراد عشق شاہین شہپر اشاره بجذبه از جذباتِ عشق و ضمیر شین شہپرش بر ہماے زلف قوله

دلے کو بستۂ زلفش نباشد | ہمیشه غرقۂ خونِ جگر باد

بستۂ زلفش نباشد مقید بدامِ عشقِ او نباشد قوله

بتا چون غمزه ات ناوک کشاید ‖ دل مجروح من پیشش سپر باد

غمزه تجلی و استغنا و عدم التفات ناوک کشاید تیر زنی کند قوله

چو لعل شکرینش بوسه بخشد ‖ مذاق جان من زو پر شکر باد

لعل شکرین کنایت از لب مراد از لب لطف. بوسه بخشد فیضے برساند غزل

جهان بر ابروے عید از هلال وسمه کشید ‖ هلال عید در ابروے یار باید دید

هلال ماه نو وسمه حنا سیاه و سنگیست سبز که بر ابروان کشند چنانچه سرمه در چشم قوله

مپوش روے مشو درهم از تفرج خلق ‖ که خواند خط تو بر روے ان یکاد دمید

یعنے روے خود مپوش و از دیدن خلق درهم مشو که خط تو آیه ان یکاد خوانده بر روے تو دمیده است
یعنے این خط بمنزلهٔ ان یکاد است قوله

مگر نسیم تنت صبح در چمن بگذشت ‖ که گل بهوے تو در تن چو صبح جامه درید

معنے آنست که مگر نسیم عنبر شمیم تن فیض معدن تو بوقت صبح در چمن وجود سالک وزیده که گل یعنے دل سالک بسبب مشاهده روے تو در تن خود چون صبح جامه دریده اے شگفتگی بهمرسانیده یعنی موجب شگفتگی دل من غیر از نسیم فضل تو نیست قوله

نبود چنگ و رباب و گل و نبید که بود ‖ گل وجود من آغشته گلاب و نبید

چنگ و رباب نام سازها آغشته آمیخته نبید شراب یعنی هیچ از عالم صوری بعالم صورت نیامده بود که وجود من غرق گلاب مودت و آغشته شراب محبت بود یعنی حصول عشق و محبت من ازلیست نه امروزی قوله

بیا که با تو بگویم غم ملالت دل ‖ چرا که بیتو ندارم مجال گفت و شنید

یعنے اے محبوب من دمے پیش ما آئی تا غم ملالت که در ایام فراق تو کشیده ام با تو شرح دهم که با غیر تو طاقت گفت و شنود ندارم قوله

بهاے وصل تو گر جان بود خریدارم ‖ که عیش خوب مبصر بهر چه بود خرید

معنے آنست که اگر وصل تو که عظمے ترین نعمت است بعوض جان بدست آید بجان خریداری کنم که مبصر عیش بے پایان را بهر قیمتے که دریابد بجز دو سر نه پیچد قوله

ز انقلاب زمانه عجب مدار که چرخ ‖ چو صبح بر رخ عالم ازین صفت خندید

یعنی ازین برگشتگی زمانه که مشیخه بمقلدان افتاده و سروری بجهال رو آورده عجب مدار که تقاضای زمان اینچنین است قال علیه السلام تقوم الساعة حتی یبعث دجالون کذابون دیگر قال علیه السلام اذا ضیعت الامانة فانتظروا الساعة و خندهٔ چرخ بر روی عالم ازین جهت است و ظهور ستارگان که بشب است بخنده تعبیر نموده که ستارگان بدندان نسبت دارد کما قال فی نشاط المجلس ان کان فی فلک النجوم فللآدمی الاسنان قوله

چو ماه روی تو در شام زلف میدیدم ‖ شبم بروی تو روشن چو ماه می گردید

یعنی وقتی که ماه ذات ترا در شام زلف تو که عالم کثرات و صفات است معاینه مینمودم بسبب معاینهٔ تو شبهای من روشن تر از ماه بودند ؎ شبهای دوستان ترا انعم الصباح + وان شب که بیتو روز کند ظلم المسا قوله

دلم ز زلف تو شوریده بود می دیدم ‖ که پیش زلف تو بر خود چو مار می پیچید

یعنی دل من بسبب جذبهٔ عشق تو گرفتار عالم پریشانی بود و من مر آن دل را میدیدم که پیش جذبهٔ عشق تو چون مار می پیچید اے مضطرب الاحوال بود - قوله

بلب رسید مرا جان و بر نیامد کام ‖ بسر رسید امید و طلب بسر نرسید

بلب رسید مرا جان قریب هلاکت رسیدم بر نیامد کام مطلب بحصول نه انجامید طلب بسر نرسید چه سیر فی الله نهایت ندارد قوله

ز شوق لعل تو حافظ نوشت شعری چند ‖ بخوان نظمش و در گوش کش چو مروارید

لعل کنایت از لب مراد تجلی و نور قدسی کلام معشوق بخوان نظمش با حسن وجه مرا ورا بخوان غزل

چو باد عزم سر کوی یار خواهم کرد ‖ نفس ببوی خوشش مشکبار خواهم کرد

باد معروف و نیز کنایه از مرشد مشکبار معطر - قوله

هر آبروی که اندوختم ز دانش دین ‖ نثار خاک ره آن نگار خواهم کرد

اندوختم جمع نمودم و حاصل کردم نگار معشوق قوله

صبا کجاست که این جان خون گرفته چو گل ‖ فدای نکهت گیسوی یار خواهم کرد.

صبا مرشد و ملک الموت بجهت باد خوش معنے بیت آنست که از کمال شوق میگوید ملک الموت کجاست که پیغام دوست بدوست رساند تا اینجان که همچون گل خون شده و بکمالیت رسید فدای پیغام دوست که گیسوی یار کنایه از دوست خواهم کرد و این تمنای موتست بموجب فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ کُنْتُمْ صَادِقِیْنَ قوله

چو شمع صبحدمم شد ز مهر او روشن	که عمر در سر این کار و بار خواهم کرد

از مهر او از عشق آن محبوب روشن معلوم اگرچه هنگام طلوع صبح آفتاب فنای شمعست این کار و بار عشقبازی قوله

بیاد چشم تو خود را خراب خواهم ساخت	بنای عهد قدیم استوار خواهم کرد

معنے بیت آنست که بیاد لقای تو تن را خراب خواهم ساخت و این هستی موهوم را به نیستی خواهم انداخت و در استواری بنای عهد قدیم که قالوا بلی است خواهم پرداخت قوله

بهرزه بی می و معشوق عمر می گذرد	بطالتم بس از امروز کار خواهم کرد

بهرزه بیهوده می عشق بطالتم بس از امروز کار خواهم کرد یعنے اگر این بگویم که پس از امروز این کار خواهم کرد پس طالب این کار نیستم چه کار امروز را بفردا افگندن شایان طالب نیست

نفاق و زرق نه بخشد صفای دل حافظ	طریق رندی و عشق اختیار خواهم کرد

نفاق کینه و عداوت زرق مکر و فریب و ریا رندی بے باکی در عشق و عدم ترس لوم لائمان عشق العشق افراط المحبة و نیز عشق مشتق از عشیقه و عشیقه لیلاب را گویند و لیلاب رستنی است بے بیخ بالای درختان در اندک زمانے جمله شاخ و برگ آنرا فرا گیرد همچنین عشق را خاصه ایست که در هر دلے که در آید در اندک مدت متصرف آن شود و هیچ باقی نگذارد که العشق نار اذا وقع فی القلوب یحرق ماسوی المحبوب

غزل

چه مستی است ندانم که رو بما آورد	که بود ساقی و این باده از کجا آورد	بحر مجتث

مستی بیخودی رو بما آورد یعنی ما را روی داد حاصل گردید باده سخن عشق و محبت قوله

چه راه میزند این مطرب مقام شناس	که درمیان غزل قول آشنا آورد

چه راه میزند یعنی چه نوع بیان حقایق و معارف میکند این مطرب مقام شناس مراد مرشد

سر ۱۳۳۹

[illegible] قوله مطرب مقام شناس [illegible]

ستعداد ایشان نسبتی دهد و راه کربا که بحجره استماع و ولوله پیدا کند اکنون معنی شعر لطیف خواهد شد و اینچنین صنائع در کلام حافظ بسیار است ۱۲ محمد نظام الدین کرانوی

غزل را از مغازله گرفته اند و مغازله از عشقبازی بود و در فن شاعری آنست که صفت لطافت معشوق و ظرافت
و بی نیازی او و بیچارگی و آوارگی و نیازمندی عاشق بیان کند و آن آنست که چند بیت
باشد که در بیت اوّل هر دو مصرعه موافق القوافی باشد و در ابیات دیگر جز مصرع
آخر و این کمتر از پنج بیت و زیاده از پانزده نباشد اینجا مراد از غزل سخنان حقایق و معارف
قول گفتار قوله

تو نیز باده بچنگ آر و راه صحرا گیر | که مرغ نغمه سرا ساز خوشنوا آورد

باده بچنگ آر عشق و محبت حاصل نما راه صحرا گیر فارغ از ماسوا باش مرغ نغمه سرا
مرشد ساز خوشنوا آورد سخنان عشق و محبت تلقین نمود - قوله

رسیدن گل و نسرین بخیر و خوبی باد | بنفشه شاد و خوش آمد سمن صفا آورد

رسیدن گل و نسرین ورود مشاهدات تجلیات صبا وارد غیبی و مرشد قوله

صبا بخوشخبری هدهد سلیمان است | که مژدهٔ طرب از گلشن سبا آورد

بخوشخبری هدهد سلیمان است در مژده رسانیدن بمنزلهٔ هدهد سلیمان است
گلشن سبا عالم لاهوت که مقام محبوب حقیقی است قوله

دلا چو غنچه شکایت ز بخت بسته مکن | که باد صبح نسیم گره گشا آورد

دلا اے دل باد صبح مرشد و نیز وارد غیبی نسیم گره گشا مژده قوله

علاج ضعف دل ما کرشمهٔ ساقی است | بر آر سر که طبیب آمد و دوا آورد

کرشمهٔ ساقیست ظهور تجلی و التفات محبوب است طبیب مرشد و محبوب قوله

مرید پیر مغانم ز من مرنج اے شیخ | چرا که وعده تو کردی و او بجا آورد

اشکال این بیت آنست که شیخ وعده شرابا طهورا در آخرت کرده و پیر مغان که اکنون شراب
میدهد شراب آلوده است پس درمیان آنها مناسبت نیست و اگر مراد رویت باشد در دنیا واقع
نیست چگونه آنرا بجا آرد جواب بر تقدیر اراده اول آنست که در شرح گلشن راز مذکور شده که سالک
بمراتب تجلیات افعالی میرسد بحسب آن احوال که در آن دم برایشان غالب است حق سبحانه
در عالم روح بروح مثالی متمثل بظهور مظاهر محسوسه از انسان و غیره مشاهده مے نماید چنانچه

امام محمد غزالی قدس سره فرمود که حضرت حق را مثل نیست فاما مثال انیست که رَأَیتُ رَبِّی فِی اَحسَنِ صُورَۃٍ شاهد این معنی ومی بیند که حق ساقی گشته شراب میدهد وایشان چون آن شراب مینوشند محو وفانی میگردند وبرتقدیر مثالی اگرچه رویت حق در دنیا واقع نیست لیکن درین جهان شهود قلبی تجویز کردهٔ عارفان کامل است وچون آن شهود قلبی فی الجمله تسلی مے بخشد میگوید که وعدهٔ شیخ که گفته پیر مغان بجا آورد قوله

بتنگ چشمی آن ترک لشکری نازم — که حمله بر من مسکین یک قبا آورد

تنگ چشمی نازو تکبر وحرص وکم حوصلگی آن ترک لشکری آن معشوق مبارز یکقبا تنها ومجرد وبیکس

فلک غلامی حافظ کنون بطوع کند — که التجا بدر دولت شما آورد

غزل

چو دست در سر زلفش زنم بتاب رود — ور آشتی طلبم بر سر عتاب رود

چون دست در سر زلف او که عشق ومحبت است زنم بتابش در آید واگر ترک عشق ومحبت نمایم عتاب نماید ونیز زلف ساتر رخساره مراد محبوب مجاز تاب پیچش اگرچه پیچش زلف در خور است لیکن اینجا تابش مراد است که محبوب ملایم تر است آشتی صلح عتاب سرزنش معنے آنست که چون توجه بمجاز میکنم محبوب حقیقی از تابش میرود واز مشاهدهٔ تجلیات باز مانم وچون از مجاز اعراض کرده همگی همت مصروف او گردانم جلوهٔ محبوبی را کار فرموده بسنگ باران حوادث مبتلا میگرداند

چو ماه نو ره بیچارگان نظاره — زند بگوشهٔ ابرو ودر نقاب رود

مانند ماه نو راه بنیدگان بیچاره را بگوشهٔ ابرو مے زند ودر نقاب میرود یعنی گوشهٔ ابرو نموده محتجب میشود که مشاهدة الانوار بین التجلی کالا سکتار قوله

حکایت

شب شراب خرابم کند وبیداری — وگر بروز شکایت کنم بخواب رود

شب شراب کنایه از حالت محو روز کنایه از حالت صحو بخواب رود محتجب شود معنے آنست که تجلیات محبوب حقیقی در حالت محو از هستی بنیستی مے کشد وحالتے دست میدهد که از دریافت شهود وسر وجود بیخبر میمانم واگر در حالت صحو می آیم ونخواهم که شکایتے ازان حال باز نمایم ودیدوستان طریقه از اندیشهٔ مقال خود برآیم شاید که ازان خرابی باز آیم محتجب میگردد وهیچ ازان مشاهدات تجلیات نمودار نمے شود وگوید ۵ لاف عشق وگله از یار زہے لاف دروغ + عشقبازان چنین

مستحق ہجر اانند قوله

طریق عشق پر آشوب و فتنه است ایدل	بیفتد آنکه درین راه باشتاب رود

این بیت جواب ابیات بالا است و تشفی دل خو دمیخواہد که راه عشق پُر آشوب و فتنه است درین راه اگر باستقامت پا نهی خراب است و اگر شتابی کردی و به بے پیری طریقه پیش آوری از پا افتادی و رخت هستی بباد دادی پس باتیقظ و بیداری یار شو و چون نابینایان درین راه مرو که تاره تحقیق نکند قدم پیش نه نهد و نیفتد اگر بنون بود استفهام انکاری بود قوله

حباب را چو فتد باد نخوت اندر سر	کلاه داریش اندر سر شراب رود

معنے آنست که اے دل شتابی مکن که موجب اُفتادگی است و باندک مایه مغرور مشو که نے بینی که حباب را چون باد کبر و بزرگی در سر افتد و خود را چیزے مے نگرد و کلاه داری سرکشیش در خیال غرور می برد تا منعدم و ناچیز مے گردد قوله

گدائی درِ جانان بسلطنت مفروش	کسے زسایۂ این در بآفتاب رود

بسلطنت عوض سلطنت آفتاب اشارت بسلطنت صوری قوله

مرا تو عهد شکن خوانده و مے ترسم	که با تو روز قیامت همین خطاب رود

این بیت در جواب ملامت گویان ظاهر بیت است که در بدایت حال خواجه را باایشان نسبت باشد و چون از عنایت آلهی بمرتبه عشق رسید عقل را و ران جز سراسیمگی چیزے دیگر در دست ندید پس علاقه عقل عقیله را از خود برید ظاهر بینان که تابع خرد بوده اند زبان ملامت دراز کردند و بعهد شکنیش در طعنه ورزی آوردند و عهد شکستن درین مقام عبارت از حلقهٔ انسان است معنے آنست کہ اے ملامتگر تو عهد شکن خواندی و زبان خویش به طعن من راندی مے ترسم که در روز جزا ترا ہمین نعت خطاب کنند و عهد قدمیت بیاد دهند و عهد بر سہ قسم است عهد عوام و عهد خواص و عهد خواص الخواص ـ عهد عوام آنکه خدا را به یگانگی پرستند تا در طاعت بشتاب و بمعصیت معاقب نشوند و عهد خواص آنکه جز خدا بدیگرے متوجه نشوند و خدا را بخدا پرستند نه از امید بهشت و خوف دوزخ و خواص الخواص با عهد عام و خاص آشنای نیز نپذیرفته یعنی قرب حصول نموده هر چند قرب بیش خطر بیش پس ملامتگر را میگوید که اے ترسم که تو نیز از زمرهٔ ما بوده عهد خواص که از عهد عوام برتر است

بجا آورده باشی واکنون از کمال غفلت آن عهد را نشناخته عمل بموجب آن نمی تراشی و از دون همت بعهد عوام اکتفا نموده و پیش قدمی ننموده تبعهد عهد خاص نمی درائی فردا که از خواب غفلت بدر آئی عهد شکن خطاب کنند و آن عهد را بیادت دهند-قوله

دلا چو پیر شدی حسن و نازکی مفروش   که این معامله در عالم شباب رود

معنے آنست که ای دل شتابی و تکبر در جمیع اوقات نامحمود است خصوصاً که پیر شدی حسن و نازکی مفروش که فروختن حسن و نازکی در عالم جوانی میرود قوله

سوادِ نامهٔ موے سیاه چون طے شد   بیاض کم نشود ور صد انتخاب رود

یعنی چون نامهٔ موے سیاه پیچیده شد سپیدی کم نگردد واگر هر باب موے سیاه را برگزینند وسفید را برچینند یعنی جوانی چون از دست رود بصد حیله باز نگردد ونیز مصرع ثانی چنین دیده میشود که بیاض کم نشود ور صد بش خضاب رود یعنی جوانی رفته باز نے آید اگر صد بار موے سپید رنگین نماید قوله

حجاب راه توئی حافظا از میان برخیز   خوشا کسیکه درین راه بے حجاب رود

حجاب راه توئی وجودک ذنب لایقاس بها ذنب غزل

چو آفتاب می از مشرق پیاله برآید   ز باغ عارض ساقی هزار لاله برآید

می شراب مراد عشق وبمقتضیا وصفا وتخیل نورکه با آفتاب تشبیه داده پیاله وجود سالک که پیاله وار در گردش حوادث است ساقی مرشد لاله فرخندگی وتازگی مراد است معنے آنست که چون آفتاب عشق بروجود سالک طلوع کند مرشدش را هزاران هزار فرخندگی وتازگی حاصل شود ونیز چون انتشار او بردل عارف طلوع کند ساقی ومعشوق حقیقی در تجلیات کشاده گرداند قوله

نسیم در سر گل بشکند کلالهٔ سنبل   چو در میانِ چمن بوے آن کلاله برآید

نسیم باد اینجا مراد باد غیرت در سر گل بشکند اے در گل کند ومحو سازد کلالهٔ سنبل اضافه بیانیه وسنبل گیاہے است خوشبو شبیه زلف محبوبان آن کلاله اشارت بزلف محبوب حقیقی معنے آنست که چون بوے زلف آن محبوب حقیقی در چمن دلِ سالک رو نماید باد غیرت کلالهٔ سنبل را که عشق محبوبان مجاز است درخاک نشاند اے محو ومنعدم سازد یا نسیم بادے که از وگل بشگفد اینجا مراد هواے نفس که مربی مجاز است گل محبوب مجاز کلالهٔ سنبل زیب وزینت چمن وجود سالک باعتبار مشاهدات اشارت هویة محبوب معنے آنست که هواے نفس که مربی محبت

مجاز بود چون عشق از نهاد سالک سر زند همان هوای زیب و زینت بر سرش مے شکند و از نفی میکند
و تابع دل شود فی جسد ابن آدم مضغة اذا اصلحت صلح الجسد کله و اذا فسدت فسد
الجسد کله نیز گل عبارت از معشوق مجازی و کلاله سنبل عبارت از زلف سنبل و کلاله سنبل
در سر بشکند یعنے محو سازد چمن مراد باغ این عالم یا دل سالک بوے از کلاله بر آید معنے آنکه
نفحه از نفحات صفات حقیقیه و تجلیات لاریبیه چون بمشام جان رسید اینهمه اشکال رعنا و صور
وهمیه و حالیه که ظاهرا موجود مے نمایند و فی الحقیقة وجود ندارند از پیش نظر سالک منطمس و ناپدید شوند
نسیم که عبارت از فیض اوست در سر گل کند چه آنجا ماسوای حق از نظر سالک از آثار فیض الٰهی است قوله

حکایت شب هجران نه آن حکایت هاست ۔ که شمه ز بیانش بصد رساله بر آید

شمه اندک رساله منسخه قوله

ز گرد خوان نگون فلک طمع ار توقع ۔ که بے ملالت صد غصه یک نواله بر آید

قوله گرت چو نوح نبی صبر هست در طوفان یعنی اگر درین شدائد هجران و محنتهای فلکی صبر چون نوح توانی کرد
که هزار ایذاے قوم خود کشید بلا بگردد و کام هزار ساله بر آید این رنج براحت مبدل گردد قوله

بسعی خود نتوان برد گوهر مقصود ۔ خیال بود که این کار بے حواله بر آید

بسعی خود نتوان برد گوهر مقصود وصال جانان بیحواله بے وساطت بے وسیله معنی آنست که بکوشش خود پیش
بوصل جانان نمیتوان رسید ذوق آن حلاوت از خود نمیتوان چشید خیال بود که وصل جانان بیواسطه حاصل شود
و این امید بے وسیله دست دهد مضمون کریمه فابتغوا الیه الوسیلة مانع خیال گشت و دلم ازان جست و جو بست قوله

نسیم وصل تو گر بگذرد بتربت حافظ ۔ ز خاک کالبدش صد هزار ناله بر آید ۔ غزل
چو روی مهر و مه تابان نباشد ۔ چو قدت سرو در بستان نباشد

مهر و مه معروف و نیز محبوبان مجاز قوله

چو لعل و لولوت در دل فروزی ۔ در دریا و لعل کان نباشد

لعل کنایت از لب لولو گوهر اسرار قوله

میان خط سبزت لعل نوشین ۔ عجب گر چشمه حیوان نباشد

خط سبز اے قباله زیبائی بنام تو مسجل چون خانه درونی من ملک تست و نحن علی ذالک
من الشاهدین کشیدن خط چه توجیه دارد تا روے چون چاشت تو دیده ام و الضحیٰ از زبان

من نمی رود وتا موے چون شب تو گزیده ام وَاللَّیْلِ اِذَا سَجٰی از دلِ من فراموش نمیشود هرگاه
که تو عذار در خطے آری من تُولِجُ اللَّیْلَ فِی النَّهَارِ میخوانم وهرگاه که تو خط از عذار برمیداری
من تُولِجُ النَّهَارَ فِی اللَّیْلِ میخوانم بدانکه خط بر ۳ نوعست اوّل آنکه گرد لب برمے آید و روے بسبزی دارد
اہلِ عرب نبات گویند واہل عجم سبزه وخط سبز را فستقی خوانند وایچنین خط را بواسطهٔ لون دورِ آسمان
گویند و مهر گیاو زنگار آئینه ؎ آخر رقمے ز مشک بر ماه زدند ✤ بر تنگ شکر مورچگان راه زدند ✤ آئینهٔ
روے دوست زنگار گرفت ✤ از بسکه بروسوختگان آه زدند قسم دوم آنچه از شام سر زلف فراگوش
محبوب دارد از اثر سیاهی غبار خیل زنگبار است که روے بخطه خطا دارد و سر حد حبش گرفته ؎ زنیان
که ختن بهم بر آمد ز خطت ✤ گوئی ز حبش سیاهی پیدا شد ✤ این قسم خط را عود سوخته و مشک گویند
قسم سویم ـ آنچه صحیفه عذار در رویه فرو گیرد و امتیاز موے بناگوش از و نمیتوان کرد ؎ گرد مشکست که
برگرد سمن بیخته ✤ یا بنفشه است که بر دامن گل ریخته ✤ این قسم را عنبر و برگ شمشاد و سنبل تر و طوق
عنبرین و لباس عباسی گویند ؎ سلطان رخت لباس عباسی را ✤ پوشید مگر سر خلافت دارد ✤
لعل نوشین کنایه از لبهاے معشوق چشمهٔ حیوان آب حیات وآن چشمه ایست در ظلمات هر که آب آن
خورد بطول حیات رسید قوله

سواد کفر زلف او که دل را	بروے تو از آن ایمان نباشد

کفر شے یعنے کفرے است قوله

چو فندق پسته اش خندد بحالم	چرا بادام من گریان نباشد

پسته میوه مشهور و باستعاره بر دهن معشوق اطلاق کنند بادام کنایت از چشم قوله

اگرچه هست شیرین شعر حافظ	چو لعلِ خسروِ خوبان نباشد

شعر در لغت بمعنے دانستن از ینجاست که در قراءة بجاے یعلمون یشعرون اگر خواند نماز روا ست
و در اصطلاح این فن عبارت است از کلامے که متکلم بقصد شعر بروزن بحرے از بحور نوزده گانه که
در کتب قافیه و عروض مشروحاً و مفصلاً مذکور است آورده بشرطیکه قافیه داشته باشد پس اگر کلام
مقفا موزون بے قصد متکلم واقع شود شعر نگویند و همچنین اگر کلام مقفے را که بحرے از بحور نباشد
شعر نخوانند و شعر چند قسمست مصرع و فرد و بیت و قطعه و رباعی و مخمس و مثنوی و غزل و

قصیده و ترجیع بند و مسدس و مثمن وغیره غزل

حسب حالے ننوشتی شده ایامے چند
محرمے کو که فرستم بتو پیغامے چند

عرضداشت میکند که اے شاه سریر خوبی من گرفتار محنت جدائی را هیچ نپرسیدی که بآن افتخار کنم اگرچه داب بنده خموشی است با اینهمه میگویم که حسب حالے الخ وچون جناب رفیع الشان محبوب بدان مرتبه است که محبان کوے ارادت را درانجا بار نباشد بنابران گوید قوله

ما بدان مقصد اعلے نتوانیم رسید
هم مگر پیش نهد لطفِ شما گامے چند

یعنے ما بدان مقصد عالی که کنایه از نوشتن نامه و یاد نمودن است نمیتوانم رسید مگر که لطفِ شما شاملِ حال این شکسته بال گردد بدآن که وقتے که اسباب شادی مهیّا شد طالب را باید که قدر وقت بداند و در کامرانی تقصیر نکند بنابران گوید قوله

مے چو از خم بسبو رفت و گل افگند نقاب
فرصت عیش نگهدار و بزن جامے چند

مے شراب خم آوندے که خماران دران خمیر کنند گل افگند نقاب گل ظهور نمود فرصت نوبت دادن معنے آنست که محبت الٰهی از وحدت بکثرت آمد و معشوق از بطون بظهور آمد و نقاب مرتفع شد وقت را فرصت دان و آنرا ضائع مگذار و پیاله چند از محبت و معرفت بزن و نیز معنے انست که عشق و محبت از باطن در وجود سالک سید و دلش که غنچه وار سربسته بود چون گل شگفته گردید اے سالک نوبت عشق خود را نگه دار و انچه از دست بر آید بر آر جامے چند بزن و مشاهدات و تجلیات را تفرج نما قوله

قند آمیخته با گل نه علاجِ دلِ ماست
بوسهٔ چند بیامیز بدشنامے چند

قند آمیخته با گل کلمات نصیحت و لطف آمیز بوسه سخنان شوق انگیز بیامیز بدشنام مشتمل بر عتاب ماحصل این بیت آنست جمعے که از فضل الٰهی متصف بحسن و جمال اند باید که قدر آن نعمت بدانند و از زکوٰة حسن و جمال خود مستحقان را ازان نعمت محروم نگردانند و بهر طائفه که مستحق چیزے باشد همان چیز اورا دهند قوله

زاهد از کوچهٔ رندان بسلامت بگذر
تا خرابت نکند صحبت بدنامے چند

هر کسے را باید که بکار خود مشغول باشد و کارے که بایشان نسبت ندارد نکند تا در طریقهٔ خود باکی ورزید باشد

عیب مے جمله بگفتی هنرش نیز بگو | نفی حکمت مکن از بهر دلِ عامے چند

ارباب حکمت را باید که خواص اشیار الکما حقه بیان فرمایند و بنا بر اغراض فاسده حسن پوشی نکنند قوله

اے گدایانِ خرابات خدا یار شماست | چشم انعام ندارید ز انعامے چند

سالکان طریق بغیر از حق سبحانه باید که بهیچ چیز التفات نه نمایند و از ماسوی اعراض کنند قوله

پیر میخانه چه خوش گفت بدردی کش خویش | که مگو حالِ دلِ سوخته با خامے چند

پیر میخانه کنایه از مرشد دردی کش مسترشد یعنی مهر سکوت بر دل و زبان نه و رموز عشق و اسرار الٰهی پیش هر خس و خارے نکند قوله

حافظ از تابِ رخ مهر فروز تو بسوخت | کامگارا نظرے کن سوے ناکامے چند

رخ مهر فروز صفت رخ محبوب است غزل

حسن تو همیشه در فزون باد | رویت همه سال لاله گون باد

حسن بر دو نوعست صوری و معنوی صوری تناسب اعضای نوزده گانه موے جبین ابرو چشم مژگان روے بینی خط خال لب دندان دهن زنخدان سینه ساعد انگشت میان ساق زلف. و زلف در هیئت چون زنجیر و مار و سنبل تر ؎ ساعد یار من و سیم و سحر هر سه یکیست ❊ زلف کج مار سیه سنبل تر هر سه یکیست ❊ جبین بشکل تخته عاج و یا زمرد سبز باشد و ابرو چون هلال و تیغ باشد ؎ چو بینی تو شکل سر و روی دوست ❊ دو تیغ برهنه است ابروے دوست ❊ و چشم باید چون نرگس شهلا و بادام باشد ؎ لب لعل تو یاقوت ست یاقوتست مرجان را ❊ سیه چشمان تو بادام است یا دام است انسان را ❊ مژگان چون تیر ؎ گرد چشم تو به تیر مژه مجروح دلم ❊ روے چون شمس و قمر باشد ؎ روی تو آفتاب و دیدن آن ❊ آفت آب اندرین چشمان ❊ بینی چون الف کشیده و انگشت ؎ انگشت بینی است ماه را کرده دو نیم ❊ ما بین دو عین است از نون هم ❊ بینی الفی کشیده بر صفحه سیم نے نے غلطم که از کمال اعجاز ❊ خط چون ریحان و بنفشه باشد ؎ گرد مشکست که بر گرد سمن بیخته ❊ یا بنفشه است که بر دامن گل ریخته ❊ خال چون نقطه و دانه باشد ؎ به دانه ایست خالت اے نور هر دو چشم ❊ باید که هوش داری ز آسیب رونگارش ❊ لب چون نار قرمز برگ گل تر باشد ؎ چو برگ گل که گرد و شکر آلود ❊ دهن چون ذره و نقطه موهوم باشد ؎ الحق نشان نقش وجود دهان تو ❊ موهوم

نقطه ایست نه پنهان نه آشکار دندان چون دانهٔ شبنم و لولو باشد ؎ تا تبسم نکنی عقل نداند هرگز که تو در آبِ خضر لولوی لالا داری ✤ زنخدان چون به و سیب باشد ؎ سیب زنخش که هست روح ثانی بر دست گرفتم از سر نادانی ✤ دلدار بتهدید بمن گفت که هی ✤ جان برکف دست مے نهی نادانی ✤ گردن چون گردن آهو و شمع کافور ؎ نمیدانم که از گردن چگویم ✤ مگر شمعے ز کافورش بجویم ✤ ساعد چون دندان عاج و بلور انگشتان چون دم قاقم و قلم ؎ بدست آورده ز انگشتانِ قلمهای سینه چون تختهٔ سیمین باشد شکم چون شکم سنجاب و دریاے سیماب ؎ ز سینه تا کمر دریاے سیماب ✤ در و پستان حباب و ناف گرداب ✤ میان چو موے ؎ میانش موے بلکه از موے نیمے ✤ ز باریکی برد از موے بیمے قد چون شاخ بقم و نخل و شاخ گل ؎ نخل قدت که از چمن جان برآمده ✤ شاخِ گلے بصورتِ انسان برآمده ✤ و حسن معنوی ملاحت را گویند همه سال همیشه لاله سرخ رنگ قوله

چشمے که نه فتنهٔ تو باشد	از گوهر اشک غرقِ خون باد

فتنه عاشق قوله

چشم تو ز بهرِ دلربائی	در کردن سحر ذو فنون باد

ذو فنون صاحب هنر کامل قوله

هر جا که دلے ست در غمِ تو	بے صبر و قرار و بے سکون باد

سکون آرام غزل

خوش آنکسے که مدام از پے نظر نرود	بهر رہے که بخوانند بخبر نرود

نظر بمعنے مجاز معنے آنست که اے خوش آن دلے که همیشه از پے مجاز نرود و هرچه بیند طفل دار بدان فریفته نشود که مجاز سبب حصول درجات ست نه مقصود بالذات و بهر راہے که قضا و قدرش برانند بیخبرانه نرود و از پیش و پس بیخبر نشود و مبداء و معاد از دست ندهد و نیز معنے آنست که کسے پیوسته از پے نظر میرود و ناظر تجلیات مے باشد و چون تجلیات را نهایت نیست ناظر تجلیات بمشاهدهٔ تجلیات مشغول میماند و بذات نمیرسد بلکه تجلیات مطلقاً یکبارگی از نظر مشاهدهٔ او برطرف میشوند باز میگویند که خواه از پے نظر میرود و ناظر تجلیات باشد خواه قطع نظر از تجلیات نموده اصل ذات گردد

خوش آنکسی که بیخبر نرود تا پیروی انبیاء و اصحاب نموده باشد لب شیرین قول متکلم که موجب فنای عاشق ست هر کس که عاشق و طالب فناست قوله

ز من چو باد صبا بوی خود دریغ مدار	چرا که بی سر زلف توام بسر نرود

بوی کنایه از فیض معنی چنانچه باد صبا فیض خود بهمه نورستگان چمن میرساند و هیچیک را محروم نمیگذارد تو هم توجه خود را از ما دریغ مدار و از محرومان مساز چرا که کار ما بی سر زلف تو که جذبهٔ عشق است هیچ نوع پیش نمیرود الجذبة من جذبات الحق توازی عمل الثقلین ازینجاست ف نرود بی مدد لطف تو کار از کم و بیش ✤ هرزه گرد و بیهوده گردنده که هیچکار ز پیش بدین هنر نرود و ازین هرزه گردی هیچ حصول کارت نشود سیاه نامه تر از خود کسی نمی بینم ✤ سیاه نامه گناهگار این بیت مبنی بخوف است و خوف از مقامات بزرگ است انما یخشی الله من عباده العلماء قال ع رأس الحکمة مخافة الله و خدا اهل خوف را هدی و رحمة و علم و رضوان جمع کرد در سه آیت هدی و رحمة للذین هم لربهم یرهبون انما یخشی الله من عباده العلماء و رضوا عنه ذلک لمن خشی ربه و خشوع و خضوع و مراقبت و محاسبت و شکستگی و نزاری و زرری و عفت و ورع و تقوی اگرچه اعمال نیک در خود معاینه نماید با وجود اینهمه خود را از همه سیاه نامه تر داند قوله

مکن بچشم حقارت نگاه در من مست	که آبروی شریعت بدین قدر نرود

بدین قدر میخواری و مستی این بیت مبنی بر رجاست یعنی بنظر حقارت در من مست مبین که این مستی و گنهگاری ما مبطل شریعت نمیشود علمه بمعاصینا فی الازل لا یمنعه من ایجادنا فمعاصینا کیف تمنع عن تطهرنا بالعفو و الغفران یعنی در ازل بگناه ما عالم بود که ما گناه کنیم آن علم مر آفریدن را مانع نشد پس معصیت محدث که امروز کرده ایم چگونه مانع شود او را از عفو کردن بدین نسبت ندای لا تقنطوا من رحمة الله هردم بگوش جان میدهد چنانکه در حدیث لو لم تذنبوا لجاء الله بقوم یذنبون فیغفر لهم یعنی اگر شما گناه نمیکردید حقتعالی قومی دیگر آوردی تا ایشان گناه کردندی پس بیامرزیدی ایشانرا پس اگرچه خود را غرق دریای عصیان بیند رشتهٔ امید منقطع نگرداند که ف ناامید از رحمتش شیطان بود سواد سیاهی خال صاحب شرح گلشن راز میفرماید که خال اشارت بنقطهٔ وحدت من حیث الخفا که مبدأ و منتهای کثرات ست که منه بدأ و الیه

ف ۱ والمراد ظاهر این شعر کلام شعر است ۱۲

ف ۲ این ابیات در نسخ موجود نیست ۱۲

ف ۳ این ابیات در نسخ ... موجود نیست در نسخ موجوده نیست و این غزل در نسخهٔ مطبوعه یافته شده ۱۲

یرجع الامر کله و مناسبت بینهما ظاهر است چه بواسطهٔ سیاهی مشابهت هویت و غیبت که از ادراک
و شعور اغیار محتجب و مخفی است که لا یرے اللہ الا اللہ ولا یعرف اللہ غیر اللہ و نیز اشاره بوحدت
حقیقت است زیرا که نقطهٔ خال بسبب ظلمة یا نقطهٔ ذات که مقام انتفای شعور و ظهور ادراک است
مناسبت دارد چه بے شعوری و عدم ظهور و ادراک معبر به ظلمت میگردد چنانچه تجلی ظهوری معبر بنور
میشود و صاحب طارقه گفته که خال عبارت از ظلمت معصیت که میان انوار طاعات بود چون نیک
اندک بود خال گویند و سبب زینت شمرند و شیخ جمالی گفته که خال عبارت از نقطهٔ روح انسانیست
مکارم اخلاق بزرگ خلقها عالم دگرے سراسر فضل و احسان هستی که ان اللہ لذو فضل علی الناس
وفاے عهد عهدے که حقتعالی در ازل کرده که الحال شمارا بقاے میفرستم آنجا بروید و غم
مدارید هر وقت مرا طلب کنید باشما ایم نحن اقرب الیه من حبل الورید از خاطرت بدر نرود فراموش
نکنی و این نه مقتضے فراموشی آنجناب ست بلکه اظهار یاد دهی و شیفتگی خود است صاحب الغرض
مجنون سرو قامتی آن محبوب بی سیم و زر اخلاص و صدق قوله

بتاج هدهدم از ره مبر که باز سفید
ز کبر از پئے هر صید مختصر نرود

این خطاب بمقلدانست تاج هدهد ظاهر آرائی از ره مبر گمراه مساز باز سفید طالب کامل
ز کبر از عظم شان و بزرگی که دارد صید مختصر درویشان مقلد و ظاهر آرایان ز مجلس سخن بدر
نرود غیر برین اطلاع نیابد - غزل

خستگان را چو طلب باشد و قوت نبود
گر تو بیداد کنی شرط مروت نبود

یعنے اگر خستگان تیر محبت که در طلب دامنگیر وقت شان گردیده و سراسیمه وار در بادیهٔ طلب
میگردند و هیچ قوتے ندارند که بدان در خلوت خاصش بار یابند بیداد کنی اے بوصل خود نرسانی
و بداغ هجران بسوزی از مقتضاے مروت بسے بعید است که آنها بطلب تو از خانمان مهجور
و نفور اند + قوله ما جفا از تو نه بینیم ما روادار نسبت جفا بتو نیستیم تو هم خود بپسندی
تو روا میداری اینچه در مذهب پیران طریقت نبود ؛ یعنے جفا قوله

خیره آن دیده که آبش نبرد گریهٔ عشق
تیره آن دل که در و نور موت نبود

خیره آن دیده یعنی تاریک باد چشم که آبش نبرد نابینا نکند تیره آندل آندل تیره باد قوله

تا که افسون بکند جادوی چشم تو مدام | نور در سوختن شمع محبت نبود

افسون معروف اینجا کنایه از نگاه جادوی چشم اضافه بیانیه چشم ساحر مراد از چشم ذات که هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات + کو عیان ببیند وجود کائنات شمع مودت اضافه بیانیه معنی آنست که تا لطف و تفضل تو شامل حال عاشقان نمیگردد عشق عاشقان و محبت محبان اثرے نمیدهد و نورے نے بخشد قوله

هر که آئینهٔ صافی نشد از زنگِ هوا | دیده اش قابل رخسارهٔ حکمت نبود

آئینه کنایه از دل زنگ هوا هواے نفسانی و ظلام بشری حکمت معرفت قوله

چون چنین نیک نه سر رشتهٔ خود با خبرم | آن مبادا که مددگاری فرصت نبود

(بیخبرم نسخه)

چو چنین نیک یعنے باحسن وجه سر رشتهٔ معامله کار با خبرم هشیارم آن مبادا که مددگاری فرصت نبود آن مبادا که فرصت وقت دست ندهد و حصول مطلب نا نموده رخت رحلت ازین جهان فانی بر بندم - قوله

دولت از مرغ همایون طلب و سایهٔ او | زانکه با زاغ و زغن شهپر همت نبود

(دولت نسخه)

مرغ همایون کنایه از هما و مراد از ان عارف کامل سایهٔ او طفیل و توجه او زاغ و زغن درویشان مقلد و ظاهر آرایان شهپر همت اضافه بیانیه قوله

چون طهارت نبود کعبه و بتخانه یکیست | نبود خیر دران خانه که عصمت نبود

طهارت عشق کعبه مراد اسلام و بتخانه مراد کفر عصمت پاکی از ماسوے الله قوله

گر مدد خواستم از پیر مغان عیب مکن | شیخ ما گفت که در صومعه همت بود

عیب مکن خطاب بزاهدان مرائیست در صومعه همت نبود درویشان مقلد و زاهدان مرائی لائق همت و استعانت نیستند قوله

حافظا علم و ادب ورز که در مجلس شاه | هر کرا نیست ادب لائق صحبت نبود

علم اینجا مراد عشق است که علم نبود غیر علم عاشقی ادب عجز و انکسار شاه کنایه از محبوب صحبت قرب و وصل غزل

خوش است خلوت اگر یار یار من باشد | که من بسوزم و او شمع انجمن باشد

خلوت بدانکه بنای سلوک راه دین بر خلوت است و همگی انبیاء و اولیاء در بدایت حال خلوت
گزیده اند قالت عائشة رض کان رسول الله ع فی جبل حراء اسبوعا و اسبوعا و موسے را چون
استحقاق کلام بواسطه کرامت میکردند برای خلوت فرمود که اذ واعدنا موسے اربعین لیلة و
عدد اربعین را خاصیتے است در استکمال چیزها که هیچ عدد را نیست ان خلق احدکم یجمع فی بطن
امه اربعین یوما نطفة ثم یکون علقة مثل ذلک ثم یکون مضغة مثل ذلک دیگر
خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا دیگر من اخلص لله اربعین صباحا ظهرت له
ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه و اربعینات را شرائط بسیارست اما آنچه ضرورست هشت است
اول تنهائی دویم پیوسته بر وضو بودن سیوم مداومت ذکر بلا اله الا الله چهارم مداومت بر نفی
پنجم صوم دوام ششم دوام سکوت هفتم مراقبه دوام هشتم ترک اعتراض هم برخدا و هم بر شیخ هر چه از غیب
بدو رسد از قبض و بسط و رنج و راحت و کشادگی و بستگی راضی شود و بر قول و فعل و حال شیخ اعتراض
نکند و چون در خلوت شدائد بسیار است گوید خلوت بسیار خوش است اما بشرطیکه یار یار ما باشد
اے مشاهده او مونس و رفیق ما باشد و من پروانه وار بر شمع جمال او خود را فدا سازم و او شمع آسا
راحت افزای این دل غمدیده و روشن ساز کلبه محنت ما باشد قوله

من آن نگین سلیمان بهیچ نستانم	که گاه گاه برو دست اهرمن باشد

نگین سلیمان کنایه از دنیا که موجب مطیع نمودن خلق است گویند که چون دنانیر و دراهم در عالم
موجود شد ابلیس مر او را بوسه داد و شاد شد که مراعمده وسائل فریب شد معنی آنست که من دنیا
را بهیچ خریدارنیم و چیزی را در بچیزے نستانم از آن که وسیله فریب شیطان است و سرمایه غرور و حرمان
و قصه گم شدن انگشتری سلیمان و نشستن اهرمن بر کرسی بجاے سلیمان ع و بازیافتن آن نگین سلیمان ع
و بر تخت سلطنت نشستن بطور قدیم نزد مفسران بمضمون این آیه مستفاد میگردد و لقد فتنا
سلیمان و القینا علی کرسیه جسدا ثم اناب اما صاحب مدارک التنزیل گوید از جمله اباطیل
یهود است و رسول الله هیچ حدیثے درین باب نفرموده قوله

روا مدار خدایا که در حریم وصال	رقیب محرم و حرمان نصیب من باشد

حریم وصال هنگام موت رقیب محرم شیطان که حاجب در خلوتست یعنی ای بار خدایا

روادار این مباش که در مقام عشق و محبت رقیب که شیطان است محرم ما گردد و ما بفریب او
از دولتِ وصال و محروم مانیم و نیز از رقیب مدعی را گویند مراد زاہد است که منکر عاشقان است یعنی ای
بارِ خدایا روا مدار که زاہد بسبب زہد در حریم وصال رسد و محرم گردد و ما بسبب فتور و قصور که رو دہد
محروم مانیم که جای دیگر گفته ۵ ترسم که صرفه نبرد روز باز خواست * نانِ حلالِ شیخ ز آب حرام ما قوله

همای گو مفگن سایهٔ شرف هرگز	دران دیار که طوطی کم از زغن باشد

یعنی همای معرفت ایزد نا متناهی هرگز پرواز نکناد بر دلی که پیش او طوطی عشق کم از زغن باشد یا
آنکه روی بهی مبیناد آن شهر که در آنجا عاشقان و عارفان کمتر از مقلدان و مرائیان باشند
و قدر و قیمت کسی در آنجا نباشد قوله

بیانِ شوق چه حاجت که حالِ آتشِ دل	توان شناخت ز سوزی که در سخن باشد

آتشِ دل عشق یعنی اظهار شوق و اشتیاق و سوز و درد محتاج بیان نیست چرا که سوز دل عاشق
از سوز سخن او معلوم توان نمود قوله

هوای کوی تو از سر نمی‌رود ما را	غریب را دل آواره در وطن باشد

هوای محبت غریب مسافر عاشق که از شهر اطلاق به تقیید افتاده وطن اشارت بکوی قرب
و عالم اطلاق قوله

بسانِ سوسن اگر ده زبان شود حافظ	چو غنچه پیش تواش مُهر بر دهن باشد

سان مانند مُهر بر دهن باشد ای گنگ باشد غزل

خسروا گوی فلک در خم چوگان تو باد	ساحتِ روی زمین عرصهٔ میدان تو باد

خسرو نام کیخسرو و نام پرویز و هر بادشاه را گویند گوی فلک اضافه بیانیه خم کجی چوگان
چوب بیت کژ که بدان گوی بازند ساحت میدان و کشایش عرصه کشادگی قوله

زلف خاتونِ ظفر شیفتهٔ پرچم تست	دیدهٔ فتح ابد عاشق جولان تو باد

زلفِ خاتونِ ظفر همون ظفر اضافه بیانیه شیفته مشتاق پرچم موی بن ماده گاو کوهی که بر علم
بندند فتح ابد فتح مدام قوله

ایکه انشای عطارد صفتِ کوکبِ تست	عقلِ کل چاکرِ طغرا کشِ دیوان تو باد

۵ این غزل در نعت است ۱۲

عطارد ستاره ایست بدبیر فلک منسوب عقل کل جبرئیل قوله

جلوهٔ طائر طوبےٰ قد چون سرو تو شد	غیرت خلد برین ساحت ایوان تو باد

طائر طوبے ملائکہ یعنے چون تو منظور سواکنان علوی شدهٔ ساحت میدان قوله

نه به تنها حیوانات ونباتات وجماد	هر چه در عالم امرست بفرمان تو باد

هر چه در عالم امرست هر چه در زیر کن آمده است قوله

همه آفاق گرفت وهمه اطراف گشاد	صیت خلق تو که پیوسته نگهبان تو باد

صیت آوازه نگهبان رفیق گویند که هر پیغمبرے هنگام ایذا رسانی مرقوم خود را عذاب خواست چنانچه نوح ع گفت رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا و محمد ص هنگام شکستن دندان فرمود اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِي لِاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ وخلق وے از تحریر وتقریر بیرون است اِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيْمٍ نقلست روزے شخصے پیش علی رض آمد گفت که خلق رسول ص بیان کن فرمود بشرطیکه تو نعمتہاے حق بیان کنی آن شخص گفت نعمتہاے حق تعالے لا تعد ولا تنحصر است کما قال اللہ وَاِنْ تَعُدُّوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا چگونه بیان کنم گفت که حقتعالے نعمت دنیا را قلیل گفته که قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيْلٌ تو از بیان کردن قلیل عاجزی من عظیم را چگونه بیان کنم کقوله تعالی اِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيْمٍ قوله

حافظ خسته باخلاص ثنا خوان تو شد	لطف عام تو شفا بخش ثنا خوان تو باد

اخلاص صفتے است نیکو که حقتعالے بدان امر فرموده که وَاعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ وعمل بنده که از اخلاص عاری باشد قدر جوی ندارد ؎ گر تخم اخلاص در بوم نیست + ازین در کسے چون تو محروم نیست + اخلاص آنست که عمل صالح کنی واز خدایتعالے ثواب طلبی و نه خواهی که ترا آن را ببینند واز براے آن ترا بزرگ دانند من اخلص للہ اربعین صباحا ظهرت ینابیع الحکمة غزل

خوش آمد گل وزان خوشتر نباشد	که در دستت بجز ساغر نباشد

گل کنایه از بهار است که آوان گل ست ونیز ایام جوانی ومشاهده ساغر پیاله شراب قوله

زمان خوشدلی دریاب دُریاب	که دائم در صدف گوهر نباشد

یعنی زمان خوشدلی که آوان مشاهدات است دریاب ای بمشاهده وتفرج آن مشغول شو که این وقت مدام دست نمیدهد چنانچه خود گفته ؎ در دور باده یک دو قدح درکش وبرو + یعنی طمع مدار

وصال دوام را قوله

غنیمت دان و مے خور در گلستان ⁂ که گل تا هفتهٔ دیگر نباشد

غنیمت دان این ایام بهار و یا هنگام جوانی و یا آوان مشاهده را غنیمت دان می خور در گلستان درین دنیا بے نوشی که عشقباز یست مشغول شو که گل تا هفتهٔ دیگر نباشد این آوان گل و موسم جوانی و مشاهده را بقای نیست قوله

عجب راهیست راه عشق کانجا ⁂ کسے سر بر کند کش سر نباشد

کانجا براه عشق سر بر کند سر بر آرد کش سر نباشد که از سر گذشته باشد قوله

ایا پر لعل کرده جام زرین ⁂ ببخشا بر کسے کش زر نباشد

ایا اشاره بمرشد یعنی اے مرشد ما چون جام زرین خود را که کنایه از دل مصفا است پر از مے معرفت و محبت داری قطره ازان برلب تشنگان بادیه هجران که مفلس و بینوا اند و آن کنایه از خود است بریزان مرشد بموجب لا ترد السائل و انکان کافرا فرمود انچه در بیت آینده است قوله

ز من بشنو دل اندر شاهدے بند ⁂ که حسنش بستهٔ زیور نباشد

یعنی سخن ما را بگوش جان بشنو و خود را بستهٔ کمند معشوقے دار که حسن او موقوف علیه زیور نباشد یعنی بعشق محبوب حقیقی چون بتوجهٔ مرشد بمحبت لا تناهی معزز و مکرم گردید بموجب احسن کما احسن الله الیک شیخ را که قبل ازین ناصح خواجه بود ترغیب میدهد و هدایت میکند قوله

بیا اے شیخ در خمخانهٔ ما ⁂ شرابے خور که در کوثر نباشد

شیخ خطاب بزاهد از روے استهزا چنانچه شیخ پاکدامن یعنے اے شیخ بوعدهٔ شراب طهور گرفتار این زهد خشک تا کے مانی بیا در خمخانهٔ ما که مشرب عشق است و شرابے خور که در کوثر نباشد قوله

بشو اوراق گر همدرس مائی ⁂ که علم عشق در دفتر نباشد

یعنی اے عاشق اگر همطریق مائی ترک این علم ظاهری نما که بجز قیل و قالے بیش نیست ؎ علم رسمی سر بسر قیل است و قال ⁂ نه ازو کیفیتے حاصل نه حال ⁂ چرا که علم عشق معرا از بیان است که از مواهب است نه اکسب ؎ قلم بشکن سیاهی ریز کاغذ سوزدم درکش ⁂ حسن این قصهٔ عشق است در دفتر نگنجد قوله

شراب بی خمارم ده خدایا | که با او هیچ دردسر نباشد

هر شرابی که هست خواه شراب صوری خواه عشق صوری آخر الامر خمار رنج و اندوه ندامت می‌دارد الا شراب معنوی که محبت لایتناهی است بنابران گوید شراب بی خمار عشق حقیقی خمار غم و الم قوله

بنام ایزد بتی شیرین لبم هست | که در بتخانهٔ آزر نباشد

بنام ایزد قسم بخدا بت شیرین لب معشوق حقیقی یا مرشد کامل بتخانهٔ آزر دنیا که نقش و نگار صورتها است قوله

بتاج عالم آرایش که خورشید | چنین زیبندهٔ افسر نباشد

بتاج باقسمیه عالم آرا صفت تاج است قوله

بحسن گیرد خطا در نظم حافظ | که هیچش لطف در گوهر نباشد

که هیچش لطف در گوهر نباشد که هیچ هنری و قابلیتی در ذات او نباشد یعنی بی هنر اصلی باشد صاحب جواهر الاسرار فرموده که از آن روزی که سخنوران درین عالم فانی نزول نموده اند هیچکس را اینچنین سخن اتفاق نیفتاده و نخواهد افتاد چنانچه حافظ را والله علی کل شیء قدیر غزل

دیدی ای دل که غم یار دگر بار چه کرد | چون بشد دلبر و با یار وفادار چه کرد

این غزل مبنی بحالت قبض است چون چگونه بشد برفت مخفی گشت دلبر تجلی یار وفادار کنایه از خود قوله

وای از آن نرگس جادو که چه بازی انگیخت | وای از آن مست که با مردم هشیار چه کرد

وای از آن نرگس جادو افسوس که آن چشم جادوانه محبوب چه بازی انگیخت که بیک نگاه آشنا دل ما ربود و باز رو در نقاب کرد و ما را گرفتار انواع غموم و هموم نمود مست تجلی ذاتی و محبوب با مردم هشیار کنایه از خود چه کرد کشت و هیچ مدارا نکرد قوله

اشک من رنگ شفق یافت ز بیمهری یار | طالع بی شفقت بین که درین کار چه کرد

یعنی بسبب بیمهری و بیوفائی و جدائی آن محبوب اشک من ملون برنگ خون گردید درین کار درین عشقبازی و جدائی قوله

برقی از پردهٔ لیلی بدرخشید سحر | وه که با خرمن مجنون دل افگار چه کرد

برق تجلی لیلی معشوق خرمن وجود مجنون دل افگار کنایه از خود چه کرد یعنی بسوخت حاصل این بیت آنکه چون در ابتدا تجلی از تجلیات آن محبوب بر ما ظهور کرد واله و فریفتهٔ آن گردیده سرگردان این بادیهٔ خونخوار گردیدم صوفی خود بین درویش مقلد و منکر طاعن قوله

نیست معلوم که در پردهٔ اسرار چه کرد	ساقیا جام میم ده که نگارندهٔ غیب

نگارندهٔ غیب حق تعالی در پردهٔ اسرار روز ازل و نصیب قوله

کس نداننست که در گردش پرکار چه کرد	آنکه بر نقش زد این دائره مینائی

بر نقش زد پیدا کرد دائره مینائی آسمان و مراد از تمام مصرع حق تعالے گردش پرکار نگام نوشتن قلم بر لوح قوله

یار دیرینه ببینید که با یار چه کرد	برق عشق آتش غم در دل حافظ زد و سوخت

سوخت بفنا رسانید یار دیرینه کنایه از حق تعالے باعتبار صحبت عالم اطلاق یا یار کنایه از خود۔

غزل

خدا را تا کے این بازی توان کرد	دل از من برد و از من نهان کرد

بازی کنایه از نمودن و باز اخفا شدن و این طریقه هم معشوقان صوریست آشکارا و معشوق حقیقی که مشاهدة الابرار بین التجلی و الاستتار قوله

خیالش لطفهاے بیکران کرد	سحر تنهائیم در قصد جان بود

سحر مراد بدایت حال در قصد جان بود باعتبار ریاضت شاقه و اخفا خیال مراد مشاهده و چون مشاهده را ثبات نیست بخیال نسبت داد قوله

که با من نرگس او سرگران کرد	چرا چون لاله خونین دل نباشم

نرگس کنایه از چشم و مراد از چشم ذات [۱] هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ✦ گو عیان بیند وجود کائنات سرگران کرد ناز و اعراض و بے نیازی ان الله لغنی عن العالمین کجا گویم [۲] بکه گویم با این درد دلسوز با این اندوه و غم و الم طبیعت معشوق محمد و مرشد قوله

صراحی گریه و بربط فغان کرد	بدان سان سوخت چون شمعم که بر من

سان مانند صراحی عاشق که مملو از مے عشق است بربط مشتاق که بربط وار بفغان است

[۱] له نسخه گردو و این لفظ با نغمه بازی شده ۱۲

[۲] له والسلام اعلم این نسخ کلام متعوا است ۱۲

یعنی مرا شمع وار بمنزلهٔ بسوخت هر عاشقے که مراد دید و هر مشتاقے که نظر بر من انداخت اشکها از چشم
جاری کرد و آواز فریاد بر داشت قوله

که درد اشتیاقم قصد جان کرد	صبا اگر چاره داری وقت وقتست

صبا کنایه از جذبهٔ صلبیه و مرشد چاره داری علاج میتوانی وقت وقتست وقت علاج است

که یار من چنین گفت و چنان کرد	میان مهربانان کے توان گفت

که یار ما چنین گفت و چنان کرد این بیت مقتضی آنست که زشت ترین عاشق آنست که از معشوق
شکایت کند زیرا که عاشق را با شکایت چه گذر کل فعل من الظریف ظریف و فعل المحبوب محبوب قوله

که تیر چشم آن ابرو کمان کرد	عدو با جان حافظ آن نه کردے

تیر چشم نگاه تیز و مراد تجلی جلالی و صفات قهری ابرو کمان معشوق غزل

تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد	دست در حلقهٔ آن زلف دوتا نتوان کرد

یعنی دست در حلقهٔ آن زلف دوتا که عبارت از جذبهٔ عشق است نمیتوان زد که این کار نیست آسان تا
هر بوالهوسی دست بدان توان زد چنانچه خود گفته ؎ خیال زلف تو پختن نه کار خامان است
که زیر سلسله رفتن طریق عیاریست ✤ و معشوقان در ابتدا لطف و مهربانی و وعدهای دلربائی عاشق
در کار مے آرند تا که واله آن گردیده گرفتار دام محبت گردد ؎ مهربانیهای لیلی کرد مجنون را خراب ؎
ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود ✤ و چون دیدند که گرفتار دام محبت گردید اعراض و بی نیازی
میکنند بنابران گوید تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد زیرا که در عدم بقا هر دو برابر اند قوله آنچه
سعی است من اندر طلبت بنمودم بموجب والذین جاهدوا فینا آنچه از سعی و جهد که بما
نسبت داشت همه بجا آوردم قوله این قدر هست که تغییر قضا نتوان کرد ✤ لیکن بموجب
لا راد لقضائه تغییر قضا نمیتوان نمود رضینا بقضاء الله قوله

بفسونیکه کند خصم رها نتوان کرد	دامن دوست بصد خون دل افتاد بدست

دامن دوست کنایه از عشق است که بواسطهٔ کشیدن دست است بخود خون دل محنت و
مشقت افتاد بدست حاصل گردید و بدست آمد فسون دشمنی و زهر خندگی رها نتوان کرد ترک
نتوان نمود قوله

عارضش را بمثل ماه فلک نتوان خواند | نسبت دوست بهر بی‌سروپا نتوان کرد

عارض رخساره مراد ازان ذات وجمال الٰہی ہر بیسروپا اشاره بماه چون حقتعالےٰ از تشبیه و تمثیل منزه ومبرا است وآنانکه تشبیه داده اند از غلبهٔ اشتیاق خود خواستند که بیان کنند لاجرم تشبیه دادند پس ایشان معذور اند قوله

سرو بالای من آندم که درآید بسماع | چه محل جامهٔ جانرا که قبا نتوان کرد

سرو بالاے معشوق درآید بسماع در شوق ورقص چه محل یعنے البته وبے اختیار جامهٔ جان اضافه بیانیه قبا چاک اے فدا قوله

غیر تم کشت که محبوب جهانی لیکن | روز وشب عربده با خلق خدا نتوان کرد

محبوب جهانی همه کس طالب وعاشق تو اند عربده جنگ قوله

نظر پاک تواند رخ جانان دیدن | که در آئینه نظر جز بصفا نتوان کرد

نظر پاک از آلایش بشریه وهواے نفسانیه باید تا تجلی جمال مطلق در مرایای موجودات ملاحظه کند قوله

مشکل خویش نه در حوصلهٔ دانش ماست | حل این نکته بدین فکر خطا نتوان کرد

خویش یعنی ما حوصلهٔ دانش احاطهٔ فکر یعنے رفع این مشکلها وغموم وهموم که دامنگیر وقت ما گردیده بتدبیر دانش ما نیست این نکته مراد عشق که العشق نقطة فکر خطا کنایه از تدابیر باطله قوله

بجز ابروے تو محراب دل حافظ نیست | طاعت غیر تو در مذهب ما نتوان کرد

اے محبوب من دل حافظ را غیر از ابروے تو که مشاهدهٔ جمال تست محرابے نیست که متوجه او شود بخلاف دیگران که متوجه بمحراب سنگین اند چرا که قبلهٔ عاشقان جمال محبوب است وملتفت بغیر جمال دوست شدن کفر عاشقان است غزل

دانی که چنگ وعود چه تقریر میکنند | پنهان خورید باده که تکفیر میکنند

چنگ وعود نام سازها تقریر بیان معنے آنست که هیچ میدانی که عاشقان کامل چه میفرمایند که باده سخنان عشق ومحبت را علے رؤس الخلائق اظهار میکنند که این مشتی جاهلان عالم نام از کم حوصلگی طاقت دریافت آن ندارند وخفاش وار شعاع آن پرواز نمیتوانند کرد وتکفیر عاشقان برمیخیزند ونیز عشق نهان ورزید تا از شعار شرع برهنه نمائید قوله

ناموس عشق و رونق عشاق میبرند   عیب جوان و سرزنش پیر میکنند

این جاهلان عالم نام نکوهش عشق میکنند و در مذمت عاشقان میکوشند و در عشق ورزی عیب جوان و سرزنش پیر میکنند قوله

گویند رمز عشق مگوئید و مشنوید   مشکل حکایتیست که تقریر میکنند

و آن عاشقان کامل و مشتاقان و اصل میفرمایند که اسرار عشق و حقائق محبت مگوئید و مشنوید و این بسا مشکل است چه لطیفهٔ که در دل است چون سر برکشد چون نهفته ماند قوله

ما از برون در شده مغرور صد فریب   تا خود درون پرده چه تقریر میکنند

برون در بظاهر آرائی قوله

تشویش وقت پیر مغان میدهند باز   این سالکان نگر که چه با پیر میکنند

پیر مغان کنایه از خود میدهند ضمیر بر مقلدان قوله

صد ملک دل به نیم نظر میتوان خرید   خوبان درین معامله تقصیر میکنند

درین معامله اشاره به نیم نگاه کردن و صد ملک بر و خریدن تقصیر کوتاهی قوله

فی الجمله اعتبار مکن بر ثبات دهر   کین کارخانه ایست که تغییر میکنند

ثبات قیام کارخانه خانه که دران کار کنند این کارخانه اشارت بدهر قوله

قومی بجد و جهد نهادند وصل دوست   جمعی دگر حواله بتقدیر میکنند

اشکال این بیت آنست که جد و جهد هم بتقدیر اوست پس مقابل گردانیدن آن بتقدیر چه معنی دارد جواب آنست که روندگان این راه بر دو قسم اند بعضے انواع ریاضات مے کشند و نتائج آنرا می طلبند و مے یابند و کار میسر مے شود و بعضے فضلی اند که جز فضل خدا هیچ نے بینند و توفیق طاعت هم از فضل او مے بینند و عمل را نے بینند باوجود آنکه عمل را ترک نمیکنند این طائفه زودتر بمقصود میرسند پس در مصراع اول مذکور حالت روندگان اول و در دوم مذکور حالت روندگان دوم قوله

جز سیم قلب هیچ نشد حاصل و هنوز   باطل درین خیال که اکسیر میکنند

سیم قلب اعمال ریائی اکسیر دواے کیمیا قوله

مے خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب   چون نیک بنگری همه تزویر میکنند

یعنے اے حافظ مے عشق و محبت بنوش چون بغور نگاه کنی شیخ و مفتی و محتسب و حافظ همه دروغ می فروشند بظاهر صلاح و تقوے و در باطن غل و غش چنانچه گفته ؎ واعظان کین جلوه بر محراب و ممبر میکنند

غزل

در نظر بازی من بے بصران حیرانند	من چنینم که نمودم دگر ایشان دانند

نظر بازی عشقبازی و حسن پرستی بے بصران کنایه از علماء و اهل ظواهر که چشم باطنی ایشان نابینا در فوائح میگوید جمعے میگویند که دانش منحصر در علوم رسمیه است کلا انهم عن ربهم یومئذ لمحجوبون و ابن عباس گوید اگر تفسیر آیة هو الذی خلق سبع سموات و من الارض مثلهن بگویم شما مرا سنگسار کنید و جنید گفته که لا یبلغ احد درجة الحقیقة حتے یشهد فیه الف صدیق بانه زندیق و امام غزالی در احیا نقل میکند از بعضے عرفا که سبب پنهان شدن ابدال از چشم اکثر مردم آنست که ایشان طاقت علماے وقت ندارند براے آنکه این علما نفس الامر جاهلان اند و نزد جاهلان علما اند قوله

عاقلان نقطهٔ پرکار وجود اند ولے	عشق داند که درین دائره سرگردانند

پرکار قلم آهنی که بدان دائره کشند و نقطه که درون دائره مے شود اے عاقلان که اهل ظواهر اند نقطهٔ محبوس پرکار وجود اند اے گرفتار بشریت اند چه از نظر بازی ما عاشقان دریابند که درین دائرهٔ عشق سرگردانند عهد من با لب شیرین دهنان بست خدا من بعرضان کوے جهالت و زاهدان خود کار جز این نمیگویم که عشق و محبت ما با شیرین لبان ازلیست نه امروزی و همیشه با خود مے گویم قوله

لاف عشق و گله از یار زهے لاف دروغ	عشقبازان چنین مستحق هجرانند

اے لاف عشق زدن و باز زبان بشکوه و شکایت کشادن لعنت برین لاف دروغ آرے اینچنین کذابان لائق آنند که در آتش هجران باید سوخت قوله

وصف خورشید بشب پرهٔ اعمے نرسد	که درین آئینه صاحب نظران حیرانند

این شب پرگان اعمے که اهل ظواهر اند چون از نور خورشید حقیقی بے بهره اند و طاقت دیدن ندارند چه دریابند و چه سخن در وصف آن رانند بلکه درین آئینه که ذات محبوب حقیقی

عارفان باللہ حیرانند و کما حقہ درنمی یابند کما قال علیہ السلام ما عرفناک حق معرفتک و لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علے نفسک قوله

مگرم چشم سیاه تو بیاموزد کار — ورنه مستوری و مستی همه کس نتوانند

چشم مراد نور ذات و سیاه باعتبار ستر یعنے مگر مرا نور ذات رہنمائی نماید و التفات توم را از ماسوا بپرداز دو گرنه عاشقی و معشوقی کار ہر کسے نیست قوله

گر شوند آگه از اندیشهٔ ما مغبچگان — بعد ازین خرقهٔ صوفی بگرو نستانند

اندیشه روے ریا چرا که درین راه یکرنگی میباید مغبچگان عاشقان معنے این مصرع آنست اگر عاشقان از ذمائم و قبائح ما فی الضمیر ما واقف گردند خرقهٔ صوفی عشق چنانچه تقوی لباس متقیان و لباس التقوی و صوفی کنایه از خود بگرو نستانند و قعتے و عتبارے نگیرند قوله

گر بنز هتگه ارواح برد بوی تو باد — عقل و جان گوهر هستی به نثار افشانند

یعنے اگر جذبهٔ غلبهٔ تو بوے ترا با ذوق عشق و محبت ترا بمشام جان ما رساند عقل و جان گوهر هستی خود را با دنیا و مافیها را نثار او سازند قوله

جلوه گاه رخ او دیدهٔ من تنها نیست — ماه و خورشید همین آئینه می گردانند

نه تنها منم که در وادی طلب افتاده ام صد هزاران همچو من سرگشتهٔ اویند ماه و خورشید همین آئینه میگردانند یعنے ماه و خورشید شب و روز مانند آئینه داران آئینهٔ خود میگردانند و خواهند که متوجه بایشان شوی قوله

زاهد ار رندی حافظ نکند فهم مراد — دیو بگریزد ازان قوم که قرآن خوانند

یعنے اگر زاهد درنیابد که مراد ما ازین عشقبازی چیست و از ما تنفر نماید عجب نیست که او دیو است و سراسر مکر و ریو و من حافظ و دیوان از قرآن خوانان میگریزند غزل

دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد — شد سوے محتسب و کار بدستوری کرد

این غزل هنگام بسط است دختر رز شراب مراد محبت محتسب کنایه از عقل دستوری اذن یعنے اے دوستان عشق و محبت که چند روز از من مستور گشته بود و تجلیات مشاهدات که منقطع شده بود اکنون سر از دریچه ظهور بر آورد و سوے عقل رفت و گفت که برو من از حضرت حق

ندارند

دستوری گرفته آمده ام تو چه کار داری قوله

آمد از پرده بمجلس عرقش پاک کنید	تا نگویند حریفان که چرا دوری کرد

از پرده اختفا بدیوانگاه اظهار برآمده و عرقی برآورده چنانچه برروی سختی دیدگان و محنت کشیدگان از خجالت و حیا بظهور آید و اینجا کنایه از آثار و علامات سختیهای فراق باشد که هنگام دوستان از معرض طور می آید ظاهر باشد عرق او را پاک کنید - ای استمالت او کنید و اطاعت نمائید و عاجزی ورزید تا حاسدان نگویند که چرا دوری کرد ای بخطاب و عتاب پیش نیاید و نیز معنی آنست که آن دختر رز که از پرده برآمد و به مجلس در آمد علامات سختیهای فراق او را برطرف سازند و باظهار آن نپردازند تا حاسدان را مقام طعنه نباشد و خبردار نباشند و از شماتت حاسدان اتباع است توان و یجعل لکم نورا تمشون به و یغفر لکم والله غفور رحیم لئلا یعلم اهل الکتاب ان لا یقدرون علی شیء من فضل الله قوله

جای آنست که در عقد صلاحش گیرند	دختر مست چنین دعوی مستوری کرد

عقد گره یعنی جای آنست که دختر را در عقد نکاح در آورند و جان پیش بها را در کابینش دهند در جلوه جمال او خود را فانی سازند و هستی باقی خود برطرازند من بعد مستوری نکنند و محتجب نشود قوله

مژدگانی بده ای دل که دگر مطرب عشق	راه مستانه زد و چاره مخموری کرد

مطرب عشق مرشد و اضافه بیانیه راه سرود و راه مستانه زد سرود عشق بسرائید مخموری غم و اندوه قوله

نشگفته گل طبعم ز نسیمش بشگفت	مرغ خوشخوان طرب از برگ گل سوری کرد

نشگفته گل طبعم یعنی گل طبع من که نشگفته بود و غنچه کردار منقبض بود ز نسیمش بشگفت از نسیم توجه آن مطرب عشق بشگفته شد مرغ خوشخوان عبارت از خود برگ گل سوری کنایه از تجلیات قوله

نه بهفت آب که رنگش بصد آتش نرود	آنچه با خرقه صوفی می انگوری کرد

رنگش ضمیر شین برمی انگوری که در مصرع آینده گوید خرقه صوفی کنایه از خودی می انگوری عشق و محبت قوله

حافظ افتادگی از دست مده زانکه حسود	عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد

افتادگی عجز و شکستگی حسود ابلیس عرض بکسر آنچه بستایند و بفتح آنچه مردم را از دنیا دوی

پیش افتد مغروری تکبر غزل

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند	واندران ظلمت شب آبحیاتم دادند

دوش شب گذشته و آوان ماضیه غصّة طعام در گلو ماندن وکنایه از اندوه وخون جگر خوردن و هجران بسر بردن ظلمت تاریکی آبحیات چشمه آیست در ظلمت هرکه آن آب خورد بطول حیات بمیرد

قوله بیخود از شعشعهٔ پرتو ذاتم کردند	باده از جام تجلی بصفاتم دادند

شعشعه روشنی پرتو روشنی وعکس هر چیزے مراد فیض باده شراب مراد مستی تجلی روشنائی و در اصطلاح این طائفه عبارت از انچه ظاهر شود بر قلب از انوار وآن چند قسم است تجلی شهودی و آثاری وافعالی وصفاتی وذاتی ونوری ومعنوی ووجدانی قهری اما تجلی صفاتی آنست که حق را بصفات سبعه ذاتیه که قدرت وحیوٰة وعلم واراده وسمع وبصر وکلام وگاه تجلی صفاتی بنور سیاه نماید یعنے حق را متمثل بنور سیاه بیند قوله

چه مبارک سحرے بود وچه فرخنده شبے	آن شب قدر که این تازه براتم دادند

آن شب قدر شب عزیز ومکرم قوله

من اگر کامروا گشتم وخوشدل چه عجب	مستحق بودم واینها بزکوٰتم دادند

کامروا صاحب مقصد زکوٰة شیخ شرف الدین یحیےٰ منیری نوشته در مکتوبات خود که زکوٰة بر مذهب فقها از دوبیست درم بعد گذشتن سال پنجدرم وبر مذهب فقرا در حال بر دوبیست باید داد وجان بشکرانه بر سر آن باید نهاد عین القضاة همدانی در تمهیدات آورده که الزکوٰة قنطرة الاسلام طائفه که مال دارند خود زکوٰة برایشان واجب آمد امامنید انم که الصدقات للفقراء والمساکین چیست باید دانست که ایشانرا علم آخرتی باشد که لاکنز انفع من العلم از آن کنز علم ورزق که ایشانرا دهند ومن رزقناه منارزقاحسنا قرابتیان ومحبان ومریدان را از ان زکوتے ونصیبے دهند که العلم لایحل منعه آن برقدر حوصلهٔ خلق نثار کنند واین آیة را کار بندند که ومما رزقناهم ینفقون خلق را از معرفت کسب کنت کنزاً مخفیا فاحببت ان اعرف نصیبے دهند وهم صحبتان را اما عامه خلق را از دعای ایشان وبرکتِ ایشان از بلاها ورنجها خلاصی بوده وروز قیامت نیز زکوٰة رحمت خدا نثار کنند هریک هفتاد هزار محجوب ومستحق عقوبت را از اهل بهشت گردانند وکنت کنزاً مخفیاً

مراد گنج رحمت است کہ کتب ربکم علی نفسہ الرحمۃ قولہ

هاتف آن روز بمن مژدهٔ این دولت داد | کہ ببازار غمت صبر و ثباتم دادند

هاتف فرشتہ جور و جفا یعنی تصدیع قولہ

بحیات ابد آن روز رسانید مرا | خط آزادگی از خوف مماتم دادند

حیات ابدی زندگی جاوید آن بقا یعنی خوف ممات ترس مرگ و موت دو نوع است صوری و معنوی صوری بیرون آمدن جان از جسم و معنوی دوری از محبوب و جدائی از معشوق قولہ

بعد ازین روی من و آئینهٔ حسن نگار | کہ درانجا خبر از جلوهٔ ذاتم دادند

بعد ازین الحال آئینہ وصف جمال کنایہ از عشق است قولہ

کیمیائیست عجب بندگی پیر مغان | خاک او گشتم و چندین درجاتم دادند

پیر مغان عاشق کامل قولہ

عاشق آندم کہ بدام سر زلف تو فتاد | گفت کز بند غم و غصہ نجاتم دادند

بند قید سر زلف جذبۂ عشق قولہ

این همہ شهد و شکر کز سخنم میریزند | اجر صبریست کزان شاخ نباتم دادند

شهد و شکر لطائف و ظرائف و حقایق و معارف شاخ نبات قلم و نیز نام معشوقہ قولہ

همت حافظ و انفاس سحرخیزان بود | کہ ز بند غم ایام نجاتم دادند

معنی این بیت آنست کہ سبب خلاص من ازین غموم و هموم توجہ خاطر عاطر درویشان بود غزل

دوش دیدم کہ ملائک در میخانہ زدند | گل آدم بسرشتند و بہ پیمانہ زدند

دوش عالم غیب میخانہ لاهوت و نیز عالم عشق ؎ عالم عشق اے پسر میخانہ ایست معنی آنست کہ عارف میگوید کہ در عالم روحانیت عالم غیب را مشاهده میکردم کہ ملائکہ بواسطہ تجرد و نورانیت ذاتی و لطافت اصلی کہ داشتند خود را افضل دانستہ طالب آن شدند کہ شراب محبت و معرفت از عالم لاهوت کہ ذات است در ظرف استعداد ایشان ریزند و ایشان را مظهر جامعہ گویند قَالُوْٓا اَتَجْعَلُ فِيْهَا مَنْ يُّفْسِدُ فِيْهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ و چون فی نفس الامر استعداد آن مظهر نداشتند در طلب بر ایشان مسدود گشت قَالَ اِنِّیْٓ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ اگرچہ شما بواسطہ

لطافت و نورانیت گمان برید که مظهر جامع و صاحب اینمعانی مائیم اما میدانیم که در شما این استعداد نیست که شما جز بیکجهت ندارید قابل این مظهری او باشد که جامع لطافت و کثافت بود و متحمل بار امانت باشد پس آدم را آفرید خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا و شراب محبت به پیمانه بر خاک آدم ریختند و اورا مظهر جامع گردانیدند و متحمل بار امانت گردید قوله

ساکنان حرم ستر عفاف ملکوت | با من راه نشین بادهٔ مستانه زدند

کنت کنزا مخفیا و مراد ازین مصراع تمام ذات واجب الوجود راه نشین مسافر کنایه از خود بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابری سبیل که هیچ چیز دلبستگی ندارد. معنی آنست که حقتعالی من راه نشین را مخصوص عنایت و کرم خود کرد و مرا از من نجات داده بمحبوبیت و محبت پرداخته قوله

آسمان بار امانت نتوانست کشید | قرعهٔ فال بنام من دیوانه زدند

امانت انا عرضنا الامانة قوله

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه | چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

هفتاد و دو ملت قال ع ستفترق امتی علی ثلث وسبعین فرقة کلهم فی النار الا واحدة وهی ما انا علیه واصحابی یعنی درین هفتاد و دو ملت بنظر قضا و قدر بنگر تا همه را در زیر حکم قضا مغلوب دانسته معذورداری از جهت آنکه قضای ازلی بآن متعلق گشته که اینها حقیقت را نه بینند و چون حقیقت را ندیدند سر و د افسانه که نابینا است سر کردند راه زدن راه گرفتن قوله

شکر ایزد که میان من و او صلح فتاد | حوریان رقص کنان ساغر شکرانه زدند

لله الحمد والمنة که بنوشیدن شراب عشق از اشتغال والتفات بماسوای محبوب بگذشتم و صرف محبت گردیده ام و او بلطف و محبت با ما پیش آمد ساکنان سموات ازینحالت در وجد آمدند. قوله آتش آن نیست که بر شعلهٔ او خندد شمع یعنی آتش آن نیست که در شمع می بینی. آتش آن است که در خرمن پروانه زدند آتش آنست که در سینهٔ عاشق افروخته اند قوله

ما بصد خرمن پندار ز ره چون نرویم | چون ره آدم بیدار بیک دانه زدند

پندار عجب آدم بیدار آدم که خلیفة الرحمان بود از وساوس شیطانی و نفسانی و افکار بود قوله

کس چو حافظ نکشید از رخ اندیشه نقاب | تا سر زلف عروسان سخن شانه زدند

شانه زدن آراسته کردن این بیت مبشر است بران که صاحب جواهر الاسرار نوشته که ازان روزے که سخنوران درین عالم فانی نزول نموده هیچکس را اینچنین سخن اتفاق نیفتاده و نخواهد افتاد درین طور چنانچه حافظ را والله علی کل شیٔ قدیر غزل

دلبر برفت و دلشدگان را خبر نکرد	یاد حریف شهر رفیق سفر نکرد

دلبر معشوق که دلهای عشاق بحسن و کرشمه مے برد دلشدگان عاشقان که دلهای شان از دست رفته حریف شهر کنایه از خود همچنین رفیق سفر قوله

یا بخت من طریق مروت فرو گذاشت	یا او بشاهراه حقیقت گذر نکرد

یا بخت من طریقهٔ بمیروتی را کار فرموده از ما معرض گشت و رود در نقاب گردید شاهراه راه فراخ و شاهراه حقیقت تیمار داری و تفقد غریبان آن جوان ۲ دلاور مرشد جوان باعتبار اصحاب الجنة جرد مرد و دلاور باعتبار اختیار طریق که بس مخوف و خطرناک گوشه نشینان عاشقان که از ما سوی محبوب گوشه گرفته اند قوله

گفتم مگر بگریه دلش مهربان کنم	در سنگ خاره قطرهٔ باران اثر نکرد

مگر بمعنے شک آید و بمعنے تعین و تمنی هم آید یعنے گفتم که شاید دل او بگریه مهربان شود گریه نمودم لیکن در دل محبوب که سنگخاره است گریهٔ ما که قطرهٔ باران است اثر نگردید قوله

در حیرتم که بهر چه شد همدم رقیب	خرمهره هیچکس چو قرین گهر نکرد

بهر چه شد اشاره بمحبوب همدم محب و موافق قرین مصاحب قوله ۔ شوخی نگر که مرغ دلم سودای خام عاشق اضافه بیانیه و خام از نیجبه که انصرام آن از کم کسے مے شود معنی بیت آنست که شوخی مرغ دل ما را ببین با آنکه بال و پر او با آتش عشق سوخته شد ترک عشق نکرده قوله

هر کس که دید روی تو بوسید چشم من	کارے که کرد دیدهٔ من بے بصر نکرد

هر کس که دید در مابین هر دو این بیت لفظ بر آنکه مقدر ست بی بصر نکرد ای به نابینائی نکرده بل از روی کمال بینائی

غزل ح　در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد	عشق پیدا شد و آتش بهمه عالم زد

یعنی روز میثاق روشنی حسن تو از هویته دم زد عشق که اعلے ترین مرتبهٔ محبت است در وجود آمد هویت پیدا گشت و آتش بهمه عالم زد یعنے ای محبوب من روز ازل پرتو حسن تو از تجلی جمالی ظاهر گردید

---

۱ این غزل در سفر مرشد فرموده ۱۲　۲ والله اعلم این شرح کدام شعر است ۱۲　۳ این شعر هم در نسخ موجود نیست ۱۲

ازان تجلی عشق رو بظهور آورد و آتش خود در همه عالم زد اے خود را بهمه عالمیان ظاهر و باهر ساخت قوله

جلوه کرد رخت دید ملک عشق نداشت　　عین آتش شده زین غیرت و بر آدم زد

ے محبوب بامن رخ تو که تجلی عشق است از مکمن خفا بعرصهٔ ظهور در آمد و بر عالمیان ظاهر و باهر ساخت
ظر ملائکه چون بینائی عشق نداشتند ازان اعراض کردند و آن تجلی عشق ازین غیرت سراسر آتش
گردید و بر آدم زد این بیت تلمیح بآیهٔ انا عرضنا الامانة قوله

عقل میخواست کزین شعله چراغ افروزد　　برق غیرت بدرخشید و جهان برهم زد

ق تعالی عشق را بر همه اشیا گزید عقل را ازین رشک آمد سالک ازین معنی خبر میدهد برق غیرت
شق جهان یعنے جهان عقل قوله

مدعی خواست که آید بتماشاگهِ راز　　دست غیب آمد و بر سینهٔ نامحرم زد

مدعی ابلیس تماشاگه راز دلِ آدم که محل اسرار بود نقل است که ابلیس را روزے گذر بشهرستان
وجود آدم افتاد خواست تا تفحص حد و جهات شهر وجود کند ابلیس انگشتے بر کالبد آدم زد صدائے
بر آمد همچون کوره مجاهده بخته باشد اهل تحقیق گویند که آن صدا از دست بیگانه بود چون ابلیس آن
آواز شنید رو سوے اتباع خود کرد و گفت غم مخورید خلق مجوفست مخلوقست میان تهی مستلزم نقصان
اے یاران من شما یکساعت توقف کنید تا در باطن او در آیم و منافذ او را به بینم آنگاه شما را از حقیقت
کار آگاه گردانم این بگفت و در باطن او در آمد عرصه دید بس آراسته و خزینه بنقود هر دو کون
پیراسته هر چه در عالم آفاق بود در حقهٔ قالب آدم یافت ابلیس در شهرستان وجود آدم سیر میکرد
تا بقصر در بسته و حقهٔ سر بسته دل رسید هر چند جهد کرد تا در قبهٔ دل آدم در آید راه نیافت بلکه دست
قدرت پیدا شد و بر سینهٔ ابلیس زد و بدر ساخت چون ابلیس از جوف آدم بیرون آمد و گفت
شهرستان این جوف آسانست اما خزینهٔ ایست استوار مملو از جواهر اسرار هر چند اهتمام نمود
گرہے ازین سر رشته نکشود قوله

دیگران قرعهٔ قسمت همه بر عیش زدند　　دل غمدیدهٔ ما بود که هم بر غم زد

یعنے همه قرعها قسمت خود را بر عیش زده تن آسانی گزیدند و از حمل بار امانت متحرز گردیدند دل
غمدیدهٔ ما بود که از کمال نادانی و ستم این بار امانت را بر داشت و قرعهٔ قسمت خود را بر غم زد

واز بر داشت آن هیچ دم نزد کما قال انا عرضنا الخ قوله

دست در حلقهٔ آن زلف خم اندر خم زد	جان علوی هوس چاه زنخدان تو داشت

نزد صوفیه حق تعالی را تعینات و مراتب تنزلات است بعضی مراتب آنکه گویند چنانچه لاهوت و جبروت لاهوت عبارت از ذات حق بحت که معلو بست او بذات خویش نه بعلمے زائد بر ذات جبروت مراد از صور علمیه با سماء الٰهی و بعضے را مراتب کونیه مینامند چنانچه عالم ملکوت و شهادت از چاه زنخدان مرتبهٔ الوهیت یا تجلی واحد القهاری مراد باشد ازانکه استیلای هریک ازان در هلاک وجود سالک است و مهر واحد بصفة من الماء کل شئ حی موصوف است که سالک را بمرتبهٔ بقا بعد الفنا میرساند و لاهوت را بمعنے حیات سازی در جمیع ممکنات باب نسبت تمام است زلف خم اندر خم یقین عارف که وجود عارف باشد باعتبار جمعیت اسماء جمالیه و جلالیه غزل

تا ابد جام مرادش همدم جانی بود	در ازل هر کو بفیض دولت ارزانی بود

دولت کنایه از عشق ارزانی بود سزاوار بود یعنے هر که حصول عشق از ازل نمود به همدم رفیق و همراه قوله

گفتم این شاخ ار دهد بار پشیمانی بود	من همان ساعت که از می خواستم شد توبه کار

توبه کار توبه کننده این شاخ کنایت تعبره از می قوله

همچو گل بر خرقه می رنگ مسلمانی بود	خود گرفتم کافگنم سجاده چون سوسن بر آب

فرض کردم که همچو سوسن سجاده بر آب افگنم یعنے در زهد بجاے باشم که مدام بر سجاده نشسته باشم یا آنکه بسبب زهد بدرجه رسم که برروے آب روم چه حاصل مسلمانی همانوقت میسر آید که مانند گل وجود غرق رنگ میگرددا ے غرق مے عشق گردم قوله

بادهٔ ریحانی و معشوق ریحانی بود	خوش بود خلوت هم ای صوفی ولیکن گروو

بادهٔ ریحان شراب خوشبو معشوق ریحانی معشوق سبز رنگ و فرحت بخش قوله

جام می نگرفتن از جانان گرانجانی بود	مجلس انس و بهار و بحث عشق اندر میان

مجلس امن صحبت مرشد بهار جوانی بحث عشق حقائق و معارف جام مے نگرفتن از جانان حصول مشاهدهٔ معشوق نمودن گران جانی بے نصیبی قوله

تعین

انس

خلوت ما را فروغ از عکس جام باده باد ‌‌‌‌ ‌ ‌ زانکه کنج اہل دل باید که نورانی بود

فروغ روشنی شمع روے یار اضافه بیانیه جام کنایه روے محبوب و نیز عشق از ذکر سبب و ارادہ مسبب اہل دل عاشق قوله

ہمت عالی طلب جام مرصع گو مباش ‌ ‌ رند را آب عنب یاقوت رمانی بود

ہمتے عالی طلب ان الله یحب المعالی الہمم جامِ مرصع دل صفا رند کنایت از عاشق آب عنب شراب انگوری رمانی برنگ انار اے سرخ قوله

اگرچه بی‌سامان نماید کار ما سهلش مبین ‌ ‌ کاندرین کشور گدائی رشک سلطانی بود

سامان ساز و زیب کنایه از مشیخت سهلش مبین بنظر حقارت بسوی کار ما منگر اندرین کشور اشارت بعشق قوله

نیکنامی خواہی اے دل با بدان صحبت مدار ‌ ‌ خودپسندی جانِ من برہان نادانی بود

نیکنامی عاشقی بدان کنایه از محرومان عشق این مصرع موافق این بیت سه با عاشقان نشین و همه عاشقی گزین با ہر که نیست عاشق یکدم مشو قرین خودپرستی زہد ریائی و خودبینی برہان دلیل قوله

دی عزیزی گفت حافظ میخورد پنهان شراب ‌ ‌ اے عزیز من گناه آن به که پنهانی شود

پنهانی مخفی و پوشیده سه گناه کردن پنهان به از عبادت فاش غزل

دمے با غم بسر بردن جهان یکسر نمی ارزد ‌ ‌ بمی بفروش دلق ما کزین بهتر نمی ارزد

معنے آنست دنیا که جاے عبور است نه مقام فرح و سرور و مکان محنت و الم است نه سرائے عیش و حضور اگر صد سال اوقات بعشرت گذرانیده که عاقبت کنگره قصر حیات بسنگ اجل خلل پذیرفته چه خوش گفته دم با غم بسر بردن الخ مے کنایه از عشق دلق کنایه از وجود قوله

بکوے مے فروشانش بجامی بر نمیگیرند ‌ ‌ زہے سجادهٔ تقوی که یک ساغر نمی ارزد

مے فروشان عاشقان و ضمیر شین بر دلق زہد و سجاده که در مصرع آینده است بجامی در نمیگیرند عوض آن زہد جامی نمیدہند قوله

رقیبم سرزنشها کرد کزین باب رخ برتاب ‌ ‌ چه افتاد این سر ما را که خاک در نمی ارزد

رقیبم سرزنشها کرد خواجه از نامساعدی بخت تیره شکایت کرده است بدین و تیره که رقیبم سرزنشها کرد این باب اشارت بدر معشوق چه افتاد چه واقع شده و چه حالست که خاک در نمی ارزد

که قیمت این ندارد که بر خاک در گذارند قوله

شکوهِ تاجِ سلطانی که بیمِ جان درو درجست	کلاهی دلکش ست اما بترکِ سر نمی ارزد

شکوه تاج سلطانی مناصب دنیا و عروج کلاهے دلکشست بغایت شیرین و دلفریب ست قال الدنیا حلو خضر بترک سر نمی ارزد اما نزد عاقل قیمت آن ندارد که در بدل آن ترک سر کنند قوله

بس آسان مینمود اول غمِ دریا ببوی در	غلط گفتم که یک طوفان بصد گوهر نمی ارزد

دریا کنایه از عشق در کنایه از محبوب یک غمے ازان که بمنزلهٔ طوفان است حاصل آنکه سالهاے دراز در بحر امل بکشتی عمل بنشستم و مهار قطار رخت هوا و هوس مانند تجار سرگردان با مید سود فراوان در بیابان خوف و خطر گشتم و بعد از حصول مشقت بسیار که کشیدم میگویم بس آسان مینمود الخ قوله

بشو این نقشِ دلبندی که در بازار یکرنگی	دلق ملمعهای گوناگون مے احمر نمی ارزد

نقش دلبندی ریا و سالوس بازار یکرنگی مقام عشق و وحدت ملمعهای گوناگون لباس زاهدان و اشکال صور وهمیه و خیالیه نمایشهاے ملمعات که مے نماید و فی الحقیقة نیستند مے احمر مستی مطلق و محبت خالص یعنے این ریا و سالوس دور کن که در بازار وحدت عشاق آن آشکال وهمیه صور خیالیه محبت خالص و مستی مطلق نمی ارزد قوله . برو گنج قناعت جو بکنج عافیت بنشین برداده حق از گنج و رنج راضی باش و تنگدل مباش که یکدم تنگدل بودن بحر و بر نمی ارزد تنگدلی یک دم بعوض بحر و بر نباید خرید قوله . ترا آن به که روی خود ز مشتاقان بپوشانی خطاب بمحبوب است که اے شاه سریر لطافت ترا آن بهتر است که از مشتاقان رو در نقاب نشوی که شادی جهانگیری غم لشکر نمی ارزد که شادی سلطنت را مناسب آن نیست که لشکر را گرفتار غم دارد قوله

دیار و یار مردم را مقید میکند لیکن	چه جای پارس کین محنت جهان یکسر نمی ارزد

دیار و یار وجود باعتبار ظهور نور حقیقی - قوله

چو حافظ در قناعت کوش و از دنیای دون بگذر	که یک جو منتِ دونان بصد من زر نمی ارزد

در قناعت کوش اے بما حصل راضی باش دونان دنیا داران و اهل ظواهر بصد من زر کنایه کر و فر و صفا ظاهری غزل

دلم بی جمالش صفاے ندارد	چو بیگانه کاشناے ندارد

یعنی بے مشاهدهٔ جمال محبوب دل من چون بیگانه ایست که در شهر در آید و هیچ آشنائی نداشته باشد اخلاوی و فر قوله

قماشِ دلِ پاکِ عشاقِ مسکین	ببازارِ حسنش بهاے ندارد

دلق ملمعی مراد وجوه ۱۲

دیار یار سے ولایت شیراز مراد از ان وجود با عتبار نسبت ۱۲

قماش بضم متاع خانه اے رخت قوله

دلا جام و ساقی گلرخ طلب کن
که چون گل زمانه بقاے ندارد

جام کنایه از روے و نیز شراب از ذکر سبب و اراده مسبب مراد عشق ساقی گل رخ معشوق و نیز مرشد که چون گل زمانه بقاے ندارد یعنی زمانه مانند گل بی بقا است که بیش از دو سه روز نپاید قوله

همه چیز دارد دلارام لیکن
دریغا که با ما وفاے ندارد

با ما وفاے ندارد بتفقد حال ما نمے پردازد قوله

اگرچه دلم رفت لیکن غمش نیست
بجز آن خم زلف جاے ندارد

خم زلف جذبه عشق قوله

چو ماهست روشن که بے مهرویش
دل و جان حافظ صفاے ندارد

رویش ضمیر بر محبوب درین بیت تقلیب است یعنی دل و جان حافظ اگرچه همچو ماه روشن است اما بے آفتاب روے او هیچ ضیاے ندارد که نور القمر مستفاد من نور الشمس غزل

دلم جز مهر مهرویان طریقے بر نمیگیرد
ز هر در میدهم پندش ولیکن در نمیگیرد

مهر مهرویان عشق محبوبان هر در هر نوع و هر قسم در نمیگیرد اثر نمیکند قوله

خدارا اے نصیحت گو حدیث از خط ساقی گو
که نقشے در خیال ما ازین خوشتر نمیگیرد

خدارا بواسطه خدا خط ساقی جمال با کمال محبوب چه کمال جمال بخط است ازین کنایه بخط ساقی قوله

صراحی میکشم پنهان و مردم دفتر انگارند
عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد

صراحی میکشم پنهان عشق پنهان مے ورزم مردم دفتر انگارند مردمان زهد و پارسائی خیال میکنند این زرق اشاره بمضمون مصرعه اول عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد اگر آتش مکر و فریب در دفتر پارسائی نمیگیرد و زهد و ریائے سوزد عجب است قوله

سخن در احتیاج ما و استغناے معشوقست
چه سود افسونگری اے دل که در دلبر نمیگیرد

اشاره بمضمون والله الغنی وانتم الفقراء افسونگری تملق کنایه از زهد و ریاضت نمیگیرد اثر نمیکند و مقبول خاطر وی نمیشود قوله

من از پیر مغان دیدم کرامتهاے مردانه
که این دلق ریائی را بجاے بر نمیگیرد

این دلق ریائی وجود موہوم وطاعت ریائی پیر میفروشان مرشد وضمیر شیرین بر دلق ریائی بجامی درنمیگیرد عوض آن جامے نمید ہد رنگ فائده وخوشی وحیات وشیرینی کار ازین اشاره بیاد پیر مغان مرشد کامل ہمتہاے مردانه عالی ہمتی دلق گدائی وجود موہوم وزہد ریائی بیک جو بر نمیگیرد بجوے نمیخرد ازان رو بواسطۂ آن یاران عاشقان صفا صدق واخلاص مے لعل کنایت از می محبت وعشق قوله

نصیحت کم کن و مارا بفریاد دف ونی بخش　　که غیر از راستی نقشے درین جوہر نمیگیرد

راستی صدق درین جوہر اشاره بے لعل یعنی عاشقان را درعشق تو صدق واخلاص ازانست که غیر از صدق درعشق پیش رفت نمے شود قوله

چه خوش صید دلم کردی بنازم چشم مستت را　　که کس مرغان وحشی را ازین خوشتر نمیگیرد

عاشقان ۱۲ — ازین صید کردن ۱۲

معنے آنست که مفاخرت بچشم مست تو که مشاہدۂ جمال تو میکنم که دل مرا بچه وجه نیکو صید کرده ای بیک نگاه بدام عشق درآورده که ہیچکس مرغان وحشی را باین طرز در دام نمے آرد قوله

سر و چشمی باین خوبی تو گوئی چشم ازو برگیر　　برو کین وعظ بے معنی مرا در سر نمیگیرد

تو گوئی خطاب بواعظ کین وعظ - اشاره بترک دیدن محبوب قوله

نصیحت گوی رندان را که با حکم قضا جنگست　　دلش بس تنگ می بینم چرا ساغر نمیگیرد

رندان عاشقان با حکم قضا جنگست چرا که غیر از نوشتۂ ازلی از ہیچکس بوجود نمے آید بس تنگ کم حوصله قوله

من این آئینه را روزی بدست آرم سکندروار　　اگر میگیرد این آتش زمانی ور نمیگیرد

آئینه در اصل بر دو نوع ست یکے آہنین ہدر که سر تراشان دارند وآن مصنع سکندر ست دوم آئینه طلسم چون سکندر سکندریه بنا کرد در حد فرنگ کناره دریا براے دفع شر فرنگیان مناره بنا کرد وآئینه حکمت وطلسم ساخته ارسطو بر آن نهاد و دیدبانان نصب کرد تا خیر وشر استعداد آمدن فرنگیان مقهور شد و دیدبانان غفلت ورزیدند تا سه بار فرنگیان بمعاقصۂ اہل سکندریه را غافل فرو گرفتند وا سکندریه را خراب کردند وآن آئینه را درمیان دریا انداختند چون سکندر از گشت جہان مراجعت نمود اسکندریه را باز بنا کرد وارسطو حکمتے ساخت آئینه غریق از قعر دریا بر جهید وبر سر مناره نشست پس فرنگیان

لا یخفی که این شعر بر وطن منقول شده از بعضی نسخ دیگر بیان میکنند ۱۲

بازغالب نشدند ۱۲ من ابراهیمشاهی - اینجا مراد از آئینهٔ دل مصفا یعنی من سکندروار این آئینهٔ دل را آن زمان بدست آرم که این آتش عشق زمانی در و اثر نکند مشکل اینست که اگر این آتش عشق افروخته میشود زمانی توقف و استعانت نمیکند قوله

خدارا رحمی ای منعم که درویش سر کویت
درے دیگر نمیداند رہی دیگر نمی گیرد

خدارا بواسطهٔ خدا ای منعم اشاره بمحبوب درویش سر کویت کنایت از خود درے دیگر نمیداند رہے دیگر نمی گیرد غیر از در تو درے نمیداند و سوای راه عشق تو راہے نے شناسد قوله

باین شعر تر و شیرین ز شاهنشه عجب دارم
که سر تا پاے حافظ را چرا در زر نمیگیرد

شعر تر شعرے را گویند که در وے هیچ گرفتگی و تقیید نباشد ۱۲ من مجمع الصنائع شیرین فصیح و بلیغ غزل

دلے که غیب نماییست جام جم دارد
ز خاتمے که دمے گم شود چه غم دارد

غیب نماییست مصفا است و صاحب مشاهده است جام جم دارد مطلع بر مغیبات بمنزلهٔ جام جم و آن پیاله بود ساختهٔ جمشید که حکما بامر او ساخته بودند و راز هفت فلک در و مشاهده کردے خاتم کنایه از یاد محبوب دمے گم شود سهو نماید معنے مصرع ثانی آنکه از یاد محبوب در وقتے از اوقات که باز ماند چه غم چه یاد مر غائب را است و صاحب مشاهده را مشاهده عین یاد است قوله

بخط و خال گدایان مده خزینهٔ دل
بدست شاه وشے ده که محترم دارد

خط و خال حسن و جمال گدایان محبوبان مجاز مده خزینهٔ دل دلبستگی مثنا شاه وشے یعنی آن محبوبی که محترم وار دبحرمت دل تو کوشد قوله

مراد دل ز که جویم که نیست دلداری
که جلوهٔ نظر و شیوهٔ کرم دارد

دلداری اینچنین دلداری جلوه نظر و شیوه کرم دارد هم صاحب جمال باشد و هم صاحب کرم قوله

دلم که لاف تجرد زدی کنون صد شغل
ببوے زلف تو با باد صبحدم دارد

شغل کار و تعلق باد صبحدم جذبهٔ و مرشد قوله

نه هر درخت تحمل کند جفاے خزان
غلام همت سروم که این قدم دارد

هر درخت هر عاشق و سالک خزان شدائد و بلیات سرو عاشق کامل این قدم اشاره تحمل جفاے خزان قوله

رسید موسم آن کز طرب چو نرگس مست
نهد بپاے قدح ہر کہ شش درم دارد

موسم آن کنایہ از ایام بہار نہد بپاے قدح یعنے قدح بر دارد کذا فی موید الفضلا ہر کہ شش درم دارد اگرچہ اندک مال دارد آنہم مصروف مے سازد قولہ

زرا زبہاے مے اکنون چو گل دریغ مدار
کہ عقل کل بصدت عیب متہم دارد

یعنے از وسعت و قدرت آنچہ داری الحال در عشقبازی مصروف دار چنانچہ گل در ایام بہار می شگفد و تمامی زر را کہ زردی میان گل است بیرون مے آرد و ظاہر مے سازد و پوشیدہ نمی دارد و الا نہ عقل کل کہ عقل کامل است یا مرشد بصد عیب ترا متہم مے سازد قولہ

ز سر غیب کس آگاہ نیست قصہ مخوان
کدام محرم دل رہ درین حرم دارد

ز سر غیب عاقبت کار کس آگاہ نیست کسے علمے ندارد قصہ مخوان گفتگو مکن محرم دل صاحب دل رہ درین حرم دارد حرم اشارہ بوقوف عاقبت کار قولہ

ز جیب خرقۂ حافظ چہ طرف بتوان بست
کہ ما صمد طلبیدیم و او صنم دارد

طرف بتوان بست امید توان داشت صمد اسم حق مراد عشق کہ اسم ذاتی حق است صنم مراد ہواے نفسانیہ غزل

دی پیر مے فروش کہ ذکرش بخیر باد
گفتا شراب نوش و غم دل ببر ز یاد

دی زمانہ گذشتہ پیر مے فروش محمد علیہ السلام شراب نوش بعشق کوش قولہ

گفتم بباد میدہدم بادہ ننگ و نام
گفتا قبول کن سخن و ہرچہ باد اباد

یعنے بادۂ عشق ننگ و نام من برباد میدہد و رسواے عالم مے سازد قولہ

سود و زیان و مایہ چو خواہد شدن ز دست
از بہر این معاملہ غمگین مباش و شاد

سود و زیان مایۂ نیکنامی و بدنامی زندگی چو خواہد شدن ز دست آخر الامر رفتنی است این معاملہ گفتن نیک و بد قولہ

بادت بدست باشد اگر دل نہی بہیچ
در معرضے کہ تخت سلیمان رود بباد

بادت بدست باشد یعنی حاصل و لاینفع گر دل نہی بہیچ بدنیا و تعلقات او راضی و مائل باشی در معرضے در جاے سلیمان علیہ السلام پسر داود پیغمبر علیہ السلام بادشاہ تمام ملک انس و جن از شرق تا غرب و از جنوب تا شمال و بساط سہ فرسنخ در سہ فرسنخ بگستر انیدی و پرندگان در ہوا پر در پر بافتندے کہ یک ذرہ شعاع آفتاب بر ایشان نیفتادی و باد آن بساط را یکماہہ راہ مانند و مثلہ شبانگاہ بردے کما قال اللہ غدوہا شہر و رواحہا شہر قولہ

نے خار گل نباشد و بے نیش نوش ہم
تدبیر چیست وضع جہان اینچنین فتاد

نی خار گل نباشد بے تصدیع راحت نباشد بے نیش نوش بے الم آرام وضع جہان اینچنین فتاد طریق زمانہ بدین نہج است

پرکن زبادہ جام دما دم بگوش ہوش	بشنو از و حکایت جمشید و کیقباد

جام کنایہ از دل جمشید و کیقباد نام بادشاہان عالی قدر مراد از عرفاء کامل۔ قولہ

در آرزوے آنکہ رسد دل براحتے	جان در درون سینہ غم عشق او نہاد

در آرزوے آنکہ بواسطہ آنکہ رسد دل براحتے دل حصول راحت نماید جان در درون سینہ غم عشق را نہاد جان اختیار عشق کرد قولہ

حافظ گرت ز پند حکیمان ملالت است	کوتہ کنیم قصہ کہ عمرت دراز باد

حکیمان عارفان و ناصحان غزل

دل من بدور رویت ز چمن فراغ دارد	کہ سرو پاے بند است و چو لالہ داغ دارد

بدور رویت بسبب مشاہدۂ تو بچمن معروف و دنیا۔ اے محبوب من دل من بسبب مشاہدۂ رو تو یا عشق تو احتیاج بچمن ندارد و مشتاق لالہ و نسرین نیست زیرا کہ چون سرو مقید بعشق است و چون لالہ داغدار محبت است نقلست کہ رابعہ بصری روے از ہمہ برتافتہ و بکنج عزلت خزیدہ بود و در مشاہدۂ معشوق مشغول چون ایام بہار شد خادمی بدر آمد کہ یا رابعہ ایام بہار است بدر آئی تا مشاہدۂ صنع صانع نمائی گفت تو درون آئی تا مشاہدۂ صانع نمائی کسے را کہ بمشاہدۂ صانع کار است بمصنوع چہ کار است قولہ

سر ما فرو نیارد بکمان ابروے کس	کہ درون گوشہ گیران ز جہان فراغ دارد

یعنی اے محبوب من بدولت محبت تو دل من بحسن و جمال ہیچ محبوبی متوجہ نمیشود عاشقان بما سوا کارے ندارند کہ خلوت گزیدہ را بتماشا چہ حاجت است قولہ

شب تیرہ چون سر آرم رہ پیچ پیچ زلفش	مگر آنکہ شمع رویش برہم چراغ دارد

شب تیرہ یعنی درین دنیا کہ بمنزلۂ شبے است تاریک چون سر آرم چگونہ بانصرام رسانم رہ پیچ پیچ زلفش طریق محبت و عشق او اروئش مشاہدۂ ذات او برہم چراغ دارد چراغ راہ من گردد و ہادی من شود قولہ

ز بنفشہ تاب دارم کہ ز زلف او زند دم	تو سیاہ کم بہا بین کہ چہ در دماغ دارد

بنفشہ نام گلی است کہ بزلف نسبت کنند تاب ارم در تاب ہستم کہ ز زلف او زند دم دعوی ہمسری زلف آن محبوب کند سیاہ کم بہا غلام کم بہا اشارت بنفشہ کہ در دماغ دارد بچہ حد دماغ دارد۔ قولہ

من و شمع صبحگاہی سزد ار بہم بگریم	کہ بسوختیم و از ما بت ما فراغ دارد

فراغ فرصت یعنی اگر من و شمع صبحگاہی باہم بگریم سزد چرا کہ لمحہ از یاد آن غافل نبودہ ام و آنچہ طریق محبت است بطریق نیاز مرعی داشتہ ام و آن ماہ بمہر ہرگز رحم بمن نکردہ قولہ

بفروغ چهره زلفش ره دین زند همه شب ÷ فروغ چهره شهود ذات زلف عالم کثرت وشهادت یعنی تعینات وچون بعضے از اهل شهود مشاهده ذات در هر تعینات نموده متوجه الیه او ے شوند وهم بدان مقید میشوند واز عروج باز میمانند پس میگوید چه دلاور است دزدی که بکف چراغ دارد- دلاور اشاره بزلف چراغ اشاره بذات قوله

سزدار چو برهمن که درین چمن بگریم ... طرب آشیان بلبل بنگر که زاغ دارد

درین چمن یعنی دنیا طرب آشیان بلبل مقام عارفانِ کامل که ارشاد وشیخت ست زاغ ناقصان ومقلدان قوله

بچمن خرام وبنگر بر تخت گل که لاله ... بندیم شاه ماند که بکف ایاغ دارد

چمن کنایه از مجلس مرشد تخت گل همان چمن لاله کنایه از مرشد بندیم شاه ماند بمنزله نائب رسول ؑ است الشیخ فی قومه کالنبی فی امته بکف ایاغ دارد مستغرق می نوشی ست قوله

سر درسِ عشق دارد دل دردمندِ حافظ ... که نه خاطر تماشا نه هوای باغ دارد

سر درس عشق دارد غیر از ذکر عشق گفتگوے ندارد که سر وبرگ چیز دیگر ندارد غزل

درخت دوستی بنشان که کام دل ببار آرد ... نهال دشمنی برکن که رنج بیشمار آرد

درخت دوستی عشق بنشان حاصل کن کام دل ببار آرد بوصلِ محبوب رسی نهال دشمنی انکار ومخالفت که رنج بیشمار آرد مدام بهجران سپارد- قوله

چو مهمانِ خراباتی بعزت باش با رندان ... که دردسر کشی جانان گرت مستی خمار آرد

بعزت یعنی درین دنیا یا بتواضع صحبت رندان عاشقان دردسر کشی پشیمان شوی گرت مستی خمار آرد عوض مستی که هنگام رقت توگردد خمار کدورت وملالت طبع قوله

شب صحبت غنیمت دان که بعد از روزگار ما ... بسے گردش کند گردون بسے لیل ونهار آرد

بعد از روزگار ما بعد از مردن ما قوله

عماری دار لیلی را که مهد ماه در حکم است ... خدا را در دل اندازش که بر مجنون گذار آرد

عماری دار مرشد لیلی محبوب حقیقی مهد ماه در حکم است مهد آنماه که محبوب حقیقی است در اختیار اوست مجنون کنایه از خود قوله

بہار عمر خواہ ایدل وگرنہ اینچنین ہر سال ‖ چو نسرین صد گل آرد بار و چون بلبل ہزار آرد

بہار عمر خواہ زندگی باید این چمن یعنی دنیا چو نسرین صد گل آرد بار و چون بلبل ہزار آرد ہزاران معشوق و ہزاران عاشق در دنیا ظہور ے نمایند قولہ

خدارا چون دل ریشم قرارے بستہ با زلفت ‖ بفرما لعل نوشین را کہ جانم با قرار آرد

خدارا بواسطہ خدا زلف کنایہ از جذبہ عشق لعل نوشین کنایہ از فضل منطقی جان را با قرار آرد جان را تسلی دہد قولہ

ز کار افتادۂ ایدل کہ صد من بار غم داری ‖ برو یکجرعہ مے درکش کہ در حالت بکار آرد

ز کار افتادۂ ایدل یعنی عاشق ہستی یار در برداشتن کامل نشدۂ و تغافل مورزی جرعہ سخن عشق و محبت کہ در حالت بکار آرد ترا در عشق چالاک سازد قولہ

درین باغ از خدا خواہد درین پیرانہ سر حافظ ‖ نشیند بر لب جوے و سروے در کنار آرد

درین باغ اشارہ بدنیا باعتبار ظہورات متنوعہ سروے محبوبے غزل

دلا بسوز کہ سوز تو کارہا بکند ‖ نیاز نیم شبی دفع صد بلا بکند

سوز تو سوختن تو در عشق و محبت قولہ

عتاب یار پریچہرہ عاشقانہ بکش ‖ کہ یک کرشمہ تلافی صد جفا بکند

عتاب سرزنش عاشقانہ مانند عاشقان کرشمہ ظہور تجلی تلافی بدلہ قولہ

طبیب عشق مسیحا دمست و مشفق لیک ‖ چو درد در تو نبیند کرا دوا بکند

طبیب عشق مرشد و نیز اضافہ بیانیہ قولہ

ز ملک تا ملکوتش حجاب بردارند ‖ ہر آنکہ خدمت جام جہان نما بکند

ملک دنیا مراد ناسوت ملکوت عالمے است از عوالم اربعہ بالاتر از ناسوت حجاب بردارند مکشوف او سازند جام جہان نما دل عارف کامل یعنی از عرش تا فرش مکشوف او سازند ہر کہ در مراقبہ دل خود کوشد کہ منبع جمیع مکاشفات قلب است قال اللہ تعالے فانہا لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور قولہ

تو با خدائے خود انداز کار و دل خوش دار ‖ کہ رحم اگر نکند مدعی خدا بکند

تو با خدای خود انداز که من یتوکل علی الله فهو حسبه خدا بکند لانه ارحم الراحمین قوله

بوقت فاتحهٔ صبح یک دعا بکند	زبخت خفته ملولم بود که بیداری

بیداری اهل دلی فاتحه کشایش فاتحهٔ صبح سحرگاه و فاتحه که بصبح خوانند قوله

مگر دلالت این دولتش صبا بکند	بسوخت حافظ و بوی ز زلف یار نبرد

دلالت رهنمائی و مشاطگی این دولت اشاره ببوی زلف و ضمیر شین بحافظ صبا فیض الهی و مرشد غزل

تعبیر رفت کار بدولت حواله بود	دیدم بخواب خوش که بدستم پیاله بود

بدانکه دیدن این بخواب تعبیر بعلم کنند و شراب را التعبیر بعشق و محبت و هیچ دولتی بالاتر از ان نیست که در ذات تو عشق و محبت حاصل شود قوله

تدبیر ما بدست شراب دوساله بود	چلسال در دو غصه کشیدیم و عاقبت

معنے آنست که چلسال سیر سلوک کردم و از سختیهای محبت در کشاکش بودم آخر الامر آرام جان نا بوان در نوشیدن شراب دوساله که کنایه ازان قرآن هست باعتبار نزول مرتین و شموله مرتین یافتم لاجرم بدو لبشتافتم قال ۴ من اراد مونسا فالقرآن یکفیه و در بعضے نسخه شراب سه ساله مراد محبت حقیقی ازانجهت که شراب سه ساله بسیار مکیف مے شود قوله

در چین زلف آن بت مشکین کلاله بود	آن نافه مراد که میخواستم ز غیب

نافه تجلی جمالی غیب بمعنی خدا یتعالی ۱۲ من ابراهیم شاهی کلاله قسم زلف معنے آنست که تجلی جمالی حقیقی در چین زلف مجازی یافتم عزیز من بکوش و دیدهٔ دل بدست آر تا عجائبها بینی نشنیده نی کل شئ وفی کل بیت ؎ رو دیده بدست آر که هر ذرهٔ خاک ✤ جائیست جهان نمای چون درنگری قوله

زان داغ سر بمهر که در جان لاله بود	آتش فگند در دل مرغان صبح خیز

آتش فگند بقرار گردانید مرغان صبح خیز زاهدان عاشقان سر بمهر پوشیده زان داغ سر بمهر کنایه از عشق لاله مراد عاشق کنایه از خود قوله

کانجا کشاد کار من از آه و ناله بود	نالان و دادخواه بمیخانه میروم

میخانه مراد عشق ؎ عالم عشق ای پسر میخانه ایست ✤ کز شرابش عقل کل دیوانه ایست